

Strategije oblikovanja diskurza o svakodnevicu u književnoj kulturi Slavonije 18. stoljeća

Pepić, Ivana

Doctoral thesis / Disertacija

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:593953>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-08**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

FILOZOFSKI FAKULTET

Lorenza Jägera 9

Poslijediplomski sveučilišni studij Književnost i kulturni identitet

Ivana Pepić

**STRATEGIJE OBLIKOVANJA DISKURZA O SVAKODNEVICI
U KNJIŽEVNOJ KULTURI SLAVONIJE 18. STOLJEĆA**

Doktorska disertacija

Osijek, 2014.

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

FILOZOFSKI FAKULTET

Lorenza Jägera 9

Poslijediplomski sveučilišni studij Književnost i kulturni identitet

Ivana Pepić

**STRATEGIJE OBLIKOVANJA DISKURZA O SVAKODNEVICI
U KNJIŽEVNOJ KULTURI SLAVONIJE 18. STOLJEĆA**

Doktorska disertacija

Mentori: dr. sc. Zlata Šundalić, red. prof.

dr. sc. Leo Rafolt, izv. prof.

Osijek, 2014.

SADRŽAJ

I. UVOD: KNJIŽEVNA KULTURA U SLAVONIJI 18. STOLJEĆA_6

- I. 1. Književnost, kultura, identitet_7
- I. 2. (Nad)nacionalni okvir književne produkcije_15
- I. 3. Regionalni identitet slavonske književnosti_20
- I. 4. Žanrovski sustav – definiranje korpusa_27
- I. 5. Poetika svakodnevice – metodologijske premise_32

II. NABOŽNI ŽANROVI: ANALIZA DISKURZA O SVAKODNEVICI_36

II. 1. Katekizamska književnost_37

- II. 1. 1. Katekizmi drugoga razdoblja posttridentske (katoličke) obnove (18. stoljeće)_40
 - a) katekizmi kanizijevske tradicije_41
 - Matija Antun Relković, *Slavonske libarice* (1761.)_42
 - Antun Kanižlić, *Mala i svakomu potribna bogoslovica* (1773.)_54
 - b) katekizmi bliski bellarminovskoj tradiciji_62
 - Ivan Grličić, *Put nebeski* (1707.)_63
 - Đuro Rapić, *Satir iliti divji čovik u nauku krstjanskom ubavistit* (1766.)_82
 - c) *Rimski katekizam* i priručnici katehetskih propovijedi_98
 - Emerik Pavić, *Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka krstjanskoga* (1769.)_99
 - Jerolim Lipovčić, *Dušu čuvajuće pohođenje* (1750.)_104
 - d) kontroverzijski katekizam_128
 - Antun Bačić, *Istina katoličanska* (1732.)_129
 - Emerik Pavić, *Ručna knjižica za utiloviti u zakon katoličanski obraćenike* (1769.)_152
 - e) katekizam neutvrđene katekizamske tradicije_157
 - Antun Josip Turković, *Nauk krstjanski vire svete* u hagiografskom spjevu *Život svetoga Eustakije* (1795.)_159
 - f) katekizamske pjesmarice_169
 - Juraj Mulih, *Bogoljubne pisme* (1736.)_170

II. 1. 2. Katekizmi jozefinističkog doba (kraj 18. i prva polovica 19. stoljeća)_177

a) katekizam reformnog katolicizma_177

Ivan Velikanović, *Upućenja katoličanska* (I-II, 1787-88.)_179

II. 2. Propovijed_200

Đuro Rapić, *Svakomu po malo* (1762.)_200

II. 3. Lekcionar_215

Marijan Lanosović, *Evandelistar ilirički* (1794.)_215

II. 4. Prijevod pojedinih dijelova Svetog pisma_225

Antun Ivanošić, *Svemogući neba i zemlje Stvoritelj* (1788.)_225

II. 5. Molitvenik_230

Antun Kanižlić, *Primogući i srdce nadvladajući uzroci* (1760.)_230

II. 6. Prijevod iz crkvenih otaca_237

Josip Antun Vlašić, *Contemptus mundi* (1785.)_237

II. 7. Crkvena drama_247

Aleksandar Tomiković, *Josip poznat od svoje braće* (1791.)_247

III. MODELI OBLIKOVANJA RELIGIJSKOGA I KULTURNOG IDENTITETA_252

1. Model pastoralnoga i katehetskog djelovanja_254

(obrazovanje, kršćanski nauk)

2. Model pravovjerja_258

(praznovjerje, heretici, šizmatici, unijati, Židovi, muslimani, ateisti, katoličke religiozne dužnosti)

3. Model obitelji_261

(struktura obitelji, odnosi u obitelji i društvena /ne/jednakost: roditelji i djeca, stari i mladi, gospodari i sluga, duhovni pastiri i vjernici, učitelji i učenici, muž i žena)

4. Model kulture života_264

(ubojstvo, ljudski život, ljudska čast, vrijednost istine)

5. Model spolnosti_267

(izvanbračna spolnost, spolni odnosi u braku, spolna čistoća)

6. Model neotuđivosti imovine_268

(krađa, kupovanje i prodavanje, kamata)

7. Model braka_270

(zaruke, ženidba, bračne dužnosti, razvod)

8. Model samospoznaje_273
(ispit savjesti, ispovijed)

IV. ZAKLJUČNI OSVRT_276

V. IZVORI I LITERATURA_287

VI. POPIS SLIKA_306

VII. SAŽETAK_307

VIII. SUMMARY_308

I. UVOD: KNJIŽEVNA KULTURA U SLAVONIJI 18. STOLJEĆA

I. 1. Književnost, kultura, identitet

Kada je riječ o književnosti, onda se većina književnih teoretičara slaže kako je riječ o pojmu „(...) koji je u suvremenoj književnoj teoriji izgubio samorazumljivost (...)“ (Biti, 1997: 173), pojmu o kojemu se govori na sve moguće načine, što je dovelo do toga da je Roland Barthes odustao od pokušaja definiranja upotrijebivši dosjetku: „Književnost je ono što se proučava, to joj je jedino svojstvo“ (prema Compagnon, 2007: 28). Filozof Nelson Goodman tvrdi pak da su zbunjenost i frustracija što je uzrokuju pokušaji da se odgovori na pitanje „Što je umjetnost?“ zapravo rezultat pogrešno postavljenog pitanja. Stoga on predlaže: „U presudnim slučajevima pravo pitanje nije: 'Koji su predmeti (stalno) umjetnička djela?', nego: 'Kad je predmet umjetničko djelo?' – ili, kraće, kao u mojem naslovu: 'Kad je umjetnost?'“ (Goodman, 2008: 66). Francuski autor Antoine Compagnon, svjestan razilaženja u suvremenome teorijskom diskurzu, pokušava pak razmotriti i iznova preispitati temeljne pojmove i pitanja kojemu se svaki diskurz o književnosti, najčešće implicitno, ali katkad i eksplicitno, uvijek nanovo vraća, a to su: „Što je književnost? U kakvome su odnosu književnost i autor? U kakvome su odnosu književnost i zbilja? U kakvome su odnosu književnost i čitatelj? U kakvom su odnosu književnost i jezik?“ (Compagnon, 2007: 22–23).¹ Na osnovi takvih pitanja i spomenutih odnosa, može se uočiti prijepor između dvaju stajališta kad je riječ o proučavanju književnosti: *kontekstualnoga* (povijesnoga, psihološkoga, sociološkoga, institucionalnoga) stajališta i *tekstualnoga* (lingvističkog) stajališta, odnosno povijesnoga pristupa tekstu kao dokumentu i lingvističkoga pristupa tekstu kao jezičnoj činjenici, tj. književnosti kao umjetnosti riječi (Compagnon, 2007: 28–29). Jasno je kako u književnom istraživanju nije moguće u isti mah istraživati sve aspekte književnih djela, stoga će izbor ovoga rada biti prvenstveno u kontekstualnome, književnoantropološkom, tj. kulturološkom pristupu tekstu.

Uzimajući u obzir prirodu književnosti² kao *intertekstualne*³ ili *autoreferencijalne*⁴ tvorevine, prema kojoj je djelo nešto što „(...) postoji između i unutar drugih tekstova – u

¹ Isti autor navedenim pitanjima u nastavku dodaje još dva: „(...) koje hipoteze postavljamo u pogledu književne promjene, kretanja, razvoja te književne vrijednosti, izvornosti, doličnosti? ... kako shvaćamo književnu tradiciju, njezin dinamički aspekt (povijest), kao i njezin statički aspekt (vrijednost)?“ (Compagnon, 2007: 23). Compagnonu tih sedam pitanja označava glavne stavke poglavlja njegove knjige *Demon teorije* (1998.) – „(...) književnost, autor, svijet, čitatelj, stil, povijest i vrijednost – a nadjenio sam im naslove koji potječu od zdravog razuma jer teoriji smisao pridaje upravo vječna borba između teorije i zdravog razuma“ (Compagnon, 2007: 23).

² Pišući o *prirodi književnosti*, Jonathan Culler navodi pet njezinih obilježja: 1. Književnost kao „isticanje“ jezika; 2. Književnost kao integracija jezika; 3. Književnost kao fikcija; 4. Književnost kao estetski objekt i 5. Književnost kao intertekstualna ili autoreferencijalna tvorevina (Culler, 2001: 43).

odnosu s njima“, Jonathan Culler kaže: „Književnost je buka kulture, ali i njezina informacija (...) teorija nije teorija *književnosti*. Kada bismo morali kazati čega je 'teorija' teorija, odgovorili bismo, otprilike, kako je teorija teorija 'označiteljskih praksi', proizvodnje i reprezentacije (*representation*) iskustva, kao i konstituiranja subjekta – ukratko, nešto poput teorije kulture u najširem smislu“ (Culler, 2001: 43, 51, 53). Ovakva Cullerova zapažanja o proširenom polju istraživanja književne teorije ukazuju na određene pojave u suvremenim književnim teorijama. Naime, u posljednjih tridesetak godina (od osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća naovamo) obnovljen je interes za povijesne uvjete reprodukcije književnih tekstova, tj. kao konkurencija formalističko-imanentnom proučavanju u znanosti o književnosti javljaju se kulturološki usmjereni pravci (novi historizam, književna antropologija, postkolonijalna teorija i dr.), te je sve izraženije zanimanje za sociokulturnu i antropološku pozadinu književnih tekstova (Čale Feldman, 2006: 13; Rafolt, 2009: 9). Tako je jedna od strateških promjena u suvremenim književnim teorijama činjenica kako je *kultura* postala važnim pojmom, i to iz više razloga. Milivoj Solar ukazuje na relativizaciju estetičkih vrijednosti književnosti koja je rezultirala sumnjom u opravdanost utvrđivanja kanona i proučavanja isključivo visoke književnosti, dok „(...) relativizacija književnih postupaka dovela je do uvjerenja kako svi tekstovi mogu biti shvaćeni kao književnost, ovisno o njihovu položaju i mjestu unutar svih kulturnih djelatnosti. Semiotika književnosti tako se proširila u semiotiku kulture (...)“ (Solar, 2006: 166–167). Dakle, zbog kritike općih pojmova poput umjetnosti i književnosti, upravo se *kultura* nametnula kao „(...) jedini određujući obzor unutar kojega se mogu sagledati, razumjeti i analizirati pojedini kulturni fenomeni, pa i književnost“ (Solar, 2006: 166–167).

Pokušati odrediti značenje pojma *kultura* nije nimalo jednostavno, tim više jer je riječ o nazivu koji se rabi u mnogim znanostima i u različitim značenjima. *Kultura* se tako najprije određivala kao materijalni proces, kao „poljodjelstvo“, obrađivanje zemlje i poljoprivrede, žetve i uzgoja, a tek kasnije se njezino značenje metaforički prenijelo na bavljenje duha (Eagleton, 2002: 7–8).⁵ Kada je riječ o znanosti što se bavi kulturom ljudskih zajednica u

³ Intertekstualnost (f. intertextualité, e. intertextuality, nj. Intertextualität) je „naziv koji je u drugoj polovici 60-ih godina skovala J. Kristeva da bi obilježila aktivan odnos teksta kao mreže znakovnih sustava sa sustavima označiteljskih praksi njegove kulture“ (Biti, 1997: 154).

⁴ Autoreferencijalnost (f. autoréférence, e. autoreference, nj. Selbstreferenz) je „dimenzija kojom iskaz ili tekst upozorava na situaciju, kontekst ili subjekt vlastita iskazivanja, na vlastitu kompoziciju, strukturu, kôd propozicijsku ili žanrovsku pripadnost; općenito, dakle, kojom tematizira neka svoja obilježja“ (Biti, 1997: 23).

⁵ U 18. stoljeću dogodio se odmak od značenja *kulture* kao nečega poput „kultiviranosti“, da bi se kao sinonim javila riječ *civilizacija*, u značenju općeg procesa intelektualnog, duhovnog i materijalnog napretka. Međutim, „(...) dok se pojam 'civilizacije' na francuskom u pravilu odnosio na političku, ekonomsku i tehničku stranu života, njemački pojam 'kultura' imao je u užem smislu religijsku, umjetničku i intelektualnu referenciju“ (Eagleton, 2002: 16).

najširem smislu, onda se uočava raznolikost i neujednačenost nazivlja. Ta raznolikost termina uvjetovana je prije svega prostornim kriterijem, pa će se naziv *etnologija* rabiti u Europi; *kulturna antropologija* u SAD-u⁶, *socijalna antropologija* u Velikoj Britaniji⁷, *sociokulturna antropologija* u SAD-u⁸, *Volkskunde* i *Völkerkunde* u Njemačkoj, *demologija* i *etnologija* u Italiji i sl. (Čapo Žmegač, 1993: 11). Premda je razvoj antropoloških znanosti na europskome kontinentu specifičan za svaku državu, dvije su stvari zajedničke svim kontinentalnim europskim državama: „(...) one ne polaze od širega holističkog shvaćanja antropologije (američko shvaćanje), a naziv antropologija se u kontinentalnoj Europi naziva **etnologijom** (između ostalih u slavenskim nacionalnim etnologijama, u Francuskoj) (...)“ (Čapo Žmegač, 1993: 18–19). Hrvatska etnologija razvijala se najviše pod utjecajem njemačke etnologije, te će promjene koje su se dogodile u njemačkoj etnologiji šezdesetih godina 20. stoljeća naići na svoj odjek i u hrvatskoj etnologiji. Odnosi se to na osuvremenjivanje hrvatske etnologije, i to prije svega u smislu proširenja samog predmeta proučavanja. U tom kontekstu značajno je ime etnologinje Dunje Rihtman-Auguštin koja je početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća pisala i zalagala se za uvođenje kategorije sadašnjosti u etnološko istraživanje⁹, istraživanje i drugih slojeva društva uz seljačku kulturu, ispitivanje značenja kulturnih tradicija u suvremenosti te za pomak od istraživanja kulturnih artefakata prema istraživanju ljudi i njihova načina života. Međutim, pogrešno je misliti kako su ta novija istraživanja u etnologiji isključivala povijesni, odnosno kulturnohistorijski pristup starije hrvatske etnologije, nego radi se o dva komplementarna pristupa, dvije etape iste znanosti: lokalnijoj i deskriptivnijoj etnologiji te *antropologiji* koja se bavi univerzalnim tumačenjima i temelji na

⁶ U Sjedinjenim Američkim Državama *antropologija* proučava sve aspekte čovjekova života – biološki, kulturološki, društveni, ekonomski, psihološki, politički, ... – u prošlosti i sadašnjosti. Prema Williamu A. Havilandu (1992.) antropologija obuhvaća: 1. fizičku ili biološku antropologiju, 2. kulturnu antropologiju: 2. 1. arheologiju; 2. 2. lingvistiku i 2. 3. etnologiju. Jacob Pandian (1985.) daje im nešto drugačija imena: 1. fizička ili biološka antropologija, 2. arheološka antropologija i 3. kulturna antropologija ili etnologija. Iz prve podjele vidljivo je kako je etnologija disciplina unutar kulturne antropologije, a u drugoj su ti nazivi izjednačeni. U američkoj antropologiji prevladava stajalište da je to znanost o čovjeku u širokome smislu. Takvo je shvaćanje već dvadesetih godina 20. stoljeća odbačeno u Velikoj Britaniji, dok u kontinentalnoj Europi nije bilo sličnog poimanja antropološkog istraživanja (Čapo Žmegač, 1993: 12–13).

⁷ Najsažetije objašnjenje razlike između etnologije i *socijalne antropologije* bilo bi u tome što se prva bavi rekonstrukcijom prošlosti, a druga proučavanjem suvremenih ljudskih društava (Čapo Žmegač, 1993: 13–17).

⁸ Razlika između socijalne antropologije u Velikoj Britaniji i kulturne antropologije i/ili etnologije u SAD-u temelji se na tome da se u Velikoj Britaniji proučavaju sociološke teme (društvena struktura, društvene institucije i sl.), a u SAD-u vjerovanja, ideje i vrednote neke ljudske zajednice, ukratko, kultura. Povijesno uvjetovana razlika u nazivlju i sadržaju tih dviju disciplina prenaplaćavala se, a stvarno stanje je bilo da su socijalni antropolozi proučavali i kulturu, a kulturni su se antropolozi bavili i socijalnom strukturom. Rezultat približavanja ta dva pola istraživanja je da se u SAD-u kulturna antropologija i/ili etnologija sve češće naziva i *sociokulturnom antropologijom* (Čapo Žmegač, 1993: 17–18).

⁹ Značajni su u tom pogledu njezini članci: „Društveno-kulturni okvir za istraživanje vrednota u ponašanju poduzeća“, *Ekonomске studije* 7, 5–22, 1970.; „Štednja, jedan uvid u motivacije i globalne orijentacije“, u: *Ekonomski pregled* 5-6, 270–298, 1971. i dr.

interdisciplinarnosti (prema Rihtman-Auguštin, 1988: 9–38; Prica, 2001: 17–18). Jasna Čapo Žmegač smatra kako to nije razlog da se suvremene hrvatske etnologue naziva nekim drugim imenom, ali zbog (svjesne ili nesvjesne) tendencije da se etnologija izjednačava s određenom teorijom i metodološkim postupkom (misleći pritom na kulturnohistorijski pristup), predlaže da se nazivu *etnologija* u Hrvatskoj pridoda (ako se ne može postići dogovor oko stavljanja rastavnoga veznika *ili*) i naziv *kulturna (ili sociokulturna) antropologija* (1993: 21–23). Spomenute promjene u njemačkoj etnologiji šezdesetih godina i u hrvatskoj etnologiji sedamdesetih godina prošloga stoljeća dio su šire priče o antropološkoj teoriji, koju od tih godina počinje karakterizirati sve veći broj raznovrsnih teorijskih stajališta. Pri tome je znakovito kako upravo „(...) simbolična bit kulture postaje prevladavajućom definicijom kulture“ (Moore, 2002: 279). Simbolički pristup kulturi vodi zanimanju za značenja i semiotički aspekt kulture, kojim se bave, između ostalih, antropolozi: Claude Lévi-Strauss, Victor Turner, Clifford Geertz, Mary Douglas i James Fernandez. Za proširivanje okvira unutar kojeg se može promišljati književnost vrlo je značajna interpretativna kulturna antropologija Clifforda Geertza koji pristupa kulturi kao tekstu i antropološkom istraživanju kao interpretaciji teksta. Te ideje prvi su put izložene u zbirci eseja *The Interpretation of Cultures (Interpretacija kultura)* (1973.). U uvodnom eseju „Thick Description: Toward an Interpretative Theory of Culture“ („Gusti opis: prema interpretativnoj teoriji kulture“) spomenute zbirke Geertz iznosi i svoju definiciju kulture:

„Pojam kulture za koji se zalažem i čiju će korisnost sljedeći eseji nastojati prikazati, u biti je semiotički. Vjerujući, zajedno s Maxom Weberom, da je čovjek životinja koja visi u mrežama značenja što ih je sam spleo, kulturu doživljavam poput tih mreža, pa stoga njihova analiza ne treba biti eksperimentalna znanost koja traga za zakonitostima, nego interpretativna znanost u potrazi za značenjem“ (Geertz, 1973: 5 – prevela autorica ovoga rada – op. I. P.).¹⁰

Kulturno, odnosno ljudsko ponašanje, shvaća kao „(...) simboličko djelovanje – djelovanje koje, poput glasova u govoru, pigmenata na slici, rečenica u tekstu ili zvukova u pjesmi –

¹⁰ U originalu: „The concept of culture I espouse, and whose utility the essays below attempt to demonstrate, is essentially a semiotic one. Believing, with Max Weber, that man is animal suspended in webs of significance he himself has spun, I take culture to be those webs, and the analysis of it to be therefore not an experimental science in search of law but an interpretative one in search of meaning“ (Geertz, 1973: 5).

označava (...)“ (Geertz, 1973: 10 – prevela autorica ovoga rada – op. I. P.)¹¹, a baviti se značenjem tih znakova znači:

„Baviti se etnografijom je poput pokušaja čitanja (u smislu „konstrukcije čitanja“) rukopisa – stranog, izbljedjelog, punog elipsa, nedosljednosti, sumnjivih ispravaka grešaka i loših tumačenja, ali koji nije napisan uobičajenim grafemima zvuka nego u vidu prolaznih primjera ustaljenog ponašanja“ (Geertz, 1973: 10 – prijevod prema Fabijeti, Maligeti, Matera, 2002: 173 – op. I. P.).¹²

Iz djela Gilberta Rylea Geertz preuzima ideju o „gustom opisu“ (*thick description*), koja možda najbolje opisuje čime se bavi etnografsko pisanje, a riječ je o traganju za kontekstom, modusima društvenog življenja, u čijem se okviru može nešto razumjeti. Upravo je kontekst, i to kontekst kulture kao općeg sustava simboličkih oblika ključan i određujući u definiranju umjetnosti, odnosno književnosti¹³ kao kulturnog sustava, jer, kako tvrdi Geertz: „(...) definicija umjetnosti u svakom društvu nikad nije potpuno unutarestetska, nego je uvijek to samo rubno“ (Geertz, 2010: 124). Kao srž kulturne antropologije nameću se *okviri* kojima se nastoji otkriti smisao ljudskog djelovanja i načini na koje se govori o svijetu, a ne načini na koje on intrizično jest. Etnografu su stoga oblici znanja uvijek nužno *lokalni*, tj. određeni lokalnim okvirima svijesti i lokalnim senzibilitetom, a umjetnička djela „(...) složeni mehanizmi za definiranje društvenih odnosa, održavanje društvenih pravila i ojačavanje društvenih vrijednosti“ (Geertz, 2010: 126–127).¹⁴ Uvažavanjem lokalizacijskog, partikularnog aspekta kulture, ali i kontekstualizacijom umjetničkih (književnih) pojava u opći sustav kulture izbjegava se književna unifikacija i pritisak norme u vidu isključivosti prema rubnim, nekanonskim književnim pojavama. Koncept moderne književnopovijesne misli trebao bi stoga biti interdisciplinarni ili bitijevski rečeno: „od kulture natrag ka književnosti“, odnosno „od književno strukturirane kulture natrag ka kulturno strukturiranoj književnosti“ (Biti, 2009: 391). Međutim, nije samo umjetnost (književnost) žanr kulturnog izraza, tu su i znanost, religija, ideologija, etika i dr., čiji se identitet također uvijek

¹¹ U originalu: „Once human behavior is seen as (...) symbolic action – action which, like phonation in speech, pigment in painting, line in writing, or sonance in music, signifies (...)“ (Geertz, 1973: 10).

¹² U originalu: „Doing ethnography is like trying to read (in the sense of „construct a reading of“) a manuscript – foreign, faded, full of ellipses, incoherencies, suspicious emendations, and tendentious, but written not in conventionalized graphs of sound but in transient examples of shaped behavior“ (Geertz, 1973: 10).

¹³ „O umjetnosti je notorno teško pričati. Čini se – čak i kad je sačinjena od riječi, kao u književnosti, još teže negoli kad je sačinjena od pigmenta, zvuka, kamena ili bilo od čega u tim neknjiževnim umjetnostima – da postoji u vlastitom svijetu, onkraj dosega izričaja“ (Geertz, 2010: 121).

¹⁴ „Poput jedrenja, vrtlarenja, politike i poezije, pravo i etnografija su zanati mjesta: oni rade pod svjetlom lokalnog znanja. (...) Bez obzira na to što još pravna znanost i etnografija imale zajedničko, poput lutalačke erudicije i okusa ekscentričnog, one su podjednako apsorbirane zanatskim zadatkom uočavanja širih načela u uskim činjenicama. ‘Mudrost’, kao što kaže afrička poslovice, ‘dolazi iz hrpimice zemlje koju su napravili mravi’ (Geertz, 2010: 209).

iznova propituje kako bi se došlo do istine, tj. onoga što one jesu – a zapravo dolazi se do spoznaje da su stvari ono što mi učinimo od njih. Geertz ipak misli da postoje stvari koje su istinite, a „Jedna od njih je i golema količina miješanja žanrova u posljednje vrijeme, i to miješanje vrsta se nastavlja“ (Geertz, 2010: 33). Iako Geertz pod konceptom „zamućenih žanrova“ (*blurred genres*) vidi situaciju u suvremenim humanističkim i društvenim znanostima, čiji je trend fluidni protok ideja iz jedne discipline u drugu kako bi se preispitale vodeće (zdravorazumske) ideje o čovjeku (Marcus i Fischer, 2003: 21), to istodobno ukazuje i na problematiku identiteta tekstova kulture, odnosno *diskurzivnog oblikovanja identiteta*.

Pitanje identiteta zasigurno spada među glavne preokupacije humanističkih i društvenih znanosti već nekoliko desetljeća. Definirati pojam identiteta znači neizostavno se susresti s dva pitanja koja sudjeluju u njegovoj tvorbi, a to su: „tko sam“ i „kako to postajem“ (v. Peternai Andrić, 2012: 9). Odgovor na prvo pitanje tiče se zamisli *istosti* neke osobe ili društvene skupine u svim vremenima i svim okolnostima, fokusira se na afirmaciji načela jedinstva (Robins, 2005: 172), dok odgovor na drugo pitanje znači, pojednostavljeno, izdvojiti dva suprotstavljena stava: esencijalistički i antiesencijalistički. Zagovornici esencijalističkog pristupa pretpostavljaju postojanje neke unutrašnje suštine, biti ili esencije koja kategoriju identiteta čini fiksnom, kako kod pojedinca, tako i kod grupe (v. Robins, 2005: 173; Peternai Andrić, 2012: 9–10). Nasuprot njima, antiesencijalisti, kojih je među suvremenim teoretičarima veći broj, vide kategoriju identiteta kao promjenjivu, nestabilnu, društveno konstruiranu, stratešku fikciju, učinak jezika i diskurza, a identifikaciju kao nikad završen proces. Stephen Greenblatt u knjizi *Renesansno samo-oblikovanje (Renaissance Self-Fashioning)* (1980., ²2005.), koja je izvanredan primjerak kritičko-teorijske prakse novoga historizma, ispituje društveno oblikovanje sebstva u engleskoj renesansi na piscima od Morea do Shakespearea. U istraživanje kreće s pretpostavkom kako se identitet u šesnaestostoljetnoj Engleskoj nije mogao oblikovati autonomno jer je subjektivno viđenje sebstva bilo nametnuto od društvenih i kulturnih institucija kao što su obitelj, država i religiozne institucije. Na kraju istraživanja, u epilogu, Greenblatt zaključuje kako je s napredovanjem rada „(...) ljudska osobnost izgledala sve više krajnje neslobodno, kao ideološki proizvod odnosa moći u određenom društvu“ (Greenblatt, ²2005: 256 - prevela autorica ovoga rada – op. I. P).¹⁵ Dakle, jasno je da književnost u takvom kulturalnom sustavu funkcionira: „(...) kao manifestacija

¹⁵ U originalu: “(...) the human subject itself began to seem remarkably unfree, the ideological product of the relations of power in a particular society” (Greenblatt, ²2005: 256).

konkretnog ponašanja određenog autora, kao izraz kodova kojima se oblikuje ponašanje i kao izraz tih kodova“ (Greenblatt, ²2005: 4 – prevela autorica ovoga rada – op. I. P.).¹⁶

Osnovno uporište i polazište antiesencijalističkog stava vezano je zapravo uz jezik kao jedan od glavnih medija kroz koji i u kojem se identitet uspostavlja i ostvaruje¹⁷ te uz pojam *diskurza*, za čiju je širu, dominantno sociološku koncepciju, zaslužan Michel Foucault.¹⁸ Foucault definira diskurze (u množini) kao „prakse što sustavno oblikuju predmete o kojima govore“¹⁹ te pripadaju istoj *diskurzivnoj formaciji*²⁰. Nekadašnji popularni kontekst tzv. duha razdoblja zamijenjen je upravo pojmom diskurza šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća pod utjecajem Foucaultovih istraživanja u području povijesti ideja, koja su „(...) skrenula pozornost na institucionalnu dimenziju pojedinih diskurza, na uvjete mogućnosti tvorbe njihovih subjekata, objekata i korisnika, njihova složenog univerzuma u cjelini“ (Biti, 1995: 107). Stoga, diskurze je moguće shvatiti kao svojevrsne mreže konvencija i znanja koje određuju čovjekovu percepciju zbilje, ali i njegovo ponašanje. Svjestan ograničavajućih pravila unutar pojedinih diskurza koja onemogućuju pristup stvarnosti ili univerzalnoj istini, Foucaultove rasprave dobivaju značenje teorije koja je zapravo borbena kritika zdravorazumskih shvaćanja, odnosno pokušaj da se pokaže kako je ono što podrazumijevamo pod „zdravim razumom“ zapravo povijesni konstrukt (Culler, 2001: 12–13). Dakle, kada je riječ o identitetu, njegov stav je antiesencijalistički – on ne traga za biti identiteta, nego za pravilnostima i mehanizmima njegove proizvodnje. Analiza tih mehanizama ili obrazaca

¹⁶ U originalu: “Literature functions within this system in three interlocking ways: as a manifestation of the concrete behavior of its particular author, as itself the expression of the codes by which behavior is shaped, and as reflection upon those codes” (Greenblatt, ²2005: 4).

¹⁷ „Početkom dvadesetoga stoljeća jezik postaje jedna od središnjih meta istraživanja unutar humanističkih znanosti, i to kroz proces poznat kao 'obrat prema jeziku' ('linguistic turn') kojim se pokrivaju uvidi što tvrde da je svaka relacija subjekta prema zbilji uvijek već posredovana jezikom i da je jezik taj koji bitno određuje ljudsku djelatnost. 'Obratom prema jeziku' jezik je zauzeo središnje mjesto i postao glavni medij kroz koji se razumijeva svijet i sve ono što svijet čini – događaji, stvari, pojedinci, zajednice (...)“ (Peternai Andrić, 2012: 11).

¹⁸ Osim sociološke koncepcije, valja spomenuti i lingvističku koncepciju diskurza u kojoj je diskurz shvaćen kao *jezična upotreba* (*jezik u upotrebi*), formalnolingvistički pristup koji izjednačava tekst i diskurz u značenju svakoga nadrečeničnog jedinstva, empirijsko-sociološko tumačenje koje diskurzom smatra isključivo usmenu ili pisanu interakciju između sugovornika te diskurz-analizu koja je kontekstualizirana analiza konverzijskih i interakcijskih strategija (prema Katnić-Bakaršić, 2003: 38).

¹⁹ „Zadatak se sastoji u tome da se diskurzi (više) ne tretiraju kao skupine znakova (označitelja koji referiraju na sadržaj označenoga), nego kao prakse koje sustavno oblikuju predmete o kojima govore“ (Foucault, 1972: 49 – prevela autorica ovoga rada – op. I. P.).

²⁰ „Kad god se među brojnim iskazima može opisati sustav disperzije, kad god se među stvarima, tipovima iskaza, pojmovima i izabranim temama može definirati pravilnost (red, suodnosi, pozicije i funkcije, transformacije), reći ćemo, radi praktičnosti, da smo suočeni s diskurzivnom formacijom [*discursive formation*] (...)“ (Foucault, 1972: 38 – prevela autorica ovoga rada – op. I. P.).

kojim jezik unutar diskurza oblikuje identitete, svijet, društvene odnose zapravo je *analiza diskurza*, pojam široko rasprostranjen već nekoliko desetljeća (v. Jørgensen i Philips, 2002.).²¹

Iako se može zaključiti kako je svaki identitet diskurzivan konstrukt, nestabilan, promjenjiv, ipak je *kulturni identitet* (klasni, rasni, rodni, politički, etnički, konfesionalni...) privremeno stabiliziran „prošivnim bodom“. Riječ je o procesu koji omogućuje privremeno učvršćivanje značenja i povezan je s odnosima moći i kulturne politike, također nestabilnim i uvijek iznova u nastajanju, ali produktivnim za tvorbu subjekta (prema Hall, 2006: 362; Peternai Andrić, 2012: 204).

²¹ Analiza diskurza, kao pristup društvenoga konstruktivizma, kritički se odnosi prema „zdravom razumu“ te znanje o svijetu i svjetonazor smatra povijesno i kulturalno specifičnim, odnosno proizvodima diskurza (više u: Peternai Andrić, 2012.).

I. 2. (Nad)nacionalni okvir književne produkcije

Periodizacija hrvatske dopreporodne ili ranonovovjekovne (16. – 18. stoljeće) književnosti prema stoljećima utvrdila se kao uobičajen princip u najvećem dijelu hrvatske književne historiografije.²² O osamnaestome stoljeću u hrvatskoj književnosti²³ najčešće se piše s obzirom na dva sklopa čimbenika koja su odredila njezin život i razvoj, a to su: „Prvo je konstelacija političkih prilika i okolnosti u kojima su se našli pojedini hrvatski krajevi, a drugo ideološke i filozofske struje što su se u Evropi rađale pa onda s raznih strana zapljuskivale i Hrvatsku“ (Bogišić, 1974: 293). Iako je riječ o okvirnim odrednicama koje su bile logično povezane i s događanjima u hrvatskim zemljama proteklih stoljeća, Rafo Bogišić istaknut će njihovu presudnu ulogu u 18. stoljeću. Izuzetna je novost toga stoljeća i pridruživanje Slavonije trima glavnim književnim regijama 16. i 17. stoljeća: Dubrovniku, Dalmaciji i Banskoj Hrvatskoj.

Međutim, kroz čitavo razdoblje ranoga novovjekovlja, pa tako i u njegovom posljednjem stoljeću, politička rascjepkanost hrvatskih zemalja i dalje je jedna od temeljnih značajki državno-političkoga, ali i književnokulturnoga razvoja Hrvatske. Razjedinjenost među trima moćnim državama – Habsburškom Monarhijom, Mletačkom Republikom i Osmanskim Carstvom (uz iznimku Dubrovačke Republike) uvelike će usmjeravati i određivati politička gibanja i promjene u hrvatskim krajevima, koje se mogu sagledavati i kroz razliku između hrvatskoga sjevera i juga. Nakon gotovo pola stoljeća protuosmanskih ratova, druga polovica 18. stoljeća na hrvatskome sjeveru proći će u znaku reformskih nastojanja moćnih apsolutnih monarha, „(...) koja će svojim opsegom, ambicijama i dalekosežnošću zadirati u sve pore javnoga života, ali i u životno svakodnevlje svih podanika“ (Katušić, 2013: 23–24), dok na hrvatskome jugu, koji je pod mletačkom vlašću, izostaje takav vid sveobuhvatnih reformi i modernizacije.

U Zapadnoj je pak Europi 18. stoljeće, između ostalog, obilježeno i kao doba „(...) prosvjedenosti, galantnosti, raskošnoga baroka i prpošnog rokoka, doba intelektualizma i

²² Najbolje se to vidi na primjeru *Hrvatske književnosti od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni* (1969.) Krešimira Georgijevića i Franičević-Švelec-Bogišićeve povijesti hrvatske književnosti *Od renesanse do prosvjetiteljstva* (1974.), dok su ostale književne povijesti više ili manje dosljedne u tom principu.

²³ Ovdje treba ukazati na to kako se stroge vremenske granice 18. stoljeća ne poklapaju s njegovim književnopovijesnim granicama, jer se u hrvatskoj književnoj historiografiji i prva trećina 19. stoljeća također priključuje 18. stoljeću. Naime, to kraće vrijeme neposredno prije preporoda rijetko se promatralo kao zasebno književnopovijesno razdoblje, te se „(...) uglavnom s pravom prikazivalo kao nastavak odnosno dovršenje nekih tendencija osamnaestostoljetne književnosti (plodotvoran utjecaj književnog folklor, demokratičnost književnosti, nastavak komediografske prakse s kraja XVIII. stoljeća) i najava novog, preporodnog doba“ (Dukić, 2003: 488).

stremljenja ka sreći koja se više ne odnosi samo na privilegiranog pojedinca, već na društvo u cjelini“ (Čoralić, 2013: XI). Naime, na planu svjetonazora i ideja, europska književnost ranoga novovjekovlja prožeta je idejama *humanizma* shvaćenog u značenju snažnih misaonih nastojanja da se „(...) život društva (...) odvoji od ideje nekog moćnog božanskoga plana i poretka u povijesnome svijetu.“, tj. idejama o sekularizaciji društvene i antropološke misli (Kravar, 2003: 117). Nameće se pitanje – manifestiraju li se i na koji način zapadnoeuropska prosvjetiteljska, humanistička, antropocentrična strujanja i u hrvatskim zemljama?

Povijesna struka upozorava na promjenu gledišta u istraživanju povijesti prosvjetiteljstva kao osnovne kulturno-intelektualne snage 18. stoljeća, a riječ je o pomaku s istraživanja čistih ideja na istraživanje jezika te kulturnih i društvenih vrijednosti, koji se dogodio u drugoj polovici 20. stoljeća: „Ovakvo gledanje na prosvjetiteljstvo kao prvenstveno kulturni sustav omogućilo je da se težište istraživanja prebaci s 'jezgre' (Francuska) na 'periferiju', kakav je nedvojbeno bio i prostor hrvatskih zemalja. Na taj način postalo je moguće sagledavati manifestacije prosvjetiteljske kulture na ovom području i bez tzv. 'velikih imena' koja bi ušla u rang razvikanih *celebrityja* poput Voltaira, Rousseaua i čete francuskih enciklopedista“ (Shek Brnardić, 2013: 195). Dakle, naglasak na *posebnosti*, a ne *jedinstvenosti* fenomena prosvjetiteljstva omogućava da se prosvjetiteljstvo i u hrvatskim zemljama analizira s obzirom na osobitosti kulturnoga, društvenoga i političkoga konteksta pojedinih zemalja i regija. Upravo posebnost ukupnoga društveno-političkoga i književnokulturnog života pojedinih hrvatskih regija u ranome novovjekovlju razlog je što se do integracijskih procesa u 19. stoljeću ne može govoriti o jedinstvenome *nacionalnom* identitetu na hrvatskome etničkom prostoru, nego samo o (*etno*)*kulturnim* identitetima (u množini) (v. Bertoša, 1999: 127–138), te ta spoznaja treba biti uvažavana i u metodologiji književnopovijesnih pregleda. U tom pogledu, mogu se izdvojiti tri načelne premise:

a) Kada se hrvatska ranonovovjekovna književnost stavlja u suodnos ili kontekst zapadnoeuropske književnosti, tada treba ukazati na neadekvatnost primjene poetičko-periodizacijskih kategorija koje nemaju strogu književnopovijesnu provenijenciju. Tako, primjerice, kategorije klasicizma, rokokoja, prosvjetiteljstva i predromantizma primijenjene na korpus hrvatske osamnaestostoljne književnosti zanemaruju kvantitativno vrlo važne segmente starije hrvatske književnosti koji se odnose na gotovo čitave regionalne književnosti kao što su kajkavska književnost, književnost ozaljskoga kruga i slavonska književnost. Zbog pretežitosti nabožne književnosti srednjovjekovne provenijencije te književne regije ne uspijevaju pratiti zapadnoeuropski književni razvoj i zato bivaju najčešće izuzete u različitim

prikazima (npr. u zbornicima *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima /1970./* i *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu /1978./*) (usp. Dukić, 2003: 494).

b) Ukoliko se književna kultura hrvatskoga ranog novovjekovlja proučava u korelaciji sa zapadnoeuropskom književnom kulturom na poetičkoj razini, nužno je osvijestiti *centrifugalnu* narav regionalizma (J. Pogačnik) hrvatske dopreporodne književnosti. Naime, u tom slučaju opravdano je književnosti Dubrovnika i Dalmacije poetički uzor tražiti u mediteranskom, talijanskom književnokulturnom okviru, kojemu je dominantna estetska funkcija, a književnosti sjeverne, kontinentalne Hrvatske utvrđivati poetičku bliskost s književnom kulturom srednje i istočne Europe, u kojoj prevladava nabožna literatura s izraženim izvanestetskim, praktično-društvenim funkcijama (prema Dukić, 2003: 498).

c) Regionalni karakter hrvatske književnosti jedno je od obilježja „(...) bez kojih razumijevanje inače jedinstvenog procesa zvanog hrvatska književnost nije potpuno“ (Frangješ, 1968: 13–14). Fenomen regionalizma traži uvažavanje lokalnih razlika i posebnosti koje su rezultat antropoloških, kulturoloških i estetskih okolnosti na određenom prostoru. Na regionalne specifičnosti treba gledati kao na izvor duhovnog bogatstva u kontinuitetu određene kulture, jer: „Nivelizacija bi osakatila umjetničku autentičnost i zatvorila prirodne unutrašnje rezerve koje kultura uvijek treba imati. Regionalna književnost, prema tome, ne može biti aksiološka kategorija, ona može biti samo egzistencijalna datost koja ima mogućnost da se ostvari u književnosti (umjetnosti)“ (Pogačnik, 1986: 10). U skladu s tim i metodologija i estetsko vrednovanje književnih ostvarenja pojedinih književnih regija ne mogu biti unificirani i zadani na (nad)nacionalnoj razini, nego trebaju biti prilagođeni osobitostima određene građe.

Hrvatska književna historiografija uz književnost 18. stoljeća najčešće ističe njezin prosvjetiteljski karakter, ali s tim da naglašava njegovu *didaktičku* (odgojnu, moralističku, katoličku) i *utilitarističku* dimenziju²⁴, čime se, zapravo, uspostavlja svojevrsni *svjetonazorski kontinuitet* s prethodnim, 17. stoljećem. Ta se svjetonazorska poveznica u književnosti može odrediti kao odjek katoličke obnove, a vidljiva je u izraženoj prisutnosti religioznih tema i motiva i u svjetovnoj književnosti te u velikom zamahu produkcije književnih djela srednjovjekovne provenijencije (katekizama, molitvenika, zbirki propovijedi i dr.) (Dukić,

²⁴ Zaokupljenost temeljnim pitanjima sveopće reforme društva pozivanjem na mišljenje, razum i mudrost, te okrenutost filozofije praktičnim iskustvima i kategoriji korisnosti (*estetički utilitarizam*) sasvim su korespondentne pojave s općim europskim prosvjetiteljskim strujanjima, međutim s tom razlikom da one kod hrvatskih autora funkcioniraju više kao ideološka uvjerenja, negoli filozofski razrađene misli (v. Schiffler, 1997: 96–113; Posavac, 1991: 105–115).

2003: 487–488).²⁵ Međutim, 18. stoljeće u hrvatskoj književnosti prije svega je prijelazno razdoblje; vrijeme zaokreta i promjena, raznolikosti i suprotnosti, mnoštva unutarnjih, protivurječnih i različitih slojeva i manifestacija, te u *poetičkom* smislu donosi bitnu novost: „(...) književnost se postupno demokratizira, dolazi do plodotvornog utjecaja književnog folklora i s tim u vezi do opadanja (...) utjecajne snage i suvremene talijanske i klasične antičke književnosti“ (Dukić, 2003: 487). Upravo koegzistiranje staroga i novoga, učenoga i pučkoga, rodoljubnih i narodnih osjećaja te rada na podizanju naroda iz zaostalosti s jedne, te univerzalno-racionalističkih nastojanja prosvjetiteljstva s druge strane, rezultiralo je *poetičkim pluralizmom* hrvatske osamnaestostoljetne književnosti.²⁶

O aspektima tematsko-idejne te stilsko-izražajne raznolikosti ukupne hrvatske književne produkcije 18. stoljeća pisao je Rafo Bogišić (Bogišić, 1987: 157–160), a u novije se vrijeme, posebno iz pera Dunje Fališevac, pozornost usmjerava na stihovanu epiku koja – kako po poetološkim i estetičkim osobinama, tako i po idejnim i svjetonazorskim koncepcijama – zauzima vrlo važno mjesto u cjelokupnom korpusu hrvatske književnosti 18. stoljeća. Prema riječima D. Fališevac pripovijedanje u stihu predstavlja najprošireniji diskurz hrvatske književnosti toga stoljeća, a zbog vrlo rijetkih proznih djela koja su tad postojala, ono je obilježeno izrazitim svjetonazorskim, sadržajnim i stilskim pluralizmom, prilagođavajući se sad elitnoj, sad neobrazovanoj ili manje obrazovanoj publici. U tom kontekstu D. Fališevac daje svoju podjelu epske produkcije 18. stoljeća s obzirom na tematiku, stilske i stilskoformacijske odrednice te svjetonazore i ideologije koje eksponira naracija u stihu (Fališevac, 2003: 79–86). Ovim bi se radom ta teza o vrlo rijetkim proznim djelima i posvemašnjoj dominaciji stihovane epike u slučaju slavonske osamnaestostoljetne književnosti ipak trebala djelomično korigirati, jer brojnost i značaj sublitarne književne produkcije pisane prozom (katekizmi, zbirke propovijedi, lekcionari i dr.) iz toga razdoblja dokazuje upravo suprotno.²⁷

Pokuša li se odgovoriti na prethodno postavljeno pitanje o tome kako i koliko se zapadnoeuropske ranonovovjekovne ideje humanizma i antropocentrizma očituju i prate u

²⁵ Povjesničar Neven Budak, pišući o mijenama svjetonazora u Hrvatskoj i Slavoniji u ranome novom vijeku, za prosvjetiteljstvo u Hrvatskoj kaže da je bilo uglavnom u funkciji djelatne politike, „(...) svedeno na akciju odozgo, slično kao tri stoljeća prije humanizam i renesansa“, te je, zapravo, barok u književnosti (u tek ponešto izmijenjenim oblicima) nastavio živjeti do kraja 18. stoljeća, pa pomalo i u pretpreporodnom razdoblju (Budak, 2007: 189).

²⁶ Uz sintagmu *poetički pluralizam*, spominje se i izraz *stilski pluralizam 18. stoljeća* (v. Jelčić, 2004: 115).

²⁷ O nedovoljnoj književnopovijesnoj zastupljenosti i vrednovanju proznoga stvaralaštva slavonske književnosti 18. stoljeća pisala je i Zlata Šundalić u radu: “Prilog hrvatskoj prozi 18. stoljeća (ili Zametci proznoga kazivanja u Slavoniji sredinom 18. stoljeća)”, u: *Dani hvarškoga kazališta: prešućeno, zabranjeno, izazovno u hrvatskoj književnosti i kazalištu*, HAZU – Književni krug, Zagreb – Split, 2007., str. 95–130.

hrvatskoj osamnaestostoljetnoj književnosti i kulturi, onda, prije svega, treba imati na umu posebnost njezinog društveno-političkoga i kulturnoga konteksta. A taj kontekst, određen graničnim, perifernim položajem hrvatskih zemalja u njihovim teritorijalnim zajednicama (Dalmacije u Mletačkoj Republici, Banske Hrvatske i Slavonije u Habsburškoj Monarhiji), jedva zamjetnim postojanjem obrazovnih ustanova (škola, sveučilišta) te dominantnom ulogom Crkve u prosvjetno-kulturnom životu, nije bio nimalo stimulativan okvir za antropocentrične humanističke poglede. Zato, kaže Zoran Kravar, „(...) želimo li saznati kako su ljudi između Drave i Jadrana u XVII. i XVIII. stoljeću razmišljali o sebi, o čovjeku uopće, o svojim zajednicama i o njihovoj prošlosti i budućnosti današnji će proučavalac književnosti i povjesničar ideja morati potražiti u malobrojnim knjigama i raspravama posvećenima povijesti 'Ilirika' i njegovih slavenskih žitelja, kao i u refleksivnim odlomcima književnih tekstova, nabožne literature ili prosvjetiteljskih knjiga namijenjenih puku“ (Kravar, 2003: 117). Odnosno, ranonovovjekovna književnost predstavlja nešto više od umjetnosti riječi; „(...) ona je pouzdan dokument o samorazumijevanju društvene zajednice iz koje je potekla“ (Dukić, 2003: 496).

I. 3. Regionalni identitet slavonske književnosti

Jedna je od specifičnosti hrvatske ranonovovjekovne književnosti i kulture i njezina obilježnost vrlo izraženim regionalizmom, uvjetovanim kako zemljopisnim, tako i povijesno-političkim okolnostima.²⁸ Iako se granice među pojedinim književnim regijama tijekom ranonovovjekovlja sve više prelaze i ostvaruje se bolja komunikacija, „(...) historijsko-politički uvjeti Slavonije u 18. stoljeću rezultirali su uočljivim regionalnim, tj. slavonskim tematskim, idejnim i stilskim varijantama“ (Bogišić, 1987: 165). Književnom regionalizmu odgovarao bi i osjećaj identiteta, i to partikularnog (pred)nacionalnog, a slavonski se ranonovovjekovni partikularni (pred)nacionalni identitet, uz onaj dubrovački, smatra najjačim i još nedovoljno proučenim (Dukić, 2003: 496). Premda se slavonski regionalni književnokulturni okvir nameće kao referentni u ovome radu, potrebno je na samom početku prisjetiti se riječi Matka Peića: „Hrvatska književnost je jedna. No, njezino se jedinstvo ne narušava ako se kaže da je u svojoj cjelini bogata samoniklim varijacijama koje žive u pojedinim regijama Hrvatske. Originalnost tih regija ne vodi nekom skučenom lokalizmu ili čak nekom bezumnom separatizmu, nego taman obratno: vodi istini da je hrvatska književnost toliko vrijedna i jaka da može imati i raznolikost unutar svog čvrstog jedinstva! (...)“ (Peić, 1984: 5), jer upravo one najbolje opisuju način na koji se treba pristupiti slavonskoj književnosti i slavonskom identitetu, a taj pristup nikako ne bi smio biti isključiv, nego uvijek u odnosu prema (nad)nacionalnim prilikama i pojavama.

Kad se opisuje književni život u Slavoniji, odnosno kad se piše i govori o slavonskoj književnosti i književnosti Slavonije, onda se prije svega misli na zemljopisni prostor Slavonije koji nameće takvo imenovanje. Riječ je o prostoru omeđenom rijekama Dravom, Dunavom, Savom i dijelom Bosutom a određenom gradovima Osijekom, Vinkovcima, Slavonskim Brodom, Požegom, Novom Gradiškom i Viroviticom. Međutim, nerijetko se uz zemljopisni spominje i kulturni prostor Slavonije, a taj „(...) ne poznaje zemljopisne granice,

²⁸ Uz regionalni kriterij, na apstraktnijoj razini književno-kulturne tipologije ističe se i pripadnost hrvatske književnosti ranoga novovjekovlja dvama, odnosno trima kulturnim krugovima. U okvire mediteranske ili prave zapadnoeuropske kulture ulazila bi književnost Dubrovnika i mletačke Dalmacije, a njezina su razlikovna obilježja poetički oslonac na talijansku književnost, tj. slijeđenje zapadnoeuropskih književnih utjecaja te dominacija estetske funkcije književnosti. Književnost sjeverne kontinentalne Hrvatske poetički je bliska književnoj kulturi srednje i istočne Europe i obilježava je prevlast nabožne literature s izraženim izvanestetskim, praktično-društvenim funkcijama. Uz ove dvije, djelomično se može uočiti i treća sastavnica: balkanska ili južnoslavenska, čiju osnovu čini pretežno usmenoknjiževna tradicija štokavskog područja (u djelima dalmatinskih franjevac i slavonskih pisaca), ali ona ne tvori zaokruženu cjelinu i do punog izražaja dolazi tek u vrijeme preporoda i krajem 19. stoljeća (Dukić, 2003: 498–499). Na sličan način, vodeći se topografskom distinkcijom kao ključnom, i Vinko Brešić hrvatski nacionalni književni korpus dijeli na dva osnovna: južni i sjeverni, odnosno primorski i kopneni ili mediteranski i panonski, potkrepljujući to detaljno razrađenim prikazom karakterističnih svjetonazorskih i poetičkih odrednica (usp. Brešić, 2004: 103–107).

nego se njegova refleksivnost čita i izvan njih, posebice u književnim djelima nastalim izvan zemljopisnih rubova. Pri tome se misli na književnost nastalu u Srijemu, Baranji, Mađarskoj (Korvinov humanistički krug u Budimu, pečuški krug), u sjevernoj Bosni, dakle u onim zemljopisnim prostorima koji se svojom kontaktnošću nadopisuju na poetičku matricu književnosti nastale u Slavoniji, a u kojoj su prepoznatljive slavonske spoznajne i komunikacijske funkcije“ (Sablić-Tomić, Rem, 2003: 11).

Uz zemljopisni i kulturni kriterij određenja pojma *slavonske književnosti* kao vrlo bitan ističe se i književnopovijesni pristup, kod kojeg se uočava „(...) određena pravilnost: s jedne strane pojam slavonske književnosti koristi se samo za hrvatsku književnost u Slavoniji 18. stoljeća, odnosno do preporoda, s druge, to čine uglavnom stručnjaci do 20. stoljeća, dok ostali izbjegavaju taj termin ili ga primjenjuju u prvome redu za 18. stoljeće“ (Brešić, 2004: 28).²⁹ Iako se u zadnje vrijeme slobodnije koristi naziv slavonska književnost, obuhvaćajući cjelokupnu (i stariju i noviju) književnu produkciju u Slavoniji, ipak se u znanstveno-kritičkoj svijesti zadržala književnopovijesna odrednica 18. stoljeća kao uobičajena kad se govori o slavonskoj književnosti.³⁰ I u monografiji *Slavonski tekst hrvatske književnosti* (2003.) Helene Sablić-Tomić i Gorana Rema u prvom poglavlju naslovljenom *Slavonski tekst od početaka pismenosti do romantizma (srednjovjekovlje i XVIII. stoljeće)* napominje se da je riječ o potkorpusu koji se često naziva slavonskom književnošću, tj. imenuje se književnost nastala u Slavoniji *do i u* 18. stoljeću (Sablić-Tomić, Rem, 2003: 17–23). Međutim, ono što nedostaje u potonjem monografskom prikazu jest komparativna vizura slavonske regionalne književnosti u odnosu na naslovom najavljenju integrativnu strategiju unutar hrvatske nacionalne književnosti, naročito kad je riječ o starijoj slavonskoj književnosti.³¹

Osim zemljopisnih i književnopovijesnih koordinata slavonske književnosti, nužnim za proučavanje njezinog identiteta nameće se i uvažavanje povijesnoga, društveno-političkog konteksta Slavonije 18. stoljeća. Kraj 17. i početak 18. stoljeća u hrvatskoj je i slavonskoj

²⁹ Vidi se to ponajviše kod Josipa Forka, autora *Crtica iz „slavonske“ književnosti u XVIII. stoljeću, I. (1884.), II. (1886.), III. (1887.) i IV. (1888.)*, Dragutina Prohaske koji u tekstu *Slavonština u našoj književnosti*, „Narodna obrana“, god. 5, 181/1906. već u uvodnim rečenicama zapisuje da se u povijestima književnosti samo za 18. stoljeće govori o *slavonskoj književnosti* te kod Branka Drechslera u *Slavonskoj književnosti u XVIII. vijeku iz 1907. godine*.

³⁰ Milovan Tatarin također uzima u obzir navedene kriterije i za *slavonsku književnost* kaže: „U književnoj historiografiji naziv *slavonska književnost* stekao je relativno ustaljeno značenje: knjige i rukopisi nastali od početka 18. stoljeća do 1855. godine, na području znatno širem nego što ga pokriva današnji pojam Slavonije (*Interamnij* - Međurječje: s istoka omeđeno Dravom, sa zapada Ilovom, sa sjevera Dravom, s juga Savom). Stoga bi možda najuputnije bilo reći da je slavonska knjiga stvarana na prostoru koji je nekoć obuhvaćala Provincija sv. Ivana Kapistrana, odijeljena 1757. od Provincije Bosne Srebrene. Simbolično, otpočinje ona katekizmom *Put nebeski* đakovačkog župnika Ivana Grličića, tiskanom 1707. u Veneciji, a završava smrću Ignjata Alojzija Brlića 1855., kad prestaje izlaziti njegov *Novouređeni ilirski kalendar iliti Svetodanik*, čiji je prvi primjerak 1836. otisnut u Budimu“ (v. Tatarin, 2009: 491–501).

³¹ Više o tome u: Rafolt, 2003: 211–215.

povijesti obilježen vođenjem oslobodilačkih ratova protiv Turaka. Mirom potpisanim 1699. u Srijemskim Karlovcima Turci su nakon više od stoljeća i pol vladavine izgubili Slavoniju, tj. prostor između Drave, Dunava i Save, a Hrvatska se vratila u svoje povijesne granice. Međutim, novooslobodena Slavonija nije i u administrativnom smislu priključena ostatku nacionalnoga tijela, nego je četrdesetih godina 18. stoljeća podijeljena na civilni i vojni dio. „Na vojnom je dijelu uspostavljen Slavonski generalat s tri pukovnije – Gradiškom, Brodskom i Petrovaradinskom – pod upravom Dvorskog ratnog vijeća. Na civilnom su dijelu u konačnici 1745. ustrojene tri županije – Požeška sa sjedištem u Požegi, Virovitička sa sjedištem u Osijeku i Srijemska sa sjedištem u Vukovaru – koje su stavljene pod jurisdikciju Hrvatskoga sabora i bana. No, iako su pravno i politički bile pod jurisdikcijom bana i Sabora, slavonske su županije bile upravno organizirane po uzoru na ugarske (županijska skupština, veliki župan, županijska blagajna) te su stoga u poreznim pitanjima bile podređene Ugarskom namjesničkom vijeću u Požunu“ (Katušić, 2013: 8). Dakle, život se u osamnaestostoljetnoj Slavoniji odvijao u dvama umjetno stvorenim svjetovima: s jedne strane u svijetu graničara Vojne krajine (Granice)³², odgojenih u vojničkoj disciplini i opterećenih vojničkom službom te s druge strane u svijetu kmetova Provincijala (ili Paorije), kojima je zapovijedao i sudio vlastelin. Podijeljenost Slavonije na razini državnog ustrojstva na dva dijela rezultirala je i oprečnošću vladarskog autoriteta: „(...) u civilnom dijelu vladar je ograničen postojanjem državnih staleža, dok u vojnom dijelu ima apsolutnu vlast. To će se odraziti na razne oblike intervencija države u svakom pojedinom dijelu“ (Gulin Zrnić, 2000: 20–21).

Najizraženije reforme prosvijećenih habsburških vladara Marije Terezije (1740–1780.) i njezinog sina Josipa II. (1780–1790.) osjetile su se u životu Vojne krajine, gdje se u skladu s općim nastojanjem što čvršćeg povezivanja heterogenih dijelova Monarhije u cjelovitu državu (*Gesamtstaat*) i u Vojnoj Slavoniji provodila homogenizacijska državna politika. Vlast na tom području prvenstveno se bavila organizacijom vojnoga sustava, u kojem dolazi do preoblikovanja u shvaćanju graničarstva – naime, pogranično stanovništvo više ne ratuje kako bi očuvalo svoju egzistenciju, nego ratovanje postaje svojevrsna „profesija“ muške populacije, koja ratuje na bojištima daleko od zavičaja. Osim toga, kad su bili izvan vojnih postrojbi, krajišnici su imali vojničku poduku nedjeljom i blagdanom, bili su opterećeni brojnim obavezama kao što su gradnja i održavanje putova, mostova, vojnih objekata i sl., te

³² Iako hrvatski ranonovovjekovni rječnici poznaju značenjske bliskoznačnice kao što su „krajina“, „granica“, „međa“, „kotar“ i sl., sa sve utjecajnijom prevlašću habsburškog apsolutizma u 18. stoljeću izraz „granica“ kao etimološko najbliži njemačkoj riječi „Gränze“ ili „Grenze“ postaje diskurzivno dominantniji. Osim toga, „(...) naziv 'krajina', u pravilu, upućuje na ponešto slojevitiji doživljaj ruba kao širega geografskog područja, za razliku od naziva 'granica' koji više upućuje na rub kao užu pojas (rjeđe) ili samo na crtu razdvajanja (češće) (...)“ (Holjevac, Moačanin, 2007: 9–10).

su teško uspijevali odvojiti vrijeme i za proizvodni rad u poljodjelstvu. Takvo vojno ustrojstvo Granice zahtijevalo je upletanje države i u organizaciju kućanstava graničarskih obitelji, što se svodilo na preferiranje modela proširene obitelji/kućanstva, tj. zadružnog tipa kućanstva i obitelji, pri čemu su onda teret proizvodnog rada nerijetko snosile žene, djeca pa i starci, dakle svi koji nisu bili obuhvaćeni vojnom obvezom (prema Gulin Zrnić, 2000: 21; Holjevac, Moačanin, 2007: 47–48). U svrhu stvaranja novog identiteta stanovništva, odanog caru i carici, u krajiškom su društvu provedene brojne reforme i u upravi, gospodarstvu, prosvjetnoj djelatnosti i ostalim segmentima javnog života, tako da je u konačnici riječ o patrijarhalnom vojno-agrarnom društvu, u kojem je socijalna kontrola bila prilično despotska, politička participacija nikakva, društvena stratifikacija izrazita, no „Ključni pojam njihove svakodnevice bio je ipak stanoviti osjećaj sigurnosti (...), a ta je sigurnost nedvojbeno bila usko povezana s njihovom pripadnošću patrijarhalnom agrarno-ratničkom *milieuu* i odgovarajućim autoidentifikacijama“ (Holjevac, Moačanin, 2007: 57–58). Međutim, raznim oblicima otpora sustavu kroz dezerterstvo, emigraciju, razbojništvo/hajdučiju, tajne diobe kućanstava i dr. pokazat će se raskorak između „zamišljenog“ i „ostvarenog reda“ (Rihtman-Auguštin, 1984). Urbarom iz 1756. pokušalo se definiranjem kmetskih prava i obaveza prema gospodararu utjecati i na ujednačavanje života u civilnoj Slavoniji, ali i tu se usmjerenijim istraživanjima pronalaze dokazi o gospodarskim i kulturološkim razlikama stanovništva (prema Gulin Zrnić, 2000: 22).

Osim upravnih reformi koje su u Habsburškoj Monarhiji provodili carica Marija Terezija i car Josip II., druga polovica 18. stoljeća u znaku je i velikih reformi koje su Crkvu stavile pod veći nadzor države. Nastojeći formirati državnu crkvu koja će služiti interesima Monarhije najprije je carica preustrojem školskog sustava omogućila veći nadzor države nad crkvenim učilištima i zavodima smanjujući tako utjecaj isusovaca, kao i njihovog učenja uvođenjem školskih priručnika u jansenističkom duhu³³ (Novak, 2013: 169). Naime, dok su isusovci bili humanisti, koji su smatrali da obrazovanje treba biti asimilirano u tradiciju, naglasak stavljajući na oponašanje (*imitatio*) i na grčke i rimske klasike kao autoritete, ranonovovjekovna politička teorija (osobito zagovarana u srednjoeuropskim monarhijama) bila je sklonija filozofiji Francisa Bacona. Bacon je pak držao skolastičko i humanističko filozofiranje jalovim jer je poticalo kontemplaciju i rezigniranost prema sudbini umjesto akcije i želje da se poboljša ljudsko stanje. Taj pogled koncentrirao se na znanje o

³³ Jansenizam je učenje nazvano po nizozemskom teologu C. Jansenu koji zajedno sa svojim sljedbenicima naučava o božanskoj milosti, slobodnoj volji i predestinaciji. U 17. i 18. stoljeću jansenizam prerasta u religijski pokret unutar katolicizma. Obilježja su mu naglašavanje predestinacije, moralni rigorizam i žarka pobožnost (prema: *Opći religijski leksikon*, 2002: 394).

suvremenom svijetu, na praktično znanje temeljeno na iskustvu, što je postalo osnovom spomenute političke teorije koja je promovirala „državu blagostanja“ (Shek Brnardić, 2009: 25, 26). Uz to što je Marija Terezija mati Josipa II., ona je i majka jozefinizma, razdoblja od 1780. do 1790. god., kada car Josip II. provodi drastične mjere u crkvenim i vjerskim pitanjima. Iako je jozefinizam konglomerat različitih idejnih struja, on se prvenstveno „(...) očituje u provedbi državnih uredbi, obilježenih proturimskim cezaropapizmom³⁴ i nadahnutih obnovnim katoličanstvom³⁵; posljednje ima pretežno jansenističke korijene i naslanja se na tzv. austrijski kasni jansenizam, a oboje su pak prožeti prosvjetiteljstvom“ (Hoško, 2003: 9). Tako je car, u skladu s jozefinističkim političkim svjetonazorom, nakon ukidanja isusovačkog reda (papa Klement XIV. ukinuo ga je 1773.), izdao Patent o vjerskoj toleranciji (13. listopada 1781.), kojim prvenstveno ograničava moć katoličke Crkve³⁶, a zatim naložio ukidanje crkvenih redova i samostana na prostoru Monarhije (29. studenoga 1781.) koji se nisu bavili obrazovanjem, njegom bolesnika i dušobrižništvom³⁷. Te reforme u Hrvatskoj osobito su pogodile kontemplativne redove, benediktince, pavline i klarise (tim patentom ukinuti su pavlinski samostani u Lepoglavi i Remetama, samostan klarisa u Zagrebu i mnogi drugi), a na razini Monarhije njima je izravno pogođeno više od 38.000 redovnika i redovnica, a ukinuto je oko sedam stotina samostana i redovničkih zajednica (Novak, 2013: 170). Iako središnja bečka vlast nije ukinula franjevački red, budući da su franjevci bili cijenjeni dušobrižnici, njihovim izmještanjem iz samostana, obrazovanjem u generalnim sjemeništima i pastoralnim djelovanjem izvan samostana, uvelike je ugrožen njihov identitet. Nezadovoljstvo podanika izazvao je i jozefinistički stav prema ulozi bogoslužja, koje je stavljeno u drugi plan

³⁴ Cezaropapizam u crkvenoj povijesti označava podređenost kršćanske Crkve carskoj vlasti, a u širem smislu svako objedinjavanje svjetovne i duhovne vlasti u osobi državnog poglavara (prema: *Opći religijski leksikon*, 2002: 143).

³⁵ Pojava obnovnog katoličanstva ili katoličkog prosvjetiteljstva uzroke svoje pojave ima prije svega u unutarnjim crkvenim razlozima kao što su: nedostatna izobrazba svećenstva, pravna ovisnost Crkve o Rimu, neangažiranost redovnika u pastvi, i to zbog izuzetosti od biskupske mjerodavnosti, te nezadovoljstvo pastoralnom neučinkovitošću i jednostranim očitovanjima u oblicima duhovnosti i pobožnosti baroknoga kršćanstva (Hoško, 2003: 77-78). Međutim, prema riječima Franje Emanuela Hoška „jozefinizam je izigrao program obnovnoga katoličanstva, odlučan da ga provede u Crkvi neovisno o samoj Crkvi, posebno novim sustavom odgoja i izobrazbe klera, svjetovnoga i redovničkog. Obnovno katoličanstvo nije željelo Crkvu koja će služiti državi ni lik svećenika koji će biti „koristan i pokoran građanin“; željelo je Crkvu nalik Pracrkvi, a svećenike koji će biti zauzeti i uspješni u pastoralnome djelovanju (Hoško, 2003: 105–106).

³⁶ Na razlog donošenja patenta o vjerskoj toleranciji može se gledati i kroz prizmu gospodarske sfere. Naime, vjerski progoni bili su štetni za državu, jer su uzrokovali velike migracije stanovništva, izazivali neredu i nezadovoljstvo ljudi, a i omogućavali lakše uplitanje vanjskih faktora u politiku Monarhije (Katušić, 2013: 17–18).

³⁷ „Dušobrižništvo ili pastoral je spasenjsko djelovanje Crkve; obuhvaća sveukupnost crkvenoga djelovanja u izgradnji same Crkve, tj. sredstva i metode posredovanja spasenja u pobuđivanju i oblikovanju kršćanskoga života“ (Hoško, 2003: 199).

a u prvi je došla njegova nova zadaća da poučava i popravlja³⁸ vjernike tako da ih odgoji za dobre građane, koji će biti spremni prihvaćati dužnosti koje su za opće dobro i korist države. S tim ciljem, car propisuje dokidanje nekih zapovijedanih blagdana, prenošenje slavljenja dana posvete crkve na nedjelju, načine ukrašavanja crkve i oltara i dr. Gledajući na Crkvu kao na isključivo društvenu organizaciju, čija je svrha poduprijeti politički, kulturni i materijalni napredak društva, jozefinizam, kao državni lik prosvjetiteljstva, preferirao je pastoralne djelatnosti župnika koje su se odnosile na katehizaciju u crkvi i školi, propovijedanje³⁹, liturgijsko-sakramentalnu službu i socijalno-karitativno nastojanje (Hoško, 2003: 145, 212, 240).

Takva cezaropapistička nastojanja carice Marije Terezije, a posebno njezinog sina Josipa II., utjecala su na gotovo sva područja života Monarhije, pa tako i književnog i kulturnog života Slavonije 18. stoljeća. Tomo Matić ističe *narodnu prosvjetu i odgoj* kao istaknute i karakteristične crte hrvatske knjige u dopreporodnoj Slavoniji, s tim da razlikuje vjerski prosvjetni rad, izražen u prvoj polovici 18. stoljeća, čiji su nositelji svećenici i redovnici, te svjetovni prosvjetni rad u drugoj polovici stoljeća, kad se kao pisci javljaju i svjetovnjaci (Matić, 1945: 5). Kod starijih književnih povjesničara i teoretičara uvriježeno je isticanje pretežitosti djela slabije književne vrijednosti (J. Forko, T. Matić) i potisnutosti estetske dimenzije, tj. njezine dekorativne funkcije (J. Pogačnik), dok mlađi istraživači slavonske književne baštine (Z. Šundalić, M. Tatarin) ukazuju i na tekstove u kojima se zamjećuje izrazitija prisutnost estetskih elemenata. Međutim, činjenice o faznom zaostajanju, prijelaznom obilježju i izostanku tradicijske vertikale kad se piše o slavonskoj književnosti 18. stoljeća, potiču da se dublji motivi takvim pojavama traže upravo u društvenim okolnostima, čija se temeljna usmjerenja mogu promatrati s obzirom na pripadnost prvoj ili drugoj polovici stoljeća. Naime, dok su život i književnost Slavonije prve polovice 18.

³⁸ F. E. Hoško navodi primjer đakovačko-srijemskog biskupa Franje Krtice koji je u svojoj biskupiji objavio uredbu Ugarskoga kraljevskog namjesničkog vijeća od 27. prosinca 1784. koja upozorava na čestu pojavu mita i korupcije kod traženja i primanja nekih službi, pa traži točno poštovanje zakona i propisa u obavljanju natječaja za te službe. Krtičin pak generalni vikar Đuro Pleše 7. ožujka 1785. zahtijeva da se župnici suprotstave mani opijanja i pouče majke koliko je štetno alkohol dopuštati djeci. Pleše je zapravo objavio uredbu Namjesničkoga vijeća od 14. veljače 1785. koja upozorava biskupe da opada broj pučanstva u državi, a jedan od razloga je i pogrješna ljubav roditelja prema oboljeloj djeci pa im daju alkohol u uvjernju da on ima ljekovit učinak. U istome dopisu Pleše traži od svećenika da upozore noseće žene da ne smiju uzimati alkohol, jer to može biti razlog umiranju djece prije rođenja. – AFSOsijek, *Dopisi đakovačko-srijemskih biskupa*, sv. 1, 104–106. (prema Hoško, 2003: 200–201).

³⁹ „Zagrebački biskup Josip Galjuf je 30. kolovoza 1782. posebnim pismom potaknuo propovjednike da u svojim propovjedima jednostavnim govorom, ali s revnošću, razlažu vjerske istine. Govor im ne smije biti vatromet riječi, a niti kićen, već izrečen blago i s povjerenjem da siju Božju riječ koja ima snagu sama u sebi. Valja se čuvati i gorkih ili prijekornih izraza tako da slušatelji u njihovu propovijedanju prepoznaju kršćansku ljubav i spasonosni nauk; takav govor valja poduprijeti primjeran život pripovjednika. – AFSNašice, *Litterae ab episcopis*, sv. 2, str. 1.“ (prema Hoško, 2003: 212).

stoljeća određeni ponajviše religioznim predodžbama, srednjovjekovnim svjetonazorom i konzervativnim tematsko-žanrovskim sustavom, druga polovica stoljeća zahvaćena je prosvjetiteljskim trendom i bogatijim žanrovskim repertoarom, ali ono što veže oba sklopa duhovnih procesa jest funkcionalno opterećenje – u prvom slučaju Crkve, a u drugom Države, odnosno također i Crkve.⁴⁰ Dakle, tijekom cijeloga stoljeća uočava se isprepletenost vjerske i svjetovne sfere, tumačenje svakidašnjeg života na način teologije, pa upravo stoga „dvojnost sadržajnih premisa i književnih žanrova potvrđuje uvid u suštinu zbivanja slavonske regionalne književnosti“ (Pogačnik, 1986: 11).

⁴⁰ Budući da slavonska književnost 18. stoljeća najčešće objedinjava više funkcija; umjetnosti, prosvjećivanja, znanosti, politike, religije i sl., opravdan je postupak J. Pogačnika koji je zato svrstava u domenu tzv. „arhaične kulture“ (P. Guiraud) (Pogačnik, 1986: 20–21). Naime, lingvist i stilističar Pierre Guiraud rabi pojam „arhaične kulture“ kako bi objasnio „dvostruku funkciju jezika“ kroz dva tipa znakova: znakove objektivne i racionalne razumljivosti i znakove ekspresivnosti, subjektivnih emocija i želja. I dok moderna zapadna kultura razdvaja ta dva plana ljudskog iskustva, oni, naprotiv, teže da se stope u arhaičnim kulturama u kojima su radnje poput lova, rata i poljoprivrede ritualizirane, a umjetnost se poistovjećuje s tehnikama (Guiraud, 1983: 44).

I. 4. Žanrovski sustav – definiranje korpusa

Slično kao na nacionalnoj književnoj razini, tako se i na razini slavonske književne produkcije 18. stoljeća uočava pluralizam tematsko-idejnih i stilskih opredjeljenja kao rezultat različitih unutarnjih poticaja kod pojedinih autora. Međutim, s druge strane, zamjetna je i temeljna književnokulturna motivacija određena odgojnim i praktičnim djelovanjem, koja se nastavlja na tradiciju srednjovjekovne odgojno-moralističke književnosti, pri tom poprimajući i nove oblike pod utjecajem novoga vremena i novih iluminističkih ideja (Bogišić, 1987: 166, 167). Čvrsta povezanost poetički i žanrovski različitih tekstova slavonskih autora 18. stoljeća u neposrednoj je vezi s okolnostima življenja u Slavoniji tog vremena, kao i s nakanama koje je tekstom trebalo ostvariti. S obzirom na to opće usmjerenje slavonskih književnih pojava 18. stoljeća Rafo Bogišić izdvaja četiri osnovne kategorije književnoga usmjerenja:

1. Tekstovi nadahnuti i prožeti pobožno-kršćanskim duhom i s naglašenim ćudoredno-didaktičkim težnjama. Religiozno-odgojna orijentacija okvir je svim oblicima i postupcima koji se ostvaruju u prvom redu u sklopu djelovanja franjevačkoga i isusovačkog reda u Slavoniji. Toj bi kategoriji književnosti pripadali kršćanski „nauci“ i crkvene pjesme, razni zbornici, priručnici, katekizmi, „ogledala“, leksikoni, prijevodi starih crkvenih tekstova, ali i neka značajnija pjesnička djela s naglašenom religiozno-kršćanskom tematikom, kakvo je npr. *Sveta Rožalija* (Beč, 1780.) Antuna Kanižlića (1699–1777.), Ivanošićev (1748–1800.) *Svemogući neba i zemlje Stvoritelj* (Zagreb, 1788.) i *Aždaja sedmoglava* (Zagreb, 1768.) Vida Došena (oko 1720–1778.).

2. Poučno-prosvjetiteljski tekstovi pisani kao upute za svakodnevni praktični život slavonskog čovjeka, prvenstveno seljaka i krajišnika. Tu svoje mjesto nalaze razna „pamtenja“ i „razloženja“, razni „kućnici“ i „nauci“, ali i djela s naglašenijom književnom ambicijom kakva su npr. *Jeka planine* (Zagreb, 1767.) Vida Došena, *Pjesnik putnik* (Beč, 1771.) Adama Tadije Blagojevića (1745–1800.) i *Satir iliti divji čovik* (Dresden, 1762.) Matije Antuna Relkovića (1732–1798.), kao i Relkovićeve prijevodi Ezopovih, Fedrovih i Pilpajevih basni.

3. Različiti prigodni sastavi, tj. sastavi koje je izazvala neka pojedinačna suvremena prigoda ili neki posebni događaj. Takva su djela „pisme od junaštva“ i *Sličnorični natpis groba Zvekanovoga* Antuna Ivanošića, a o suvremenim ratnim događajima pisali su Josip Pavišević (1734–1803.), Blaž Bošnjak (1743–1807.) i dr. Prigodnošću su označeni i „pastirski razgovori“ Matije Petra Katančića (1750–1825.).

4. Znanstveni radovi različitih usmjerenja, disciplina i razina; povijesni, kroničarski, književnopovijesni i književnoteorijski radovi te zanimanje za jezik i pravopis. U tom pogledu ističe se teorijski rad Matije Petra Katančića *De poesi illyrica libellus* (1817.), što je ujedno jedan od rijetkih primjeraka književnoteorijske i estetičke misli u hrvatskom ranonovovjekovlju. Zapažene književnopovijesne preglede pišu i Emerik Pavić (1716–1780.), Grgur Čevapović (1786–1830.) i Josip Jakošić (1738–1804.) (Bogišić, 1987: 167–169). Bogišić za tu podjelu ističe kako je uvjetna jer se obilježja pojedinih kategorija međusobno prepliću, te su naročito tri aspekta slavonske književne prakse 18. stoljeća koja se redovito dopunjuju i uvjetuju, i to: religiozni, poučni i prigodni.

Kao što se može vidjeti iz Bogišićeva skicoznog, sintetskog prikaza glavnih usmjerenja književne produkcije u Slavoniji 18. stoljeća, a to potvrđuju i povijesti hrvatske književnosti, pretežni dio te produkcije čine nabožno-poučna djela. I dok je veći dio hrvatske književne historiografije, posebno one koja se bavila starom hrvatskom i slavonskom književnošću, najveću pozornost posvećivao djelima prosvjetiteljskih (M. A. Relković, *Satir iliti divji čovik*, 1762.; V. Došen, *Jeka planine*, 1767.; A. T. Blagojević, *Pjesnik-putnik*, 1771.; J. S. Relković, *Kućnik*, 1796.; itd.), baroknih (A. Kanižlić, *Sveta Rožalija*, 1780.; A. Ivanošić, *Opivanje sličnorično groba Josipa Antuna Čolnića od Čolke*, 1786.) i klasicističkih orijentacija (M. P. Katančić, *Fructus auctumnales*, 1791.), a postojanje vjerske knjige najčešće samo konstatirao, to neće biti slučaj i s ovim radom.

Naime, korpus rada obuhvaća raznorodne tekstove slavonske književne kulture 18. stoljeća pisane hrvatskim jezikom ili prevedenim na hrvatski jezik, s tim da je pozornost usmjerena na nabožne žanrove, odnosno na tekstove s naglašenim religiozno-odgojnim težnjama. Budući da su počeci slavonske vjerske knjige u 18. stoljeću vezani uz katekizamsku književnost, čija će produkcija ujedno obilježiti i cijelo stoljeće, upravo su katekizmi žanr koji zaslužuje poseban osvrt u ovome radu. Osim toga, riječ je o žanru koji svoje „klasično razdoblje“ veže uz 18. i 19. stoljeće, a glavno mu je poslanje bilo odgojiti milijune ljudi diljem Europe (a i šire) pomoću modela religijskog (kršćanskog) i kulturnog života, tj. zamisli i ideja o ljudskom, obiteljskom, društvenom i drugim aspektima življenja.

Žanrovski je sustav⁴¹ hrvatske književnosti u Slavoniji 18. stoljeća vrlo razgranat, a ni struka nije jedinstvenog mišljenja kada je riječ o žanrovskom određenju pojedinih tekstova. U

⁴¹ Termin „žanrovski sustav“ preuzima se prema tumačenju D. S. Lihačova, koji u svojoj studiji *Poetika stare ruske književnosti* za podjelu na žanrove (s posebnim osvrtom na srednjovjekovni sustav žanrova) presudnim smatra, osim književnih, i izvanknjiževne, uporabne funkcije: „(...) u književnosti i folkloru žanrovi sadrže čitav kompleks društvenih potreba i postoje (...) u strogoj zavisnosti jedan od drugog. Žanrovi sačinjavaju određeni sistem na osnovi toga što su plod čitavog jednog spleta uzroka, a i zato što između njih postoji uzajamna

radu se stoga uvažava žanrovska struktura koju predlaže Tomo Matić (*Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*, 1945.) i Dunja Fališevac (*Kaliopin vrt II: studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike*, 2003.), a u odnosu na katekizamsku književnost preuzima se tipologija katekizama koju daje Franjo Emanuel Hoško u knjizi *Negdašnji hrvatski katekizmi* (1985.).

Prema tome, središnji korpus djela u kojima se analizira diskurz o svakodnevicu čine sljedeći nabožni žanrovi:

Katekizamska književnost

– katekizmi drugog razdoblja posttridentske (katoličke) obnove

a) katekizmi kanizijevske tradicije

Matija Antun Relković, *Slavonske libarice* (1761.)

Antun Kanižlić, *Mala i svakomu potribna bogoslovica* (1773.)

b) katekizmi bliski bellarminovskoj tradiciji

Ivan Grličić, *Put nebeski* (1707.)

Đuro Rapić, *Satir iliti divji čovik u nauku krstjanskom ubavistit* (1766.)

c) *Rimski katekizam* i priručnici katehetskih propovijedi

Jerolim Lipovčić, *Dušu čuvajuće pohođenje* (1750.)

Emerik Pavić, *Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka krstjanskoga* (1769.)

d) kontroverzijski katekizam

Antun Bačić, *Istina katoličanska* (1732.)

Emerik Pavić, *Ručna knjižica za utiloviti u zakon katoličanski obraćenike* (1769.)

e) katekizam neutvrđene katekizamske tradicije

Antun Josip Turković, *Nauk krstjanski vire svete* u hagiografskom spjevu *Život svetoga Eustakije* (1795.)

f) katekizamske pjesmarice

Juraj Mulih, *Bogoljubne pisme* (1736.)

– katekizmi jozefinističkog doba

a) katekizam reformnog katolicizma

Ivan Velikanović, *Upućenja katoličanska* (I. i II. dio: 1787.; III. dio: 1788.)

povezanost u kojoj oni podržavaju postojanje jedan drugog i u isto vreme konkurišu jedan drugom“ (Lihačov, 1972: 52).

Propovijed

Đuro Rapić, *Svakomu po malo* (1762.)

Lekcionar

Marijan Lanosović, *Evandelistar ilirički* (1794.)

Prijevod pojedinih dijelova Svetog pisma

Antun Ivanošić, *Svemogući neba i zemlje Stvoritelj* (1788.)

Molitvenik

Antun Kanižlić, *Primogući i srdce nadvladajući uzroci* (1760.)

Prijevod iz crkvenih otaca

Josip Antun Vlašić, *Contemptus mundi* (1785.)

Crkvena drama

Aleksandar Tomiković, *Josip poznan od svoje braće* (1791.)

Korpus od osam nabožnih žanrova čini središte rada, što znači da se navedenim žanrovima pribraja i **hagiografski spjev**, koja se analizira u okviru analize katekizma neutvrđene katekizamske tradicije A. J. Turkovića. Okvirnu, rubnu poziciju u analizi diskurzivnog oblikovanja svakodnevice imaju djela povijesnog i kulturološkog sadržaja:

– putopisi: Matija Piller i Ljudevit Mitterpacher, *Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji 1782. god.* (1783.); Friedrich Wilhelm von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema* (1777., 1778.)

– etnografske monografije: Josip Lovretić, *Otok* (god. 1897., knj. II; 1898., knj. III; 1899., knj. IV; 1902., knj. VII; 1916., knj. XXI; 1918., knj. XXIII); Luka Lukić, *Varoš* (1919., knj. XXIV; 1924., knj. XXV; 1926., knj. XXVI)

– zapisnici / ljetopisi: *Zapisnik Franjevačkog samostana u Našicama, knjiga I* (1739.-1787.), *Ljetopis Franjevačkog samostana u Osijeku (1686–1890.)*, *Isusovački ljetopis (1763–1770.)*, *Turkovićeve ljetopis (1797–1807.)*.

Uključivanjem različitih izvora, odnosno različitih diskurza svakodnevice, namjera je rada da se komparativnim pristupom i kombiniranjem gledanja: književnog u povijesnom, povijesnog u književnom, antropološkog u povijesnom ili književnom dobije potpuniji, sinkronijski i dijakronijski uvid u određene teme i ideologiju kulturne stvarnosti⁴² koja se nazire ispod

⁴² Književni tekst „govoreća“ je tvorevina u čije su tkivo zapreteni različiti oblici prošlosti i kulture. On, prema Terryju Eagletonu, nastaje i zadobiva vrijednost u ozračju određenog vremena i prostora te sadrži „ideologiju“ svog vremena, odnosno ideje samog autora (prema Beker, 1987: 233–242).

tekstualne razine, ali koja je uvijek nadređena jer daje kontekst i značenje (Gulin, 1996: 152). Dakle, cilj je rada smještanjem *rubnih* književnih žanrova u idejno-povijesni i kulturni kontekst razotkriti svojevrzne strategije/modele izvanknjiževnih refleksija, te se u tom smislu kao pristup i metoda istraživanja nameću kulturološki usmjereni pravci suvremene znanosti o književnosti, i to prvenstveno književna antropologija i novi historizam.⁴³

⁴³ Novi historizam odbija privilegirati kanonsku književnost, odnosno s istim zanimanjem bavi se i onim što je S. Greenblatt nazvao “graničnim pismom”. U uvodu knjige *Šekspirovska pregovaranja (Shakespearean Negotiations)* (1988.) on piše: “(...) ja vjerujem da će općepodržavana skrupulozna usmjerenost na formalnu i jezičku organizaciju književnog djela i dalje ostati u središtu studija književnosti. Ali u ovim ogledima koji ovdje slijede ja sam predložio nešto drugo: da se manje gleda u to pretpostavljeno središnje područje književnosti, a više na njegove granice, da bi se pokušalo ući u trag onome što izmiče pogledu, ostajući prividno na margini teksta (...)” (prema: Lešić, 2003: 21–22).

I. 5. Poetika svakodnevice – metodologijske premise

Kao rezultat „obrata k jeziku“, koji se oblikovao od učenja Ferdinanda de Saussurea (1857–1913.), te poststrukturalističke razgradnje mita o mogućnosti neposrednog kontakta s realnošću stvari, tj. autentičnim iskustvom – uvriježila se u suvremenoj znanosti o književnosti, kao i u suvremenoj historiografiji, misao o tekstualizaciji kulture, odnosno o tekstualnoj naravi povijesti. Shvaćanje kako „nema ničeg izvan teksta“, tj. nema nekoga pretpostavljenog „stvarnog“, „objektivnog“ stanja stvari već između riječi i stvari, između mišljenja i „života“ stoji filtar materijalnosti diskurza, omogućilo je da se govori o poetici kulture kao totalitetu posredovanom artefaktima, znakovima i diskurzima prošlosti (Šporer, 2005: 147, 152). Poteškoće vezane uz utvrđivanje istine o prošlosti zapravo su usko vezane uz posredovnu vezu između povijesti i književnosti: povijest prikazuje ono što se zbilo, a književnost ono što se može zbiti; književnost teži izražavanju univerzalnog a povijest posebnog. I dok je aristotelovska koncepcija književnost poistovjećivala s pričom (mimezom), a historiografiju s diskurzom (diegezom), postmoderni način razmišljanja započet historiografskim projektom povjesničara okupljenih oko francuskog časopisa *Annales*⁴⁴ s jedne strane, te oko Haydena Whitea (r. 1928.) kao najpoznatijeg predstavnika suvremene američke historiografije s druge, historiografiji dodjeljuju položaj priče; „(...) povijest s kojom raspolazemo uvijek je diskurs o prošlosti u kojemu se pokreću interesi s korijenom u sadašnjosti. (...) Historiografija je dakle u izvjesnom smislu priča jer čim se nešto artikulira kao reprezentacija, na djelu su strategije tekstualizacije“ (Velčić, 1991: 100). Upravo koncepcije „žanra“⁴⁵ i diskurza prepoznaju se kao strategijski navoditelji, „kodne informacije“ ili putokazi koji usmjeravaju komunikaciju i recepciju, te se javlja sklonost razotkrivanju reprezentacija⁴⁶, odnosno, želi se „(...) razgradnjom žanrovskog identiteta tako reći diskurzno približiti otvorenoj, književno 'neuobličenoj stvarnosti'“ (Biti, 2000: 38–40).

⁴⁴ Pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća oko časopisa *Annales* stvorila se struja čiji je ideal bila „totalna“ historija, koja je trebala obuhvatiti sva područja društvenog života u određenome razdoblju u njihovim međusobnim odnosima. Glavni predstavnik te struje, ujedno i druge generacije oko spomenutog časopisa, bio je Fernand Braudel. Nakon toga, treća generacija bavila se historijom mentaliteta, s naglaskom na mikroelementima, tj. na zanimanju za svakodnevicu. Četvrta generacija nadahnjuje se antropologijom i književnom teorijom u bavljenju kulturnim i simboličkim reprezentacijama (Gross, 2001: 7–8).

⁴⁵ „Za čitatelja je žanr skupina konvencija i očekivanja – ako znamo da čitamo detektivsku priču ili ljubić, lirsku pjesmu ili tragediju, iščekujemo različite stvari i stvaramo pretpostavke o tome što će biti važno“ (Culler, 2001: 86).

⁴⁶ Michel Foucault kaže kako „(...) reprezentacija za humanističke znanosti nije samo predmet; ona je, kao što smo upravo vidjeli, samo polje humanističkih znanosti, i to u čitavoj njihovoj širini; ona je opće postolje takvog oblika znanja, ono na osnovi čega je to znanje moguće. (...) One prema sebi samima ne prestaju vršiti neko kritičko obnavljanje. One se kreću od onoga što je dano reprezentaciji do onoga što omogućuje reprezentaciju, ali što je još uvijek reprezentacija. (...) Reći ćemo, dakle, da 'humanistička znanost' ne postoji posvuda gdje se

Izraz „poetika svakodnevice“, koji je prvi upotrijebio Jurij M. Lotman⁴⁷, u ovom se radu upotrebljava u značenju korespondentnom značenju termina *poetika kulture* odnosno *novi historizam* Stephena Greenblatta, a riječ je o jednoj od dominantnih interpretacijskih praksi suvremene književne znanosti. Kao što se iz sprege pojmova iz naslova naslućuje, interesi ove analitičke tehnike⁴⁸ ujedno su i formalističke i historističke naravi, tj. potvrđuju pripadnost poststrukturalističkoj orijentaciji prema povijesti u proučavanju književnosti, a koja se može okarakterizirati kao recipročna zaokupljenost *povijesnošću tekstova* i *tekstualnošću povijesti*. Louis Adrian Montrose pod *povijesnošću tekstova* razumije kulturnu specifičnost, društvenu ukotvljenost svih načina pisanja, a *tekstualnost povijesti* mu znači da se ne može imati pristup cjelovitoj i autentičnoj prošlosti, neposredovanoj očuvanim tekstualnim tragovima određenoga društva (Montrose, 2007: 60–61). Upravo ta tehnika „čitanja“, interpretiranja kulture u značenju različitih praksi i diskurza određenog razdoblja⁴⁹, osnovna je metodologijska premisa i ovoga rada u kojem će se pokušati interdisciplinarnom metodološkom transpozicijom⁵⁰ („kulturalnim pantekstualizmom“) i uvažavanjem *retrorefleksije* – shvaćanja po kojem je književnost odraz, ali i odraz koji se istodobno odražava natrag na društvo, povijest ili kontekst – ukazati na svojevrsni reverzibilni i kružni proces, odnosno na relacije – međuovisnosti i uzajamnog utjecaja – zbilje i diskurzivne reprezentacije zbilje (usp. Šporer, 2005: 66, 67).

U interpretaciji odabranog korpusa slavonske književne kulture 18. stoljeća književnom ili povijesnom tekstu pristupat će se i kao antropološkom izvoru, što je pak jedna od glavnih pretpostavki zasebne discipline – *književne antropologije*. Fernando Poyatos, jedan od prvih promotora (uz Wolfganga Isera) sintagme „književna antropologija“, za književnost kao predmet književne antropologije kaže da je „najbogatiji izvor dokumentacije, kako sinkronijske, tako i dijakronijske analize ideja i ponašanja ljudi“ (Poyatos, 1988: XII – prijevod prema: Benčić; Fališevac, 2006: 9). Njegov model (metodološka paradigma) temelji

radi o čovjeku, već posvuda gdje u dimenziji svojstvenoj nesvjesnom analiziramo norme, pravila, značenjske skupove koji svijesti razotkrivaju uvjete njegovih oblika i sadržaja“ (Foucault, 2002: 89–90).

⁴⁷ Riječ je o eseju *The Poetics of Everyday Behavior in Eighteenth-Century Russian Culture* (1985.) (prema: <https://www.amherst.edu/system/files/media/1445/Semiotics%252520of%252520Russian%252520Cultural%252520History.pdf>, 26. 11. 2013.)

⁴⁸ „Prije negoli o metodi ili metodologiji možda bi bilo bolje razmišljati o novom historizmu kao o analitici ili tehnici. Tehnika je, za razliku od metodologije, praktična: ona je primarno vezana uz praksu, kako svoj rad određuje Greenblatt, i to u ovom slučaju praksu interpretiranja“ (Šporer, 2005: 57–58).

⁴⁹ „Kolektivne socijalne konstrukcije s jedne strane definiraju raspon estetskih mogućnosti u okviru danoga reprezentacijskog modusa, i s druge povezuju taj modus s kompleksnom mrežom institucija, praksi i vjerovanja koja konstituiraju kulturu kao cjelinu. U tom svjetlu, *proučavanje žanra je istraživanje poetike kulture*“ (Greenblatt prema: Šporer, 2005: 69).

⁵⁰ „(...) metaforički prijenos u kombiniranju 'poetike' i 'kulture' upućuje na interdisciplinarnu metodološku transpoziciju: povezivanje proučavanja književnosti s proučavanjem kulture koje je tradicionalno u domeni antropologije i povijesnih znanosti“ (Šporer, 2005: 70–71).

se na dvjema cjelinama kulturne stvarnosti koje mogu biti izvedene iz književnog djela: sustavi konkretnosti (*sensible systems*) i apstraktni koncepti kulture, tj. sustavi shvaćanja (*intelligible systems*). Sustavi konkretnosti (*sensible systems*) obuhvaćaju govorni jezik, parajezik (modifikacije glasa, značenje neverbalnih zvukova), pokrete (geste, poze), konceptualizaciju vremena i prostora, sustav stvari i okoline (odjeća, oruđe, namještaj), a apstraktni koncepti kulture ili sustavi shvaćanja (*intelligible systems*) odnose se na religijske misli, socijalne obrasce odnosa, moralne vrednote, etiku i estetiku, politiku, narodna vjerovanja i umjetnost (Poyatos, 1988: XII–XIII – prijevod prema: Gulin, 1996: 153).

Uzimajući u obzir Poyatosov model kulturne stvarnosti pri istraživanju struktura svakodnevice (naročito apstraktnih sustava kulture kao što su religijske misli, vjerovanja, moralne vrijednosti, različiti tipovi socijalnih odnosa...) u odabranim tekstovima, antropološki pristup (čitanje) podrazumijevat će i problematiziranje načina oblikovanja diskurza o svakodnevici s obzirom na poetičke i svjetonazorske značajke tekstova, tj. uvažavajući funkcionalnost (književnih) tekstova, što bi Iserovim riječima značilo: „Književni tekst ne preslikava predmete, niti pak stvara predmete u opisanom smislu; njega bi u najboljem slučaju valjalo opisati kao prikazivanje reakcija na predmete. (...) Ako je njegova sadržina reakcija na predmete, onda on otkriva stavove prema svetu koji sam konstituše. Njegova se realnost ne temelji na tome da preslikava postojeću stvarnost, već na tome što pruža uvide u tu stvarnost. Mišljenje da tekstovi odražavaju stvarnost spada prosto u neiskorenjive naivnosti shvatanja književnosti. Stvarnost ovih tekstova uvek je stvarnost koju tek oni konstituišu, te je ona zato reakcija na stvarnost“ (Iser, 1978: 96).

Dakle, vodeći se novohistoricističkim i književnoantropološkim tipom čitanja raznorodnih tekstova slavonske književne produkcije 18. stoljeća, pokušat će se potvrditi ili opovrgnuti sljedeće tri hipoteze rada:

a) načinom oblikovanja diskurza svakodnevice u književnoj kulturi Slavonije 18. stoljeća očituju se poetički i svjetonazorski mehanizmi koji djeluju u toj kulturi,

b) reprezentacije slavonskoga književnokulturnog identiteta 18. stoljeća rezultat su prepletanja pojedinačnog (autorskog), specifičnog (određeno vrijeme i prostor) i općeg (univerzalnog), poetičkog i političkog i

c) strategije oblikovanja diskurza o svakodnevici razlikuju se u povijesno-kulturološkim i nabožnim žanrovima; za razliku od povijesno-kulturoloških tekstova koji oblikuju slavonski identitet u njegovoj kulturnoj i povijesnoj određenosti, nabožni tekstovi oblikuju svoj sadržaj u skladu s kršćansko-univerzalističkom slikom čovjeka.

Iz navedenih teza proizlazi i cilj ovog istraživanja, a on je: učiniti razvidnijim povijesnopoetička prožimanja u konstruiranju modela religijskoga i kulturnog identiteta (model pastoralnoga i katehetskog djelovanja, model pravovjerja, model obitelji, model kulture života, model spolnosti, model neotuđivosti imovine, model braka i model samospoznaje) u slavonskoj književnoj kulturi 18. stoljeća.

II. NABOŽNI ŽANROVI: ANALIZA DISKURZA O SVAKODNEVICI

Nakon uvodnoga teorijskog i metodološkog postavljanja predmeta rada, u ovome dijelu rada prelazi se na istraživanje diskurza o svakodnevici u sedam, odnosno osam nabožnih žanrova: katekizmu, hagiografskom spjevu, propovijedi, lekcionaru, prijevodu pojedinih dijelova Svetog pisma, molitveniku, prijevodu iz crkvenih otaca i crkvenoj drami, s tim da je najviše pozornosti dodijeljeno analizi katekizamske književnosti. Razlog tome je u značaju koji je žanr katekizama imao za slavonsku književnost 18. stoljeća, kako s obzirom na veliku produkciju, tako i u odnosu na sadržaj kojim su katekizamski tekstovi nastojali djelovati na različite aspekte svakodnevnoga života. Analiza diskurza o svakodnevici u nabožnim žanrovima obuhvaća analizu predgovora (u lekcionaru i crkvenoj drami i nekih drugih paratekstualnih elemenata) te sastavnica svakodnevnoga života koje se tiču: vjere, obitelji, ljudskog života i časti, spolnosti, materijalnih dobara, braka, lijepoga ponašanja i ispovijedi.

II. 1. Katekizamska književnost

Kada je riječ o općereligijskom ili kršćanskoteološkom leksikonskom određenju pojma *katekizam*, onda nailazi se uglavnom na podudarna objašnjenja. Najprije valja ukazati na dvoznačnost riječi katekizam (lat. *catechismus*): „(...) prvotno (u ranoj i srednjovj. Crkvi), naziv za kršćansku vjersku pouku⁵¹. Od XVI. st. naziv za knjigu koja u obliku pitanja i odgovora obrađuje glavne istine i sadržaje kršćanske vjere: *Deset zapovijedi*, *Apostolsko vjerovanje*, pojedine sakramente, istine o Bogu, čovjekov odnos prema Bogu – svrha života, moralne obveze, molitve i dr.“ (*Opći religijski leksikon*, 2002: 434; podcrt. I. P.). Iako katekizam dobiva značenje knjige, odnosno prema nekima *ustanove oslonjene na knjigu* (Bedouelle, 1982: 36) tek u 16. stoljeću, kada doživljava i svoj procvat zbog protestantskih i katoličkih reformi, prvi se katekizam javlja u 8. stoljeću (*Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 2006: 356).⁵² Duga tradicija vjerskog poučavanja zaslužila je

⁵¹ Prvobitno značenje katekizma kao kršćanske vjerske pouke (u usmenom obliku) veže se uz značenje imenice *kateheza* – „(lat. *catechēsis* < sgrč. *katēkhēsis* „pouka“ < grč. *katēkheîn* „od-jekivati, [glasno] poučavati“ < *katá* „prema, niz“ + *ēkhō* „jeka“). Sustavno usmeno izlaganje vjerskih istina.“ (*Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 2006: 356) – a od 17. stoljeća u hrvatskome je jeziku zabilježen i glagol *katekizati* – „KATEKIZATI, katekizâm, pf. naučiti koga vjeru kršćansku, pa i uopće naučiti koga što (ispitivajući ga i iskušavajući tako njegovo znanje), tal. catechizzare – *Od XVII vijeka*. Od popa jurve katekizana. B. Kašić, rit. 46.“ (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, obrađuje P. Budmani, Dio IV, ISPREKRIŽATI-KIPAC, u Zagrebu, 1892–1897., str. 896).

⁵² Stavljajući naglasak na katekizam kao sredstvo u sklopu šire zadaće Crkve da naviješta evanđelje, Guy Bedouelle kaže kako je katekizam prije renesanse imao preteče u vidu brojnih teoloških sažetaka, *compendia*, namijenjenih najširem čitateljstvu, ali i najstručnijem, svećenicima i studentima. Uz to mogu se naći i pedagoške upute za upotrebu tih tumačenja vjere (Bedouelle, 1982: 36).

i samostalnu znanstvenu disciplinu – *katehétiku*, koja je dio šireg područja *pastoralne teologije* (*pastoralke, dušobrižništva*).⁵³

Specifična obilježja katekizma koja ga razlikuju od ostalih sredstava kršćanskog navještanja, često pokazujući značajke književnog djela, kao i njihova brojnost uvjetovana potrebom za vjerskom obnovom, čine opravdanim govor o *katekizamskoj književnosti* ili *katekizamskoj literaturi* (Hoško, 1985: 157). Povjesničar i teolog Guy Bedouelle izdvaja tri karakteristične crte katekizma kao osobite književne vrste: „Na prvom je mjestu *elementarna* crta katekizma koji se, gotovo redovito, obraća djeci i, u vrijeme koje opisujemo, odraslima koji su nepismeni. Slijedi *pedagoška* crta katekizma zamišljenog da se uči napamet. Čak i kad je napisan, naglašena je briga da se tekst uči napamet zahvaljujući prvenstveno glasovitoj izmjeni pitanja i odgovora. I, konačno, postoji crta *službenosti*, odnosno odobrenosti. Priručnici će pružiti jamstvo točnosti i sigurnosti nauka, drugim riječima pravovjerja. Barem u Katoličkoj crkvi, ti sažeci vjere namjerno su lišeni mišljenja pojedinih škola ili pretpostavki teologa, kako bi ostalo mjesto samo za već ustaljeni crkveni nauk“ (Bedouelle, 1982: 36).

Opća tipologija katekizama nije sustavno razrađena, ali uglavnom se nailazi na dva tipa podjele. Prema jednoj spominju se: „(...) *veliki katekizmi* (za župnike i propovjednike), *mali katekizmi* (za temeljne vjerske pouke, vjeroučenički); u novije vrijeme nastaju i *katekizmi za odrasle* u kojima se uz poznate sadržaje obrađuju i teološke kontroverzije i suvremeni problemi, npr. bioetički. (...)“ (*Opći religijski leksikon*, 2002: 434; kurziv I. P.). Druga tipologija uvjetovana je ovisnostima i usmjerenostima kao drugotnim obilježjima mnogih katekizama, pa se navode: *biblijski, teološki, pastoralni, homiletski, kontroverzijski, pučki* te *katekizmi u službi vladajuće društvene opcije* (prema Hoško, 1985: 168).⁵⁴

Kada je riječ o hrvatskoj katekizamskoj književnosti, onda je razvidno kako književnopovijesna literatura uglavnom ne uključuje taj korpus tekstova u svoje preglede, a još se manje pokušava baviti njegovom sistematizacijom ili istraživanjem koliko su katekizamske knjige „utjecale, neposredno ili posredno, na formiranje psihe našega naroda, njegov moral, naziranje na život, njegovu usmenu i pismenu književnost, posebno na formiranje književnog jezika, to je sve poseban studij, ali sigurno je, da je taj upliv postojao i da je njegov udio u formiranju duhovne fizionomije hrvatskog naroda, u kompleksu

⁵³ „**Pastoralna teologija** (lat. *theologia pastoralis*), u kršćanstvu, teološka grana koja proučava kako se teološke spoznaje odražavaju u praksi kršćanske zajednice; pastoralka; u protestantskim crkvama praktična teologija. Tradicionalna područja pastoralne teologije su liturgija, homiletika, katehetika, religijska pedagogija i dijakonija. Samostalna teološka disciplina od 1774.“ (*Opći religijski leksikon*, 2002: 695).

⁵⁴ Josip Jakšić navodi *kvalitativne, kvantitativne i metodске elemente* koji određuju klasični tip katekizma: „Kvalitativno katekizam sadrži cjelokupni nauk i tumačenje vjere konkretne Crkve. Izraz kvantitativno odnosi se na mali, srednji i veliki katekizam. Metoda klasičnog katekizma bila je u obliku pitanja i odgovora, što je već na prvi pogled obilježavalo katekizam, ali ne spada u njegovu bit“ (Jakšić, 1995: 12).

općekršćanskog udjela, prilično velik“ (Štefanić, 1938: 1). Međutim, tu prazninu u povijestima hrvatske književnosti djelomično popunjava pregled hrvatske katekizamske književnosti od Tridentskog koncila do I. vatikanskog koncila koji daje teolog i franjevac Franjo Emanuel Hoško u knjizi *Negdašnji hrvatski katekizmi* iz 1985. godine. Uzimajući istaknute društvene i crkvene prilike kao bitne čimbenike u nastanku i razvoju katekizamske književnosti, Hoško izdvaja četiri razdoblja u povijesti hrvatske katekizamske književnosti. To su:

- *prvo razdoblje posttridentske (katoličke) obnove* (16. i 17. stoljeće)
- *drugo razdoblje posttridentske (katoličke) obnove* (18. stoljeće)
- *doba jozefinizma* (kraj 18. i prva polovica 19. stoljeća) i
- *katolička restauracija po principima neoskolastike* (1869/1870.) (Hoško, 1985: 160–188).

Uvažavanjem, tj. preuzimanjem navedene podjele u interpretaciji odabranog korpusa katekizama slavonske književne kulture 18. stoljeća analiziraju se katekizamski tekstovi drugoga razdoblja posttridentske (katoličke) obnove i katekizam iz vremena jozefinizma, jer oni nastaju u književnopovijesnom razdoblju koje je određeno temom ovoga rada. Osim toga, u analizi se također slijedi i Hoškova tipologija katekizama unutar razvojnih etapa, a svaki se tip katekizma nastoji oprimjeriti s podjednakim brojem autorskih tekstova ili s reprezentativnim uzorkom za pojedino razdoblje, kao što je to slučaj s reformnim katekizmom. S obzirom na navedene kriterije žanrovska je slika katekizama koji se analiziraju sljedeća:

1. *Katekizmi drugoga razdoblja posttridentske (katoličke) obnove (18. stoljeće)*

a) katekizmi kanizijevske tradicije

Matija Antun Relković, *Slavonske libarice* (1761.)

Antun Kanižlić, *Mala i svakomu potribna bogoslovica* (1773.)

b) katekizmi bliski bellarminovskoj tradiciji

Ivan Grličić, *Put nebeski* (1707.)

Đuro Rapić, *Satir iliti divji čovik u nauku krstjanskom ubavistit* (1766.)

c) *Rimski katekizam* i priručnici katehetskih propovijedi

Jerolim Lipovčić, *Dušu čuvajuće pohođenje* (1750.)

Emerik Pavić, *Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka krstjanskoga* (1769.)

d) kontroverzijski katekizam

Antun Bačić, *Istina katoličanska* (1732.)

Emerik Pavić, *Ručna knjižica za utiloviti u zakon katoličanski obraćenike* (1769.)

e) katekizam neutvrđene katekizamske tradicije

Antun Josip Turković, *Nauk krstjanski vire svete u hagiografiji Život svetoga Eustakije* (1795.)

f) katekizamske pjesmarice

Juraj Mulih, *Bogoljubne pisme* (1736.)

2. *Katekizmi jozefinističkoga doba (kraj 18. i prva polovica 19. stoljeća)*

a) katekizam reformnog katolicizma

Ivan Velikanović, *Upućenja katoličanska* (I. i II. dio: 1787.; III. dio: 1788.)

II. 1. 1. Katekizmi drugoga razdoblja posttridentske (katoličke) obnove (18. stoljeće)

Temelji katoličke obnove koja se javlja sredinom 16. stoljeća kao odgovor na protestanizam Martina Luthera (1483–1546.) i ostale reformacijske pokrete postavljeni su na Tridentskom koncilu (1545–1563.). Sabor u Tridentu dao je poticaje za duhovnu i moralnu obnovu Katoličke crkve, ali nakon Tridenta jača i *konfesionalizacija* u smislu oštrog doktrinalnog razgraničenja između katolika, luterana i kalvinista. Uz konfesionalizaciju javljaju se i začeci *sekularizacije* europskoga mišljenja, kako u duhovnim tako i u prirodnim znanostima. Sve su veći problem skepsa i nevjera, neovisni vjerski pojedinci te divlje bujanje praznovjerja, odavanja astrologiji, čaranja itd. (Jedin, 2004: 541). Jedan od načina na koji Crkva reagira na te pojave je i bogata duhovna literatura za katehetičku pouku.

Hrvatska je u vrijeme nakon Tridentskog koncila teritorijalno i politički podijeljena među Venecijom, Habsburškom Monarhijom i Turskom. Zbog nedovoljne komunikacije među regijama, kao i zbog nepostojanja centralizirane crkvene uprave, ono što se događalo u jednome kraju bilo je uglavnom nepoznato u drugome. Tako su nastale raznolike katekizamske predaje. Hrvati se koriste općom katekizamskom literaturom nastalom izvan Hrvatske, pri čemu je „izvornih djela malo, čistih prijevoda jedva, ali mnoštvo je prilagodaba prema pojedinim lokalitetima. Iz tih knjiga zaključujemo kakve su bile društvene, političke, kulturne i vjerske prilike. U Crkvi se razviše tri temeljna katekizamska smjera: 1) prema Rimskom katekizmu ('Tridentskom'); 2) prema Kanizijevoj i 3) prema Bellarminovoj koncepciji“ (Fuček, 2004: 365).

I dok se katekizmi prvoga razdoblja katoličke obnove (16. i 17. stoljeće) javljaju prije svega u samostalnom Dubrovniku i u s Italijom povezanoj Dalmaciji, drugo razdoblje te obnove označavaju počeci slavonske vjerske knjige 18. stoljeća. Ti počeci upravo su vezani uz *poučavanje u vjeri*⁵⁵, a taj će rad najaviti prvi katekizmi *кратка азбуковица* i *Kratka abekavica*, što su ih isusovci ćirilicom i latinicom izdali za Slavoniju u Trnavi neposredno nakon izгона Turaka 1696. i 1697. godine (Matić, 1945: 43). Riječ je o katekizmima čija je osnovica *Catechismus minimus* (1556.), tj. mali ili manji katekizam Petra Kanizija (1521–1597.), isusovca i profesora teologije koji se drži rodonačelnikom katekizma katoličke obnove.⁵⁶

a) katekizmi kanizijevske tradicije

Osim u prvim početnicama tiskanim u Trnavi, kanizijevska katekizamska tradicija uočljiva je u više hrvatskih katekizama 18. stoljeća, bilo kao dodataka početnicama ili samostalnih katekizama. Zoran Velagić dijeli početnice hrvatskog sjevera osamnaestog stoljeća u dvije grupe: „Prvoj pripadaju početnice popraćene Kanizijevim katekizmom ili nekim drugim tekstom nabožnog sadržaja, a drugoj 'državne' početnice nastale nakon reforme školstva i poznatog *Ratio Educationis* iz 1777. godine“ (Velagić, 1999: 127). Prema toj podjeli i katekizam (*nauk kršćanski*) koji se nalazi kao dodatak početnici u knjižici *Slavonske libarice* (1761.) Matije Antuna Relkovića također je kanizijevske provenijencije. Od samostalnih katekizama koji potvrđuju vjernost Kaniziju Hoško navodi: kanizijeovski katekizam u misionarskom priručniku *Obćinske misije pitanja knjižice na tri škole po redu razdijeljene* (Šopronj, 1759.), *Nauk katoličanski u pitanja i odgovaranja... u tri škole razdilit* (Budim, ²1759.) koji su tiskali franjevci provincije sv. Ivana Kapistranskog (vjerojatno Emerika Pavića), *Nauk karstjanski svrhu pet poglavjeh Petra Canisia* (Zagreb /?/ 1761.) koji je priredio nepoznati isusovac, *Mala i svakomu potribna bogoslovica* (²1763.) Antuna Kanižlića, kajkavsko izdanje *Bogoslovica* koje je priredio Boltižar Milovec pod naslovom *Naručna*

⁵⁵ „Nastojanje oko pučavanja u vjeri, kako smo već vidjeli, dovelo je sve jače do spoznaje, da u narodu valja povesti borbu proti nepismenosti, a tim nastojanjem, da narod nauči i zavoli knjigu, krčili su se već u prvom početku putevi prosvjete uobće. Vjerski karakter hrvatske književnosti u Slavoniji u prvim decenijama osamnaestoga vieka poslije izгона Turaka bio je naravna posljedica osobitih prilika u zemlji: obrazovanih domaćih svjetovnjaka gotovo nije ni bilo, a redovnički i svjetovni kler u prvom je redu vrlo teško osjećao, što je narod za turske vlade jako bio zaostao, a vrlo često i zastranio u vjerskom životu“ (Matić, 1945: 43).

⁵⁶ „Taj profesor iz Ingolstadta te Beča, koji je pripadao prvim isusovačkim naraštajima, postao je čudesni pronalazač pomagala za vjersku pouku, s kojima je postigao tako velike uspjehe da se uskoro govorilo: uči svog *Canisiusa*, umjesto 'uči svoj katekizam'“ (Bedouelle, 1982: 40).

knjižica navuka kršćanskoga (Zagreb, 1770.) te *Od' uzame* (Venecija, 1765.) Filipa Lastrića (Hoško, 1985: 170–171).

U ovome se radu s obzirom na diskurz o svakodnevicu analiziraju katekizmi M. A. Relkovića i A. Kanižlića.

Matija Antun Relković

Slavonske libarice (1761.)

Najpoznatiji i najpopularniji predstavnik prosvjetiteljske misli u Slavoniji 18. stoljeća nedvojbeno je bio Matija Antun Relković⁵⁷. I dok se u književnopovijesnim pregledima redovito ističe korpus njegovih djela svjetovnog karaktera, relativno kasno, od sredine 20. stoljeća, uz Relkovićevo se ime pridružuje i jedan naslov koji svjedoči o njemu kao autoru nabožne knjižice *Slavonske libarice* (1761., s. 1.).⁵⁸ Zapravo je riječ o Relkovićevo književnom prvijencu, malenoj knjižici koja je „(...) bila poznata samo Relkovićevim vojnicima koji su uz njega ratovali i kojima je ona bila i namijenjena. Oni su je nosili uza se po bojištima, dnevno je upotrebljavali i upotrebom i uništavali“ (Djamić, 1991: 97). Jedini zasad poznati primjerak *Slavonskih libarica* nalazi se u Knjižnici obitelji Brlić u Brodu na Savi koja pripada poznatoj zbirci Brlića. Budući da je za potrebe ovoga rada bio nedostupan izvornik iz spomenute zbirke, analiza se čini prema kritičkom izdanju Antuna Djamića (Relkovićeve *Slavonske libarice*, 1991. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, JAZU, knj. 33, str. 97–118.).

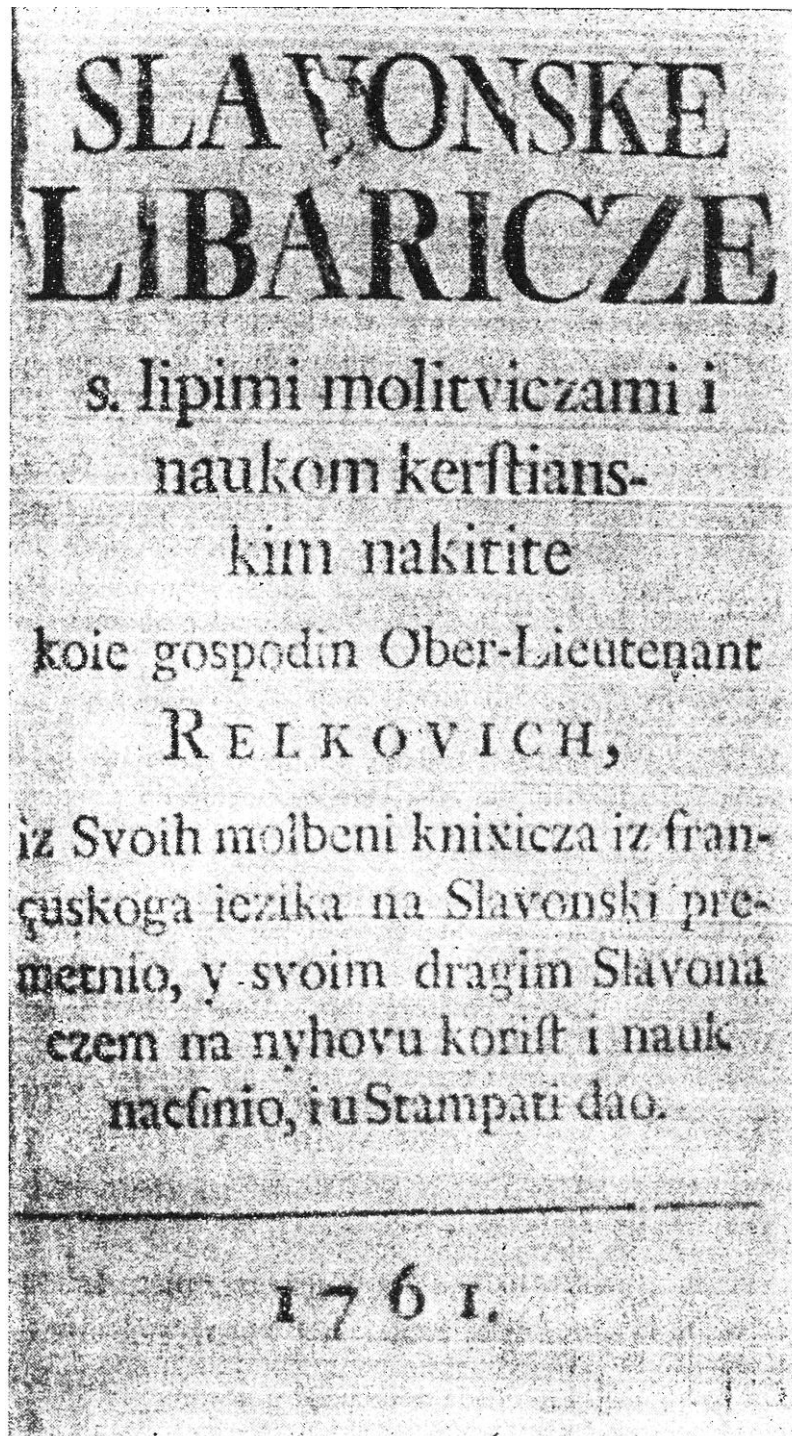
Puni je naslov djela:

SLAVONSKÉ | LIBARICZE | s. lipimi molitviczami i | naukom kerstians- | kim nakitite | koie gospodin Ober-Lieutenant | RELKOVICH, | iz Svoih molbeni knixicza iz fran - | ćuskoga iezika na Slavonski pre - | metnio, y svojim dragim Slavon | czem na nyihovu korift i nauk | nacfinio, i uStampati dao. | 1761.

⁵⁷ Matija Antun Relković (Svinjar, danas Davor, 6. I. 1732. – Vinkovci, 22. I. 1798.) ostao je poznat kao epik-satirik, prozaik, basnopisac, aforist, prevodilac, gramatičar, gospodarstveni i pravni pisac. Osnovno školovanje dobio je u franjevačkom samostanu u Cerniku, nižu gimnaziju završio je u Ugarskoj, a onda je stupio u vojsku. Godine 1757. u sedmogodišnjem je ratu zarobljen i poslan u Frankfurt na Odri. Služeći se bibliotekom svog domaćina i naučivši ubrzo francuski, upoznao se s prosvjetiteljskim idejama koje su iz Francuske stizale u Njemačku, a osobito s fiziokratizmom. Nakon oslobođenja iz zarobljeništva vraća se u domovinu, često ratuje i napreduje do čina kapetana. Umirovljen je 1786. s carskom diplomom kojom dobiva plemstvo (von Ehrendorf). Djela koja je napisao su: *Prava i pomljivo ispisana ovčarnica* (1771., pod imenom W. I. Pauls, i 1776.), *Postanak naravne pravice* (1794.), *Nova slavonska i nimačka gramatika* (1767.), *Slavonske libarice* (1761., s. 1.), *Satir iliti divji čovik* (1762., 1779.), *Nek je svašta* (1795.) i *Nauk političan i moralski od Pilpaj-bramine, filozofa indijanskoga* (Fališevac, 2000: 617–618).

⁵⁸ Prof. Josip Dujmović prvi ih je zapazio u Brlićevoj knjižnici u Slavonskom Brodu i o njima izvijestio u novinskom članku: *Slavonske libarice. Nepoznat književni prvijenac Matije Antuna Relkovića*. Hrvatski narod, br. 110. Zagreb, 4. VI. 1941. (Djamić, 1991: 97–98).

(SLAVONSKE | LIBARICE | s. lipimi molitvicami i | naukom krstjans- | kim nakitite | koje
gospodin ober-lieutenant | RELKOVIĆ | iz svojih molbeni knjižica iz fran - | cuskoga jezika na
slavonski pre - | metnio i svojim dragim Slavon | cem na njihovu korist i nauk | načinio i
uštampati dao. | 1761.)⁵⁹

Slika 1. Naslovna stranica *Slavonskih libarica* (1761.)

⁵⁹ Da bi tekst rada bio prohodniji i razumljiviji suvremenom čitatelju, naslovi analiziranih djela u nastavku se rada donose tako da navod u izvornoj grafiji prati njegova transkribirana inačica u obloj zagradi. Svi citati iz analiziranih djela donose se samo u transkribiranom obliku, i to tako da se u zagradu stavlja broj stranice na kojoj se citat nalazi, a prema izdanju koje je korišteno u radu.

Antun Djamić objašnjava kako je riječ o jednoj knjižici u kojoj su uvezana dva djelca:

– *Abecevica* (kako je on naziva) – bez naslovnog je lista, ima paginaciju stranica, kustode i oznake tiskanih araka. Zadnja sačuvana u tom prvom djelcu je dvadeset i šesta stranica.

– *Slavonske libarice* – drugo je djelce sa sačuvanom naslovnicom, ali nedostaju 3., 4., 7., 8., 9., 10., 13. i 14. stranica. *Libarice*⁶⁰ imaju 64 stranice (prema Djamić, 1991: 98–100).

Premda na knjizi nije naznačeno mjesto tiskanja, Djamić se poziva na isti slučaj prvog izdanja *Satira* koji je tiskan u Dresdenu 1762. godine i smatra kako su i *Slavonske libarice* vjerojatno tiskane u Dresdenu jer se Relković u to vrijeme nalazio u Saskoj u Sedmogodišnjem ratu (Djamić, 1991: 101).

S obzirom na masnim tiskom istaknute naslove poglavlja struktura *Slavonskih libarica* je sljedeća:

- *Pridgovor Slavoncem* [2]
- *Dvi zapovidi od ljubavi* [11]
- *Dvi zapovidi od naravi* [11]
- *Sedam sakramenata* [12]
- *Sedam smrtni griha* [12]
- *Sedam dila od milosrđa tilesni* [12]
- *Sedam dila od milosrđa duhovni* [12–19]
- *Moli[t]va k Isusu* [19]
- *Molitva B. D. Mariji* [20]
- *Molitva svetome Mihoilu* [20–21]
- *Anđelu čuvaru* [21]
- *Svetome patronu* [22]
- *Pozdravljenje Gospino* [22–24]
- *Molitva poslje drugi molitava* [24]
- *Molitve u večer* [25–26]
- *Jezus, Marija, Jozef* [27]

⁶⁰ A. Djamić osvrće se na naziv *libarice*, te tvrdi kako se ta riječ nikada nije udomačila među Slavoncima. Srodne riječi (libar, libarce, librac, librić...) u Akademijinu se *Rječniku* navode s potvrđama iz dalmatinskih pisaca, ali ne i iz slavonskih. To je Djamića navelo na zaključak kako je Relković takvom neuobičajenom riječi označio dvije vrlo važne činjenice: „prvo, vezu slavonske književnosti s onom dalmatinskom koju je on dobro poznao; drugo, pokazuje nam one veze što ih je Slavonija imala u 18. stoljeću s Italijom, a od kojih veza su ostale u slavonskom govoru neke riječi talijanskoga podrijetla (cokva – bundeva, kalčina – debela čarapa, tižika – sušica itd.)“ (Djamić, 1991: 100).

- *Obćenska ispovid* [27–28]
- *Spasi Kraljico* [28]
- *Molitva prije ručka* [29–30]
- *Poslje ručka* [30]
- *Lip nauk poznati što je grih i kako valja učiniti za njega pokoru* [30–33]
 1. *Ja sam Gospodin Bog tvoj, nemoj imati drugoga boga izvan mene* [33–35]
 2. *Ne uzmi ime Gosp[odina] Boga tvoga u usta tvoja zaludu* [35–36]
 3. *Spomeni se da svetkovine svetiš* [36–37]
 4. *Poštuj oca i mater &c.* [38]
 5. *Ne ubi rukom ni jezikom* [38–39]
 6. *Ne sagriši bludno* [39–40]
 7. *i 10. Ne ukradi i ne poželi ništa tuđa* [40–42]
 8. *Ne govori kriva svidočanstva protiv iskrijemu tvome* [42]
- *Pet crkveni zapovidi* [43]
- *Sedam smrtni griha* [43–45]
- *Pokajanje za grihe* [46–47]
- *Molitva prije ispovidi* [47–50]
- *Molitva posli ispovidi* [51]
- *Molitva prija pričestjenja* [51–54]
- *Molitva poslje pričestjenja* [54–55]
- *Kratka regula* [56–59]
- *Broj* [60]
- *Tabula uzmložavanja* [61–62]

Pridgovor Slavoncem. Predgovor Relkovićevih *Libarica* nije sačuvan u cijelosti, nego samo stranica 2, a stranice 3 i 4 nedostaju. Međutim, riječ je o originalnom tekstu (za razliku od cijele knjige za koju se iz naslovnice saznaje da je prijevod s francuskoga) u kojem autor progovara o tri problema koja se tiču njegova vremena i naroda. obraćajući se svojim *dragim junacima*, suborcima, Relković najprije ukazuje na *lip uredbe* u crkvenim i svjetovnim stvarima koje su mogli vidjeti ratujući u tuđim zemljama, te u duhu prosvjetiteljstva zaključuje o vrijednosti znanja: „(...) da veće onaj koji ništa ne zna, ni za što ne proštima se, ali – ako ćemo reći – onaki niti more poslužiti čestito Bogu niti cesaru, nego je priličan onakoga čovika život – koji ništa ne zna – dnevnu brez sunca“ ([2]).

Drugi problem koji uočava nepostojanje je liturgijskih *bogoljubnih pismica* kod Slavonaca-vojnika: „U ciloj armadi cesarskoj pivaju se za misom bogoljubne pismice, svaki narod okrenuvši na svoj jezik, osim samo mi Slavonci što smo izvaditi iz toga broja, zašto nas isti Horvati, koji su nam najbližje komšije, pretekoše i okrenuvši na njiov jezik ozgor rečene pismice na priliku drugi regimenta za misom pivaju“ ([2]). U odnosu na ovaj problem Djamić piše: „Relković u svome predgovoru spominje da ga je na sastavljanje toga djela potaklo to što njegovi vojnici Slavonci nisu imali knjižice iz koje bi u crkvi pjevali pjesme svojim jezikom kao što to pjevaju naši 'Horvati' i vojnici drugih narodnosti carske vojske. Zato bi čovjek očekivao da će u toj knjižici naći te pjesme. Međutim, tih pjesama tu nema. Ne mogu vjerovati da su se one nalazile na ono par izgubljenih listova prvoga arka ([7–10]). Ne vjerujem da su bile ni na drugom izgubljenom mjestu ([13–14]) jer je tu premalo mjesta za njih i jer se ne uklapaju u sadržaj koji je ispred i iza tih stranica. A knjižica se normalno završuje i ostaje na kraju nešto praznoga mjesta bez ikakvih tragova da tu nečega nema. Što je s tim pjesmama koje bi nas interesirale i zbog sadržaja i zbog njihovih pisaca? Zašto one nisu štampane u toj knjižici?“ (Djamić, 1991: 101). S tim Djamićevim mišljenjem djelomično će se složiti i Zlata Šundalić, ali ukazat će i na Djamićev propust u komentaru najavljenih a neispisanih pjesama: „Naime, Antun se Djamić (...) usredotočio samo na izgubljene stranice [7–10, 13–14]; stranice [3–4], također izgubljene, preskočio je niti ne spomenuvši ih. Čini nam se da su upravo te stranice bile najpogodnije za najavljene pjesme. (...)“ (Šundalić, 2003: 323). Šundalić nadalje navodi i objašnjava razloge koji su je naveli na takvo razmišljanje. Uvažavajući prethodno iznesena mišljenja A. Djamića i Z. Šundalić, autorica ovoga rada ipak ima nešto drugačiju pretpostavku i stav o iznesenom problemu. Naime, problematičnim se čini iščitavanje Relkovićeve predgovora na temelju kojega i Djamić i Šundalić polaze od toga da Relković u njemu najavljuje pjesme koje je napisao u svojoj knjižici. Štoviše, Djamić kaže: „Relković u svome predgovoru spominje da ga je na sastavljanje toga djela potaklo to što njegovi vojnici Slavonci nisu imali knjižice iz koje bi u crkvi pjevali pjesme svojim jezikom (...)“ (Djamić, 1991: 101; podcrt. I. P.) – što je poprilično neutemeljena tvrdnja s obzirom na to da autor ni na jednom mjestu u predgovoru izrijeком ne piše o motivaciji nastanka svog djela, kao ni i o tome da je on taj koji je napisao pjesme. Ono što se iz predgovora može iščitati tek je Relkovićeve konstatacija kako Slavonci nemaju *bogoljubnih pismica* na svom jeziku. Osim toga, da je Relković kojim slučajem napisao te pjesme, ne bi li i sam naslov djela drugačije glasio? Ne bi li se u izrazu „s lipimi molitvicami i naukom krstjanskim nakitite“ nalazio i spomen tih pjesama („s bogoljubnim pismicami...“)? Dakle, autorica ovoga rada smatra: budući da se niti naslovom djela, niti predgovorom izrijeком ne najavljuju

bogoljubne pjesme kao dio sadržaja *Libarica*, one se vjerojatno nisu ni nalazile na izgubljenim stranicama.

Treće što zabrinjava Relkovića je opće zapušteno stanje Slavonaca i Slavonije njegova vremena, koje je sasvim u suprotnosti s etimološkim značenjem njihova slavnog imena (< slava):

„Ja promišljavajući naše slavno ime, koje je u nika vrimenta cvalo i odkuda ovo ime (Slavonci) imamo, jest mi vrlo žao što smo ovako jako zapušteni, i ne najdo drugoga uzroka nego naša nepomlja koju mi sami sebi činimo [...]“ ([2]).

Analizom katekizamskih tumačenja u poglavljima koja predstavljaju pripremu za ispovijed, a to su: *Lip nauk poznati što je grih i kako valja učiniti za njega pokoru* (ispit savjesti kroz Deset Božjih zapovijedi⁶¹), *Pet crkveni zapovidi i Sedam smrtni griha* doznaje se ponešto o sljedećim sastavnicama svakodnevice:

Nauk vjere. Temeljni ćudoredni zahtjevi kršćanskoga života sadržani su u Deset zapovijedi Božjih. One predstavljaju osnovni zakon i u Starom i u Novom zavjetu te im je značenje vezano uz ukazivanje na cilj zemaljskog putovanja, pokazivanje pravog puta.⁶² Strukturalno se govori o dva dijela (dvije kamene ploče) Deset zapovijedi: prvi dio obuhvaća prve tri zapovijedi i tiče se čovjekova odnosa prema Bogu, a drugi dio počinje s četvrtom zapovijedi i tiče se čovjekova odnosa prema njegovomu bližnjemu (Rebić, 2012: 671).⁶³ Nauk kršćanske (katoličke) vjere u najužem se smislu odnosi na prve tri zapovijedi, koje u Relkovića glase: *1. Ja sam gospodin Bog tvoj, nemoj imati drugoga boga izvan mene, 2. Ne uzmi ime gosp[odina] Boga tvoga u usta tvoja zaludu i 3. Spomeni se da svetkovine svetiš.* Među grijesima protiv prve zapovijedi nalaze se heretičke i praznovjerne misli i radnje:

„Sumljo sam od kogagod članka od vire ... puta.

Štio sam knjige heretičke, neznabožke ili čaratarske i dao sam drugome štiti ...

⁶¹ Iako je očito kako Relković slijedi paradigmu Deset Božjih zapovijedi, on jednu zapovijed izostavlja s popisa – a to je deveta zapovijed (*Ne poželi tuđeg ženidbenog druga*), dok 7. i 10. zapovijed spaja u jedno tumačenje: *Ne ukradi i ne poželi ništa tuđa.*

⁶² „Temelj su na kojem grade svoju povijest svih pet knjiga Petoknjižja, pa se stoga one s pravom u hebrejskom izvorniku zovu *Torah*. Hebrejska riječ *torah*, koju prevodimo izrazom 'zakon', zapravo znači 'nauk, poduka, uputa, putokaz' u moralnom i vjerskom pogledu. Riječ *torah* dolazi od hebrejskog glagola *jarah*, što u glagolskoj konjugaciji hifilu (*horah*) znači 'pokazati put, ukazati na cilj putovanja'“ (Rebić, 2012: 668).

⁶³ U vezi sa značajem Deset Božjih zapovijedi ili Dekaloga u katekizmima piše se: „Tek nakon širenja pokorničke kateheze, u vezi s obvezom ispovijedi, počevši od 8. stoljeća, dekalog zadobiva svoje istinsko značenje kat. formule. (...) Prvi osobito prošireni pučki katekizam (Martina → Luthera, 1529) počinje upravo sa 10 zapovijedi, zasigurno ne s ciljem da uspostavi pozitivnu etiku, nego da pokaže kako je čovjek grešnik i da se može opravdati jedino u vjeri. Od tog trenutka dekalog ostaje jedan od središnjih dijelova (općenito ih ima četiri) → katekizma (...)“ (*Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, 1991: 130).

U čaranje jesam virovao, čarao i nje kod sebe nosio i drugoga naučio ... puta“ ([34]).
– ali i grijesi koji se ne tiču izravnog kršenja prve Božje zapovijedi, kao što su na primjer:
„Sumljo sam od poboljšanja života ili od oprostjenja griha ... puta.
Ispovid sam produljio i još u pogibili života nisam se ispovidio ... puta.
Mormorao⁶⁴ sam protivu Bogu ili njega psovao; psovao sam viru, dušu i sriću ... puta.
Proklinjao sam čovika, živinu, zlo vrime ..., u ljutini svete sakramente ... i rane
Isukrstove jesam spominjao ... puta.
Drugoga na krađu, kurvarstvo, pijanstvo ili na druge grihe jesam navodio ... puta.
Poholio sam se u tilu, u odići ili u naravi i to mojem zaslužanju, a nisam Božjoj
dobroti pripisao ... puta.
Naslađivao sam se u takome ili onakome grihu toliko dugo i toliko ... puta“ ([34–35]).

Nameće se pitanje: zašto Relković u grijeha protiv prve zapovijedi uključuje i veći broj njih kojima tu nije mjesto? Je li riječ o tako učestalim grijesima pa ih je zbog toga stavio na prvo mjesto ili je pak razlog tomu, što je izvjesnije, autorova nepomnja pri razvrstavanju grijeha? Uzme li se u obzir da Relković sa svog popisa izostavlja i devetu Božju zapovijed, spaja sedmu i desetu zapovijed, očito se radi o brzini kojom je Relković sastavljao *Libarice* (ne bi se reklo i neznanju) te je stoga neke stvari kratio, neke izostavljao, a neke nepažnjom pogrešno razvrstavao. Uostalom, Relković je bio svjetovnjak, te mu je vjerojatno bilo manje važno biti dosljedan i precizan kod prenošenja vjerskog sadržaja, a važnijim mu se činilo biti praktičan, sažet i djelotvoran, tj. u ratnim okolnostima što prije pružiti svojim suborcima Slavoncima osnovne upute za čudoredan život.

Protiv druge zapovijedi navode se uglavnom grijesi koji se tiču *zaklinjanja*, i to s vrlo konkretnim primjerima zakletvi:

„Potvrđivao sam zakletvom kakogod zlo učiniti, na priliku: koliko je Bog na nebu, hoću te ubiti ... puta.

Ili: neka me Bog pokara ako ti se ne osvetim; ili: neka me vrag odnese ako se ganem s ovoga mista ... puta. (...)

⁶⁴ „MORMORATI, mormoram, impf. mrmrlati, opadati. Iz tal. glagola mormorare, koji ima obadva ta značenja. U rječniku nijednom. Pored mormorati ima i murmurati (vidi tamo). a. mrmrlati, gundati. (...) b. klevetati, opadati. (...) MORMORATUR, m. klevetnik, opadač.“ (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1911-1916. na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, obradio T. Maretić, DIO VII. MORACIĆ-NEPOMIREN, Zagreb, str. 11.).

Zaklinjao sam se Bogom od običaja bogmajući se ili govoreći „Na moju dušu“ ... puta“ ([36]).

Nedjelje i svetkovine *svetilo se* prvenstveno slušanjem mise, predike i molitvom, stoga ako bi se nešto od toga izostavilo ili učinilo na nepobožan način, npr.: razgovaranje, smijanje i gledanje druge čeljadi na misi, *rastrkana pamet* u crkvi i ometanje drugih u molitvi – bio bi to grijeh. Osim tih i druge radnje u te svete dane bile su grješne: činjenje velikog posla, igranje, pirovanje, šetanje, isprazni razgovori, pijančevanje, divani i dr.

Obitelj. S četvrtom Božjom zapovijedi otvara se drugi dio ploče koji se tiče čovjekova odnosa prema njegovim bližnjima. U tom kontekstu upravo je pojam *obitelji* onaj koji se prvi nameće. Četvrta je zapovijed kod Relkovića napisana skraćeno: *Poštuj oca i mater &c.* Krug ljudi koje svrstava u obitelj su otac, mater, rodbina, stariji i starješine, a njihovi su odnosi prilično pojednostavljeno definirani, odnosno grijesi su dosta sažeti i općeniti:

„Rodbinu ili starešine svoje uvridio sam vrlo ... puta.

Oca, mater ili starjega jesam uvridio ili udrio ... puta.

Ja li njima se posprđivao i smijao ... puta.

Ja li njima smrt želio ... puta.

Njima se u zapovidi suprotivio ... puta.

Nje na srčbu, na žalost, na plač natirao“ ([38]).

Svakako treba uočiti i to da je uvreda *starešina* spomenuta prije one protiv oca i majke, što ne čudi s obzirom da su vojnicima upravo njihove starješine bile najveći autoriteti.

Ljudski život, ljudska čast. *Ne ubi rukom ni jezikom* – tako oblikovana peta zapovijed, kao i grijesi koji se navode protiv nje, govori ponešto o Relkovićevu shvaćanju vrijednosti ljudskog života, ali i časti. Čak štoviše, više je grijeha koji se navode u odnosu na ubojite misli, želje i riječi negoli na sam fizički čin ubojstva (on se uopće ne navodi). Osim grijeha: „Ranio sam ili osakatio drugoga ... puta. Ili želio sam to učiniti ... puta. Želio sam drugome smrt ... puta“ ([38]). nema ni jednog drugog primjera koji bi govorio o fizičkom nanošenju zla drugome. Očito je sama autorova pripadnost vojničkom staležu te namjena knjige čitateljima koji su također vojnici utjecala na to da se izbjegne govor i oštro osuđivanje ubojstva, jer jasno je kako se ta zapovijed u ratnim uvjetima nije mogla u potpunosti izvršavati. Stoga se Relković usmjerava na grešne misli, želje, riječi i grijeha protiv ljudske

časti i dostojanstva, na koje se nadovezuje i u osmoj zapovijedi (*Ne govori kriva svjedočanstva protiv iskrenjemu tvome*):

„Nosio sam pizmu na drugoga toliko dugo ... puta. (...)

Obradovao sam se tuđu zlu kada tko umre ili mu se kako drugo zlo dogodi ... puta.

Za dobro drugoga jesam žalio i njegovu sriću nenavidio ... puta. (...)

Uzeo sam drugome poštenje potvarajući na njega krivo da je to učinio ... puta.

Ili njegove otajne stvari očitujući ... puta.

Sudio sam drugoga od zlobe da nije onaki dobar kako ga ljudi fale ... puta.

Mormoravcem jesam virovao i drugima opet kazivao primetnuvši ...

Ili nisam hotio tuđe poštenje braniti kad sam mogao“ ([38–39, 42]).

Spolnost. Govor o spolnosti Relković prije svega prilagođava muškim čitateljima (vojnicima) koji se ispovijedaju, tj. navodi bludne misli, želje, riječi i radnje iz muške perspektive:

„Ja sam nečisto misljenje imao i u njemu se naslađivao toliko dugo i toliko ... puta.

Ja sam pomislio sagrišiti s udatom ili s divojkom ili s udovicom ... puta.

Ja sam u takovome nečistu poželenju i naslađivanju prosuo svoje naravno sime ... puta.

Poljubio sam nečistu udatu, divojku ili udovicu ... puta.

Ja sam sramotno doticao žene, divojke ili udovice mašajući se pod krilo, za sise i pod grlo ... puta (...“ ([39–40]).

Materijalna dobra. Spojivši sedmu i desetu Božju zapovijed u jednu Relković je dobio sljedeću zapovijed: *Ne ukradi i ne poželi ništa tuđa*. Različiti su načini kako se griješi protiv ove zapovijedi: krađom stvari, činjenjem štete tuđim dobrima (polju, livadi, marvi, vinogradu...), željom da se učini šteta bližnjemu u nekoj stvari, nepravednim tužbama i procesima, ali i ako:

„Poželio sam tuđu stvar imati i ne mogući drugačije k sebi privući, jesam iskao dug, koji on ne mogući platiti, jest mi morao dati vinograd, bašču, livadu, konja ili što drugo od pol cine.

Na kartama, kockama ili pijančujući jesam potrošio očinstvo ili svoje dice dobro.

Kupio sam svetokvarno ili drugačije crkvene stvari, kalež, štolu, paramentu &c.

Našastu stvar zatajao sam znajući čija je, niti sam ju povratio u crkvu ni siromahom razdilio.

Uzimao sam kamatu ili intereš velik koji nije dopušten.
Prodao sam stvar skuplje nego po ono što košta ... puta.
Prodao sam stvar hrđavu pod dobru skupo.
Ustavio sam najmeniku plaću od posla.
Uzeo sam dil od ukradene stvari“ ([41–42]).

Nakon Deset Božjih zapovijedi, slijedi kraći pregled/podsjetnik grijeha prema Pet crkvenih zapovijedi i Sedam smrtnih grijeha te Relkovićeva poruka onima koji se ispovijedaju: „Ovo svekoliko proštivši, namirićeš se na one grihe koje si učinio, pak je sve lipo redom popiši u cedulu da je moreš lipše ispoviditi, a kada popišeš, onda učini svršeno pokajanje ovako uzdišući“ ([45]; podcrt. I. P.).

Kratka regula po kojoj se more svaki vladati u svome stanju. Od stranice [56] do stranice [59] nalaze se zanimljive *regule* (pravila) koje Relković u aforističnom tonu upućuje čitatelju. Sadržaj *regula* pokriva razna područja svakodnevnog života; od odnosa prema Bogu, bližnjima, bogatstvu, prošnjacima, tajnama, starijima, mlađima, ukradenim stvarima, radu, molitvi, poštenju, ljubavi itd., i to tako da se daju upute kako se vladati u određenim prigodama. Sva pravila utemeljena su na kršćanskim vrijednostima i moralu. Ovdje se izdvajaju samo neke od *regula*:

„Hodaj s pametnima ljudma, budi ponizan u tvome stanju i ukaži se svagdi i prid svakim krotak i miran!

Nikada siromaha prosjaka ne odbijaj prazna od tvoje kuće i ako mu baš ništa dati ne imaš, podaj mu lipu rič zašto je morebiti onaj prosjak bogatiji kod Boga u duši nego si ti!

Ne mrazi se s redovnici, s kovačem i s mlinarem; što god činiš, pametno radi i gledaj na svrhu!

Starjemu popusti, a mlađemu oprosti i vladaj se pametno s tvojim parom!

Ne šali se prid onim koji za šalu ne zna!

Nigda se prid gostima s kućani ne karaj!

Što ćeš reći, promisli valja li, zašto što je fajda vrata zatvoriti kad krava uteče!

Nigda ne gubi vrimena zaludu; ne uči se obdan spavati, a obnoć ne lezi više od sedam sati!“ i dr. ([56–58]).

Sam naziv, ali i oblik i sadržaj Relkovićeve *kratke regule* podsjeća na prvi hrvatski bonton iz 1742., a riječ je o *Regulama dvorjanstva* Jurja Muliha (1694–1754.) koje su objavljene kao integralni dio katehetskog udžbenika *Škola Kristuševa* (1744.), ali tiskane su već 1742. godine u Mulihovu djelu *Duhovno zercalo* (Fuček, 1994: 111–112).⁶⁵ Iako je kajkavski bonton prijevod/prerada latinskog djela *Scholae Urbanitatis* francuskog isusovca Leonarda Périna, to ne umanjuje kulturnopovijesni značaj činjenice da su francuski bonton i civilizacijske vrijednosti koje on promovira bili prepoznati i na hrvatskom prostoru. Ako se uzme u obzir da su Relkovićeve *Libarice* također prijevod s francuskoga, vrlo vjerojatno je da je Relković imao uvid i u francuske knjižice o lijepom ponašanju, stoga se o značenju *kratke regule* možda može razmišljati kao o prvom slavonskom bontonu iz 1761. godine.

⁶⁵ Kao samostalnu knjižicu *Regule roditelov i drugeh starešeh i Regule dvorjanstva [Najstariji hrvatski bonton]* godine 2002. za tisak je priredio Alojz Jembrih. Knjižica je izašla u Biblioteci *Kinč osebujni*, knj. 1., u izdanju Društva *Kajkaviana* Donja Stubica i *Nacionalnog svetišta Majke Božje Bistričke* Marija Bistrica.

[56]

Kratka regula

po kojoj se more svaki vladati u svome staću.

Imaj tvrdo ufaće u Boga, moli često i uzdrži se od sagrišeća, a navelastito od pijanstva, kurvarstva i mormoraña!

Hodaj s pametnima ljudma, budi ponizan u tvome staću i ukaži se svagdi i prid svakim krotak i miran!

Nemoj želit golemo bogastvo, zašto je bogastvo pogibil duše tko ne zna upraviti nime, nego moli Boga da ti dade onoliko da moreš pošteno živiti i Bogu služiti!

D 5 [57] Nikada siromaha prosjaka ne odbijaj prazna od tvoje kuće i ako mu baš ništa dati ne imaš, | podaj mu lipu rič zašto je morebiti onaj prosjak bogatiji kod Boga u duši nego si ti!

Ne kazuj nikome tvoje otajne stvari jer ako ćeš mu i reći da ne kazuje nikome, on će kazati, baš ni najboljemu prijatelju, jer kad se s tobom svadi, imati će te čime trcati!

Ne mrzi se s redovnici, s kovačem i s mlinarem; što god činiš, pametno radi i gledaj na svrhu!

Starjemu popusti, a mlađemu oprosti i vladaj se pametno s tvojim parom!

Nikada ništa ukradena ne trpi u tvojoj kući da ne pogine i tvoje s onime!

[58] Ne šali se prid onim koji za šalu ne zna!
Za svašto starjega pitaj, a prid mlađim idi s dobrom prilikom!
Nigda se prid gostima s kućani ne karaj!
Što ćeš reći, promisli vaļa li, zašto što je fajda vrata zatvoriti kad krava uteče!

Nigda ne gubi vrimenta zaludu; ne uči se obdan spavati, a obnoć ne lezi više od sedam sati!

Nigda ne lezi i ne ustani ne moleći Boga; tako čini prije i posļe ručka!

Pomļivo tvoj posao čini da se nazoveš dobar!

Ako sve izgubiš, pošteće sačuvati gledaj, zašto je boļe lipo ime nego bogastvo!

[59] Živi u ljubavi s tvojim drugom i odhrani dicu u strahu Božjemu; najposļe — što ne želiš sebi, ne čini drugome!

Misli na smrt, sud, pakao i raj nebeski; promisli tko si, što si i odkuda si, što li ćeš najposļe biti!

Čini pokoru dok si zdrav, zašto bolestan čovik — bolesna pokora, a mrtav čovik — bojim se da ne bude mrtva i pokora!

Ovako radeći bit će ti dobar život a boļa *svrha*.

Slika 2. *Kratka regula* iz *Slavonskih libarica* (prema kritičkom izdanju A. Djamića iz 1991.)

*

Antun Kanižlić

Mala i svakomu potrebna bogoslovica (1773.)

Isusovac Antun Kanižlić⁶⁶ predstavnik je sasvim drugačije razvojne linije hrvatske književnosti u Slavoniji 18. stoljeća od one racionalističke čiji je najpoznatiji predstavnik M. A. Relković. Svojim djelima potvrđuje poetike ranijih književnih razdoblja kao što su barok, rokoko, ali i srednji vijek. Nemala je istraženost Kanižlićeva opusa, kako od strane proučavatelja hrvatske književnosti i jezika, tako i od strane teologa. U ovome kontekstu zanimanje se usredotočuje na tvrdnju kako Kanižlića „(...) najviše zanima neposredan terenski rad, i to s malom djecom koju poučava u čitanju i pisanju, pa po tom u krstjanskom nauku! Dušobrižnik – da, to je onaj pravi Kanižlić!“ (Belić, 1977: 331).

O Kanižlićevu pastoralnom i vjeronaučnom djelovanju najbolje svjedoče njegova dva katekizma: *Obilato duhovno mliko* (1754.) i *Mala i svakomu potrebna bogoslovica* (1., 2. i 4. izdanje nije pronađeno; treće je otisnuto 1764., a peto 1773.)⁶⁷. Dok je *Obilato duhovno mliko* nastalo kao rezultat Kanižlićeve suradnje sa zagrebačkim biskupom Franjom Thauszyjem (1751–1769.), koji taj katekizam objavljuje ne spominjući Kanižlića, za *Malu i svakomu potrebnu bogoslovicu* iz predgovora se saznaje da je njezin autor Kanižlić. Hoško, pišući o spomenuta dva Kanižlićeva katekizma, ističe kako je *Obilato duhovno mliko* težak teološki katekizam koji je Kanižlić očito sastavio prema zahtjevima mecene biskupa Thauszyja te da kao takav nije bio prihvaćen ni od vjeroučitelja ni od vjeroučenika. Za razliku od njega *Mala i svakomu potrebna bogoslovica* metodološki je jednostavnija i sadržajem prilagođenija shvaćanju djece i neobrazovanih, a kanizijevski katekizam slijedi ne samo načelno, nego i u razdiobi i formulacijama (Hoško, 1985: 90, 91). Sve to rezultiralo je time da „(...) po broju izdanja nije *Bogoslovicu* dostigla nijedna vjerska ni svjetovna knjiga slavonske književnosti u

⁶⁶ Antun Kanižlić (Požega, 20. XI. 1699. – Požega, 24. VIII. 1777.) bio je pjesnik i redovnik koji se školovao u Požegi, Zagrebu, Grazu i slovačkoj Trnavi. Nakon što je završio teologiju i djelovao u raznim isusovačkim školama u Banskoj Hrvatskoj, Slavoniji i Mađarskoj, godine 1752. vratio se u rodni grad i ostao u njemu do kraja života. Objavio je četiri molitvenika: *Bogoljubstvo na poštenje svetoga Franceška Saverije, družbe Isusove* (1759.), *Utočište blaženoj Divici Mariji* (1759.), *Primogući i sardce nadvladajući uzroci* (1760.), *Bogoljubnost molitvena* (1766.) i dva katekizma: *Obilato mliko duhovno* (1754.) i *Mala i svakomu potrebna bogoslovica* (1763., 1764., 1773.). Posmrtno su mu objavljeni spjev *Sveta Rožalija, panormitanska divica* (1780.) i polemički spis filozofsko-teološkog sadržaja *Kamen pravi smutnje velike* (1780.) (prema Matić, 1945: 45, 50; Kravar, 2000: 333–334).

⁶⁷ „Prema podacima kućne kronike požeških isusovaca ('Historia domus S. I. poseganae') mora da je 1. izdanje 'Bogoslovice' izašlo najkasnije u proljeće 1760., no dosad nije pronađen ni jedan primjerak 1. i 2. izdanja. G. 1773. izišlo je 5. izdanje. A kako je te iste godine dokinuta Družba Isusova, teško je slijediti daljnja izdanja. Sigurno je da je 'Bogoslovica' bila ponovno izdana 1818., a možda već i 1800.“ (prema Belić, 1977: 303). Dakle, uzme li se i ovaj Belićev podatak u obzir, zasad se može govoriti o barem sedam izdanja *Male i svakomu potrebne bogoslovice*.

osamnaestom vieku“ (Matić, 1945: 45). O njezinoj popularnosti i izvan regije govori podatak da ju je Boltižar Mataković pod naslovom *Naručna knjižica navuka kršćanskoga* (1770.) prenio u kajkavski govor.

Međutim, ovaj rad bavi se prije svega utjecajem i značajem *Male i svakomu potrebnne bogoslovice* u slavonskoj književnokulturnoj sredini, stoga je od velike važnosti i sljedeća Matićeva informacija: „U kutjevačkom vlastelinstvu isusovci su osnovali pučku školu i u Sesvetama i za misionarsko-školske svrhe o svom trošku štampali (1760.) u tisuću egzemplara početnicu ('alphabeta illyrica adiunctis actibus theologicis') i Kanižličevu 'Malu i svakomu potrebnnu bogoslovicu, t. j. nauk krstjanski u tri skule razdiljen'. Po Kanižličevoj knjižici obavio se u Kutijevu 1760. poslije četiri mjeseca rada ispit djece na sam god opatijske crkve, na Malu Gospu: 72 dječaka ispitana su iz prvoga dijela *Male bogoslovice*, a 4 iz drugoga dijela“ (Matić, 1935: 47; podcrt. I. P.).

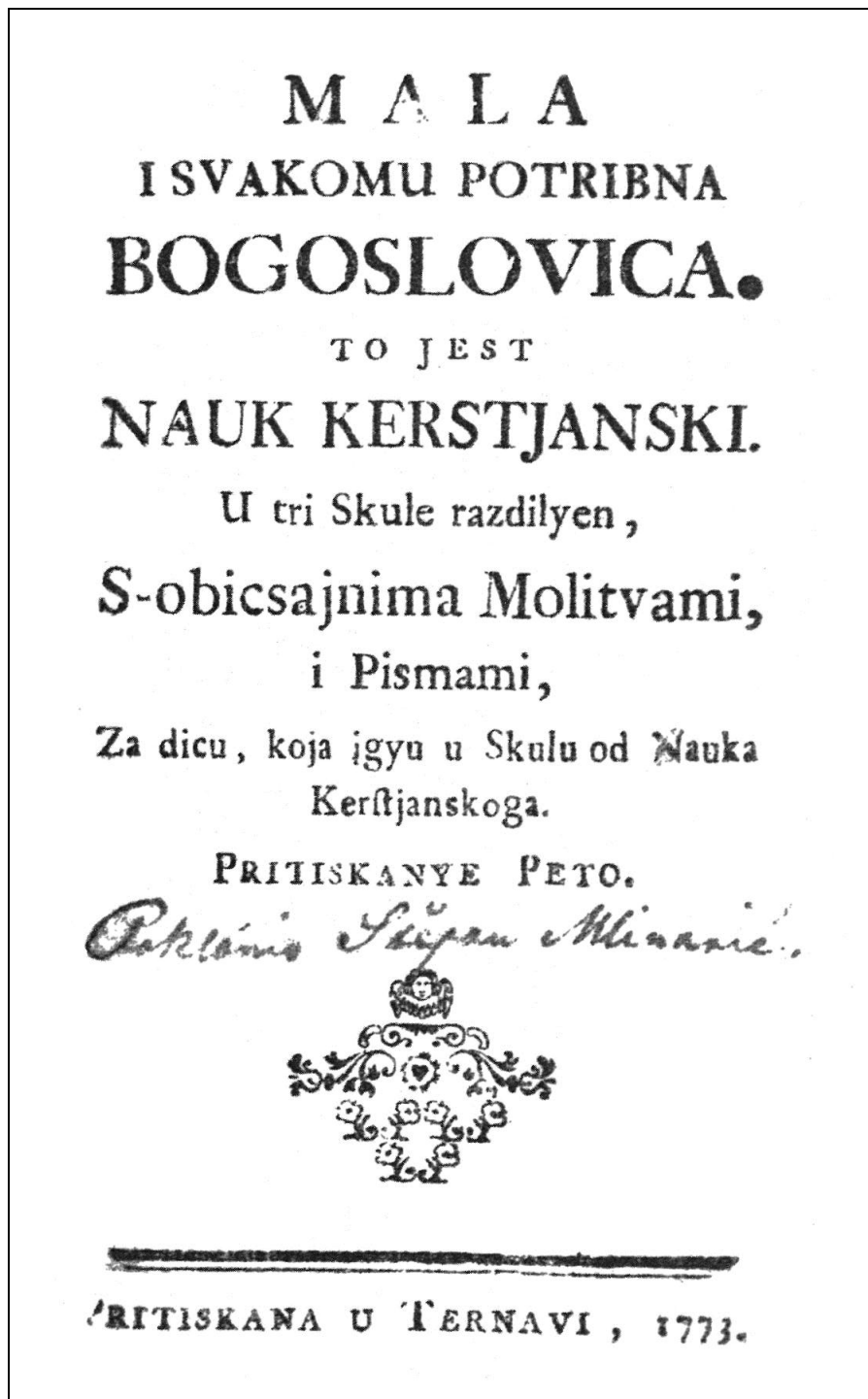
Što se ispitivalo dječake, odnosno koja su se to znanja tražila od njih, saznaje se uvidom u strukturu i sadržaj *Male i svakomu potrebnne bogoslovice*.

Puni naslov katekizma glasi:

MALA | I SVAKOMU POTRIBNA | BOGOSLOVICA. | TO JEST | NAUK
KERSTJANSKI. | U tri Skule razdilyen, | S-obicsajnama Molitvami, | i Pismami, | Za dicu,
koja igyu u Skulu od Nauka | Kerstjanskoga. | PRITISKANYE PETO. | PRITISKANA U
TERNAVI, 1773.⁶⁸

(MALA | I SVAKOMU POTRIBNA | BOGOSLOVICA. | TO JEST | NAUK KRSTJANSKI.
| U tri skule razdiljen, | s običajnama molitvami | i pismami, | za dicu koja idu u skulu od
nauka | krstjanskoga. | PRITISKANJE PETO. | PRITISKANA U TRNAVI, 1773.)

⁶⁸ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 16° – 24. Opseg katekizma je /24/ + 258 + /6/ stranica u 16°.

Slika 3. Naslovna stranica *Male i svakomu potribne bogoslovice* (1773.)

Glavna poglavlja katekizma su: *Pridgovor* (III–V, nepag. str.), *Istomačenje stvarih osobitih za razumiti bolje kalendar koji slidi.* (VI–IX, nepag. str.), *Način za poznati vrmena i svetkovine koje se kroz godinu prominjuju* (X–XXIII, nepag. str.), *Odluka* (XXIV, nepag. str.), *Molitva prije nauka* (XXIV, nepag. str.), *DIO PRVI. Od nauka krstjanskoga* (str. 1–145.), *DIO DRUGI. Od molitavah običajnih* (str. 145–186.) i *DIO TREĆI. Od pisamah bogoljubnih koje*

se u nedilju i svetkovine, a osobito u vrime s. poslanj običaju pivati (str. 187–258.). Na zadnjih šest nepaginiranih stranica nalazi se *MINISTROVANJE iliti nauk kako valja služiti i odgovarati misniku kod otara.*

Dakle, očito je da se naglasak pri učenju dječaka stavljao na *nauk krstjanski*, tj. katekizamski dio, a manje na molitvenički.

Pridgovor. Predgovor *Maloj i svakomu potribnoj bogoslovcici* važan je prvenstveno zato što se iz njega saznaje tko je autor katekizma: „Najposli nemojte se zaboraviti od Antuna Kanižlića koji vam ovo piše: molite svesrdno za njega, da mu grišniku Gospodin Bog milostiv bude. Amen“ (V, nepag. str.; podcrt. I. P.). Cijeli predgovor bavi se, zapravo, dvjema temama: pastoralnim i katehetskim radom duhovnih pastira među pukom koji i dalje nepoznaje kršćanski nauk te motivacijom za još jedno, peto izdanje *Male i svakomu potribne bogoslovice.*

U odnosu na prvu temu saznaje se o:

– lošim rezultatima nastojanja crkvenih pastira oko poučavanja puka u kršćanskom nauku:

„Ali što? Posli tolika neumorna truda, posli izgovorenih u crkvi molitava svaku nedilju i svetkovinu, posli tolikih nauka krstjanski ima ih, koji još ne znadu pravo Očenaša i Virovanja“ (III, nepag. str.)

– uzroku neznanja i „lijeku“ protiv njega:

„Zašto? Običavali su nikoji odgovoriti: ja toga pod sidu glavu ne naučih, što sam naučio, naučio sam, više ne mogu. Ali je to očita laž da ne bi mogli. Naučio je ove tvrde i tupe glave Meštar *Batina*. O da bi ovi velemogući Meštar, kada inače ne more biti, po selih učio, kako bi lipo cvala krstjanska sela! Procvali bi naukom duhovnim i oni stari panji“ (III, nepag. str.).

Što se tiče razloga ponovnog izdanja katekizma autor piše:

„Zato da i dica opakih ovih tragah mladice ne rastu, kao njihov roditelji, po samu imenu krstjani. Knjiga ova opet ide na svitlost kao novi svidok da nejma pričjega načina za naučiti pravo nauk krstjanski nego idući u skulu i knjigu učeći“ (III, nepag. str.).

O važnosti pohađanja škole i učenja u prilog govori i zalaganje srijemskog biskupa Ivana Paxija oko podizanja učionice u Kaptolu.

U drugom dijelu predgovora Kanižlić se osvrće i oštro odgovara na prigovore *knjigozlobnika* povodom izlaska njegovog katekizma, a koji se tiču:

– naslova knjige:

„Kako sam se ja usudio ovu priprostitu knjižicu nazvati plemenitim imenom *Bogoslovice*? Na to sam ti veće odgovorio u pritiskanju trećemu. Pročati ono i šuti“ (IV, nepag. str.)

– opsega gradiva i načina kako ga treba učiti:

„Još mi i ne samo jedan govori: mlogo je toga nauka, tko bi to sve naučio? I na ovo sam veće odgovorio. On bi naučio, koj bi pomnjivo učio, zaštobo mloga dičica i doma radeći i uz marvu idući sve tri skule [izučiše]. Nisam je ovde metnuo ova zato da sva imaju napamet dičica učiti, nego sam mloga i osobita skupio da kada su brezposlena, kako u svetac, štiju i poslije, kada u skulu veće ne idu, da uče iz ove knjižice, budući da se malo knjiga nahodi našim jezikom od nauka krstjanskoga“ (IV, nepag. str.)

– načina iznošenja gradiva:

„Jošter jesu nikoja s kojima nikoji prigovaraju i knjižici i učenju, kakono jest da su visoke stvari u ovoj knjižici. S ovim se neću inaditi, nego ga šaljem da štije Bellarmina i Nauk Rimski, za priprostitu čeljad takojer složen. Ova proštivši, ako je zriloga mozga, neće mi prigovoriti“ (V, nepag. str.).

Osim Bellarmina i Rimskog katekizma, Kanižlić spominje i *složnika knjige od svetoga Alojzija*, koji je također u svom predgovoru *knjigozlobnicima* zaključao usta. Ovdje je, dakako, autor mislio na Josipa Milunovića i njegov molitvenik *Šest nedilja na poštenje sv. Alojzije Gonzage* (1759.). Naime, Kanižlić, Milunović i Mulih su za Slavonce, naročito one iz požeškoga kraja, u velikoj mjeri zaslužni za širenje pismenosti i tiskanje knjiga na hrvatskome jeziku.

Teme iz svakodnevice naziru se i u katekizamskom dijelu knjige, što potvrđuju sljedeći diskurzi o svakodnevici:

Nauk vjere. Među prvim pitanjima iz vjere koja u Kanižličevu dijaloškom katekizmu Meštar postavlja Učeniku nalaze se ona koja traže poznavanje razlika među kršćanskim konfesijama, tj. jasno je da se želi naglasiti primat i pravovjernost rimokatoličanstva, naročito u odnosu na pravoslavlje:

„*M. Je li i luteran ristjanin katolik? U.* Nije, jer premda je kršten, sva ona ne viruje i ne ispovida koja viruje i ispovida Sveta Mati Crkva rimska katoličanska, nego drugo viruje. (...)

M. Je li Crkva grčka u viri pomanjkala? U. Jest, jerbo se je posli odmetnutja dva puta bila sjedinila, osobito s Crkvom rimskom, i opet odmetnula.

M. Je li se Crkva grčka od rimske, ali rimska od grčke odmetnula? U. Jest Crkva grčka od rimske, jerbo Crkva rimska drži i sada nauk svoj i pristolje na kome je sveti Petar sidio i vladao.

M. Što slidi iz ovoga dvojega grčkoga odmetnutja? U. Budući da Crkva, kako govori S. Pavao, jest stup i tvrđava od istine, slidi da Crkva grčka, tako prominljiva i nestalna, nije kako stup i tvrđava, nego kako slaba trska kojom vitar giblje i zato nije Crkva prava.

M. Tko je prvi uzrok bio ovoga odmetnutja? U. Bio je Focijo patriarka carigradski, koji se je na misto svetoga Ignacije na ovo pristolje lukavo i nepravedno popeo (...)⁴ (2, 94–95).

Osim znanja koja je vjera prava, jednako je nužno i znati kako ljubiti Boga i *iskrnjega* u toj pravoj vjeri. Kroz tumačenje prvih triju Božjih zapovijedi saznaje se o:

– zabranama *krivobožtva, nevirstva, izpraznog povirovanja, čarki, bjanja i gatanja*, ali i o dopuštenju korištenja trava i mnogih drugih stvari „(...) s kojma se je slobodno služiti u bolesti ne primišajući ričih ili stvarih izpraznih“ (107)

– štovanju svetaca i Djevice Marije, koje je dopušteno, ali na način da se svece poštuje: „(...) ne kako Boga Stvoritelja našega, nego kako prijatelje Božje, slaveći po njima istoga Boga koji je nji proslavio“ (108), a Djevicu Mariju: „Mlogo manjim nego Boga jerbo je i ona stvorenje Božje, ali mlogo većim nego svece jerbo je Mati Božja“ (108)

– štovanju prilika, kipova i kosti svetih, koje je dopušteno „(...) jer jih ne poštujemo virujući da je koja u njima kripost ili od njih pomoć, ufajući kako su neznabožci virovali u kipove bogovah svojih i od njih pomoć ufali“ (108–109), nego je njihova uloga probuditi ljubav prema Bogu i štovanje prema svecima

– poštivanju imena Božjega, tj. ispunjavanju obećanja i zakletvi koje se odnose na dobra djela

– svetkovanju nedjelje i drugih svetkovina na način da se sluša sveta misa⁶⁹ i nauk te činjenjem dobrih djela. U te dane zabranjuje se: „svaki tilesni majstorski i službeni posao, kakono štiti, orati, prešti i još druga nikoja svitovna dila, kakono trgovat, sudit i ostala“ (111). I u tumačenju crkvenih zapovijedi Kanižlić ima što reći o posvećivanju svetih dana, odnosno o onima koji na svece igraju u kolu: „Velim da oni dan svetčani ne posvećuju igrajući, nego se stavljaju u pogibio griha“ (116). Zanimljivo je i objašnjenje tko je kršćane naučio igrati u kolu u svete dane: „Sveti Efrem govori: Nije naučio sveti Petar, nije sveti Ivan, nego oni stari zmaj to jest vrag pakleni“ (116; podcrt. I. P.).

Obitelj. Prva od zapovijedi koje govore o ljubavi prema *iskrnjemu* jest ona koja nalaže poštovanje oca i majke, i to „Zato jer roditelji naši jesu nam među iskrnjima najprvi i najbliži“ (111). Uz roditelje, četvrta zapovijed također traži od mlađih, sluga i podložnika da poštuju svoje starije (u duhovnom i u tjelesnom smislu) i budu vjerni poglavarima. Autor ne izostavlja ni dužnosti roditelja i starijih da brinu o duhovnom i tjelesnom dobru djece, sluga i podložnika, tj. zabranjuje se njihovo vrijeđanje, nerazložito udaranje (dakle, za pretpostaviti je da nije svako udaranje bilo zabranjeno), psovanje i davanje lošeg primjera. Ujedno je četvrta zapovijed jedina od njih sedam koja zapovijeda činiti dobro bližnjemu, dok ostalih šest zabranjuje činiti mu zlo u tijelu, poštenju, imovini.

Ljudski život, ljudska čast. Iako se naglašava zabrana fizičkog/tjelesnog povređivanja bližnjega nepravednim ubojstvom (znači li to da su postojala i pravedna ubojstva?), sakaćenjem, ranjavanjem ili teškim udarcima, jednaku težinu imaju zabrane nanošenja (psihičke, duševne) uvrede *iskrnjega*. Tako se zabranjuje uvrijediti bližnjega: „1. Srdcem, to jest na njega mrziti, srditi se, zlo mu želiti. 2. Jezikom, to jest, njega proklinati,

⁶⁹ Kanižlić daje i tri naputka o tome kako slušati misu: „*Prvo.* Skupljenom pameću. *Drugo.* Izvanskim bogoljubnim držanjem; ne kod vrata stojeći, ne zid podpirajući, ne na jednom kolinu klečeći. *Treće.* Moleći i pazeći na osobite dile svete mise“ (117).

psovati, pogrditi, jerbo višje putah ova dila jesu uzrok ubojstva“ (113). Zabranjuje se i *ubojstvo duhovno*, odnosno navođenje bližnjega na grijeh riječju ili djelom, a zapovijeda strpljivost, milosrđe i praštanje. O poštivanju dostojanstva bližnjega govori i osma Božja zapovijed, koja protiv *iskrnjega* zabranjuje krivo svjedočenje i laganje na sudu i izvan njega, ozloglašenje, osuđivanje i svaku laž. Ono što zapovijeda jest: „(...) poštenje povratit prid svima onima prid kojima je uzeto, za drugim govoreće ne slušati i zabraniti kada tko može da se za drugim ne govori“ (115).

Spolnost. Šestom zapovijedi uglavnom se ukratko nastoje regulirati spolni odnosi, i to kroz zabranu *priljubodinstva*, ali i svakog putenog djela izvan braka, kao i unutar braka ako je to *drugim načinom* negoli je Bog naredio. No, nisu samo putena djela predmet zabrane, ta zapovijed zabranjuje i „(...) nepoštene riči, pisme, igre, poglede, doticanja i ostala koja se među krstjanih ni imenovat nejmaju“ (113). Nasuprot tome, zapovijeda se *podstidno držanje* i izbjegavanje nečistih misli i želja. Na šestu zapovijed nadovezuje se deveta koja „(...) zabranjuje ne samo poželjenje tuđega druga, nego također povoljno pomišljenje i poželjenje onih stvari koje su protiva šestoj zapovidi“ (115).

Materijalna dobra. Zabrana krađe, nanošenja nepravedne štete materijalnim dobrima bližnjega te lijenosti pri ispunjavanju dužnosti – sve to sedma zapovijed osuđuje, a zapovijeda: „(...) štetu naplatit, našastu i uzetu tuđu stvar povratit, iskrnjega, koliko smo mogući, u potribi njegovoj pomoći“ (114). Deseta zapovijed još je stroža te zabranjuje i samu želju za tuđim stvarima.

Analizirani katekizmi kanizijevske tradicije potvrđuju prije svega sažetost i jednostavnost u iznošenju gradiva, što je uvjetovano praktičnim potrebama i razinom znanja recipijenata, tj. vojnika i djece. Predgovor katekizma u oba je autora mjesto gdje se ističe problem neznanja i zapuštenosti Slavonije, s tim da je u tumačenju Deset Božjih zapovijedi Relković mnogo konkretniji jer piše kroz aspekt grijeha i pripreme za ispovijed. Osim toga, Relković svome katekizmu pridodaje *Kratku regulu* u kojoj iznosi pravila lijepoga ponašanja koja također potvrđuju smisao za konkretno, ali i za sveobuhvatno uređenje svakodnevnoga života na temelju kršćanskoga morala. Kanižlić pak kao klerik veći naglasak stavlja na poznavanje dogmi katoličke vjere.

b) katekizmi bliski bellarminovskoj tradiciji

Ubrzo nakon Kanizijevih katekizama rodila se ideja o katekizmu što bi ga napravio i službeno priznao koncil u Tridentu (1545–1563.). Dostajale su samo tri godine nakon koncila da bi 1566. godine papa Pio V. proglasio *Rimski katekizam*, inače plod kolektivnog rada, službenim katekizmom Katoličke crkve. Međutim, iako zaodjenut etiketom službenog katekizma, *Rimski katekizam* nije imao monopol, čemu je najveća potvrda uspjeh Bellarminovih katekizama *Dottrina cristiana breve perchè si possa imparare a mente* (1597.) i *Dichiarazione più copiosa della dottrina cristiana* (1598.). Razlog takvom uspjehu vjerojatno leži u tome što je Bellarminov „(...) tekst konkretniji, odgovara na praktična pitanja običnih ljudi, sažetiji je u definicijama, ali i toliko manje svetopisamski i mistički“ (Bedouelle, 1982: 41).

Uspoređuju li se međusobno Kanizijevi i Bellarminovi katekizmi te *Rimski katekizam* na strukturno-sadržajnoj razini uočava se: 1) razlika između Kanizijevih i Bellarminovih katekizama s jedne i *Rimskog katekizma* s druge strane te 2) razlika između bellarminovskih i kanizijevskih katekizama. *Prvo* – dok Kanizijevi i Bellarminovi katekizmi imaju pet dijelova: o Apostolskom vjerovanju, o molitvi, o Božjim i crkvenim zapovijedima, o sakramentima i peti dio o krepostima, darovima, dobrim djelima, grijesima, o četiri posljednje stvari i o krunici, *Rimski katekizam* ima četiri dijela, tj. nema peti dio kao spomenuti katekizmi. Zatim, Kanizijevi i Bellarminovi katekizmi svojim su manjim opsegom i jednostavnijim jezikom upotrebljiviji u poučavanju djece i neobrazovanih vjernika, za razliku od *Rimskog katekizma* koji, osim što nema kontroverzijske dijelove kakvi bi se očekivali od jednog katekizma koji nosi koncilski autoritet, zbog svoje voluminoznosti i teološkog rječnika više je namijenjen župnicima i propovjednicima nego širem puku. *Drugo* – „Razlika između bellarminovskih i kanizijevskih katekizama jest u tom petom dijelu: Kanizije najprije tumači grijeha, a Bellarmin prije tumačenja o grijesima ima tumačenje o krepostima. Poput Kanizijevih katekizama i Bellarminovi su sačuvali polemički ton i zapravo šutke osporavaju reformatore. Na žalost, Bellarmin se udaljuje od biblijske i otačke tradicije u želji da što jasnije formulira katekizamske istine. On zapostavlja Bibliju i liturgiju i tako se osjetljivo udaljuje također od katekizamske tradicije *Rimskog katekizma*. S druge strane, Bellarminovi su katekizmi vrijedni s gledišta pedagogije: jednostavni su, praktični, prikladni za poučavanje djece i prihvatljivi puku“ (Hoško, 1985: 162; podcrt. I. P.).

Ivan Grličić

Put nebeski (1707.)

Desetljeće poslije prvih katekizama namijenjenih Slavoniji Ivan Grličić⁷⁰ napisao je 1707. godine, slijedeći katekizamsku tradiciju Roberta Bellarina (1542–1621.), *prvi slavonski katekizam*, što znači – prvi katekizam koji je nastao u Slavoniji za potrebe slavonskih katolika i utjecao na kasniju slavonsku katekizamsku literaturu te katekizam koji je prema istraživačima stare slavonske književnokulturne baštine „(...) realan izraz vjerskog i moralnog stanja ondašnje Slavonije, jer je nastao u samoj Slavoniji“ (Hoško, 1985: 35), odnosno, kako kaže T. Matić, Grličić je „(...) vjersku pouku rado primjenjivao na svakidašnji život svoje sredine, pa tako iz njegove knjige doznajemo štošta o životu i običajima onoga vremena“ (Matić, 1945: 44).

Prije provjere tih tvrdnji, postavlja se pitanje: što se može doznati o Ivanu Grličiću i njegovu katekizmu iz književnopovijesnih radova?

Uvidom u djela prve, predznanstvene⁷¹, i druge, znanstvene faze⁷² hrvatske znanosti o književnosti (Šicel, 1967.) saznaje se da je Ivan Grličić (Grličić) „Odgojen i studije završio u

⁷⁰ Ivan Grličić (Olovo !?, oko 1670. – Đakovo, poslije 1708.) poznat je po još jednoj inačici prezimena – *Gerlichich* – a u skladu s nestalnošću prezimena ni osnovni podaci o vremenu i mjestu rođenja i smrti nisu najpouzdaniji. Bio je pitomac Kongregacije za širenje vjere te je 1696. završio filozofsko-teološki studij u Hrvatskom zavodu u Loretu. Od 1700. godine bosanski biskup Nikola Ogramić postavlja ga za župnika u Đakovu, gdje ostaje i za biskupovanja Jurja (Đure) Patačića (1703.-1716.). Osim tiskanog katekizma za vrijeme župnikovanja u Đakovu ostavio je i izvještaje iz 1702. i 1704. godine upućene Kongregaciji, koji se s ostalom građom o njegovu djelovanju nalaze u Arhivu Kongregacije u Rimu (prema Hoško, 2002: 226).

⁷¹ Kukuljević Sakcinski, Ivan, 1860. *Bibliografija hrvatska*. Dio prvi – Tiskane knjige Zagreb.

Šafařík, Paul Jos., 1864. *Geschichte der südslawische Literatur, I. Slowenisches und glagolitisches Schrifttum*, Prag.

Šafařík, Paul Jos., 1865. *Geschichte der südslawische Literatur, II. Illirisches und kroatisches Schrifttum*, Prag.

Ljubić, Šime, 1869. *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži*, Knjiga II, Riečki Emidija Mohovića Tiskarski Kamen. Zavod, Rieka.

Forko, Josip, 1884. *Crte iz "slavonske" književnosti u 18. stoljeću, I*, Izvješće o kralj. velikoj realci u Osijeku koncem školske godine 1883/4, Tiskom Julija Pfeiffera, Osiek.

Forko, Josip, 1886. *Crte iz "slavonske" književnosti u XVIII. stoljeću, II*, Izvješće o kralj. velikoj realci u Osijeku koncem školske godine 1885/6, Tiskom Julija Pfeiffera, Osiek.

Forko, Josip, 1887. *Crte iz "slavonske" književnosti u XVIII. stoljeću, III*, u: Izvješće o kralj. velikoj realci u Osijeku koncem školske godine 1886/7; Tiskom Julija Pfeiffera, Osiek.

Forko, Josip, 1888. *Crte iz "slavonske" književnosti, IV – Dramatici i njihova djela*, Program kralj. velike realke u Osijeku za školsku godinu 1887/8, Tiskom Julija Pfeiffera, Osiek.

Jakošić, Josip, 1899. *Scriptores interamniae vel Pannoniae Saviae nunc Slavoniae dictae anno 1795. conscripti (cum continuatione anni 1830)*; objavio Milivoj Šrepel pod nazivom *Jakošićev spis: Scriptores interamniae*, Građa za povijest književnosti hrvatske, JAZU, knj. II, Zagreb, str. 116–153.

S latinskog na hrvatski jezik preveo Stjepan Sršan 1988. godine u tekstu *Slavonski pisci (1795-1830)*, Revija, br. 1, god. 28, Osijek, pod nazivom *Pisci međurječja ili Savske Panonije sad zvane Slavonija, popisani 1795. godine (s nastavkom do 1830. godine)*, str. 63–87.

⁷² Drechsler, Branko, 1994. *Slavonska književnost u XVIII. vijeku*, pretisak izdanja iz 1907., priredila i pogovor napisala Lahorka Plejić, „Privlačica“, Vinkovci.

Loretu u Ilirskom kolegiju de Propagande Fide. Poslije je bio đakovački župnik, zatim misionar Kongregacije de Propaganda Fide“ (Jakošić, 1988: 65), Šime Ljubić svrstava ga u skupinu *prostopisaca Hrvatsko-slavonskih*, tvrdi da je bio *najstariji slavonski spisatelj* i navodi stihove J. Kavanjina koji o njem pjeva: *A Harličić župnik težki – ukaza nam put nebeski* (Ljubić, 1869: 491), te mu se pripisuje autorstvo djela *Put nebeski* (Mleci 1707.), punog naslova:

PUUT NEBESKI | Ukazan čoviku od Boga pò | Svetoj Czarqui. | TO JEST | NAVK KARSTJANSKI | U' Kratku obilato, i razborito iftomacfen | ù jezik Bofsanski. | Pò D. | IVANU GARLICSICHIU | Xupniku Djakovaeskomu, i Millionariu | Svetè Skupsčtinè Svarrhu razplogjenja | Svetè Virè: vele korifstan, nefamo | gliudem Svitovgnim, nego | jošc iftim Xupnikom | jezika Boflanskoga. | PRIKAZAN | Prifvitlomu, i Pripoštovanomu Gñu Gñu | GIURGIU PATACSISHIU | BISKUPU BOSSANSKOMU &c. | VENETIIS M. DCCVII. | Apud Hieronymum Albriccium. | SUPERIORUM PERMISSU AC PRIVILEGIO.⁷³

(PUT NEBESKI | ukazan čoviku od Boga po | svetoj Crkvi. | TO JEST | NAUK KRSTJANSKI | u kratku obilato i razborito istomačen | u jezik bosanski. | Po D. | IVANU GRLIČIĆU | župniku đakovačkomu i misionaru | Svete skupštine svrhu razplodenja | svete vire: vele koristan ne samo | ljudem svitovnjim, nego | još istim župnikom | jezika bosanskoga. | PRIKAZAN | Prisvitlomu i pripoštovanomu Gnu Gnu | ĐURĐU PATAČIĆU | BISKUPU BOSANSKOMU &c. | VENETIS M. DCCVII. | Apud Hieronymum Albriccium. | SUPERIORUM PERMISSU AC PRIVILEGIO.)

Vodnik, Branko, 1913. *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća*, S uvodom Vatroslava Jagića o hrvatskoj glagoljskoj književnosti, Matica hrvatska, Zagreb.

Ježić, Slavko, 1993. *Hrvatska književnost od početka do danas (1100-1941.)*, prema prvom izdanju iz 1944, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.

Matić, Tomo, 1945. *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Djela HAZU, Knjiga XLI, Zagreb.

Kombol, Mihovil, 1961. *Povijest hrvatske književnosti do narodnog Preporoda*, Matica hrvatska, Zagreb.

Georgijević, Krešimir, 1969. *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Matica hrvatska, Zagreb.

Bogišić, Rafo, 1974. *Književnost prosvjetiteljstva*, u: Franičević, Marin; Švelec, Franjo; Bogišić, Rafo, 1974. *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 3, Liber, Zagreb.

Frangeš, Ivo, 1987. *Povijest hrvatske književnosti*, NZMH-Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana.

Jelčić, Dubravko, 2004. *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Drugo, znatno prošireno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb.

Novak, Slobodan Prosperov, 1999. *Povijest hrvatske književnosti. Od Gundulićeva "poroda od tmine" do Kačićeva "Razgovora ugodnog naroda slovinskoga" iz 1756.*, Knjiga III, Antibarbarus, Zagreb.

⁷³ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 8° – 198. Opseg katekizma je /24/ + 296 stranica u m8°, uz napomenu autorice rada kako je stranica 296. pogrešno numerirana kao 269.

Slika 4. Ilustracija na prvoj stranici *Puti nebeskog* (1707.)

PUUT NEBESKI

Ukazan cšoviku od Boga pò
Svetoj Czarqui .

TO JEST

NAVK KARSTJANSKI

*U' Kratku obilazò, i razberiso sjlomacsen
ù jezik Bossanski.*

Pò D.

IVANU GARLICSICHU

Xupniku Djakovacskomu , i Missionariu
Svetè Skupsčine Svarru razplogjenja
Svetè Virè:vele koristan, nefamo
gliudem Syitovgnim , nego
josc istim Xupnikom
jezika Bossanskoga .

P R I K A Z A N

Prisvitlomu , i Priposlo vanomu Gñu Gñu

GIURGIU PATACSICHU

BISKUPU BOSSANSKOMU &c.

VENETIIS M. DCCVII.

Apud Hieronymum Albriccium .

SUPERIORUM PERMISSU AC PRIVILEGIO .

Slika 5. Naslovna stranica *Puti nebeskog* (1707.)

U odnosu na *Put nebeski*, Ljubić će se osvrnuti na njegov jezik tvrdnjom da je „(...) dosta pravilan i čist. U predgovoru besiedi o svom pravopisu.“ (Ljubić, 1869: 491), Krešimir Georgijević ponovit će Matičeve riječi o uporištu djela u svakodnevici slavonske sredine s naglaskom na kolo kao izvor nemorala (Georgijević, 1969: 216), a Slobodan Prosperov Novak u svojoj će se *Povijesti* nemalo okomiti na djelo i autora riječima: (...) čitava je knjiga

kompilacija starijih priručnika, prepuna stranica u kojima se osuđuju razna bajanja i čaranja s mrtvačkim kostima, s vlasima i noktima, razni rituali u kojima se krv razmazivala po tijelu. Grličić je moralist kojemu su smetale čak i igre i na sreću, ali i horoskopi, a najviše su ga uzrujavali Slavonci kada bi plesali u kolu. Za Ivana Grličića taj inače drevni običaj koji s Turcima nije imao nikakve veze bio je *figura diaboli*. Grličić je tako bio među prvima koji su povelili rat protiv plesova i kola. U tomu nije bio osobito originalan jer su o planetarnoj zloćudnosti igre i prije njega svoju rekli oni isusovci koji su se s đavolskom naravi plesa upoznali pokrštavajući Indijance u južnoameričkim prašumama“ (Novak, 1999: 896).

Što se tiče ostalih povjesničara hrvatske književnosti, ime i djelo Ivana Grličića ostalo je uglavnom nespomenuto (Forko, 1884., 1886., 1887., 1888., 1889.; Drechsler, 1907.; Vodnik, 1913.; Kombol, Mihovil, ²1961.; Bogišić, 1974.; Frangeš, 1987.; Ježić, 1993.; Jelčić, 2004.), dok najviše informacija donosi Franjo Emanuel Hoško, i to prvo u knjizi *Negdašnji hrvatski katekizmi* (1985: 35–38), a potom i u *Hrvatskom biografskom leksikonu* (2002: 226–227).

Valja napomenuti kako Grličićev *Put nebeski* nije pisan u dijaloškoj formi poput ondašnjih katekizama i nije izravno namijenjen maloj djeci, već svećenicima i odraslim vjernicima, s izrazito pastoralnom namjenom. Osnovnu strukturu katekizma čine: posveta na latinskome jeziku *Illustriss.^{me} ac rever^{me}. domine præful.* (V–XVII, nepag. str.), predgovor *Bogoljubnomu štiocu* (XVIII–XXIV, nepag. str.), *Nauk svega zakona krstjanskoga u kratku razborito i zadovoljno iztomačen* (str. 1–288.) i *Vkazanje naukah mlogo potrebnih znat, koji se sdrže u ovih knjigah* (str. 289–296.). Središnji dio knjige – *Nauk svega zakona krstjanskoga* – razdijeljen je u manja poglavlja, tj. *govorenja* i *članke* u kojima se tumače Vjeronanje, Oče naš, Zdravo Marijo, Deset Božjih zapovijedi, crkvene zapovijedi, sakramenti, grijesi, kreposti, različite vrste molitava i dr.

Bogoljubnomu štiocu. Iz autorova obraćanja čitatelju najprije se doznaje značenje *puta nebeskog*: „Mi dokle smo u ovom umrlomu životu, svi smo putnici k nebu: put naš pravi jest Nauk Zakona Božjega, (...) tko ne zna Zakona Božjega, kako putnik koji izvan pravoga puta hodi, u svaki grijh lasno upade: kako se poznaje očito da se mlogo veće grijah čini ondi gdi se manje skazuje i uči Zakon Božji“ (XVIII, nepag. str.), odnosno na početku je naznačeno ono što se naglašava i kroz cijeli predgovor, a to je važnost *(po)zna(va)nja nauka krstjanskoga*, tj. temeljnih vjerskih istina. U skladu s takvim stavom Grličić upravo *neznanje*

proglašava najvećim krivcem i uzročnikom grijehā i raznih zala⁷⁴, naročito kod onih *priprostih krstjana* kakvi pretežu u njegovim stranama, misleći pritom zasigurno na slavonske krajeve. Kao pastir duhovni smatra se odgovornim i dužnim mijenjati takvu situaciju te odlučuje *puku priprostu*, kao i njihovim župnicima, približiti nauk kršćanski tumačenjem i jezikom koji će njima biti razumljivi:

„Ovi trud budući učinjen, pouzdao sam se da ne bi zaludu bilo ako bi ga po stampi na svitlo iznio. Zašto ne samo mlogi, koji ne razumiju jezika đačkoga ni italijanskoga, mogu od ovih knjigah nauk primit kako se imaju vladat i živit u zakonu Božjemu, nego još i župnici imati će u njimah razborito pravim ričmah jezika slovinskoga istomačene sve one stvari koje su dužni svoj puk učiti“ (XIX–XX, nepag. str.).

Grličić se ne ustručava spomenuti kako je nauke skupljao od Bellarmina i drugih crkvenih naučitelja, a ne propušta osvrnuti se i na pokušaje drugih u prevođenju kršćanskog nauka na slovinski jezik. Međutim, zaključuje kako je mala korist od postojećih prijevoda, i to stoga što su jedni nauči predstavljeni vrlo sažeto i bez tumačenja pa su onima *razumom malanim* nerazumljivi jer ne odgovaraju na pitanje *kako* obavljati kršćanske dužnosti (ispovijed, pričest i dr.). Drugi su se pak prijevodi previše pridržavali originala te često nisu uspijevali pronaći poznatu (*običajnu*) riječ u materinskom jeziku. U nastavku predgovora autor još objašnjava načela slovopisa koja je primjenjivao u svom katekizmu.

S obzirom na prethodno najavljenju provjeru književnopovijesnih zapažanja o prisutnosti refleksija i aluzija izvanknjiževne stvarnosti u Grličićevu katekizmu, uočavaju se reprezentacije svakodnevlja kroz sljedeće diskurze:

Nauk vjere. Kada Grličić piše o nauku ili zakonu Božjem, onda najveći dio posvećuje nabranju grijeha kojim se taj nauk krši, tj. upravo je aspekt grijeha temeljni način njegova poučavanja. S obzirom na odnos čovjeka prema Bogu navode se brojni primjeri grijeha protiv vjere, među kojima se nalaze i oni koji osuđuju:

„Prigovarat se s nevjernicah od zakona ili knjige od njihova zakona štit brez dopuštenja svete Crkve ili njihovo pripovidanje slušat ili koji drugi posao š njima činit, koji bi mogao lasno u nevjerstvo krstjanina uvest.

⁷⁴ „Kako može jedan čovik dobro i pravedno, to jest krstjanski živit, ako nije naučio i ne zna kako se ima krstjanski živit. Kako može zla ne učinit, ako ne zna što je zlo i grih i što je u zakonu Božjemu zapovidenno, što li zabraneno (...)“ (XIX, nepag. str.).

Općiti s Čifuti brez dopuštenja, to jest š njima zajedno pribivat ili jist ili ličit se njihovim djelom ili likarije od njih primat, njima služiti, njihov kruh prisni jist, gledati njihove svetkovine ili pjerove, u njihovu sinagogu ulisti, š njima se igrati ili koji drugi posao činiti ili njima dopustiti činiti koji općinski posao među krstjani. (...)

Virovat temeljito da nijesu lažljivi oni nauci koji su protivni nauku Božjemu i svete Crkve, to jest, koji se daju od vračah, od Cigankih i od drugih bajalica za izliječiti napriko koju bolest ili uznati stvari došaste ili skrovite“ (31–32).

Uz izdvajanje nevjernika, *Čifuta* (Židova), vračara, Ciganki i bajalica kao po vjeru opasnih ljudi,⁷⁵ ukazuje se i na pogubnost utjecanja i traženja pomoći u vidu *gatanja i magije* od bestjelesnog bića kao što je duh pakleni:

„Uzdajući se da duh pakleni može čoviku u kojoj potrebi njegovoj koje dobro učiniti veće nego Bog ili koliko Bog. Od istoga duha paklenoga koju pomoć iskat po čarkah, vračanju, bajanju i drugim takovim djelih koja ne zna se da su od Boga ili od svete Crkve ukazana ili dopuštena, niti imaju u sebi koju naravnu kripost stavlenu u njih od Boga za učiniti čoviku koju pomoć, kakvu kripost imaju u sebi mloge trave i druge stvari naravne, zato poznaje se da, ako je u njima koja pomoć, ista pomoć nije od Boga. Ovaka djela jesu ona u kojim nahode se stvari ni od Boga, ni od svete Crkve, ni od naravi određene za učiniti čoviku onu pomoć koja se po njima želi imati, koje jesu na priliku, kosti od mrtvih, vlasi, nokti, krv, odjeća i druge mloge stvari kojim se duh pakleni kako njegovim zlamenjih na pomoć zaziva govoreći nike riči neznana jezika ili molitve neukazane od svete Crkve i pazeći u istim djelih način kojim se imaju učiniti u zoru ili u po noći ili na dan s. Đurđa ili u mladu nedilju ili pazeći i gledajući u komu se mistu imaju učiniti, kako u kraj vode ili pod plotom ili na ognjištu ili pazeći broj koliko stvari valja imati ili koliko puta se ima što učiniti ili pazeći kakve iste stvari imaju bit ili koliko goleme ili kakva imena, i misleći da vrime ili misto ili broj ili imena u takovih djelih golemu pomoć čine. Također ne samo grijeh je ovaka

⁷⁵ Nakon takva isključiva stava glede odnosa prema Drugim i drukčijim ljudima slijede prilično kontradiktorne izjave: „Još po ovoj zapovidi poslije ljubavi Božje svaki čovik dužan je ljubiti sebe istoga i svoga iskrnjega kako sebe, misleći i čineći sebi i svomu iskrnjemu svako dobro. Zašto dužni smo ne samo Boga ljubiti, nego i njegovu priliku: zato dužni smo iskrnjega, to jest svakoga čovika ljubiti jer je stvoren na priliku Božju (...) Budući iskrnji naši i oni koji su nam neprijatelji, grijeh je protiva ovoj zapovidi njima zlo činiti, njih opsovati, zlo jim pomisliti, protiva njima osvetu učiniti, na njih mrziti, š njima ne ktjet živiti, ni općiti, kako s ostalim njihove vrste ljudmi, i kako da bi ne bili neprijatelji, to jest ne ktjet zarad zlobe ili osvete š njima kad je potreba govoriti, na njihovo pozdravljenje odgovoriti, š njima koji općinski posao činiti ili djelo kojim bi se mogla koja smutnja ukinuti ili koja korist duhovna ili telesna istim neprijateljem ili komu drugomu učiniti“ (40, 41; podcrt. I. P.).

djela činit za dobiti koje dobro, kako zdravje ili sreću u porodu ili u nauku ili u ženidbi, nego još grih je po takovih djelih drugoga naučit ili nagovoriti ili za ista djelah mlađega ne pokarat.

Grih je iskati pomoć od duha paklenoga ili jezikom ili srcem za uznati stvari došaste, kako sreću ili život ili smrt ili skrovite, kako blago u zemlji ili lupeža neznana uznati po njemu istomu ili po njegovih vraćih ili po nikim zlamenjih od duha paklenoga učinjenim u zraku ili u vodi ili u ognju ili u ogledalu, u drvu, na dlanu od ruke ili u glasu koje ptice ili u snu ili u drugomu komu stvorenju koje ne bi moglo samo po sebi brez oblasti duha paklenoga i brez ugovora š njim štogod zlamenovat virujućii istinito ili sumnjećii da ovaka zlamenja oblašću njegovom imaju tu kripost. (...)

Virovat temeljito da će se čoviku dogoditi koja sreća ili nesreća oblašću duha paklenoga ili u putu ili u trgovini ili u komu drugomu poslu onda kad se dogoda nike stvari, koje po naravi svojoj ne mogu koga zla ili dobra zlamenovat, kako misliti da će biti put nesrećan kad čovik posrne pohodećii ili iz kuće izlazećii ili na konja uzjaujućii. (...)

Djelom duha paklenoga učiniti da muž na ženu mrzi ili žena na muža ili među čovikom i ženom probuditi ljubav putenu ili smetnju učiniti u porodu ili učiniti da mliko u ženi ili kravi pomanjka ili kojim drugim putem komu dobru drugoga nauditi“ (33–36).

Osim vjerovanja u duha paklenoga, osuđuje se i *praznovjerje* u obliku vjerovanja u moć djelovanja raznih drugih nadnaravnih i magijskih sila, tj. vjerovanja u *astrologiju* i *horoskop* („Grih je virovat da zvizde mogu usilovat našu volju na koje djelo (...) Virovat da su niki dnevi srećni, a niki nesrećni, zato paziti u koji se dan ima koji posao početi.“ /34, 35/) te vjerovanje u zaštitničku moć *amajlija* („Uzdat se istinito da čovik ne može biti ranjen ili ubjen olovom ili mačem ili urobljen ili da može izliječiti nike bolesti ili da ne može u vodi ili u ognju poginuti ili da ne može umrijeti brez ispovidi ili da će imati koju veliku sreću oni koji nose kod sebe nike zapise neznanim molitvama ili slovima ili ričima ili prilikama napisane i zato iste zapise kod sebe nositi.“ /35/).

Detaljni prikaz različitih manifestacija praznovjerja i te kako može biti sugestivan s obzirom na zbiljski kontekst *puka priprosta*, no i ostali grijesi protiv nauka vjere koji se tiču odnosa čovjekova prema Bogu, a nije ih malo, očito nisu ostali nepoznati u krajevima u kojima je Grlić *katekizao*. Tako se među grijesima koji čine *svetogrđe* nad osobama, mjestima i stvarima Bogu posvećenim navode:

„Nepoštenje se stvarmi svetim čini pogrđujući redovnike udarcem ili psostju ili drugim načinom; obarajući crkve ili u njima čineći koju nečistoću ili krv nepravedno

prolivši, čovika ubivši ili ukopavši tijelo jednoga čovika nekrštena ili koji je umro u prokletstvu svete Crkve ili u komu grihu smrtnomu očitu ili čineći nike posle koji su protivni oblasti i čistoći svete Crkve, kako silom stvari crkvene ili njoj priporučene odnoseći ili prodajući ili zalažući, konje ili druge živine u nju uvodeći, nje ruho ili stvari posvećene razdirajući, razbijajući ili na svitovnju i tilesnu službu obraćajući ili drugim načinom pogrđujući. Svete sakramente nedostojno, to jest u grihu smrtnomu, primajući ili razdiljujući (...) Služit se ričma svetim ili molitvom ili drugom stvarju svetom u kojih čarkah ili vraćanju“ (37–38).

Nadalje se osuđuju *simonija*, *idolopoklonstvo*, ali i grijesi usmjereni protiv ljubavi, brige i poštovanja čovjeka prema samome sebi i svome bližnjemu, kako u duhovnom tako i u materijalnom smislu, primjerice:

„Grih je sebe umorit ili osakatit ili sebe stavit na očito poginuće duhovno ili tilesno ili sebe pjanstvom ili drugim načinom nepodobna na službu Božju učinit.

Ne činiti zarad linosti onih dobrih djelah, koja su zapoviđena od Boga po svetoj Crkvi. (...)

Sagrišuje tko ubogomu, koga vidi da ne ima u svomu golemu uboštvu od druge strane pomoći, ne udiljuje onoga dobra, brez koga lasno može živit, a kad bi vidio, da koji siromah mre od glada ili od goloće, sagrišuje ako mu ne udili i ono dobro brez koga teško može živit koji udiljuje.

Sagrišuje stari kad ne mari mlađemu zabranit koji grih učinit ili kad ne pazi kako mlađi žive ili u komu se grihu nahodi“ (40–41; 42).

Sagrišuje tko u srditosti drugoga kunući i psujući spominja brez procinjenja stvari svete, kako križ, muku njovu, krv njegovu, svete sakramente i druge takove stvari ili od njih drugomu koje zlo prosi govoreći: Bog te ubio, križ te Božji potro i druge ovake (...)

Sagrišuje tko hotijući u stvorenju Stvoritelja pogrđit, kune ili psuje koje stvorenje govoreći: Ne bilo te, Vrag te odnio, zatušio i druge ovake“ (47; podcrt. I. P.).

Poštovanje prema Bogu podrazumijeva i uvažavanje treće Božje zapovijedi u svakodnevnom životu, a ona u Grličića glasi: *Posveti dan svetčani*. To znači da se u nedjelju i druge zapovjedne blagdane ne bi smio činiti nijedan tjelesni (fizički) posao „(...) koji se slugam pristoj i brez koga možemo bit. I da misu poslušamo“ (49). Prema tome, poslovi su *koji se slugama pristoj*: „(...) kako orat, kopat, zidat, šit, prest, nosit štogod na konju ili o sebi ili u

koli ili po vodi i druge mloge ovake posle“ (49–50). S druge strane, osim potonjih, grešna su djela protiv treće zapovijedi i „(...) koja ako se i ne pristojе slugam, odveće u njima se čovik zabavlja, kako trgovat, sudit, svidočit, silovat na zakletvu, kupovat, prodavat, pogađat se i druge ovake posle. Grih je u svetkovinu činit, kad nije velike potrebe ili dopuštenja ili usilovanja ili kad nije prilike da će se neučinivši jih golema šteta komu dogodit ili kad nije običaja koji posao činit ili kad nije određen i upravljen na poštenje Božje“ (50; podcrt. I. P.).

Obitelj. Grličić u svom katekizmu, navodeći grijehe protiv četvrte Božje zapovijedi (*Poštuj oca i mater*), u najuži krug bližnjih uključuje i sluge: „Sagrišuje mlađi ili sluga ili najmenik koji ne čini svesrdno, pomljivo i vjerno onoga posla, koga je dužan učinit ili ne pazi da se šteta u njegovoj službi ne učini ili pobigne od svoga starjega brez uzroka ili prvo vrimenta ugovorena (...) Sagrišuje stariji koji svojim slugam ili najmenikom ne plati ono što im je za njihovu službu i trud dužan“⁷⁶ (52–53; 54). Osim sluga, autor ističe i osobu *župnika*. Među svim postojećim autoritetima izdvaja se i stavlja naglasak na ulogu i dužnosti župnika u njegovoj župi. Župnikova funkcija nerijetko je obuhvaćala i duhovnu, ali i svjetovnu skrb o *puku priprostu*, o čemu svjedoče propusti, tj. grijesi koji su mu se zamjerali:

„Budući župnik dužan po ovoj zapovidi svojoj župi u nje duhovnih potrebah služit, sagrišuje ako u svojoj župi brez uzroka i dopuštenja ne pribiva.

Sagrišuje isti župnik ako svesrdno, pametno i bogoljubno svomu puku svete sakramente ne razdiljuje.

Sagrišuje ako u svojoj župi u zapovidne svetkovine misu ne govori kad može i ako za svoj puk molitvu ne čini i za njega kad god misu ne reče.

Sagrišuje ako ne mari po sebi ili po drugomu naučit svoj puk nauk krstjanski i sve ono što je krstjanin dužan znat, i ako u pripovidanju ne ponukuje da se zakon Božji pravo obslužuje.

Sagrišuje ako uboge svoje župe ne mari pomagat, zločince pokarat, bolesnike pohodit, i razgovorit i svetim sakramentih, kad je potribno, k smrti pripravit.

Također sagrišuje protiva ovoj zapovidi tko ne mari naredbe i zapovidi svitovnje gospode obslužit, ako nijesu protiva zakonu Božjemu“ (54–55).

⁷⁶ „Kad težakom ili slugam ne plati što su svojim trudom zaslužili“ (227) – jedan je od *griha koji viču u nebo*, a Grličić ih tako naziva „(...) zašto njihova očita zloća i nepravda ište osvetu od Boga protiva onim koji ih učine“ (227).

Naravno, jezgru obiteljskih odnosa čine odnosi djece prema roditeljima i obrnuto. Dok se mladima za grijeh uzima nehranjenje, neodijevanje i nebriga prema ubogim, starim ili bolesnim roditeljima; zatim udaranje, psovanje i mržnja prema njima; nesavjetovanje kod činjenja tjelesnih i duhovnih poslova te nemar u molitvi nakon njihove smrti i izvršavanju njihovih posljednjih želja, među brojnijim grijesima roditelja i starijih naročito su simptomatični sljedeći:

„Mati koja brez uzroka svojim mlikom zadovoljno svoga díteta ne rani do treće godine ili zloj dojkini svoje dijete dade, od koje ne može biti zadovoljno hranjeno⁷⁷ (...)

Sagrišuje otac koji saviše pijući ili drugim načinom smiče i rasipa svoje tečenje i svoju kuću tako da djeca ne imaju čijem život i ranit se (...)

Sagrišuje stariji koji siluje svoga mlađega da u red uniđe ili da se oženi ili uda“ (53, 54).

Ljudski život, ljudska čast. Osuda ubojstva sadržana u petoj Božjoj zapovijedi (*Ne ubij*) u Grličićevu se katekizmu oprimjeruje različitim grijesima protiv poštovanja ljudskog života, i to od samog njegovog početka u vidu *sprečavanja začeca, pobačaja* ili *čedomorstva*.⁷⁸ Zabranjuje se nepravедno uvrijediti bližnjega u životu, tijelu i poštenju, bilo rukom, jezikom ili srcem.

Međutim, i te kako je znakovita količina prostora koju autor posvećuje grijesima ubojstva vezanim uz *vojsku* i *vojnike*, što zasigurno nalazi svoje uporište u netom završenim protuturskim oslobodilačkim ratovima u Slavoniji i Hrvatskoj, tj. u još vrlo živom Grličićevu sjećanju na njih. Stoga on u pacifističkom i čovjekoljubivu tonu piše:

„Događajući se najveće ubojstvih u vojski, sagrišuje protiva ovoj zapovidi kralj ili vladalac zemaljski koji nepravo na drugoga vojsku podigne, to jest ako ne ima prave na to oblasti i ako isto podignutje vojske ne čini se s pravom odlukom, to jest za korist

⁷⁷ U putopisu *Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji 1782. god.* budimski profesori također se osvrću na odgoj djece te zapisuju: „U odgajanju djece nema ničega što bi trebalo istaknuti. Ako nema kakve smetnje, majka ne odbija djecu od prsa do dvije pa i tri godine. No daju im i drugu hranu, najviše brašno ili srce mekane bundeve skuhanu u mlijeku. (...) Kad djeca imaju četiri mjeseca, već ih nose sa sobom u polje, pa ako ne ponesu kolijevku, tad objese djecu u ponjavi na drvo. Kad god dijete zaplače, pritrči majka i uzme malo šljivovice iz jedne vrste tikvice (*lagenaria Linn.*) (...) te ulije djetetu u usta i time utiša plač“ (Piller, Mitterpacher, 1995: 151–153; podcrt. I. P.).

⁷⁸ „Grih je protiva ovoj zapovidi učiniti štogod da se dijete u materi ne začne ili začeto da pogine prvo nego u materi ožive, onda, kad njegovo poginuće nije potribno, za uzdržati materin život. A kad ožive, grih je smaknut ga ako bi i za uzdržanje materina života potribno bilo, zašto pravo je da materin tilesni život pogine za uzdržati duhovni život djeteta začeta, koga rođeno prima po svetomu krštenju“ (57).

i potrebu golemu dobra i mijera općinskoga, za obraniti pravedne i njihova dobra, za pokarati zločince i odmetnike.

Grih je prvo podignutja vojske, pomljivo ne promislit i ljudih dobrih i naučnih ne izpitat i od Boga prosvitljenje pameti i ukazanje istine ne prosit za razumit nahodil se pravi i zadovoljan uzrok za podignuti vojsku, koji uzrok ako se čisto ne poznaje, grih je drugoga vojskom unemijerit.

Grih je vojsku ne uklonit od protivnikah kad obećaju zadovoljno učinit za onu krivicu, zarad koje je vojska podignuta (...)

Sagrišuju vladaoci od vojske kad vojnikom daju hranu zlu i nezdravu, koja bi jim bila od smrti ili od bolesti uzrok.

Sagrišuje vojnik koji ne mari ostavit vojništvo, koje poznaje da je nepravo.

Sagrišuje vojnik koji u vojski, ili pravoj ili nepravoj, povoljno pogubi onoga koji nije za vojsku, to jest dijete koje oružja nosit ne može, ženu, čovika stara, redovnika, putnika, trgovca, seljanina (...)

Sagrišuju vojnici koji svojom samom voljom i oblastju smiču svoje protivnike i njihova dobra krađu, otimaju i rasipaju“ i dr. (58–59).

U osmoj zapovijedi Bog zabranjuje one riječi ili govorenja kojima se može uvrijediti poštenje drugoga, a Grličić kaže kako protiv nje sagrješuje, između ostalih, i:

„Tko ili na sudu ili izvan suda reče da je drugi koje zlo djelo učinio, a zna da to nije istina ili sumnji ili ne zna je li istina.

Sagrišuje tko tuđe zlo djelo ili pomanjkanje skrovito drugoga (ili on bio živ ili mrtav) prokazuje drugomu ili očituje bez goleme potrebe, a kad se dogodi koja golema potreba, može se bez griha pomanjkanje drugoga očitovat, to jest kad je potribno starjemu očitovat pomanjkanje njegova mladega da ga pokara ili od griha odvratit. 2. Kad je potribno koju pomoć ili koji svit ili nauk od drugoga primit, koji se imat ne može bez očitovanja pomanjkanja tuđa. 3. Kad je potribno sebe ili drugoga uklonit od koje štete ili ozloglašenja, a drugim načinom uklonit se ne može. U ovakih potribah dopušteno je tuđe zlo djelo očitovat, ako se istim očitovanjem veća šteta iskrnjemu ne čini, nego je ona korist ili dobro koje se po tomu želi imat (...)“ (70; podcrt. I. P.).

Svaka vrsta laži, makar se njome ostvarila korist sebi ili drugome, zabranjuje se, dok ozloglašenome svakako treba nastojati vratiti narušeni ugled.

Spolnost. I dok se u petoj zapovijedi prvenstveno izražava Božja briga za očuvanje ljudskog života i tijela, šesta je zapovijed (*Ne sagriši bludno*), kaže Grličić, usmjerena na zabranu svakog nečistog ili nepoštenog djela kojim se može uvrijediti čovjekovo poštenje. U *Putu nebeskom* osuđuje se *blud* u značenju tjelesnog sjedinjenja slobodna muškarca i slobodne žene izvan braka, ali grijeh je i „(...) brez oblasti vinčane gledat ili doticat žensku glavu ili mušku, za imati isto naslađenje puteno zagrljenjem ili poljubljenjem ili drugim načinom, ili puštat se drugomu na isti način doticat“ (61; podcrt. I. P.). Spolnost unutar bračne zajednice također podliježe nekim zahtjevima, a to su prije svega zahtjev vjernosti i plodnosti. Osuđuju se stoga jednako i *preljub* kao i „ (...) s vinčanim drugom svojim učiniti koje nečisto djelo, koje nije od Boga upravljeno na rasplodjenje ljudskoga naroda ili učiniti ga drugim načinom nego je Bog naredio“ (61), pri čemu se potonja zabrana vjerojatno odnosi na analni i oralni oblik snošaja, što je vrlo znakovito s obzirom na stupanj crkvenog reguliranja najintimnijih odnosa. Navode se i drugi grešni načini povrede čistoće ili svetosti kao što su: *silovanje*, *rodoskrnuće*, *povreda redovničkog celibata* ili *zavjeta čistoće*, *svetogrđe*, *homoseksualnost* (navodi se samo muška), *sodomija*, „djelo puteno nečisto s duhom paklenim u prilici čovičjoj“ (?):

„(...) ako je silom ili s voljom djelo puteno učinjeno, ako tko žensku glavu otme i silom odvede za učiniti s njom grijeh isti, ako među onim koji su djelo nečisto učinili nahodi se koje rodstvo tlesno ili duhovno od kumstva ili prijateljstvo do četvrtoga kolina ili ako je koji od njih koji red primio ili zavjet učinio da će divičanstvo uzdržat ili ako je njihovo zlo djelo u mistu svetu učinjeno.

Grih je mlogo veći protiva ovoj zapovidi djelo puteno nečisto među dvima muškim glavama ili među čovikom i živinom ili duhom paklenim u prilici čovičjoj“ (60–61).

Osim što se naglašava *prokreativna dimenzija spolnosti*, ističe se vrlo negativno značenje *naslade* (užitka) kao druge dimenzije ljudske spolnosti, pa se grijehom protiv ćudoredna ponašanja proglašava *samoblud* (*masturbacija*) te druge radnje koje potiču *naslađenje puteno*:

„Grih je dotaknut u sebi istomu ili gledat mista stidna za imati naslađenje puteno (...)

Grih je govorit ili pjevat ili slušat povoljno, štit, pisat zlom odlukom ili za imati naslađenje puteno, stvari ili pjesne nečiste i pogane.

Sagrišuje tko igra u kolu za probuditi u sebi ili u drugomu koju nečistu želju ili naslađenje puteno ili kad vidi da u takoj igri on drugoga ili drugi njega može lasno na grijeh navest.

Sagrišuje tko čini ili dopušta činit ili gleda prilike ili prikazanja nečista i putena (...)

Grih je probudit povoljno u sebi ili u drugomu, kojim mu drago načinom, ganuće puteno ili nečisto“ (61–62).

Materijalna dobra. Nakon pete i šeste Božje zapovijedi koje su usmjerene prema zaštiti života i poštenja bližnjega, sedmom zapovijedi (*Ne ukradi*) ukazuje se na vrijednost materijalnih (i nematerijalnih) dobara *iskrnjega*, koja „(...) kako stvar potribnu svomu umrlomu životu poslije istoga života i poštenja najveće na zemlji miluje i ljubi“ (62). Mnogi su načini kako se može nanijeti šteta dobrima bližnjega, stoga su brojni i primjeri grijeha protiv sedme zapovijedi (njih oko 40 na 8 stranica katekizma). Početak 18. stoljeća u poslijeratnoj Slavoniji obilježen je vrlo teškim i oskudnim uvjetima u kojima se odvijalo gospodarenje zemljom, kao i uopće život u seoskim kućama i obiteljima, stoga ne čudi da se u takvom siromaštvu češće pribjegavalo nemoralnim radnjama kako iz neznanja i zle navike, tako i iz nužde.⁷⁹ Grličić u svom katekizmu osuđuje sljedeće:

„Sagrišuje tko nepravo uzima skrovito ili silom otima dobro drugoga protiva razložitoj volji njegovoj. Ovo se ima razumit i od one krađe kojom sin od oca ili žena od muža ili sluga od gospodara štogod krađe.

Tko zarad zlobe ili osvete tuđe dobro užeže ili potare ili živinu tuđu ubije ili kojim drugim načinom ili svojim djelom tuđu koju mu drago stvar smakne.

Tko drugoga ranom ili kojim teškim udarcem ili djelom nepoštenim ili ričju povoljno učini nepodobna steći koje dobro ili bude uzrok kojim ozgor rečenim načinom ili ubojstvom da drugi štetu ima, kako kad tko oca ubije, uzrok bude da sinovi štetu imaju jer izgube onoga koji je njih ranio (...)

Sagrišuje pastir koji povoljno pušta imanje koje čuva u tuđu hranu ili livadu“ i dr. (62–63).

Veći broj grijeha odnosi se na *novac*, tj. novčana poslovanja kojim se iz vlastitog interesa zakida dobro bližnjega. To se događa, primjerice, kod posuđivanja novaca, prodaje i kupovine stvari kad se javljaju lihvarstvo, prijevara, podmićivanje i sl.:

„Sagrišuje tko dade na kamatu novce ili što drugo, to jest uzajima drugomu novce ili što drugo s ugovorom ili s odlukom da mu ima veće platiti nego uzme ili bolju stvar

⁷⁹ Branko Drechsler opisuje to stanje ovako: „Narod je u Slavoniji trebao još više decenija, da se sabere. Jedan savremenik rekao je za ovo doba, da Slavonac ne razlikuje dobro od zla, da ljude treba tjerati u crkvu, a za djecu graditi škole, da ne izrastu kao divlja životinja. Narod trebalo je dakle sada na slobodi podići od poludivljeg bojnika do pripitomljena čovjeka, kršćanina, a za ovo je dostajala sredovječna nabožna književnost“ (Drechsler, 1994: 3–4).

vratit ili koje dobro učinit, samo zato jer mu uzajima. A ako bi oni koji uzajima, uzajimajući imao štogod izgubit ili koju štetu ili strah da mu dobro uzajmeno ne pogine podnijet, mogao bi zaradi toga štogod veće iskat, koliko sud ili pogodba nađe da je pravo.

Grih je štogod skuplje prodat kad se ne daje za gotove novce ili jevtinije kupit kad je plaća naprijed dana.

Grih je privarom ili u golemoj potrebi onoga koji prodaje kupit koju stvar za mlogo manju cijenu nego se zna da valja.

Grih je prodati brez koga golema uzroka koju stvar mlogo skuplje nego je prava cijena istoj stvari ili od suda ili od puka određena po komu običaju i zabilježena.

Sagrišuju trgovci koji se dogovore da svi jednako visoku cijenu u prodavanju koje stvari drže ili mitom izvade od gospode dopuštenje da oni sami prodaju koju stvar da bi tako u većoj cijeni istu stvar držali i skuplje prodavali nego bi ju mogli prodati brez takoga dogovora i dopuštenja.

Grih je ne očitovat ili ne kazat zloću ili pomanjkanje stvari koja se prodaje kad oni koji kupuje isto pomanjkanje vidjet, ni poznat ne može, ili drugim kojim načinom privaru u prodavanju učinit ili u kupovanju krivu mjeru držeći ili miješajući zlu stvar s dobrom.

Grih je prodat ili kupit koju stvar koja zna se ili sumnji se da je ukradena ili krivim načinom stečena“ (64–65).

Grličić se osvrće i na pojavu *igara na sreću* i *oklada*, s tim da ne smatra da su one same po sebi nepravedne, nego osuđuje nemoralna ponašanja poput varanja, prisiljavanja na igru i zaduživanja:

„Sagrišuje tko znajući istinito da izgubit ne može ili da platit ne može ako izgubi, s drugim se okladi ili se igra ili u igri ga privari onom privarom od koje se drugi koji igra učuvat ne može, ni osjetit.

Sagrišuje tko se tuđim dobrom igra ili oklađa ili se s onim igra znajući koji tuđu stvar na okladu ili na igru stavlja.

Grih je drugoga pritnjom ili psostju ili drugim načinom usilovat da igra za novce ili za koje drugo dobro.

Sagrišuje tko sebe u savišu igru pušta kad vidi da gubi što platit ne može ili da igrom savišom u golemo uboštvo sebe i svoju kuću uvodi“ (65).

Autor se naročito pozabavio puku dobro i potanko objasniti *dužnost od povraćanja tuđih stvari*, navodeći niz situacija iz kojih bi trebalo *nikoliko naukah svrhu toga u pamet uzet*. Opisujući te primjere, uočava se Grličićev pragmatičniji pristup problemima, tj. u prvom planu nije moralno osuđivanje, nego poučavanje i upućivanje kako riješiti konkretne slučajeve da bi se zadovoljila i nebeska i zemaljska pravda. Primjerice:

„Ako je tko tuđu stvar bez griha stekao, kako kad tko konja ukradena kupi ne znajući da je ukraden, dužan ju je povratiti kad pozna da je tuđa i kad ju ima pri sebi. A ako ju ne ima pri sebi a zna da je koju korist ili dobitak od nje primio, dužan je onoliko platiti, koliko je isti dobitak vridan. A ako se ne zna da tuđa stvar bez griha stečena ima svoga gospodara, kako blago koje se nađe u zemlji ili u vodi i druge stvari našaste, iste stvari može slobodno držati oni koji jih nađe, ako što drugo svrhu toga od gospode svitovnje ili od običaja mista nije naređeno.

Tko je tuđu stvar grihom i nepravim svojim djelom dobio, dužan je nju povratiti ili naplatiti podpuno, ili ju imao pri sebi ili ne imao ili primio od nje korist ili ne primio, i dužan je naplatiti sve one koristi koje bi bio gospodar stvari ukradene od nje primio da mu ne bude bila ukradena, i ako ju ne može povratiti bez svoga truda ili harča, dužan je i trud i harč podnijeti nju povraćajući (...)“ (66–67).

Koliko su se i sama Crkva i kler smatrali pozvanima sudjelovati u provođenju zemaljske pravde, potvrđuju sljedeće preporuke:

„Tko ne može tuđu stvar krivim putem stečenu povratiti onomu čija je ili naplatiti onomu komu je šteta učinjena ili ne zna komu se ima povratiti ili naplatiti, dužan je povratiti ili naplatiti ubogijem ili kojoj crkvi na poštenje Božje (...)“

Tko ne može po sebi ili očito štetu drugomu učinjenu naplatiti ili tuđu stvar povratiti, dužan je povratiti ili naplatiti skrovito ili po ruke koga prijatelja, kako ispovidnika“ (67–68; 69).

Brak. U okviru *govorenja* o sakramentu ženidbe tema braka razlaže se na čak petnaest stranica te je razdijeljena na sedam *članaka* koji su naslovljeni: „Što je zaručenje? Što je dužan ob služiti zaručnik i zaručnica? Kako se zaručenje pokvari i izgubi svoju kripost? Što je ženidba? Tko može ovi sakrament od ženidbe primiti? Što imaju u vinčanju i u životu svomu muž i žena ob služiti? Prid kim se ima vinčanje učiniti i što ima ob služiti oni koji vinčaje?“ (168–183). Grličić u tumačenju ovoga sakramenta nije ostao neosjetljiv i na njegovo lokalno

značenje, odnosno poziva se na običaje svoje sredine i pozornost najprije usmjerava na ulogu zaruka koje prethode ženidbi:

„Zaručenje, dakle, jest obećanje smišljeno i povoljno među muškom i ženskom glavom na to podobnim od obidvijuh stranah učinjeno i primljeno da se hoće među sobom po vinčanju sdružiti i u vinčanoj ljubavi do smrti zajedno živiti i običajnim zlamenjem ukazano, očitovano i potvrđeno“ (168).

Dakle, nužno je ispuniti četiri uvjeta kako bi zaruke bile pravovaljane:

1. obećanje mora biti *smišljeno* (promišljeno) i *povoljno* (s privolom), što će reći: „(...) ne može se učiniti među onim koji nijesu u vrimenu od razuma ili se na to usiluju ili se vrlo privare, kako ako bi ne znali⁸⁰ da ima zaručnik ili zaručnica koje veliko pomanjkanje, kako ako bi bio slijep ili kljast ili bolestan ili vrlo siromah ili nepošten ili u komu drugomu veliku pomanjkanju“ (168).

2. zaručnici moraju biti *podobni*, „(...) zašto među onim koji zarad koga uzroka ne mogu biti po zakonu vinčani, ni zaručenje ništa nije vridno“ (168).

3. uzajamna (dakle, ravnopravna) privola, „(...) zašto zaludu bi ženska ili muška glava zaručenje činila ako bi od druge strane na to prave volje ne bilo i obećanja“ (168) i

4. iskazano i potvrđeno na uobičajen (*običajan*) način „(...) kako ričju kojom razboritom ili primljenjem jabuke ili prstena ili kojim drugim načinom, kako je gdi običaj, zašto brez koga očita zlamenja ne zna se što je komu u srcu i zato zaručenje nije pravo. Ovo zlamenje zaručnik ili zaručnica može ukazati ili po sebi ili po komu svomu starjemu. Ovdje se ima razumjeti da zaručenje koje se učini, kako je ozgor rečeno, vazda se ima ob služiti ako bi se i neupitavši oca i matere ili svoga starjega učinilo, sasvim tijekom tko bi ga učinio ne upitavši starjega svoga, sagrišio bi“ (168–169).

Osim navedenog, važno je poštovati i datum ili *rok vinčanja* ukoliko je on *ugovoren* u zarukama. Ako pak netko bez pravog razloga ne bi htio ispuniti obećanje dano u zarukama, tj. ako bi odustao od ženidbe „(...) sagrišio bi smrtno i dužan bi bio povratiti sve što je u zaručenju primio i što god je od druge strane u zaručenju potrošeno i štetovano naplatiti, i što je od njega primljeno u ime zaručenja, ne ima mu se povratiti“ (169–170).

⁸⁰ Da je bitno vrijeme kad se sazna za takva *pomanjkanja*, Grlčić će naglasiti na drugome mjestu: „Rečeno je da ovaka pomanjkanja kvare zaručenje kad se poslije zaručenja poznadu, zašto koje se je poznalo prvo zaručenja, ne može istoga zaručenja pokvariti“ (171).

Zaručnici su po cijenu smrtnog grijeha dužni do vjenčanja čuvati i spolnu *čistoću*, a koliko značenje imaju obećanje i čistoća, posebice kad je riječ o ženskoj časti i dostojanstvu koje Grličić nastoji barem pravno-moralno zaštititi, govore riječi: „(...) ako bi tko žensku glavu svoje vrste obećanjem da će se s njom vinčat naveo na grijh puteni, dužan bi bio to obećanje izpunit, ako bi ga i ne bio učinio srcem, nego samim jezikom“ (170).

Nakon zaručenja slijedi *ženidba*, koju Grličić definira kao:

„(...) povoljno združenje po zakonu čovika i žene s odlukom i s obećanjem da će jedan drugoga do smrti pazit i njegovoj putenoj razložitoj volji poslušan bit. Po komu združenju Bog daje im milost i pomoć svoju da mogu pravu ljubav među sobom do smrti uzdržat, djecu izrodit, u strahu Božjem podignut i odranit“ (172).

Razvidno je kako se u definiciji na prvom mjestu navodi *povoljno* (s privolom) *združenje* i *prava ljubav do smrti*, baš kao i u određenju zaruka koje ističe *vinčanu ljubav do smrti*, a tek onda i cilj ženidbe – rađanje i podizanje potomstva. Međutim, autoru nije stran ni tradicionalni nauk Crkve o svrsi sakramenta ženidbe, koja se sastoji od *tri uzroka*, i to znakovitog redosljeda: „1. Da po porodu ljudskomu uzdrži se i umnoži se narod čovičji na Zemlji. 2. Da čovik i žena po vinčanju združeni jedan drugoga pomaže i razgovara u teškoćah života zemaljskoga, koje bi jim se dogodile. 3. Da jedan drugoga naravnoj putenoj volji zadovoljno čini“ (178). Ipak, kako to uočava i F. E. Hoško, Grličić „(...) u svom tumačenju sakramenta ženidbe posvećuje relativno mnogo riječi bračnoj ljubavi, što nije uobičajeno u katekizmima njegova vremena“ (Hoško, 1985: 38). Potvrđuje to i na više mjesta isticanje slobodne volje ili privole pri sklapanju sakramenta ženidbe (npr. „Da nije silom i velikim strahom nepravo na vinčanje natjeran (...)“ /175/), pri čemu je opet uočljivo autorovo zauzimanje i briga za ravnopravnost i dostojanstvo žene:

„Da nije jedan drugoga oteo i silom odveo da se s njim vinča. Ovi grijh zabranjuje ženidbu dokle god se ženska glava silom odvedena ne povrati na svoje misto i pusti joj se na volju da obere slobodno s kim hoće biti vinčana“ (175).

Nije nemala ni uloga župnika koji vjenčava, a koji osim blagoslova i molitve zaručnicima daje i „(...) kratko i vruće ponukovanje da jedan drugoga svesrdno ljubi, vjerno pazi i dobrovoljno sluša do smrti (...)“ (181–182). Konačno, riječ je o sakramentu ljubavi te su muž i žena dužni „(...) jedan drugoga svesrdno ljubit i pazit, kako Gñ Isukrst pazi svetu Crkvu i miluje, koje njegove ljubavi jest prilika ovi sakrament“ (181).

Uz privolu i ljubav, pri sklapanju braka bitno je zadovoljiti i neke druge uvjete koje nalaže Crkva; npr. da zaručnici nisu u kakvom srodstvu⁸¹, da nije jedno od njih dvoje primilo zavjet čistoće ili svetog reda, „Da muška glava ima četrnaest godina svršenih, a ženska dvanaest“ (176), da muškarac nije sagriješio puteno s rodicom zaručnice do četvrtog koljena⁸², da se vjenčanje triput navijesti u zapovjedne svetkovine u obje župe itd. (v. str. 173–178).

I nakon sklapanja ženidbe bračna zajednica ostaje pod prismotrom crkvenih zapovijedi, bilo da se one odnose na začće i čuvanje ploda⁸³, odgoj i podizanje djece u strahu Božjem ili pak na slučaj da muž ode daleko od kuće i ne htjedne se vratiti, tada „(...) dužna bi bila žena za njim poč ako bi mogla brez koje svoje velike teškoće ili štete ili truda, i ako nije na vinčanju ugovoreno da se ne ima prvo pribivalište prominit ili ostavit“ (180).

Ni *volju putenu* ne mimoilazi oznaka dužnosti, stoga i o tome supružnici moraju voditi računa i međusobno je zadovoljavati, no samo ako je ona *pametna i razložita*, jer nerazložita htijenja:

„(...) što na mlogo načina može se dogoditi, kako u pjanstvu ili kad ne može drugi poslušati ga brez goleme svoje teškoće ili štete ili bolesti ili kad hoće puteno djelo nenaravnim načinom ili ne pazeći bolesti ili u vrimenu ili mistu nepodobnu učiniti ili ako bi znao da nije pravo vinčan ili svrhu toga razložito sumnjio (...)“ (180) – ženidbeni drug nije dužan ispuniti.

U katekizmu se ne isključuje ni mogućnost, tj. pravo rastave od stola i postelje ukoliko bi jedan od supružnika postao nevjernik, ako bi prije negoli učini puteno djelo s bračnim drugom ušao u sveti red, u slučaju preljuba samo jednog supružnika, ako bi jedan drugoga *živinski morio* i prijetio mu smrću i dr. (v. str. 179–180).

*

⁸¹ Grličić navodi *trostruko rodstvo*: uz *rodstvo duhovno ili kumstvo*, zatim *rodstvo po krvi ili porodu*, zanimljivo je navođenje još jednog *rodstva*, a to je ono „(...) od volje koje postaje onda kad jedan drugoga povoljno i svesrdno pobrati ili posini ili ga kojim drugim imenom rodstva nazove (...)“ (174).

⁸² „Ovdi se ima razumiti da po svakomu djelu putenom postaje među onim koji ga učine niko prijateljstvo ili smišanje krvi (...)“ (176).

⁸³ „(...) vrlo paziti da se začetje ploda svoga kojim njihovim djelom ne smete i ne pokvari i da se dijete začeto u utrobi matere svoje kako ne umori“ (178–179).

Duro Rapić

Satir iliti divji čovik u nauku krstjanskom ubavistit (1766.)

Još jedan Slavonac ugledao se u Bellarminove katekizme pišući svoj katekizam. Riječ je o franjevcu Đuri Rapiću⁸⁴ i njegovu djelu *Satir iliti divji čovik u nauku krstjanskom ubavistit* tiskanu u Pešti 1766. godine. U literaturi se često spominje i njegov skraćeni naslov *Satir obraćen*⁸⁵, dok je potpuni naslov djela:

SATYR | ILLITI | DIVJI CSOVIK, | U | NAUKU KARSTJANSKOMU | UBAVISTIT, UPUTIT, NAU- | CSIT, I POKARSTIT, | PO | SLAVONCZU, | O. P. F. GJURGU RAPICHU | GRADISCSANCZU PRIPOVIDAO- | CZU, I BOGO SLOVICÆ STIOCZU | VRIDNOMU, | *Bratje Male od Obsluxenja Reda S. O. | Franc. Provinciæ S. Ivana Capistrana Sinu.* | U PESTI, | Tlacfeno s'Eitzenbergerovim slovi, | Godinæ 1766.⁸⁶

(SATIR | ILITI | DIVJI ČOVIK | U | NAUKU KRSTJANSKOMU | UBAVISTIT, UPUTIT, NAU- | ČIT I POKRSTIT, | PO | SLAVONCU, | O. P. F. ĐURĐU RAPIĆU | GRADIŠĆANCU PRIPOVIDAO- | CU I BOGOSLOVICE ŠTIOCU | VRIDNOMU, | *Braće Male od obluženja Reda S. O. | Franc. Provincije S. Ivana Kapistrana Sinu.* | U PEŠTI, | tlačeno s Eitzenbergerovim slovi, | godine 1766.)

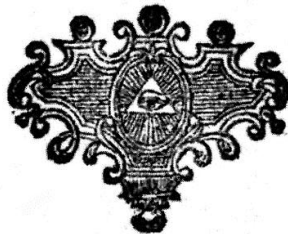
⁸⁴ Đuro Rapić (Gradiška, danas Stara Gradiška, 11. IV. 1715. – Velika, 19. XII. 1785.) je nakon stupanja u franjevački red upisao i završio studij teologije. Zatim se istakao kao propovjednik, predavač, tajnik delegiranog vizitatora koji je vizitirao samostane u Bosni, a prije smrti više godina bavio se i botanikom. Uz *Satira iliti divjeg čovika u nauku krstjanskom ubavistit* iz 1766. godine Josip Jakošić navodi i sljedeća Rapićeva djela na hrvatskom jeziku: *Svakomu po malo illiti predike nediljne zajedno s korizmenim* (Pešta, 1762.), *Od svakoga po malo illiti kratko izpisanje života, mučeništva i slave pravih i svetih prijatelja Božji* (Pešta, 1764.) i *Ilirički Kalendar za 1743. i 1744. g.* (Jakošić, 1988: 70).

⁸⁵ Franjo Emanuel Hoško objašnjava podrijetlo tog naslova sljedećim riječima: „Ta je knjiga najvjerojatnije trebala imati naslov *Satir obraćen*, kako se to vidi iz latinskih odobrenja koja su Rapiću udijelili osječki teolozi Alojzije Némethi i Ivan Velikanović te njegovi franjevački poglavari J. M. de Vedano i Josip Blagoje (fol. 4v, 5r)“ (Hoško, 1985: 102). I dok Hoško ne dovodi u pitanje postojanje jednog izdanja Rapićeva *Satira*, i to onoga iz 1766., primjerice kod Branka Drechslera navode se dva izdanja – iz 1765. i 1766. godine, i to različitih naslova: „Već god. 1765., dakle jedva što se 'Satir' raširio po Slavoniji, predao je slavonski franjevac Gjuro Rapić svojoj duhovnoj oblasti oveću knjigu u prozi, sa gdješto stihova, 'Satir obraćen', moleći imprimatur, i ova je knjiga izašla 1765. u prvom, a 1766. u drugom izdanju sa natpisom: 'Satir illiti divji čovik u nauku kršćanskomu ubavistit, uputit, naučit i pokrstit'“ (Drechsler, 1907: 37).

⁸⁶ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 8° – 188. Opseg katekizma je /8/ + 327 + /9/ stranice u m8°.

S A T Y R
ILLITI
DIVJI CSOVIK,
U
NAUKU KARSTJANSKOMU
UBAVISTIT, UPUTIT, NAU-
CSIT, I POKARSTIT,
P O
SLAVONCZU,
O. P. F. GJURGJU RAPICHU
GRADISCSANCZU PRIPOVIDAO-
CZU, I BOGO SLOVICÆ STIOCZU
VRIDNOMU,

*Bratje Male od Obsluxenja Reda S. O.
Franc. Provincie S. Ivana Capistrana Sinu.*

*Kelimir Gaj
1823.*

U P E S T I,
Tlaceno s' Eitzenbergerovima slovi,
Godinae 1766.

Slika 6. Naslovna stranica *Satira iliti divjega čovika u nauku krstjanskom ubavistitog* (1766.)

Hrvatska književnopovijesna literatura predznanstvene faze poznaje ime Đure Rapića, navodeći ga u različitim oblicima: *Rapić fra Juraj* (Kukuljević Sakcinski, 1860: 140); *Gjorgje Rapić* (Šafařík, 1865: 72); *Rapić Gjorgje* (Ljubić, 1869: 483); *Gjuro Rapić* (Forko, 1884: 44) i *fr. Đuro Rapić* (Jakošić, 1988: 70). O književnom stvaralaštvu ovog pjesnika *Hrvatsko-slavonskog* (prema Šimi Ljubiću, 1869.) izvještavaju svi osim Šafaříka, s tim da postoji

razlika u broju bibliografskih jedinica koje se navode uz njegovo ime. Josip Forko navodi samo jedno Rapićevo djelo –*Antisatira* – a i njegov nastanak veže neposredno uz djelo *Satir ili divji čovik* Matije Antuna Relkovića.⁸⁷ Ivan Kukuljević Sakcinski prvi donosi informaciju o dva izdanja Rapićeva *Satira* – iz 1765. i 1766. godine. Oba izdanja kod njega su jednako naslovljena (*Satir illiti divji čovik u nauku krstjanskomu ubavistit, naučit i pokrstit*), s tim da je prvo tiskano u Osijeku, a drugo u Pešti (Kukuljević Sakcinski, 1860: 140).⁸⁸ Kukuljevićevim podacima vjerojatno će se kasnije poslužiti i Šime Ljubić, samo prilično neprecizno, donoseći netočne podatke o godinama izdanja.⁸⁹

Uvidom u književnopovijesnu literaturu 20. stoljeća spoznaje o Đuri Rapiću i njegovu stvaralaštvu nisu se bitno mijenjale ni dopunjavale⁹⁰, čak, štoviše, povijesti hrvatske književnosti kao što su Kombolova (1961.), Bogišićeva (1974.), Frangešova (1987.) i Novakova (1999.) uopće ne spominju Rapića. U ostalih književnih povjesničara, koji poznaju njegovo ime, on je uglavnom, izuzevši Krešimira Georgijevića (1969: 258–259), osoba koja se predstavlja više kao polemičar i navodni protivnik Relkovićeve *Satira*, a manje samostalan i samosvojan pisac. Iako se Rapić u svom *Satiru* nigdje ne referira na Relkovićeve *Satira*, B. Vodniku (1907., 1913.) izvjesno je kako je Rapićeva knjiga samim svojim naslovom, a onda i svjetonazorom izraženim u sadržaju (Rapić kao vjerski konzervativac vs. Relković kao svjetovni prosvjetitelj)⁹¹ jasan pokazatelj da je Đuro Rapić protivnik Matije Antuna Relkovića. Još jednom djelu Vodnik pripisuje Rapićevo autorstvo, a riječ je o anonimnom pamfletu *Tamburaš slavonski* iz 1767. godine koji je uperen protiv Relkovićeve *Satira*. I Relković u predgovoru *Satiru* iz 1779. godine izdvaja dvojicu svojih kuditelja: duhovnika

⁸⁷ Zanimljivo je primijetiti kako Josip Forko u svojim *Criticama* ne posvećuje zasebno poglavlje Đuri Rapiću već ga spominje tek uzgred, pišući o M. A. Relkoviću kao najpopularnijem i najzaslužnijem slavonskom piscu 18. stoljeća. Naime, on navodi Rapića i njegovo djelo *Satir obraćen* među protivnicima Relkovićeve *Satira*, ali čini se kako Rapićev rad ipak nije bio nepoznat Forku, jer on najavljuje: „Prispodobu medju Relkovićevim 'Satirom' i Rapićevim 'Antisatirom' priobćit ću drugom zgodom, jer mi u ovih 'crticah' ne dotiče prostora, koji je u programih ograničen. Tom zgodom iztaknut ću u obće sav književni rad Rapićev, zato ga u ovih crticah neću posebno ni spominjati“ (Forko, 1884: 44). Je li navedeno obećanje J. Forko i ispunio, autorici ovoga rada nije poznato.

⁸⁸ Suvremene bibliografije ne poznaju I. osječko izdanje Rapićeva *Satira*, što potvrđuje i Marija Malbaša u *Osječkoj bibliografiji, sv. I (1742-1944)* iz 1981. godine.

⁸⁹ „Protiv M. A. Relkoviću napisa svoj *Satir illiti divji čovik u nauku karstjanskomu ubavistit*, i td. u Osijeku 1768.8 i u Pešti 1776.8, a uz ovo drugo izdanje jošte: *Opomena najposlidnja satiru*, sa slikama“ (Ljubić, 1869: 483).

⁹⁰ Ovdje se kao iznimka nameće jedan leksikon koji ne pripada u užem smislu hrvatskoj književnoj historiografiji, a riječ je o *Hrvatskom franjevačkom biografskom leksikonu* iz 2010. godine u kojem F. E. Hoško piše natuknicu o Rapiću (str. 471–472) i donosi još detaljniju biografiju tog franjevca.

⁹¹ T. Matić smješta polemiku u širi kontekst književnokulturnih prilika tog vremena pa kaže: „Relković je i po vremenu i po značenju prvak svjetovne prosvjetne književnosti u Slavoniji: prije njega je književnost imala vjerski karakter i književni su radnici bili samo svećenici, dobrim dielom franjevci, pa je razumljivo, da je pojava prvoga pisca svjetovnjaka i neobični uspjeh njegova djela mogla u konzervativnijem dielu književne republike onoga doba izazvati nezadovoljstvo i nepovjerenje“ (Matić, 1945: 76).

Momusa i vojnika Nesmira Kudilovića⁹², međutim, o tome tko se zapravo nalazi iza tih imena još ni danas se pouzdano ne zna. Kao jedan od najvažnijih izvora za poznavanje spora oko *Satira*, „prve književne polemike i svađe u mladoj slavonskoj književnosti“ (Georgijević, 1969: 248) spominje se stihovana polemika *Jeka planine, koja na pisme Satyra i Tamburasha slavonskoga odjekuje i odgovara* (Zagreb, 1767.) koju je napisao Vid Došen. Iz nje se ne saznaje identitet Tamburaša, ali, usporedbom s drugim izdanjem *Satira*, potvrđuje se da je isti onaj kojega Relković naziva „duhovnik Momus“. Tome ide u prilog to što Došen Tamburašu često dodjeljuje nadimak „Šišani“ i kaže kako ne može vjerovati da bi „Božji sluga stvar činio takvog ruga uz tamburu trubeć lude pisme, koje vrsnog kude“ (Došen, 1969: 25). Sve to upućuje da Tamburaša treba tražiti među domaćim franjevcima (Matić, 1969: 10). Iako postoje aluzije da se iza sintagme „tamburaša slavonskog“ zapravo skriva stvarna, konkretna osoba – fratar Đuro Rapić, autor *Kontra-Satira*⁹³ – pravih dokaza koji bi to potvrdili nema. Štoviše, u novije vrijeme, struka će u Momusu vidjeti filološki vrlo obrazovana čovjeka, ali ne i Đuru Rapića nego najvjerojatnije jednoga od franjevaca – Jerolima Lipovčića ili Emerika Pavića (Vončina, 1988: 68, 69). Međutim, da ipak ne bi trebalo isključiti Đuru Rapića kao mogućeg kuditelja *Satira* potvrđuje najnovije čitanje Rapićeve knjige propovijedi *Svakomu po malo* (1762.), koje s obzirom na Rapićeva grafijska rješenja glasova **l**, **ń**, **š**, **ǵ**, sklonost pisanju geminiranih slova, tematsko-motivsku korespondentnost između propovijedi *Svakomu po malo* i *Satira* a u odnosu na priču o dunderinu koji gradi toranj a drugi mu prigovaraju, te Rapićeve stihotvoračke vještine, vraća Rapića u kontekst polemike oko *Satira* (Šundalić, 2006: 171).

Premda i dalje ostaju samo slutnje i pretpostavke o tome čije se ime krije iza Relkovićeve kritičara, nekako je izvjesnije objašnjenje kojim se ukazuje na Rapićevu motivaciju da za svoj katekizam preuzme naslov Relkovićeve djela. Čini se da je to, riječima Nikole Andrića, Rapić „(...) učinio zato, da pod popularnim imenom Relkovićeve *Satira* svoju knjigu (...) lakše protura u narod“ (prema Hoško, 1985: 103). Na pitanje što je to Rapić svojim *Satirom* htio *proturiti* slavonskom puku već je lakše odgovoriti, jer odgovor se nalazi na stranicama katekizma.

Rapićev *Satir illiti divji čovik u nauku krstjanskomu ubavistit, naučit i pokrstit* najvećim dijelom gradivo izlaže u obliku dijaloga između Redovnika i *Satira* te je u tom

⁹² „Prvi od ovi dvojice, koji bi jedan duhovnik, zvaše se Momus, a drugi moga vojničkoga staña, imenom Nesmir Kudilović, ne znam od kuda je rodnom, tko li mu je otac bio“ (Relković, 1916: 63).

⁹³ Naslov je iz Relkovićeve polemičke pjesme koja se nalazi na kraju njegove *Nove slavonske i nimačke gramatike* (1767.), a odnosi se na Rapićev katekizam *Satir illiti divji čovik u nauku krstjanskomu ubavistit, uputit, naučit i pokrstit* (1766.).

smislu dijaloški katekizam. Nakon predgovora *K svima pastirom, evanđeoskima težakom i nastojnikom* (III–V, nepag. str.) i uvodnog dijaloga Satira i Redovnika naslovljenog *Satir iliti divji čovik, budući svega svojega života Redovnika ne vidio, u Slavoniju došavši, njega iznenada kada smotri, scineći da drugo nije negoli nika nehumna, neučna, nerasložita i nakazna utvora, pripade se, niti znajući od straha što bi činio, zavapi* (str. 1–7.), slijede četiri dijaloški oblikovana dijela. To su: *PRVI DIO nauka krstjanskoga. Od vire.* (str. 8–46.), *DRUGI DIO nauka krstjanskoga. Od druge stvari svakomu krstjaninu za spasenje potribite, koja jest UFANJE. Od ufanja.* (str. 47–73.), *TREĆI DIO nauka krstjanskoga. Od ljubavi.* (str. 74–150.) i *ČETVRTI DIO nauka krstjanskoga, to jest, od dobri dilah.* (str. 150–276.)⁹⁴. Katekizam ima i opširan dodatak o pripravi za prvu ispovijed – *SATIR potlam kako u nauku krstjanskomu bi uputit i zatim krstit, prvi put ispovida se i u načinu ovoga svetoga sakramenta po Redovniku ubavištjuje se* (str. 277–327.) – koji nije pisan u dijalogu već je razdijeljen u osamnaest poglavlja. Na posljednjim nepaginiranim stranicama nalaze se poglavlja *Opomena najposlidnja SATIRU* i *UKAZALO*. Iako bi se moglo pomisliti da je zbog svoje dijaloške strukture i odnosa učitelj – učenik katekizam prvenstveno namijenjen djeci i mladima, „razlaganje tog gradiva nadilazi potrebe poučavanja u vjeri djece, tako da Rapićevo djelo želi zapravo biti i asketsko-moralni priručnik“ (Hoško, 1985: 104).⁹⁵

K svima pastirom, evanđeoskima težakom i nastojnikom – naslov je predgovora u kojem se Rapić obraća *evanđeoskim težacima* Božjeg vinograda i *nastojnicima*, tj. svećenicima, opominjući ih na njihovu dužnost i *hasnu* vjerskog poučavanja i kršćanskog djelovanja među pukom: „(...) samo vas Gospodin jest obrao na ovu božanstvenu službu za težake svojega vinograda da one nagonite i stirujete na nauk krstjanski dohoditi koji se po sokacih skitaju i koji dangube u kući vrime gubeći (...)“ (V, nepag. str.).

Na koji način i o čemu *Satir* moralizira te kakve modele za ispravan kršćanski život u svakodnevnom životu daje, saznaje se na temelju sljedećih sastavnica:

Nauk vjere. Tumačenjem prve Božje zapovijedi (*Ne imaj drugoga Boga izvan mene*) Rapićev Redovnik odgovara Satiru kako je ispoštovati, dakle kako ne sagriješiti protiv nje. To

⁹⁴ Ili, kako se to doznaje iz uvodnog dijaloga između Satira i Redovnika: “S. Koliko dila iliti strana ima taj Nauk krstjanski? R. Imade četiri svoja dila, koji četirima stvarma odgovaraju, koje za spasenje svakomu čoviku jesu potribite. S. Koje su to četiri stvari koje svakomu čoviku za spasenje jesu potribite? R. Prva jest *Virovanje*; druga *Oče naš*; treća *Deset Božji zapovidih*; četvrta, *sedam sakramenata*“ (6–7).

⁹⁵ „Satirova pitanja ne bi mogao govoriti običan učenik, spreman da prima znanje od učitelja. Satir je više ispitivač; pokušava nadmudriti redovnika“ (Hoško, 1985: 104).

podrazumijeva ne klanjati se nijednoj stvari kao Bogu, primjerice suncu ili mjesecu kao što su činili stari neznabošci, s tim da se navode i grešnici koje Redovnik ne veže uz prošlost:

„(...) kakono čaraturi, vištice, koji čaraju s vatrom, u dlan gledajući i bajajući jere ovakovi vragu daju poštenje, koje se samomu Bogu pristoji, virujući da mogu izbajati došasta i otajna ukazati, kakono blago pod zemlom ili koji koju ljubi personu“ (81).

Bog *strašno kara* (čak do četvrtog koljena) sve one koji se bave magijom i gatanjem: *čarature, vištice*, bajalice, ali i idolopoklonike koji izrađuju kipove od zlata, srebra, drveta, mramora, bronce i njima se klanjaju kao božanstvu. Međutim, Satir nastoji nadmudriti Redovnika pitanjem: „Ako je Bog tako željan svojega poštenja, zašto ne pokara one koji se klanjaju svetima, njihovima kipom, kostima i prilikama?“ (82). Redovnik, naravno, staje u obranu svetaca, *prijatelja Božjih*, te njihovih (s)likovnih prikaza i materijalnih ostataka u obliku relikvija, koje su *kakonoti halat* po kojima Bog djeluje. Na upit Satira Redovnik objašnjava i razliku između štovanja Boga i svetaca, a riječ je o teološkoj podjeli na *latriju, hiperduliju* i *duliju*. Satirova znatiželja posebno je usmjerena na pitanja o gatanju, praznovjerju i magiji, odnosno o raznim oblicima *ugovora s vragom* koji omogućuju: saznati „(...) stvari otajne kakono: tko je ovu stvar ukrao, tko je za mnom govorio, tko mi zlo misli &c.“ (84), zatim o odnosu prema amajlijama: „Je li barem dopustito kod sebe nositi nika pisma, izprazne molitve, nika zlamenja s ufanjem da vatra i voda, puška i sablja neće nauditi, i druge takove sliparije?“ (85), te „Može li se barem u san, vraćanje, čaranje, bajanje povirovati za poznati ovaj ili onaj čovik hoće li srićan biti?“ (85). Sve te radnje kojima se utječe vragu i kojima bi se htjelo steći nadnaravnu moć nad bližnjima Redovnik bez iznimke osuđuje i proglašava smrtnim grijesima: „(...) ne može se ugovor s vragom činiti ili koje više od njega iskati, niti ričju, niti pismom, niti u dlan gledajući, niti makaze u sito zabodavši, niti ikojim čaratorskim načinom; pod smrtni grih jere ova sva Božjemu poštenju jesu protivna, a vragu glasovita i ugledna“ (84–85).

Koliko je strog i isključiv Redovnikov stav prema svakom obliku praznovjerja, potvrđuje i odbacivanje kao nedopuštenih i grešnih i onih radnji koje se tiču najosjetljivijeg u ljudskom životu – a to je zdravlje. Ni tada, kad je čovjek izrazito slab i spreman tražiti pomoć na bilo koji način, makar to bio i samo pozitivan učinak samosugestije (placebo-efekt), dogme moraju biti zadovoljene. Satirovo pitanje navodi vrlo konkretne primjere bolesti i pokušaja njihovih izlječenja:

„Da je tko bolestan ili da mu krv na nos mlogo teče ili da ga zub boli &c, bi li mogao dati kakove riči svrhu sebe govoriti? ili hekser u dasku utirati ili jednu rič upisati pak svaki dan po jedno slovo pomrsiti, a kada najposlidnja pomrsi, onda da ga groznica pusti ili zubobolja pristane?“ (85).

Konačno, Satir pita o čitanju *knjiga zabranitih*, na što mu Redovnik odgovara da bi to bio *smrtni grih*.

Uzeti ime Božje u isprazno krivim zaklinjanjem i psovkom također su općepoznati smrtni grijesi protiv nauka vjere, no znakovit je primjer krivokletnika koji navodi Satir, a to je *trgovac* koji se krivo zaklinje ne bi li skuplje prodao svoju robu ili *espap*:

„Trgovac da skupo svoj espap prodade, može li Boga ili kojega svetoga zazvati za svidoka da više njega košta od one cine koja nije istinita govoreći: brate mene sama košta na priliku dva forinta, tako mi Boga ili tako mi svetoga Antuna &c.“ (89).

Osim što je primjer trgovca zasigurno najočitiiji, vjerojatno je i toliko uobičajen i tipičan za cjenkanje da većini i promakne težina grijeha kojim se čini velika nepravda Bogu i svecima.

Psovanje u Rapićeva Redovnika opisuje se u čak šest vrsta, a među navedenima izdvaja se peta vrsta koja brani dostojanstvo i čast tijela Boga i svetaca. Očito su tjelesni nedostaci bili čest predmet izrugivanja u slavonskom kraju kad se zabranjuje „(...) od kojega uda iliti dila tila Isukrstova ili kojega svetoga sprdajući se govoriš: na priliku ovaj ima čifutsku bradu, onaj jest pliživ baš kakono naš starac Andrija govedar, jest grbava nosa kakono Jakob Pauković &c.“ (92). Još jedna psovka našla se na popisu, točnije, *korin od psovke*, za koji se u katekizmu uzima *desperation* ili *dvohumnost*, tj. stanje očaja. Sudeći prema riječima Redovnika koji se poziva na starozavjetnu kaznu kamenovanja psovača, psovanje je izgleda bila ne samo ružna već i česta navika ljudi, koje je stoga trebalo zastrašiti što većom kaznom ne bi li se ona iskorijenila.

Posvetiti dane svečane zahtjev je treće Božje zapovijedi, a u tumačenju Redovnika to znači *uzdržati se od svakoga dila službenog*, što će reći poslovi „(...) koji službi Božjoj i životu čovičanskomu jesu potribiti mogu se dilovati“ (93). Dopušten je, dakle, posao iz vlastite i potrebe bližnjega, opć(insk)e potrebe i *malahni posao* koji za obavljanje treba *maloću vremena*. Što kod Rapića predstavlja malo(ću) vremena, tj. kakav je odnos prema radnom vremenu? *Jedna ura*, tj. posao koji se stigne učiniti za jedan sat malo je vremena „(...) jere jedna ura prama ciloga dneva vidi se malo vrime poslovanja“ (94). Ipak, neki su i skoro

cjelodnevnici poslovi u svečane dane dopušteni. Redovnik tako od grijeha izuzima *opć(insk)e prigode, veselja, komedije ili lakrdije* te posao *kiridžijaša* da voze (prodaju) *espap* (robu) od mjesta do mjesta. Da samim tim nisu sva veselja i naslade tjelesne u svečane dane pred Bogom nevini, Redovnik razlikuje sve one koji Bogu dane krađu kad po cijeli dan svečani „(...) u igri, u kolu, u mehani, jidući i pijući i druge eglene provodeći“ (95).

Obitelj. *Posluh, poniženstvo i pomoć* – tri su stvari koje svi sinovi i kćeri imaju iskazivati prema svojim roditeljima jer to znači poštivati četvrtu Božju zapovijed. Teško griješe ona djeca koja: žele zlo roditeljima, govore im ružne riječi, prijete im, proklinju ih, mrze... – takve su po starom zakonu davali smaknuti, kaže Redovnik. Pozivanje na rigorozan stari zakon i ovdje zasigurno služi zastrašivanju mlađeg dijela puka. I te kako je važno brinuti o *duševnoj kriposti* djece i mladih, čija je dužnost po cijenu smrtnog grijeha poslušati oca ili majku kad im zapovijede u tom smislu što god *hasnovito*, kao na primjer da poslušaju *prediku nauka krstjanskoga* ili kad im zabrane zle sastanke, zlo društvo i sl. Međutim, postoje iznimke kada djeca ne trebaju poslušati roditelje, a to je onda kada ih oni nagovaraju na neko zlo ili da se ožene, udaju ili postanu redovnici, što Redovnik obrazlaže vrlo oštromno: „U ovomu nisu dužni njih slušati, budući da i brez njihovoga znanja mogu biti redovnici, pače, i protiva njihovoj volji“ (98). Premda se u katekizmu najprije govori općenito o dužnostima djece prema roditeljima, zanimljivo je uočiti kako u jednom trenutku Redovnik govori samo o *sinovskoj dužnosti* pomaganja ocu i majci u potrebi „(...) u kojoj se budu naodili, jere isti razlog ukazuje da sinovi svoje uzdržaju roditelje, od kojiju oni život jesu primili“ (98). Redovniku je očito blisko poznavanje primjera neizmjerne i bezuvjetne roditeljske ljubavi jer tako Satiru objašnjava nepostojanje zapovijedi koja roditeljima nalaže da potpomažu djecu (osobito dok su *malahani*): „(...) nije potriba bila ikoju zapovjed davati u zakonu novomu, jere uvik roditelji višje prignuće imadu od naravi prama dicit nego dica prama roditeljom“ (99). No, nije dovoljna samo ljubav prema djeci, obveza je roditelja nastojati i oko kršćanskog odgoja djece: da uče *nauk krstjanski*, da se često ispovijedaju, da slušaju svetu misu (naročito u *svečane dane*), da budu pobožni u crkvi te da mole ujutro i navečer.

Odnos poštovanja djece prema roditeljima Redovnik projicira i na druge odnose u društvu, kao što su: odnos mlađih prema misnicima (svećenicima), podložnika prema svojim poglavarima, sluga prema gospodarima, *skulara* prema *meštrom*, mladića prema starcima itd. Kakvo se ponašanje i vrline podloženih u svakom od odnosa podložnosti pretpostavljaju, Redovnik potanko opisuje Satiru, a ukratko se svode na: ljubav i poštovanje prema duhovnim pastirima; izvršavanje zakona i poslušnost prema kralju ili principu; poslušnost i vjernost

prema gospodarima i gospodaricama; poslušnost, bojznost, poniznost i krotkost prema *meštrima* (učiteljima) (v. str. 102–103). Iako se prema načinu ophođenja može učiniti kako su učitelji jedan od najcjenjenijih društvenih slojeva, Rapićev Redovnik još veći ugled daje *starješinama* i *starima*, pred kojima mlađi uvijek imaju „(...) kapu skinuti i na noge ustati koliko god puta prid njih dođu, također njihovo više primiti i sliditi, budući da od njih svaki dobri nauk i mudrost prima se“ (103).

Ljudski život, ljudska čast. Grijeħ ubojstva koji zabranjuje peta Božja zapovijed osobito je mrzak i oduran Bogu, i to zato „(...) jere ubiti čovika nije dilo čovičje nego živinsko, i zato ovaj griħ kruto i strašno kara“ (107).⁹⁶ Dovođenje u suodnos ljudskoga i životinjskog života jasno otkriva Rapićev antropocentrizam koji naglašava primat čovjeka u odnosu na sva ostala živa stvorenja. Taj stav proizlazi iz tvrdnje kako nije griħ ubiti *marvinče* ili *živinu* „(...) jere sve živine jesu radi ljudih stvorite, a čovik jest radi Boga stvoren i ovoga radi uzroka jedan čovik nije gospodar ubiti drugoga, jere nije gospodar života njegova kako svojega marvinčeta“ (104). Međutim, u rukama pravnika i sudaca vjerojatno bi se našli slučajevi kad se *učini šteta* tuđoj marvi, pčelama, njivi i sl. jednako kao i kad se rani ili ubije čovjek „(...) jere niti po sebi, niti po drugomu jest slobodno čovika ubiti, raniti ili koju drugu štetu učiniti“ (104). Zanimljivo je primijetiti koje načine ubojstva čovjeka Redovnik navodi: „(...) s gvoždem ili s drvetom, s kamenom ili s otrovom, jednom ričju s nikakvom stvarju“ (103). Da se u katekizmu osim čudorednog očituje i lojalan i legalistički stav spram zemaljskih zakona i zakonodavaca vidljivo je na primjeru smrtne kazne. Dok čovjek kao pojedinac ne može ubiti zločinca ili velikog, očitog grešnika „(...) jere toliko je Bogu mrsko ubojstvo pravednoga, koliko nepravednoga iliti grišnoga čovika“ (104), kad *principi* i *poglavice* zapovijede umoriti *pustaije*, *lupeže* i *zločince* – oni ne griješe „(...) jere tada ne diluju kako da su gospodari života ljudskoga nego kako namestnici Božje pravice, koji zapovida da zločinci, kada smrt zasluže, imadu se smaknuti“ (105).

Samoubojstvo, osim u slučaju svetaca kad se vjeruje u *osobito duha svetoga nadahnutje*, strogo se zabranjuje. Samoubojicu bi sramota i isključenje iz zajednice mrtvih pratilo i nakon smrti jer njegovo „(...) tilo ne bi se u grobje moglo ukopati, nego u mistu onomu gdi se magarci i ostale mrcine zakopavati običaju, i ime njegovo bi ostalo uvik pogrdito i sramotno“ (105).

⁹⁶ Božja je *kaštiga* ubojici: „Bog njega prokune i učini da se po svemu svitu skita i tepe i čini ga prid svima u nenavidost upasti, kud god projde da zemlja ona bude neplodna, i najposli da silnom smrću umre“ (107).

Uz ubojstvo peta zapovijed zabranjuje i sve drugo što bi ugrozilo *ljubav bratinsku*: raniti i tući bližnjega; srditost, *nenavidost*, osvetu; „(...) ričju neuljudnom drugoga grizti, nesklad sijati, mormorati, niti pomanjkanja svojega iskrnjega očitovati“ (106) te bližnjega zapostaviti u potrebi. U vezi s potonjim, na čak devet stranica katekizma (od 120. do 129. stranice) Rapić tumači značenje osme Božje zapovijedi, što je više od tumačenja bilo koje druge zapovijedi u *Satiru obraćenu*. *Ne reci krivo svidočanstvo* Rapiću znači zabraniti:

„(...) krivo svidočiti, lagati, mormorati, poštenje dizati i ostala druga govorenja po kojima može se drugomu nauditi“ (120).

Laž je toliko mrska Bogu da nisu dopuštene ni *laž hasnovita* ni *laž isprazna*, koje su bezopasne ili štoviše često korisne za bližnjega. Istina je iznad svega, pa i iznad ljubavi prema najbližima. Premda bi ponekad krivo svjedočiti pred sudom značilo sačuvati život prijatelja ili roditelja, ali „Nije dopustito, premda bi mogao odkupiti život oca ili matere svoje, jere nije dopustito dobro dilovati, iz kojega uvriđenje Božje može se poroditi“ (122).

Poruženje ili *poruganje iskrnjega*, *proklinjanje* i *mormoranje* ili *poštenja dizanje* – sve se to protivi ovoj zapovijedi. Veliki je grijeh i pakla vrijedan kad se koga naziva *ugarsuzom*, *mumelatom*, budalom, *malo vridnim*, nepoštenim – osim ako se to kaže u šali „(...) ili za pokaranje, kakono čini otac prama svojega sina ili učitelj prama svojega skulnika, tada nije grišno poruganje ili naruženje“ (123–124).

Najviše se pak prostora posvećuje govoru o grijehu *mormoranja* (ogovaranja, klevete). Za njega Redovnik kaže:

„Ovaj grih biva kada se diže tuđe poštenje i dobro ime, koje više košta i iznosi nego ikoji espap, ili kako niki govore i drže, više nego isti život“ (124–125).

Toliko se naglašava vrijednost ljudske časti te se zaštitnički odnosi prema njoj da se istovremeno može čitati koliko je ista ta čast zapravo jako krhka i neprestano ugrožena.

Kaže se: ako čovjek i zna za *pomanjkanje* bližnjega, ne bi to smio otkrivati drugima „(...) jero očitujući pomanjkanja tvojega iskrnjega činiš njemu krivicu u poštenju i dobromu imenu, koje barem prid drugima jest imao“ (125). Jedino je dopušteno očitovati grijeh bližnjega onome tko je nadležan uputiti ga i savjetovati na ispravan put.

Koliko griješi onaj koji *mormora*, toliko griješi i onaj koji sluša *mormoranje*, zato treba bježati od tog grijeha. Ni mrtve se ne smije klevetati, a ni *mormorati* od malih stvari, radi šale ili veselja gostiju jer to „(...) jest jedanput za uvek mormorati i svako mormoranje svojgu imade

svrhu dignuti poštenje ili malo ili bilo mlogo, i ovakov brez svake sumlje griši protiva ljubavi svojega iskrnjega“ (126–127).

Mormorature „(...) svatko nenavidi i od njih biži kakono od zmije, budući da pod jezikom nose otrovu“ (127). Od onoga koji je *mormorao*, ako želi odrješenje na ispovijedi, traži se da vrati poštenje onome komu ga je uzeo, i to pred svima onima pred kojima je *lajao*. Međutim, grijeh bi bio mnogo teži ako bi se klevetalo protiv nekog redovnika jer time bi se uzelo poštenje cijelom *manastiru* ili provinciji.

Budući da Redovnik opisuje *mormoranje* kao izrazito velik grijeh, Satir ga pita što se ima činiti kad se dođe na mjesto ili u društvo gdje se *mormora*. Redovnik mu odgovara sljedeće:

„Valja da s dobrim i lipim načinom onaj razgovor udilj promini ili neka se udilj ukaže da onaj razgovor njemu nije drag niti povoljan, smrknuvši obraz ili odvrativši oči na stranu, ili najposli, neka pobigne od onuda i tako hoće zastiditi mormoratura“ (128).

Nakon toliko riječi u obranu ljudske časti i poštenja, zaista se pojavljuje još više nedoumica u vezi s mogućim Rapićevim autorstvom polemičkog i klevetničkog teksta *Tamburaš slavonski* koji je uperen protiv Relkovićeve *Satira* (indirektno protiv samog Relkovića). Je li doista ista osoba, dakle Rapić, mogla gotovo istovremeno (*Satir iliti divji čovik u nauku krstjanskom ubavistit* objavljen je 1766., a *Tamburaš slavonski* 1767. g.) napisati dva toliko različita teksta, očitovati dva toliko oprečna stava?

Spolnost. *Grih puteni* u Rapićevu se katekizmu predstavlja kao grijeh koji je izvor svih pomanjkanja; izrazito ružan, grub, pogan, *živinski* i opak – zapravo toliko ružan da čak „(...) vrag pobigne onda kada je čovik u dilu ovoga griha, samo da ne vidi ovu opačinu“ (109). Zbog njegove ružnoće čak i Redovnik kaže kako se stidi navoditi baš sve grijeha koje on obuhvaća, te izdvaja samo: *priljubodinstvo* (preljub), grijeh protiv zavjeta, puteno djelo s djevojkom ili udovicom, puteni grijeh s rođakinjom i puteni grijeh *protiva naravi*. Satir, čini se, prihvaća Redovnikovu diskreciju te ga pita o značenju tih grijeha koristeći se *dijačkim* (latinskim) nazivima: *stuprum* ili *oskvrnjenje divičanstva*, *fornicatio* ili *putena maća*, *incestus* ili *vlastitoga rodstva omaćenje*⁹⁷.

⁹⁷ „OMACITI, òmaciti, òmacím (ako se još gdje govori, jamačno je takav akc.), pf. uprlati, okałati. Od o-maćiti; samome glag. maćiti (izvedenom od osnove imenice 1 maća) nema potvrde. Nalazi se akt., pas. i refleks. Samo u nekoliko slavonskih pisaca. (...)“ (Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 1917-1922. na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, obradio T. Maretić, DIO VIII. NEPOMIČAN-ONDINAC, Zagreb, str. 901.)

Redovnik će kao grijeh protiv šeste Božje zapovijedi navesti još i „(...) nečisto doticanje, bludne poglede i celivanja, riči nečiste, knjige pisane od nečiste ljubavi, pisme neprikladne; kipove toliko maljane, koliko rizane, koji su sramotno načinjeni i ostala neprikladna dila“ (111). Premda će Rapićev Redovnik spomenuti brojne *kaštige* iz biblijske povijesti kojim je Bog kaznio svijet zbog *griha bludnog*, Satir će ga pokušati nadmudriti pitanjem o dosljednosti provođenja zakona:

„Ako grih bludni jest protiva zakonu i ako toliki jesu bili pokarani od Boga, zašto, dakle, u nikima gradovih naode se i drže se očite kurve?“ (112).

Redovnik odgovara na legalistički način, opravdavajući oportune zemaljske zakone koji su prema njemu mudri kad dopuštaju prostituciju:

„Ovo s velikom mudrošću jest samo pripustito, a ne dopustito, da se veći, gorji i poganiji ne dogode i ne diluju grisi“ (112).

No, češće nego na zemaljske sudove, Redovnik će se pozivati na instituciju ispovijedi i ispovjednika, kao osobe kojoj se precizno opisuje vrsta grijeha i način kako je on počinjen, a da bi se dobilo odrješenje. U slučaju incesta čak nije moguće dobiti ni odrješenje od bilo kojeg ispovjednika, a ni *vinčana dužnost* ne može se tražiti „(...) brez osobitoga ispovidnikova dopuštenja i oproštenja, budući da po pomišanoj krvi rođaci postali i zato jest potribito kazati na ispovidi u kojemu skalinu rodstva jesu među sobom ona dva ortaka“ (111).

Materijalna dobra. Prema Rapićevu Redovniku protiv sedme Božje zapovijedi može se sagriješiti na dva glavna načina: *krađom* („odnesti stvar tuđu otajno“) i *silovitim otimanjem* („odnesti tuđu stvar očito“). Mnogo je oblika krađe; od zadržavanja tuđe stvari i ne vraćanja njegovom gospodaru do raznih i brojnih slučajeva pri pogađanju, kupovanju i prodavanju stvari. Redovnik naglašava poštivanje zakona i uredbi određenog *vilajeta*, tj. kako „(...) valja da se po zakonskoj pravici prodaje, to jest, kako je jurve u jednomu vilajetu procinito i uredito, toliko u dobroti one stvari, koliko u miri i cini“ (115). Satir pak postavlja pitanja u kojima navodi konkretne primjere i traži od Redovnika da procijeni je li dopušteno, primjerice: „(...) prodati jednu stvar pod drugu, na priliku čoju moravsku pod olandesku, robu staru pod novu i hrđavu pod dobru (...) konja prodati za dobra koji jest sasvim tvrdoglav i plašljiv, da radi toga može kupca u smrtnu pogibio metnuti?“ (115). Redovnik, naravno, osuđuje takvu prodaju i ističe dužnost povrata i nadoknade učinjene štete u takvim i sličnim

slučajevima. Krađa je i kad se nasilno od putnika na putu otimaju stvari; kad se *najmeniku* ili slugi ne plati rad i Crkvi ne plati desetina⁹⁸, ali i *nepravedno uzimanje kamate*.

Kamata je ujedno i *silovito otimanje tuđega dobra*, ali samo ona koja je nepravedna, odnosno zasigurno se misli na *lihvu*:

„Kada se dadu novci s ugovorom da se više plati nego je po pravici odredito, na priliku na 100 forinti za godinu dana uzeti sedam forinti ili šest i pol, budući da sveta Mati Crkva samo pet forinti dopušta, a šestoga pripušta iliti kroz prste gleda“ (116).

Uz zakone Božje i zakone Crkve, u katekizmu se ne zaobilaze ni zakoni svjetovne vlasti, koje se također mora poštivati. Ako bi, primjerice, kralj naredio da nitko ne smije izvoziti žito izvan kraljevstva ili *vilajeta* te ga prodavati strancima, onaj tko bi to ipak učinio „Bi smrtno sagrišio jere čini protiva kraljevskoj zapovidi i takovima imadu ispovidnici odrišenje uzkratiti, ako ne obećaju pristati od takova izvoza“ (118).

Brak. U Rapićevu je katekizmu znatno manje prostora nego u Grličićevu posvećeno sakramentu ženidbe, i to prvenstveno zato što se ne opisuje zaruke. Kada Redovnik govori o ženidbi, onda izdvaja *tri svrhe* radi kojih je taj sakrament utvrđen:

„Prva za uzdržati narod umrli. Druga svrha jest imati pravu dicu, njih krstjanski odhraniti i sveto uzdignuti. Treća [svrha] jest za uzdržati se od grijah na koje naša očućenja jesu prignuta“ (235).

Razvidno je kako nijedna *svrha* ne uključuje niti spominje bračnu ljubav ili međusobno poštovanje i vjernost supružnika, međutim, te vrijednosti nisu sasvim zanemarene. Osim što se traži da zaručnici u brak stupe isključivo svojevolarno i bez prisile, na ljubav se ukazuje slikovitim objašnjenjem zašto zaručnik stavlja prsten na četvrti prst lijeve ruke svoje zaručnice („Zato da se ukaže da ljubav njezina imade biti virna i srčana, budući da se u onomu prstu jedna žiličica naodi koja se tja od srca jest u onaj prst pružila. /236/) i opisom kako se muž i žena imaju međusobno odnositi:

„Muž valja da ljubi i poštuje ženu kako sestru u Isukrstu, a žena valja da poštuje muža i njemu kako Isukrstu bude poslušna, i obodvoje valja da obslužuju mir, ljubav,

⁹⁸ Obveza plaćanja desetine istaknuta je i u četvrtoj crkvenoj zapovijedi, koja kaže kako se desetina ima platiti Crkvi, ali i drugima kojima je to određeno po svjetovnome zakonu. Dakle, osim duhovnim pastirima, i *zemaljskim* je *vlastiteljima* pod cijenu smrtnoga grijeha dužnost dati *desetak*: „(...) premda bo oni nisu naši duhovni pastiri, ništa ne manje jere osobito kraljestva jednoga pripisanje i zakon narodski jest njima tako odredio, a sveta Crkva potvrdila, zato njima, kako i drugima, pristoji se platiti pod grijh smrtni“ (148).

ujedinjenje i vjernost, kako god Gospodin Isukrst čini s Crkvom svetom svojom zaručnicom“ (237).

Ako je privola i ljubav u pitanju, ni tjelesni nedostatak ne može biti *zaprika* kod primanja ovoga sakramenta. Tako, primjerice, u slučaju da je jedno ili oboje zaručnika *nijemo*, tada „(...) jest zadosta samom glavom dati zlamenje svoje nutarnje volje“ (235). Međutim, ukoliko se radi o ženidbi s nekršćanskom ili nekatoličkom vjerom, tj. „Da jedan krstjanin za ženu uzme Turkinju ili Čifutskinju ili koju drugu koja ne bi bila krštena (...) Ne bi bilo dobro vinčanje, budući da je zaprika velika, koja čini nevaljalo vinčanje“ (237). Navode se i drugi primjeri nevaljalih vjenčanja, uglavnom vezanih uz preljub, ali i prisilna vjenčanja kad se djevojka otme iz očeve kuće i protiv njezine volje se vjenča s njom. Takvo vjenčanje također ne bi bilo dobro „(...) budući od sabora tridentskoga zabranjeno i takov bi udilj u proklestvo upao i nepošten postao, sa svima onima koji k tomu dilu bi privoljili, pomogli i više dali“ (238).

Ukratko, šest je uvjeta potrebno ispuniti da bi vjenčanje ili ženidba bila prava, dobra i valjana:

„Prvo, valja da bude prid vlastitim pastikom iliti prid kojim drugim mistnikom s dopuštenjem vlastitoga pastira ili s dopuštenjem biskupa. Drugo, valja da bude u crkvi prid dvima ili trima svidocih. Treće, da zaručnici, iliti koji se žele vinčati, budu podobni, to jest, da (kako gori rekosmo) svoje imadu godine [da čovik imade četrnaest punih godina, žena dvanaest – op. I. P.]. Četvrto, da nisu u kojemu rodstvu tja do četvrtoga kolina.⁹⁹ Peto, da nisu koji zaviti očito učinili vičnju čistoću obsluživati. Šesto, da se svojom vlastitom i prostom voljom uzimaju (...)“ (236–237).

Kad se svi uvjeti ispune, trebalo je još samo izabrati i *pravo vrijeme* za pirovanje, tj. ako je ikako moguće izbjeći *zabranjena vrimena* koja „(...) počimaju od prve nedilje Gospodinova prišašća tja do Vodokršća, pak od prvoga dneva korizme tja do mladoga Uskrša“ (149). Uz biskupovo dopuštenje moglo se i u *zabranjena vrimena* vjenčavati, ali da se ne bi prekršila peta crkvena zapovijed, trebalo je zaručnicu dovesti u kuću zaručnika bez popratnog i uobičajenog pirovog veselja, odnosno, kako to Rapić opisuje: „(...) brez vike, praske, buke, brez mloštva ljudih, brez egedah, brez bubnja, sviralah, pivanja, nego tiho, s mučanjem krotko

⁹⁹ Kad se spominje srodstvo, tada Rapić govori i o *duhovnom rodstvu*, tj. kumstvu koje je također zapreka kod ženidbe. Na primjer, onaj tko je krsni kum djetetu, ne može oženiti djetetovu majku (v. str. 238–239).

i s mirom, što se može poštenije i prikladnije (...) Onda ne valjade obilnu sofru držati, među roditeljih i prijateljih ne valja igru dopustiti i ostaloh pokladnja dila činiti“ (149–150).

Ispovijed. U dodatku katekizma Rapićev Redovnik monološki u osamnaest poglavlja i na pedeset stranica (od 277. do 327. stranice) Satiru opširno i detaljno opisuje što je sve potrebno za pristupanje i razumijevanje sakramenta pokore, tj. ispovijedi. U obliku *opomene* Redovnik naglašava važnost ispovijedi: „Budući duše bistroća i srca čistoća jedini temelj i vrata sviju kripostih, sviju milostih i svakoga duhovnoga utišenja početak, niti se ova mogu dostignuti bez čiste, prave i podpune ispovidi (...)“ (277). Navodeći kako ispovijed mora biti *čista, istinita i potpuna* ili *cijela* Rapićev Redovnik pod tim zahtjevima podrazumijeva: *priprostituto* iznositi grijehe, bez suviše riječi i bez spominjanja imena druge osobe koja je sudjelovala u grijehu¹⁰⁰; ne lagati niti okolišati pred ispovjednikom i dobro ispitati savjest prije ispovijedi¹⁰¹ te ne izbjegavati reći sve grijehe pred istim ispovjednikom zbog stida¹⁰². Da bi ispovijed bila što potpunija i djelotvornija, potrebno je pri ispovijedi precizirati i određene okolnosti koje se odnose na grijeh, jer upravo su one ključne za određivanje je li nešto teži ili lakši grijeh. Dakle, nije dovoljno samo imenovati grijeh, nego reći i: *od mista, od vrimena, prid kime, vrime produljito, koliko puta, odluku s kojom se griši, od prigode griha*, itd. Što to konkretno znači? Primjerice:

„Veći grih jest nepošteno pomisliti u crkvi kada misu i prodiku slušaš, nego kada pišeš; veći grih jest gledati ili dotaknuti se tila čovičjega s putenim naslađenjem pod odićom negoli ruke ili noge (...) veći grih jest misu ostaviti ili dan gubiti ili za ludu vrime provesti u nedilju ili koji drugi dan svetčani nego u posleni (...)“ (284).

„Pomišljenja neprikladna, voljno pribavita i s naslađenjem u srce pripustita jesi dužan iztolmačiti i kazati, u čemu i prama komu jesu bila, kakono i vrime za koliko jesi se u njima uzdržao (...)“ (289).

„(...) težji grih činiš kada svrhu dobra duhovnoga žališ koje Bog tvojemu iskrnjemu jest dao, nego da žališ svrhu njegova dobra tilesnoga, jere žalost tvoja u prvomu događaju jest nenavidost nebeske milosti i zato jest grih protiva duhu svetomu. U drugomu pak događaju, tvoja žalost od same nenavidosti izilazi. Zato nije zadosta reći:

¹⁰⁰ „(...) na priliku, ako si ti Petru dao prigodu iliti uzrok bio da je on sagrišio, ne valja da njega imenuješ govoreći: ja jesam bio uzrok da je Petar Slipčević gusku ukrao, nego zadosta jest ovako reći: ja jesam bio uzrok da jedna persona jest gusku ukrala, čarala, mormorala, puteno sagrišila &c.“ (279).

¹⁰¹ „Također prije ispovidi neka sebe pomljivo izkušaju i od posljednje ispovidi svoj život dobro protresu, pak najprije neka one grihe kažu, koji su zamašni i teški, koje znadu tvrdo i temeljito da su učinili, a ne lagati: ja sam grišnik ili grišnica privelika govoreći samo od nike himbene poniznosti“ (281).

¹⁰² „Pazi da nikoliko samo grijah ne ispovidiš prid jednim, a opet nikoliko prid drugim ispovidnikom (...)“ (282).

žalio sam od nenavidosti svrhu dobra mojega izkarnjega, nego valja reći i imenovati svrhu dobra duhovnoga ili vrimenitoga (...)“ (291)

„Imadeš znati da ono gibanje tila koje od nečistoga mišljenja ne izlazi, to jest, ako nisi dao uzrok gledanjem u persone ženske ili ćuteći nečiste razgovore ili pisme, brez svake sumlje znaj da je tvojemu tilu od jišća i pića uzrokovano. Niki pak vele da može se uzrokovati od mlogoga bdnjenja, što i može biti, osobito kada takovi poznadu da nije uzrokovano ni po jednomu ozgor spomenutomu načinu. I zato imade se svaki od mlogoga jišća i pića uzstegnuti kada vidi i poznade da njemu takovo tila gibanje dosađuje, premda se protiv njegovoj volji događa. Jere od mlogoga jišća i pića udilj svrbež tila slidi, budući da sveti *Jerolim* veli: trbu i čovičje porodno udo jesu na blizu“ (315–316) i dr.

Među navedenim primjerima grijeha i načina kako se oni ispovijedaju, znakovitim se čini poglavlje *Od ričih grišni*. Naime, u tom poglavlju Rapić se, upravo kao kod tumačenja osme Božje zapovijedi, opet osvrće na problem ljudske časti i ugleda te grijeha koji ih narušavaju. Redovnik se okomljuje na sve oblike *ozloglašnja* bližnjega i *dvojstručenja* (licemjerja) radi vlastite promocije i dobitka, pri čemu se najviše zadržava na grijehu *murmuranja*:

„Imadeš znati da riči grišne, opake i teške razborito imadu se ispoviditi, kakonoti u murmuranju događa se, kada pomanjkanje tvojega iskrnjega prid drugim očituješ, ovako imadeš ispoviditi. Valja da kažeš jesi li istinu ili laž kazivao i zašto si to činio, to jest, jesi li od nenavidosti da se osvetiš govorio. Jesi li i drugoga također tada na murmuranje naveo. Jesi li tvojemu iskrnjemu po onomu murmuranju naudivo ili njega prid onim prid kojim jesi murmurao omrazio tako da je i on na onoga mrzio, ili ako nisi štogod naudivo, jesi li barem tada naudivo poželio? Dakle, nije zadosta reći: mlogo puta za mlogima jesam murmurao, nego iztolmači, ali nemoj imenovati personu za kojom jesi murmurao, niti očituj pomanjkanje ako je istinito, niti stanje persone, kakonoti za ocem tvojim da si murmurao ili za dobrim redovnikom, za starešinom, niti donosi uzrok radi kojega jesi murmurao.

Ako li pak ono pomanjkanje nije istinito, onda imadeš na ispovidi kazati pomanjkanje koje si iznesao i personu na koju si takovo pomanjkanje krivo metnuo. Zatim dužan jesi riči tvoje povratiti prid svima onima prid kojima si očitovao, a osobito ako si od velika pomanjkanja govorio“ (317–318).

Grličićev i Rapićev katekizam potvrđuju svoju bliskost bellarminovskoj tradiciji i na strukturnoj i na sadržajnoj razini. Dijaloška struktura Rapićeva katekizma naročito je pedagoški prihvatljiva metoda pri poučavanju djece i mladih, a i Grličić i Rapić u predgovorima se obraćaju svećenicima (*evađeoskim težacima*) i odraslim vjernicima (*puku priprostu*) ističući jednostavnost u prenošenju kršćanskoga nauka. Diskurz o svakodnevici u analiziranim predlošcima prisutan je kroz konkretne primjere grijeha, zabrana, dužnosti i uvjeta, s tim da se mogu uočiti neke razlike s obzirom na način kako koji autor govori o pojedinim sastavnicama svakodnevlja. Grličić naglašava ulogu i autoritet župnika u zajednici, ima izraženiji zaštitnički stav prema ljudskome životu, a u govoru o braku uvažava narodne običaje i posvećuje znakovitu pozornost bračnoj ljubavi. Rapić je pak odaniji i lojalniji svjetovnoj, zemaljskoj vlasti i zakonima, što se potvrđuje kroz: isticanje autoriteta učitelja i starješina; opravdavanje smrtne kazne koju odrede princip ili poglavica; opravdavanje prostitucije dopuštene zemaljskim zakonima i zahtjev za strogim poštivanjem kraljevih naredbi u postupanju materijalnim dobrima. Osim toga, dodjeljujući više prostora govoru o ispovijedi i ljudskoj časti, Rapićev pristup vjeri pokazuje se kao racionalniji od Grličićeva, tj. praktičniji i oportuniji spram svjetovnih propisa, odnosno više usmjeren na shvaćanje vjere kroz kategoriju razuma negoli emocija.

c) *Rimski katekizam* i priručnici katehetskih propovijedi

Budući da je, kao što je već rečeno, *Rimski katekizam* prvenstveno bio namijenjen župnicima i propovjednicima, redovito su se njime služili i sastavljači katehetskih propovijedi. Ovdje se analiziraju prvi prijevod sažetka *Rimskog katekizma* na hrvatski jezik koji je načinio Emerik Pavić objavivši prijevod austrijskog katekizma Johanna Friedricha Golla pod naslovom *Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka krstjanskoga* (1769.) te katekizam/priručnik katehetskih propovijedi *Dušu čuvajuće pohođenje* (1750.) Jerolima Lipovčića.

Emerik Pavić

Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka krstjanskoga (1769.)

Emerik Pavića¹⁰³, franjevac čiji je rad poznat još Kukuljeviću Sakcinskom (1860: 119–121), kojeg Forko ubraja među slavonske pisce premda se nije rodio u Slavoniji (Forko, 1884: 24), gotovo redovito će književna povijest spominjati u kontekstu vjersko-poučnog rada franjevaca u slavonskoj književnosti 18. stoljeća (Vodnik, 1913: 342; Ježić, 1993: 169–170; Kombol, 1961: 348). Iako je riječ o neobično plodnom autoru vjerske literature, vrlo rijetko će se, barem što se tiče književnopovijesnih djela znanstvene faze, uz njegovo ime navoditi i što je napisao. Ako se to i čini, onda se uglavnom sav njegov rad svodi na djelo *Descriptio soluta et rhythmica regum, banorum caeterorumque heroum slavinorum seu illyricorum* (1764.), koje je latinski prijevod/parafraza proze i stihova prve polovice Kačićeva *Razgovora* te drugo djelo, također nastalo pod utjecajem Kačićeve pjesmarice, a to je *Nadodanje glavnih događaja Razgovoru ugodnomu naroda slovinskoga* (1768.). Odmak u odnosu na ovo djelomično čini Georgijević (1969: 216, 218) navodeći Pavića i kao autora *Epistola i evanđelja* (1764.) i „higijenskog i terapijskog priručnika“ pod naslovom *Flos medicinae* (1768.), dok Matić (1945.) ponajviše pridonosi osvjetljavanju manje poznatih, a zapravo temeljnih djela Pavićeva opusa i poetike.

Kako se ovdje pozornost usmjerava na Pavićev katehetski rad¹⁰⁴, koji svojom opsežnošću svrstava Pavića odmah do Jurja Muliha (1694–1754.), inače najplodnijeg onodobnog hrvatskoga katehetskog pisca (Hoško, 1985: 112), najprije se analizira katekizam *Jezgra*

¹⁰³ Emerik Pavić (Budim, 5. I. 1716 – Budim, 15. IV. 1780.) „(...) stupio je u franjevački red u Velikoj; studirao je filozofiju i teologiju; predavao na filozofskom učilištu u Baji, Budimu; bio gvardijan samostana u Budimu i generalni vizitator u Bugarskoj. Književnim se radom počeo baviti 1746. kao urednik hrvatskoga kalendara; priredio je danas izgubljena djela: hrvatsku početnicu, slovnice i rječnik. Osim toga, bio je neobično plodan pisac – njegova bibliografija ima više od 30 jedinica, pisanih što latinskim, što hrvatskim jezikom. Riječ je o teološkim spisima i prigodnim govorima, katehetskima i biblijskim djelima, povijesnim spisima, medicinskom priručniku i književnim djelima. Tiskanima se naslovima P. predstavio čitateljskoj publici kao pisac koji prije svega skrbi o poučavanju u vjeri. Njegovo zauzimanje za vjersku prosvjetu potvrđuju ovi naslovi: *Ogledalo temelja vire* (1759), *Prosvitljenje i ogrijanje jesenskog i zimskog doba* (1762), *Epistole i evanđelja* (1764), *Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka krstjanskoga* (1769), *Ručna knjižica* (1769), *Putovanje duhovno* (1769) itd. (...)“ (Šundalić, 2000: 560).

¹⁰⁴ Hoško u skupinu Pavićevih katehetskih djela/katekizama ubraja sljedeće naslove: *Jezgra nauka krstjanskoga* (1754.), *Opširni nauk kerstjanski i s nadodanim duhovnim pismam* (1755.), *Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka krstjanskoga za mladež* (1769.) i *Paedagogia christiana* (1771–1774.). Drugu skupinu čine knjige s katehetskim dijelovima i katehetskom vrijednošću: *Ogledalo temelja vire i zakona katoličanskoga* (1759.), *Putovanje duhovno u stazice različitog bogoljubstva razdijeljeno* (1769.) i *Ručna knjižica za utiloviti u zakon katoličanski obraćenike* (1769.). Ovim naslovima autor pridodaje i Pavićev prijevod dvaju njemačkih katekizama, tzv. *Protumačenog katekizma* (1775.) i saganskog *Malog katekizma* (1775.), za koje mu nije poznato jesu li tiskani, te katekizam *Nauk katoličanski u pitanja i odgovaranja... u tri skule razdijelit* (1759.) (Hoško, 1985: 112).

rimskoga pravovirnoga nauka krstjanskoga (1769.). U nastavku rada, u dijelu koji je posvećen kontroverzijijskim katekizmima, predmet analize je *Ručna knjižica za utiloviti u zakon katoličanski obraćenike* (1769.), djelo koje također ima katehetsku vrijednost.

Puni naslov Pavićeva prijevoda *Rimskog katekizma* glasi:

JEZGRA | RIMSKOGA | PRAVOVIRNOGA NAUKA | Kerftjanskoga, | za | Mladex Jasnoga i Glasovitoga | Grada Bečkoga Godine 1767. u | Nimački jezik na svitlost | dana; | SADA PAK | za spasonosno naprido- | vanje ne samo mlagjane dice, ve- | che i vrimenitii pravovirnih, | u | Slovinski, iliti Illyricski, | jali Dalmatinski jezik prinesena, | i s – tieskom opchena učinjena, | Godine 1769. | u Budimu sa slovi Leopolda | Franceska Landerera.¹⁰⁵

(JEZGRA | RIMSKOGA | PRAVOVIRNOGA NAUKA | krstjanskoga | za | mladež jasnoga i glasovitoga | grada Bečkoga godine 1767. u | nimački jezik na svitlost | dana, | SADA PAK | za spasonosno naprido- | vanje ne samo mlađane dice, ve- | će i vrimenitiji pravovirnih | u | slovinski iliti ilirički | jali dalmatinski jezik prinešena | i s tijeskom opčena učinjena | godine 1769. | u Budimu sa slovi Leopolda | Franceska Landerera.)

¹⁰⁵ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 16° – 27. Opseg katekizma je 156 [?] stranica (/8/ + 146) u 16°. Primjerak je nepotpun jer nedostaju stranice dalje od 156, ali u Frkin-Holzleitnerovoj *Bibliografiji* doznaje se kako cjeloviti primjerak koji se čuva u franjevačkoj knjižnici u Kloštru Ivaniću ima 168 stranica.

JEZGRA

RIMSKOGA

PRAVOVIRNOGA NAUKA

Kerštjanskoga,

za

Mladex Jasnoga i Glasovitoga
Grada Bečskoga Godine 1767. ù
Nimacski jezik na svitlost

dana ;

SADA PAK.

za spasonočno naprido-
vanje ne famo mlagjane dice, ve-
che i vrimentii pravovirnih,

ù

Slovinski, iliti Illyricski,
jali Dalmatinski jezik prinešena,
i s-tieskom opchena učinjena,

Godine 1769.

V. Kosić *Sabotić*

ù Budimu sa slovi Leopolda
Franceska Landerera.

Slika 7. Naslovna stranica *Jezgre rimskoga pravovirnoga nauka krstjanskoga* (1769.)

Iz naslova je vidljivo kako je djelo prijevod s njemačkoga, a za naziv „jezgra“ Matić kaže da „(...) potječe in ultima linea od latinskih kršćanskih nauka *Nucleus catecheticus*, a u vezi s takovim kratkim priručnicima kršćanskoga nauka zvali su nekoć u Slavoniji 'jezgrašima' svećenike čednijega teološkog obrazovanja (i sam se sjećam, da sam u mladosti čuo, kako mlađi slavonski svećenici to ime u šali pridievaju svećenicima stare škole), no ne može se

dakako naprečac reći, da je ime 'jezgraš' poteklo upravo od ovoga Pavićeva katekizma“ (Matić, 1945: 46). Iako je naziv „jezgra“ prisutan i u nazivima drugih vjerskih priručnika, a kršćanski nauk toga katekizma oslonjen na *Rimski katekizam*, Matić ipak ne zatvara prostor originalnosti takvih djela. On tvrdi „(...) da su pisci mogli u njima iznositi svoja lična mišljenja i poglede samo u načinu razlaganja vjerskih istina i u njihovoj primjeni na prilike u kojima je živio narod, kojemu je knjiga bila namijenjena“ (Matić, 1945: 46).

Pavićeva *Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka krstjanskoga* sastavljena je od četiri glavna dijela: *Za dicu. Prvi dio* (str. 9-43.), *Drugi dio. Od sakramenata iliti svetotvorjah u općeno* (str. 43-85.), *Treći dio* (sadrži tumačenja Deset Božjih zapovijedi, crkvenih zapovijedi...) (str. 86-113.) i *Četvrti dio. Od Očenaša i od pravice krstjanske* (str. 114-151.). Završna poglavlja su *ZAZIVANJE DUHA SVETOGA* (str. 152-153.) i *PISMA* (sadrži adventske pjesme, bogojavljenjske pjesme...).

Pridgovor. „Malen u velikoći, ali velik u malenoći“ (VII, nepag. str.) – tako Pavić objašnjava naziv svoje *Jezgre*, u kojoj se nalazi sve potrebno za spasenje, što je potvrđeno i *svidočanstvom* Svetoga pisma. Usporedbom s biserom i dragim kamenjem, koji unatoč tome što su maleni, nadmašuju sva ostala u cijeni, autor izriče nadu: „(...) da tko se god ovim Naukom uzsluži, veoma bogat u napridku duševnomu oće postati, pače, u zakonu Božjemu svršen i cio krstjanin postati će“ (VIII, nepag. str.).

U potrazi za autorskim pogledima na ljudsku svakodnevicu analiziraju se sljedeći diskurzi:

Nauk vjere. Prvi katekizamski nauk koji dijete treba znati jest njegov konfesionalni identitet, tj. pripadnost *pravoj* vjeri, koja je nedvojbeno katolička¹⁰⁶:

„*Pitanje.* Moje dijete jesi li ti pravovirni krstjanin?

Odgovor. Ja jesam po milosti Božjoj pravovirni krstjanin.

P. Zašto se ti nazivaš pravovirnim krstjaninom?

O. Rad toga jer sam po naredbi Isukrstovoj kršten, i sve ono virujem što Rimaska pravovirna Crkva viruje“ (9–10).

¹⁰⁶ Hoško ukazuje na osobita odstupanja u Pavićevoj terminologiji kad prevodi s njemačkoga, među kojima je i oznaka „katholischer, katholische“ koju prevodi s „pravoviran, pravovirna“ (Hoško, 1985: 113–114).

Tumačenje prvih triju Božjih zapovijedi uglavnom se svodi na potkrepljivanje njihova sadržaja biblijskim citatima, kao što je u slučaju prve zapovijedi pozivanje na Matejevo evanđelje: „*Gospodinu Bogu tvomu klanja ćeš se i njemu ćeš samomu služiti. Matth. 4. 10.*“ (88); kod druge na Levitski zakonik: „*Koji opsuje Ime Božje, [smrćom] ima pokaran biti. Lev. 24. 16.*“ (92) i kod treće Knjiga brojeva: „*(...) onaj čovik, koji u subotu drvaca kupljaše, na zapovid Gospodinovu jest kamenovan bio. Num. 15. 36.*“ (94). Ukratko, sadržaj tih zapovijedi govori o: opravdanosti klanjanja svecima, njihovim kipovima i *zaostankom* (relikvijama), zabrani *bogopsovstva*, krive zakletve te službenog posla i *nedopuštenih veselja* (jelo, piće, igra...) u *dneve svečane*.

Obitelj. *Poštuj oca i mater da dugo živeš svrhu zemlje* – tako glasi četvrta zapovijed u Pavićevu katekizmu, a kad se objašnjava njezino značenje, zapravo se samo definiraju dužnosti mlađih prema starijima i starijih prema mlađima. Od mlađih se traži da svoje starije ljube, poštuju, budu im poslušni, pomažu im, jer u suprotnom u Bibliji piše: „*Tko prokune svoga oca ili mater, smrćom imade umrti. Exod. 21. 17.*“ (95). Od starijih se pak traži da mlađe još od malena nauče živjeti u strahu Božjemu, da im u svemu daju dobar primjer, te da ne štede *ljubeznivo pokarati* njihova *pomanjkanja*: „*Tko štedi prut, nenavidi sina svoga, a tko miluje njega, nepristance ga svituje. Prov. 13. 24.*“ (96).

Ljudski život, ljudska čast. Iako je peta zapovijed navedena u obliku *Ne ubij rukom, ni jezikom*, najveći je dio objašnjenja posvećen zabrani fizičkoga ubojstva čovjeka, tj. *ljudomorstva*. Međutim, ukoliko se ubojstvo dogodi, katekizam podržava starozavjetno kažnjavanje ubojice, dakle, smrtnu kaznu: „*Tko prolije krv čovičju, njegova također ima prolivena biti. Gen. 9. 6.*“ (97). Potom se spominje da protiv zapovijedi griješi i onaj koji svoga *iskrnjega zlobi*. Osmom pak zapovijedi zabranjuje se svaka laž, bilo u obliku krivog svjedočenja ili krivog zaklinjanja, pa makar to značilo i pomoći bližnjemu. No, tom zapovijedi još više je zabranjeno ogovaranje ili *mrljanje*, baš kako to kaže i sveti Jakov: „*Nemojte, braćo, jedan drugoga ogovarati, Jacob. 4. 11.*“ (102).

Spolnost. Materijalna dobra. Iako ta dva vida svakodnevnog života nemaju mnogo zajedničkih dodira, ovdje se donose zajedno jer se u Pavićevu katekizmu u jednom nauku sažeto tumače šesta i sedma te u drugom nauku deveta i deseta Božja zapovijed. Za šestu se zapovijed kaže da zabranjuje puteni grijeh i svako tjelesno oskvrnjenje („*Pazi se, sinak moj, od svake nečistoće. Tob. 4. 13.*“ /98/), a zapovijeda čuvanje čistoće. Sedma zapovijed

zabranjuje krađu, koja nije samo ako netko „(...) potajno i brez dopuštenja vlastitog imaoa što god ne uzme, jali ne odnese, veće još da protiva znanju i volji pravoga gospodara što god ne zadrži“ (99) te zapovijeda vratiti tuđe njegovu gospodaru. Deveta i deseta zapovijed samo dopunjuju značenje šeste i sedme zapovijedi dodajući zabranu *poželjenja* – nečistog i tuđih stvari. Očito je jezgrovitost katekizma bila načelo zbog kojeg se četiri zapovijedi tumače u dva para, tj. dva nauka.

*

Jerolim Lipovčić

Dušu čuvajuće pohođenje (1750.)

O franjevcu Jerolimu Lipovčiću¹⁰⁷, čije se ime pojavljuje i u inačici Jerko (Ljubić, 1869: 493), od Jakošića se saznaje kako su mu roditelji bili podrijetlom iz Bosne (otac iz Visokog, a mati iz Olova) (Jakošić, 1988: 68) dok se on rodio i umro u Požegi. Oko mjesta rođenja i smrti suglasna je sva književnopovijesna literatura koja poznaje Lipovčićevo ime, međutim ne i oko godine njegova rođenja. Tako će kod većine biti navedena 1717. kao godina rođenja (Kukuljević, 1860: 85; Šafařík, 1865: 64; Ljubić, 1869: 493; Forko, 1884: 7; Vodnik, 1913: 342; Ježić, 1993: 170; Matić, 1945: 154), ali u *Hrvatskom franjevačkom biografskom leksikonu* donosi se podatak da se Lipovčić rodio 28. listopada 1716. godine (2010: 337). Prema potonjem leksikonu godina smrti je 1766., ali u literaturi se spominju i 1769. (Šafařík, 1865: 64; Ljubić, 1869: 493; Matić, 1945: 154) i 1779. (Forko, 1884: 7). I dok je ime i djelo J. Lipovčića poznato u predznanstvenoj fazi hrvatske znanosti o književnosti, većina povijesti književnosti iz 20. stoljeća i kasnije ga ne poznaje (Kombol, ²1961; Georgijević, 1969; Bogišić, 1974; Frangeš, 1987; Novak, 1999; Jelčić, 2004). Tamo gdje mu se i dodjeljuje malo

¹⁰⁷ U *Hrvatskom franjevačkom biografskom leksikonu* donosi se najviše podataka o životu toga franjevca: „God. 1731. u Velikoj postao članom Bosne Srebrene, a filozofiju je počeo studirati na nadbiskupskoj filozofsko-teol. školi u Kalocsi, gdje je prvi profesor filozofije bio Emerik Buday 1733–34. Filozofiju je studirao u Budimu 1734–36, te ondje nastavio i studij teologije na Generalnom učilištu 1736–40. Osposobivši se za profesora filozofije, predavao je na filoz. učilištu u Baji 1740–43. Jedno desetljeće je bio profesor bogoslovne škole Generalnog učilišta u Budimu i postigao najviši prosvjetni naslov u Franjevačkome redu profesor emerit. Sudjelovao je kao definator u upravi Bosne Srebrene 1754–57. i Provincije sv. Ivana Kapistrana 1764–66. Dok je obavljao službu upravitelja Provincije, provincijskoga vikara, stolovao je u Požegi i ondje nenadano umro. Bio je, prema riječima ljetopisca osječkoga samostana, 'znamenit po znanju i po redovničkom životu'. U doba nastavnčkoga rada objavio je tri tezarija javnih teol. rasprava. Na hrv. jeziku objavio je vrijedno pastoralno djelo *Dušu čuvajuće pohođenje* (1750), koje je namijenio hrv. katolicima u Ugarskoj, a E. Pavić je posmrtno dao tiskati njegovu priručnik za vodstvo i duhovnost Franjevačkoga svjetovnog reda *Stazica duhovna* (1767). Podatci o njegovu životu i radu nalaze se u arhivu franj. samostana u Požegi (*Protocollum conventus Possegiensis S. Spiritus*, 788) (...)“ (*Hrvatski franjevački biografski leksikon*, 2010: 337–338).

prostora, uglavnom se navodi uz druge franjevce (S. Vilova, F. Lastrića, A. Bačića, E. Pavića) koji su „(...) udarili biljeg slavonskoj književnosti do izdanja Reljkovićeve 'Satira' (1761), a oni i poslije toga, u doba bujanja slavonske knjige, pišu mnogo (...)“ (Drechsler, 1907: 4–5). U sličnom se kontekstu Lipovčića može naći i kod Ježića (1993: 169–170), dok se o njemu nešto više čita kod Forka (1884.) i Matića (1945.). Forko ga poznaje kao *osobita propovjednika*, zna da je napisao više djela nabožnoga sadržaja te ispjevao i preveo nekoliko nabožnih pjesama, no njemu je „(...) do ruku došlo samo jedno njegovo djelo: 'Dušu čuvajuće pohodjenje i t. d. ili Andjeoska krunica. Budim 1750.'“ (Forko, 1884: 7). Iz tog djela donio je i *Novu pismu*, pjesmicu koja nema naročitog pjesničkog poleta ako se usporedi s istovrsnim pjesmama dubrovačkih pjesnika, ali pokazuje napredak slavonskog pjesništva te je bila dosta popularna kod slavonskog puka. Matić će u odnosu na Lipovčića spomenuti pokoji podatak iz biografije, donijeti više naslova njegovih djela, ali i s nekoliko rečenica osvrnuti se na knjigu *Dušu čuvajuće pohodeenje* (Matić, 1945: 45–46, 154). Da je potonja knjiga i kasnije bila predmet analiza potvrđuje studija F. E. Hoška o katehetskima dijelovima tog djela (1985: 80–85) te studije Z. Šundalić o njezinu molitveničkom karakteru (2003: 258–271) i usporedba s *Aždajom sedmoglavom* Vida Došena s obzirom na obradu teme sedam smrtnih grijeha (2005: 113–126).

I ovdje se analizira Lipovčićeva knjiga *Dušu čuvajuće pohodeenje*, punog naslova:

DUSSU CSUVAIUCHE | POHOGJENJE. | *To jest*: | Oniu, koi na Nebeskih Darovih, Milofergju, i | Milostimah fale, slave, i uzvisuiu iedno Boxanstvo | TROSTRUKA SLAVA, | *Illu* | Prifvetoga Troistva iz Bogoljubnih Promisljanah, | Uzdifanjah, i Pifmicah sklopljena, na Nebu pocfeta, i | na zemlju poslana od tri defetine | ANGJEOSKA KRUNICA, | Koiu | *Priuzviffeni, Prifvitli, i Pripostovani Gospodin, | Gospodin* | MARTIN BIRO DE PADANY | VESPRIMSKI BISKUP, | U Nedilju Prifvetog Troistva, u svoioi Vesprimskoi Materi | Cerкви, u vrime Ocfinskog Pohogjenja godine 1746. iest zapocfeo, da | po ovoi Boxanstvenoi fali, slava Bogu, i posftenje veche naplodife, i raffiri, za fviu, | alli navlastito pod njegovim Vladanjem, pribivaiuchih Duffah, veche utiffenje, | i vefelje, fvechim Tomacfenjem Prifvetoga Troistva na molitve mlogih | Pravovirnih u iezik Macxarski na svitloft dana. | *A fada* | Na primiloftivu Naredbu njihove Excellencie u iezik Illiricski na Pos- | ftenje Prifvetog Troistva prineffeno, i u tri dila razdiljeno ifto Duffu | cfuvaiuche Pohogjenje | Po O. Fra IEROLYMU LIPOVCSICHU, | Iz POXEGE, | Reda S. O. Franceska Male Brache od obsluxenja Provincie Sreberno. | Bofanske, Bogoslovcu Generalome u Gradu Budimu. | *Svima koliko Xupnikom, Duffsah Paftirom, toliko podloxnim ovcama | njihovim vele koriftno.* | Tlacfena u Budimu, kod Veronikæ Nottenftajnin, Vdovicæ, 1750.¹⁰⁸

(DUŠU ČUVAJUĆE | POHOĐENJE, | *To jest*: | oniju koji na nebeskih darovih, milosrđu i | milostimah fale, slave i uzvisuju jedno božanstvo | TROSTRUKA SLAVA | *ili* | Prifvetoga

¹⁰⁸ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 8° – 39. Opseg katekizma je XVI + 432 + /8/ stranica u 8°.

Trojstva iz bogoljubnih promišljanah, | uzdisanjah i pismicah sklopljena, na nebu početa i | na zemlju poslana od tri desetine | ANĐEOSKA KRUNICA | koju | *priuzvišeni, prisvitli i pripoštovani gospodin* | *gospodin* | MARTIN BIRO DE PADANY | VESPRIMSKI BISKUP | u nedilju Prisetog Trojstva u svojoj vesprimskoj materi | Crkvi u vrime očinskog pohoda godine 1746. jest započeo da | po ovoj božanstvenoj fali, slava Bogu i pošenje veće naplodi se i raširi za svijetu, | ali navlastito pod njegovim vladanjem, pribivajućih dušah veće utišenje | i veselje, s većim tomačenjem Prisetoga Trojstva na molitve mlogih | pravovirnih u jezik mađarski na svitlost dana, | a sada | na primilostivu naredbu njihove Ekselencije u jezik ilirički na poš- | tenje Prisetog Trojstva prineseno i u tri dila razdiljeno isto Dušu | čuvajuće pohoda. | Po O. Fra JEROLIMU LIPOVČIĆU | iz POŽEGE, | Reda S. O. Franceska Male braće od obluženja Provincije Srebrno | bosanske, bogoslovcu generalome u gradu Budimu. | *Svima koliko župnikom, dušah pastikom, toliko podložnim ovcama | njihovim vele koristno.* | Tlačena u Budimu kod Veronike Nottenstajnin, vdovice, 1750.)

DUSSU CSUVAIUCHE P O H O G J E N J E.

To jest :

Oniu , koi na Nebeskih Darovih , Milosergju , i
Miloftimah fale , slave , i uzvisuu iedno Boxanstvo

TROSTRUKA SLAVA,

Ili

Prifvetoga Troiftva iz Bogoljubnih Promislanah ,
Uzdifanjah , i Pismicah sklopljena , na Nebu pocfeta , i
na zemlju poslana od tri desetine

ANGJEOSKA KRUNICA,

Koiu

*Priuzvisfeni , Prifvitli , i Pripofstovani Gospodin ,
Gospodin*

MARTIN BIRO DE PADANY VESPRIMSKI BISKUP,

U Nedilju Prifvetog Troiftva , u svoioi Vesprimskoi Materi
Cerkvi , u vrime Ocfinskog Pohogjenja godine 1746. iest zapocseo , da
pò ovoi Boxanstvenoi fali , slava Bogu , i postenje veche naplodise , i rassiri , za sviu ,
alli navlastitò pod njegovim Vladanjem , pribivaiuchih Duffah , veche utiffenje ,
i vefelje , fvechim Tomacfenjem Prifvetoga Troiftva na molitve mlogih
Pravovirnih u iezik Macxarski na svitloft dana.

A sada

Na primiloftivu Naredbu njihove Excellencie u iezik Illiricski na Pof-
stenje Prifvetog Troiftva prinesfeno , i u tri dila razdiljeno isto Duffu
cfvavaiuche Pohogjenje

Pò O. Fra IEROLYMU LIPOVCSICHU,

Iz P O X E G E .

Reda S. O. Franceska Male Brache od obsluxenja Provincie Sreberno-
Bofanske , Bogoslovca Generalome u Gradu Budimu.

*Svima kolikò Xupnikov , Duffah Pastirom , toliko podloxnim ovacama
njihovim vele koriftno.*

Tlacfena u Budimu , kod Veronikæ Nottenftajnia , Vdovica , 1750,

Slika 8. Naslovna stranica *Dušu čuvajućeg pohođenja* (1750.)

U odnosu na kompoziciju knjige mogu se izdvojiti sljedeći istaknutiji dijelovi:

– *PRIUZVIŠENI I PRISVITLI GOSPODINE, GOSPODINE PRIMILOSTIVI.* (str. III–IX.)

– *K BOGOLJUBNOME ŠTIOCU.* (str. XII–XVI.)

– *PRVI DIO. U komu se ukazuje kako se čuva duša i pohodi od pastirah.* (str. 1–61.)

- *DRUGI DIO. U komu se duša čuva, pazi i pohodi od pastirah po nauku krstjanskome.* (str. 62–388.)
- *TREĆI DIO. U komu se duša čuva, pazi i pohodi od vlastitih pastirah po molitvi.* (str. 389–432.)
- *UKAZANJE KRATKO, što se u nedilje i osobitije svetkovine iz oviju knjigah može pripovidati i prave predike načinjat.* (1–6, nepag. str.)
- *UKAZANJE RIČIH i stvari poglavitijih koje se nahode u ovoj knjižici.* (7–8, nepag. str.)

Predmet analize njezin je katekizamski, tj. *DRUGI DIO* u kojemu se nalaze predlošci za katehetske propovijedi koje su zapravo „dokument međusobnog prožimanja triju glavnih katoličkih katekizamskih tradicija u sjevernoj Hrvatskoj (...)“ (Hoško, 1985: 85), a to su kanizijevska, bellarminovska i tradicija *Rimskoga katekizma*. Hoško tvrdi kako se Lipovčić kanizijevskom tradicijom služio u rasporedu gradiva i kontroverzističkoj tendenciji, sadržajem se priklonio Bellarminu, a u tumačenju otajstva Crkve ovisan je o *Rimskom katekizmu*.¹⁰⁹ Hoško je još primjetio i kako „Lipovčićevo katekizamsko gradivo obiluje pojedinostima iz kojih se vrlo vjerno ocrtava vjersko i moralno ponašanje njegovih suvremenika“ (Hoško, 1985: 82) te je neka svoja zapažanja i iznio (posebice o sakramentu bolesničkog pomazanja).

K bogoljubnome štioću. Nakon posvete u kojoj Lipovčić izriče neizmjernu zahvalu i pohvalu vesprimskome biskupu Martinu Birou, kojeg posebno cijeni kao borca protiv luterana i kalvinista¹¹⁰, u predgovoru ga opet spominje u kontekstu milosti koju mu je ukazao da može prevesti i objaviti *knjižicu* ili *slabi trud*, kako autor u maniri skromnosti naziva svoj obimni katekizam. Koliko se o katekizmu *Dušu čuvajuće pohođenje* može govoriti kao o prijevodu, a koliko o autorskom djelu, pisali su Hoško i Šundalić, navodeći u oba slučaja dokaze iz samog

¹⁰⁹ Predlošci koje Lipovčić spominje u predgovoru, dakle: katekizam *Nucleum catecheticum*, katekizam *Jakoba Marchancia* i teološki spisi *Reiffenstuela* zapravo su kanizijevski katekizmi, a budući da se kao izvor navodi i djelo *Ivana Grličića*, jasno je da je preko njega zastupljena bellarminovska tradicija (Hoško, 1985: 84).

¹¹⁰ „Ovo isto i Ti s velikim nastojanjem činiš, ne bojiš se pogibilji, ne mariš za zamčice luteranske i kalvinske, ne tražiš milosti kod ljudi, ne iziskuješ prijatelje vrmenite, ne skupljaš blago prolazuće, koje *ærugo & tineas demolitur*, hrđa i moljac jide, nego kao jedan zid prijaki ideš protiva nevirnikom. Nije li istina da si jurve njihovih crkvih više od deset uzeo, nji ponovio ili raširio ili iz nova utemeljio, po običaju krstjanskom posvetio i Bogu prikazao, misnike prave uveo koji svaki dan ondi pravo i neoskvrnjeno posvetilišće, pravo i živo tilo i krv Isukrstovu Ocu Nebeskome za spasenje naroda prikazuju? Nije li istina da si jurve toliko hiljada luterana i kalvina od priljuti lavova učinio prikrotke ovčice i u stado Isusovo doveo. Što velim od luterana i kalvina? Ah što ću reći od opakih i tvrdokorni Čifuta? Nije li istina da si na jedanput oko četrnaest na poznanje Boga, na pravi zakon rimski doveo i pravi se otac ukazao, davši njima takvu naredbu s kojom do svrhe života svoga ne samo duhovno, nego i tlesno pošteno mogu živiti“ (VII–VIII).

teksta katekizma koji potvrđuju Lipovčićev autorski rad.¹¹¹ Kad je riječ o svrsi tiskanja knjige, Lipovčić kaže: „Svrhu pak, radi koje ova knjižica na svitlost iziđe, jest jedna jedina, to jest slava Božja i spasenje dušah“ (XII; podcrt. I. P.).

O čitateljima i trodijelnoj kompoziciji kaže: „I da se s ovom knjižicom svake vrste čovik može služiti, zato sam nju u tri dila razdiljo: prvi sam dio, u komu se nahode pisme, molitvice i tanačenje krunice anđeoske i otajstva Prisvetoga Trojstva, prikazao Ocu Nebeskome, koji je prvi kip u Prisvetome Trojstvu i koji je početak svijuh stvarih zemaljskih i nebeskih. Drugi dio, u komu je vaskoliki nauk krstjanski u poglavja razdiljen, prikazao sam Sinu Boxjemu, koji je meštar sviju meštara i pripovidalaca (...) Treći dio, u komu su različite molitve, prikazao sam Duhu Svetome, brez koga milosti ne možemo spasonosno ni JEsus izustiti, niti izreći“ (XII–XIII; podcrt. I. P.). U odnosu na drugi, katekizamski dio Lipovčić navodi i književne izvore kojim se služio pri njegovu pisanju: „(...) različite hištorije, koje sam najveće vadio iz Nuclea Catechetica, iz Jakoba Marchancia, iz Reiffenstuela, iz Trina Perfecta, iz Ivana Grlića i ostalih“ (XIII).¹¹²

Objašnjavajući naslov knjige, Lipovčić će napomenuti i koji je dio kojem čitateljstvu namijenjen: „Nadpis knjige ove stavio sam: *Dušu čuvajuće pohođenje*: zašto se duša od griha čuva i na službu Prisvetoga Trojstva podlaže po pohođenju pastirah. Budući da su trostruke vrste pastirih, to jest najprvo biskupi, pak župnici i naši stariji iliti roditelji (...)“ (XIII). Dakle, prvi je dio namijenjen biskupima, drugi župnicima i treći roditeljima, tj. starijima.

Što se tiče jezika i stila autor naglašava načelo jednostavnosti i razumljivosti kojim se vodio, imajući na umu prvenstveno ljude sa sela: „Metao sam riči što sam mogao lašnje i za ne učiniti teškoću razumiti nisam iz latinskog na naško svagdi baš od riči privraćao, nego sam iznosio da možeš lašnje razumiti. Niti sam mlogo latinski metao, niti sam u drugome dilu gotovi predika, niti exordia načinjao, zašto ova nisu za sela, a za varoše svaki pripovidalac

¹¹¹ Hoško se poziva na odobrenje za tisak koje je dao Petar Lipovac, a u kojemu piše da je Lipovčić preveo knjigu s mađarskoga, ali dodaje i to da ju je također „uvećao“, tj. proširio njezin prvotni mađarski tekst. Osim toga, predgovor katekizmu daje primjere u kojima se Lipovčić jasno deklarira kao njezin tvorac (Hoško, 1985: 81). Šundalić pak smatra kako je riječ o slobodnijem prijevodu, čemu su potvrda: pjesma u akrostihu s imenom biskupa, neke rečenice koje biskup nije mogao napisati jer je bio mrtav i napomene o čitanju slova, koje vrijede samo za hrvatski (ne i za mađarski) jezik (Šundalić, 2003: 263).

¹¹² Predviđajući prigovore zbog tog svog postupka, Lipovčić unaprijed poručuje: „Reći ćeš, može biti, kako ću iz ovih knjigah pripovidati kada i ljudi svitovni nji kod kuće svoje imadu i štiju, i reći će meni: evo gdi je uzeo i od kud je pripovidao, a ja ti moj brate velim: reci ti meni, evo od kud si i vadio i štampao knjige tvoje, ja neću ništa mariti, jere i oni, iz koji sam ja vadio, vadili su iz drugi, i ako oni nisu od riči do riči, nisam ni ja od riči do riči, ako li su od riči do riči, ja jim zafaljujem što su se dostojali za moju službu prištampati i za nji ću Boga moliti“ (XIV).

može lako sam učiniti (...)“ (XIII). Radi jednostavnosti čitanja Lipovčić će na kraju predgovora dodati i napomenu o grafiji i izgovoru pojedinih slova.

Završno se Lipovčić osvrće i na problem nečitanja knjiga (čak ni na svetac) te poziva na čitanje koje će biti usmjereno na ono što se u knjizi govori, a ne tko to piše. Svjestan je i da se njegova knjiga neće svima svidjeti, no time nije previše opterećen i tumači to uz pomoć metafore hrane¹¹³: „Znam ja da u ovoj knjigi svima ugoditi ne mogu jere je knjiga kao jedžek, koji je jednome sladak, a drugome nije, zato piva pivalac: *Difficile est nimium variis servire palatis*: mučno je veoma različitim ugoditi grlom: nikomu bo neće biti po čudi koja rič, nikom priprostitost govorenja“ (XV; podcrt. I. P.). Najposlije, autor će se pozvati na riječi svoga imenjaka sv. Jerolima i poručiti: „*Legant, qui volunt, qui nolunt abiiciant*: neka štiju koji hoće, a koji neće neka odbace“ (XV).

Na koji način Lipovčić progovara o vjerskoj i moralnoj slici svoje suvremenosti, pokušava se ukazati kroz sljedeće diskurze o svakodnevicu:

Nauk vjere. Na samom početku katekizamskog dijela knjige Lipovčić ističe ulogu i dužnost roditelja (oca i majke), a zatim i duhovnih roditelja (posebno župnika) u poučavanju djece, odnosno puka u nauku kršćanskome. Autor pritom lamentira nad postojećim stanjem:

„Zato jao! I u vike jao takvim nepomnijivim roditeljom koji toliko malo mare za dicu svoju, koji se više brinu za ugojiti marvu svoju, nego dobro odraniti dicu svoju, koji se više brinu kako će dica njihova posli smrti ostati iza nji bogata, nego kako će ostati kripostna, jao velim, i u vike jao (...)“ (62).

„Mlogih pripovidaju, ali istom što god za odužiti se. Mlogih pripovidaju, ali samo onah koja se njima lašnja i lipša vide, a koristnija i koja su potribitija skoro nikada. Ako li i pripovidaju kada, a ono samo u korizmi, i tako ne čine zadosta dužnosti svojoj, budući sabor tridentski zapovida Sefs. 5. c. 2. da svaki župnik ima nauk krstjanski činiti u nedilje barem i u svece veće priko godine. Zato jao! I u vike jao župnikom dušah pastirom koji ne mare za stado svoje, za ovce svoje, koji samo nastoje naraniti trbuh svoi (...)“ (63).

Da je ime „kršćanin“ nemala povlastica i da su oni koji ga nose pravi sretnici te iznad pripadnika drugih vjera/etničkih grupa (naročito muslimana/Turaka) svjedoče sljedeće riječi:

¹¹³ Više u: Curtius, 1998: 150–153.

„Ali i ovo valja znati: da ovo ime krstjanin zapovida svakome da bude Bogu Stvoritelju svome zafalan, to jest da Bogu Svemogućemu, o krstjanine, često zafaljuješ što te je krstjaninom stvorio i učinio. Nije li istina da u oni dan u koji si se ti rodio, jest se rodilo i toliko hiljadah dušah i sve su ili nevirničke ili turske ili čifutske, a tvoja sama jest krstjanska, ti sam jesi krstjanin. Koji je uzrok da i tebe nije Bog pušćao da se rodiš od Turčina i Turčinom ostaneš? Nije drugi nego neizmerna dobrota Božja (...)“ (67).

Lipovčić se uvelike žali na kršćane svoga vremena, za koje kaže da su mnogi samo imenom, a ne i djelima vjernici. Osvrće se i na pripadnike drugih kršćanskih konfesija – luterane, kalvine i šizmatike: „Odkuda prem da i luterani i kalvini i šizmatici jesu kršćeni, sasvim tim nisu katolici, nisu pravi krstjani, zašto ne viruju svah onah koja zapovida Sveta Mati Crkva Rimska Katoličanska virovati“ (69) – dajući pravo samo katolicima da se zovu pravim kršćanima, tj. pravim vjericima.

Veliku važnost autor pridaje vanjskom znaku križa na temelju kojeg se prepoznaje kršćanin, ali i Božje zaštitničko djelovanje protiv raznih zala:

„Križ ovi, zlamenje ovo jest veoma jako oružje protiva duhovom nečistim, otkuda običajemo i iste jedžeke i piće krstiti, da neprijatelj uplašen od ovoga biča pobigne i odstupi (...) Križ ovi jest oružje protiva višćicam, čarkam i noćnoj sablazi, odkuda matere su dužne dičicu svoju prije nego legnu spavati natirati da se barem prikrste ili, ako ne znadu ili ne mogu, dužne su one same svrhu nji učiniti zlamenje križa, kao i svrhu iste dičice u bešiki. Običaju pravi krstjani i križ načinjati na usti kada zivaju ili kada kinu, zašto godine 590. kada velika kuga ljude moraše, tada koji god bi kinuo, ili se prozinuo, udilj bi izdanuo, i zato je ostao običaj u crkvi sada se krstiti, kada se zine, ili kine“ (71–72).¹¹⁴

Nakon uvodnog dijela o nauku vjere i vjericima, katekizam tumači Deset Božjih zapovijedi na čak 96 stranica (od 184. do 280. stranice). Prve tri zapovijedi propisuju dužnosti prema Bogu, tj. nauk kako vjerovati na pravi način i što pritom izbjegavati. Tumačenjem što *zlamenuje* prva zapovijed saznaje se zapravo kako griješi onaj koji:

¹¹⁴ Josip Lovretić bilježi kako Otočanke imaju taj običaj činjenja znaka križa nad djecom: „Kadgod mati meće dite u kolivku, protare mu oči, prikrsti ga svojom rukom i kaže: 'Bože, pomози, i draga gospo, dajte mu sladak sanak, laki ustanak!' Kad se dite u jutro probudi, opet ga mati prikrsti i oči mu tare“ (Lovretić, 1990: 261).

- čita *knjige od zakona nevirničkoga* bez crkvenog dopuštenja, sluša njihovo pripovijedanje ili čini neki posao s njima, čime se dovodi u opasnost da prihvati njihovu nevjeru
- „koji brez dopuštenja s Čifuti opći, to jest s njima zajedno pribiva ili jide ili pije ili se liči s njihovim dilom ili likarije od nji prima, njima služi, njihov kruh prisni jide, gleda njihove svetkovine ili pirove, u njihovu sinagogu ulazi, s njima se igra ili koji drugi posao čini ili njima dopušća činit koji općinski posao među krstjani“ (185) – dakle, niz zabrana koji se tiču odnosa sa Židovima
- zataji svoj sveti zakon pred ljudima (jezikom, odjećom, djelom...)
- vjeruje vračaricama, Cigankama i drugim bajalicama da ga izliječe ili predvide mu budućnost; „Griše ovčari, konjušari i ostalih pastirih koji s nikakvim molitvicami ne od crkve potvrđenima, nego od bajalicah učinjenima, nastoje od stada svoga svrab, kurjaka i ostalah odvratiti. Griše kovači koji za izličiti konja običaju govoriti nike riči ili iz Očenaša ili iz pokornih pisamah Davidovi, kojima bi mlogo koristnije bilo i Bogu dražje da marva pokrepa, nego da ta čine. Griše babice koje za izličiti bolesnika ili u porađaju ženskome čine svrhu nji nika mirenja, nike blagoslove i nika nadanuća“ (186; podcrt. I. P.). Autor je posebno nemilosrdan i oštar prema babicama, za koje još kaže: „(...) kako da bi Bog svemogući jednim priprostitim, nenaučnim i krmeljivim babama veću kripost i milost dao nego svetima, budući da takve babice više putah vaskoliki život svoj (ako se dobro promisle) provele jesu u bludnosti, u zloći, u pijanstvu i u ostalih grisih (...)“ (187)
- čini nepoštenje svetim stvarima; pogrđujući redovnike udarcima, psovanjem; obarajući crkve, čineći u njima nečista djela, prolijevajući krv ili ubojstvom, ukapanjem nekrštenog čovjeka, uvodeći konje i druge *živine* u nju i uništavanjem posvećenih stvari
- ne dajući crkvi ono što se pristoji ili je obećano/poklonjeno
- služi se svetim riječima i molitvom u čarkama i vraćanju
- prodaje/kupuje Božju milost i oprostjenje grijeha (simonija)
- klanja se nekom stvorenju koje nije Bog (međutim, nije grijeh poštivati svece i njihove *prilike* i kosti).

Lipovčić daje i savjete kako treba putovati/hodočastiti a da se ne sagriješi: nije dobro u nedjelju ili svetac putovati, ali ako ne može drugačije, neka se barem misa odsluša; „(...) traži dobro društvo, nije bo nikako pristalo da mladići z divojkama ili s mladima ženama putuju,

jere se među u prigodu za sagrišit (...) ne valja na putu izprazne razgovore činiti, nego se razgovarati od stvari svetih i duhovnih, govoriti krunicu ili pisme duhovne pivati (...) na konaku ako je što potriba jisti ili piti, valja trizmeno jisti i piti, a uzdržati se od proždrlstva, pijanstva i od svakoga vrimentitoga razkošja“ (192).

Osuđuje se kao grijeh i traženje pomoći (u zdravlju, porodu, bogatstvu, nauku, ženidbi) od Duha paklenoga uz pomoć kostiju mrtvacu, vlasi, noktiju, krvi, odjeće i drugih stvari

„(...) govoreći nike riči neznana jezika ili molitve neukazane od svete Crkve ili pazeći u istimah dilih način s kojim se imaju činit ili vrime zabileženo, kako na priliku da se čine u zoru ili u po noći ili u petak ili u mladu nedilju ili na svetoga Đurđa. Ili pazeći i gledajući u komu se mistu imaju činit, kao na priliku u kraj vode ili pod plotom ili na ognjišću ili na razkršću puta ili pod tikvenjakom. Ili pazeći broj koliko stvari valja imat ili koliko puta se ima što učinit ili pazeći kakve iste stvari imaju bit ili koliko goleme ili kakva imena, i misleći da vrime ili misto ili broj ili imenah u takvih dilih golemu pomoć mogu učinit“ (193–194).

Grijeh je također vjerovati da duh pakleni može otkriti buduće događaje, kao na primjer sreću, život, smrt ili pak skriveno blago. Vjerovati da se može prepoznati lupež po znakovima duha paklenoga u zraku, vodi, ognju, ogledalu, drvetu, na dlanu ruke, u glasu ptice ili u snu isto je praznovjerje. Takvim zabludama i grijesima pripadaju i vjerovanja:

„da će se čoviku dogodit koja srića ili nesrića po oblasti duha paklenoga ili na putu ili na trgovini ili u kome drugome poslu onda kad se dogode nike stvari koje po naravi svojoj niti mogu zla, niti dobra zlamenovat, niti učinit, kao na priliku mislit da će put biti nesrićan kada zec priko puta pritrče ili kad čovik posrne iz kuće izlazeći ili na konja uzjaujući (...) koji viruje da su niki dnevi srićni a niki nesrićni i zato pazi u koji će dan koji posao počet (...) da čovik ne može biti ranjen ili ubijen olovom. Ili mačem ili zarobljen ili da može izličiti nike bolesti ili da ne može u vodi i u ognju poginuti ili da ne može umrti brez izpovidi ili da će imat koju veliku sriću oni koji nosi kod sebe nike zapise s neznanim molitvama ili slovi ili ričma ili prilikam napisane i zato iste zapise kod sebe nosi“ (194).

Najviše pak griješe oni koji čine ugovor s duhom paklenim da bi uništili ljubav između muža i žene ili zasmetali da njih dvoje imaju porod. Nesretne su i ženidbe koje bivaju po čaranju.

Zaključno u odnosu na prvu zapovijed može se reći kako ona najviše zabranjuje čaranje i vraćanje, a kao *likarije* Lipovčić preporučuje: čestu ispovijed i pričest, *pedipsanje* tijela i post, često činjenje križa nad sobom i djecom, držanje svete vode u kući i često škropljenje kuće, sebe i mlađih te nošenje jaganjca Božjega, tj. bijeloga voska od Svetog Oca Pape blagoslovljenog „(...) koji u sedam godina samo jedanput ovi vosak blagosiva i kada ga blagosiva, poliva ga s posvećenim uljem i balsamom i moli: da Bog svemogući dopusti onome vosku kripost tirati svekolike sablazi i napasti vražje“ (200).

Druga zapovijed nalaže poštivanje imena Božjega kao i svih svetih stvari (crkava, oltara, križa, svetih *prilika*, sakramenata i dr.), te tumači tri načina kojim se može učiniti nepoštenje navedenim stvarima. *Prvi* je krivim zaklinjanjem u svete stvari;

- zazivanjem imena Božjega ili koje svete stvari za svjedoka govorenja u čiju se istinitost sumnja ili zna da je riječ o laži (dizanjem prstiju, doticanjem evanđelja ili križa)
- zaklinjanjem da će se učiniti koje zlo, osveta ili grijeh
- zazivanjem Boga u lažljivu govorenju da ga pokara ukoliko ne kaže istinu: „nek me Bog ubije, nek me satare, nek me smakne ako nije istina što govorim“ (202)
- čestim i bespotrebnim zaklinjanjem
- pretvarajući se da svoje govorenje drugačije razumiješ od ostalih pa se zaklinješ u laž, kao na primjer: „(...) kako da bi imao novacah i upitan bio: imaš li novacah? pak da se zakuneš da ne imaš, grišiš, premda razumiješ da ne imaš za onoga koji išće jere drugi razumiju da baš ništa ne imaš“ (203)
- neispunjavanjem onoga što se po zakletvi obećalo Bogu ili ljudima, s tim da se obećanje odnosi na dobra djela
- zaklinjanjem u Muhameda: „Griše i Turci zaklinjajući se svojim Muhamedom ili njegovim grobom jere premda Muhamed nije svet, sasvim tim oni ga drže za sveta i kao da bi u njemu koje božanstvo bilo. (...) i ja velim vama da se sasvim ne kunete, nego kako veli Jakob Aposzol, neka bude govorenje vaše *est, est, non, non, jest, jest, nije, nije*“ (203–204) i sl.

Drugi je način kojim se čini nepoštenje Bogu i svetim stvarima onaj po psovki, oholome djelu ili njihovom pogrđivanju, primjerice:

- srdžbom na Boga ako se čovjek nalazi u kojoj svjetovnoj nevolji i govori: „Bog ne zna ili ne mari za mene, Bog me je zaboravio, Bog mi je krivo učinio, nemilostiv je, nevrstan je, veće može od Boga duh pakleni, veće zna, vrag te stvorio (...)“ (206) –

koliko je ovo velik grijeh, najbolje govori činjenica da ga od njega nije mogao svaki ispovjednik odriješiti, već samo onaj s dopuštenjem od biskupa. Osim toga pokora je također bila vrlo teška: „(...) u novome zakonu zapovida Crkva sveta da u sedam nediljah psovač misu sluša zdvora prid crkveni vrati, a u sedmu nedilju bos i gologlav uže na vrat svezavši valja da dođe prid crkvu, još od više, u ovo sedam nediljah svaki petak valja da posti o kruhu i vodi, u crkvu ne uniđe i u svaki ti dan tri ili barem jednoga prosjaka pokripi“ (206)

– psovanjem vjere ili duše

– u srditosti kunući i psujući drugoga te govoreći: „Bog te ubio, križ Božji potro te i druge ovake (...) ne bilo te, vrag te odnio, zatušio i druge ovake“ (207).

Treći je način neispunjavanjem zavjeta dobrih djela prema Bogu ili svecima, odnosno zavjetovanjem na činjenje zla. Lipovčić slikovitom usporedbom ukazuje i na razliku između obećanja i zavjeta: „(...) obećanje jest kao jedan led koji dok sunce prigrrije, raztapa se i voda postaje; tako u svakoj napasti našah dobrah obećanjah raztapaju se, ali zavit jest kao jedan tvrdi kristal koji i na velikoj vrućini i od velike žestine sunca raztopiti se ne može, tako i zavit valja da je tvrd, jere smo ga dužni pod smrtni grih izpunit“ (207–208).

Potom se njegova kritika usmjerava na žene „(...) koje u svakoj potrebi ili bolesti iste dice svoje obećaju da će ovo ili ono misto sveto pohodit, pak ovo obećanje ne izpunjaju, jere kad upadu u bolest, ili one ili dica njihovah udilj zavite čine, a kako dijete ozdravi, vrimena ne mogu naći, zaborave se od zavita, njega ne izpunjaju i tako sveto Ime Božje gaze i pogrđuju, zato valja odgovarati od ovaki svagdašnji babski zavita (...)“ (208).

Posveti dan svečani, kao i nedilju – treća je Božja zapovijed kojom se zapovijeda posebno u određene dane ukazati poštovanje Bogu, što znači: „(...) u nedilju i u ostale svetkovine zapovidne ne valja da činimo nijedan posao tlesni koji se slugama pristoji i brez kojega možemo biti, da lašnje možemo misu slušati i ostalah dobrah dilah činiti“ (209). Stoga, griješi onaj/oni koji u te dane:

– ore, kopa, zida, sije, prede, šije, nosi štogod na konju, o sebi, u kolima ili po vodi

– trgovci koji trguju, oni koji sude, svjedoče, sile na zakletvu, kupuju, prodaju, pogađaju se

– „(...) dade se na proždrlstvo i pijanstvo, tako da i ona koja su za kuću za ranu žene i dice svoje, više puta raspe i proigra, i što je sve nedilje s velikim trudom i znojom stekao, to u jedan i drugi sath sve potroši i raspe: najprvo se dade na kocke i igre, pak

posli na psovke, zakletve i proklinjanja (...)“ (211) – sa svime time kršćani poput nekadašnjih *Čifuta* kamenuju Isusa. Posljedica pijančevanja također su brojna ubojstva u te svete dane, jer pijanci su uvijek spremni na svađu i prolivanje krvi.

– ne posluša misu u cijelosti zbog lijenosti ili nepomnje (opravdano je u slučajevima: bolesti, putovanja, čuvanja grada, kuće, djeteta ili bolesnika, velikoj udaljenosti od mjesta gdje se misa govori, vrlo lošeg vremena i sl.); spava za vrijeme mise ili radi tjelesni posao; ne šalje mlađega na misu; veći dio dana u lovu ili šetnji provede

– gospoje koje „(...) svekoliko skoro vrime jutarnjo izgube i potroše u svetac i u nedilju oblačeći se, kiteći se i izpraznosti služeći, pak posli i više puta dosta kasno u crkvu unidu, ne toliko da Boga mole, koliko da druge vide i da nji drugi vide; i ne samo da griše vrime gubeći oblačeći se, nego griše i ogledajući se i svojim izpraznim haljinama druge na grih navodeći“ (213)

– advokati, prokurator, notari ili *zabiližitelji* i ostali pisari koji jednako kao i u *poslene* dane pišu, čitaju i više puta *krv siromašku ispijaju*; malokad su na misi, a kad i jesu, dolaze s mišlju da dobiju neku parnicu

– mladići, mlade i djevojke koji igraju u kolu „I premda ne velim da je u kolu igrati vazda grih smrtni, sasvim tim zadugo u kolu igrati nije posvetiti dan svečani, nego se jest metnuti u veliku pogibio grihah i nečistoće (...)“ (214); bolje bi bilo da mladić za ručice drži plug, a djevojka vunu prede nego u tim igrama *pogibljivo* igraju. Ne nalaze se isprazne igre, pjesme i *tanci* samo u gradovima, nego i u selima, i u kućama siromašnih. Mnogi se u takvim veseljima nesretno zaruče i vjenčaju prije vremena, a krivci tome su roditelji „(...) zašto pomnjivo nisu čuvali kćeri svoje ako oni zabranjivali jesu prije da se ne udaju za nji, imali su također zabraniti njima strašno da izvan vrata grada ne izlaze na dvor igrati, tancati uz gajde i egede, uz tamburu i flautu pivati i ostalah svita dilah provoditi“ (218)

– *tepu se* po mehanama, igraju kocku, skaču u kolu i pjevaju, odviše piju, svađaju se, tuku, zaklinju, predaju se bludu.

Umjesto takvog ponašanja, u katekizmu se preporučuje u te dane pričestiti, slušati *prediku*, *nauk krstjanski*, pohoditi bolesnike, razgovarati sa sužnjima i tamničarima te činiti druga dobra djela.

Obitelj. Nakon Boga prvi koji su dostojni poštovanja i ljubavi jesu otac i mati, zatim duhovnici i ostali. Dakle, dužnosti prema roditeljima su:

- ljubiti ih, jer podsjeća i opominje Lipovčić na roditeljske muke i brige, naročito majčinske: „(...) promisli s kolikom pomnjom i s kakvom ljubavju i s kolikim trudom jesu tebe odranili, od ustah svojih odkidali da tebi provide; promisli trud i znoj radi tebe oca tvoga, promisli koliko je radi tebe mati tvoja podnila dosadah, vrtoglavštinah, žalostih, sumornostih, nespavanjah i ostalih nevoljah, kako se mučila jest dok je tebe porodila, tako da je u pogibelju smrti bila i mloge pomrle jesu; promisli kako se jest trudila tebe raneći, dojeći, smrad dan i noć čisteći, povijajući, ljuljajući, za nevolju pivajući samo da spavaš, da ne plačeš, da imaš koja želiš (...)“ (222). No, iako mati podnosi više tereta oko odgoja djeteta i na neki način više ljubi dijete od oca, budući da je otac početak njegova života, dijete je dužno više ljubiti oca.
- poštovati ih tako što pred njima treba biti gologlav, ponizan, prepuštati im svugdje prvo mjesto, slušati njihovo govorenje i podnositi njihovu starost i njezina pomanjkanja
- slušati ih u svemu što je na korist kuće i duše
- pomagati im u svakoj potrebi.

S druge strane, griješe oni koji:

- mrze i žele smrt ili koje drugo zlo svojim roditeljima; vrijeđaju ih pogrđnim riječima kao što su: *starčino, krezubče, budalo* i dr.; ismijavaju ih; srame ih se
- ne slušaju očeve dobronamjerne savjete (ali ne i kod izbora o /ne/ulasku u sveti red)
- ne hrane, ne odijevaju i ne paze na uboga, stara ili bolesna oca i majku
- zabranjuju roditeljima učiniti oporuku i dr.

Osim dužnosti djece i mlađih prema roditeljima, u katekizmu se navode i dužnosti roditelja i starijih prema mlađima. Protiv četvrte zapovijedi tako griješi/e:

- mati „(...) koja brez uzroka svojim mlikom zadovoljno svoga diteta ne rani do treće godine ili koja zloj dojkinji svoje dite daje, koja ne može zadovoljno njega raniti“ (227)
- otac koji svoje dijete ne hrani, ne odijeva ili pak suviše pije i rasipa imanje tako da djeca nemaju od čega živjeti
- roditelji koji ne uče svoje mlađe da žive pametno i bogoljubno
- navođenjem mlađih na grijeh zlim primjerom ili nagovaranjem
- prisiljavanjem mlađega da uđe u sveti red, da se uda ili oženi
- otac koji ne ostavlja sinu ništa u nasljedstvo

- stariji koji mlađega nerazložito udari, opsuje, nazivajući ga *psetom* ili *sotonom*
- stariji koji slugama ili najmenicima ne plati što im je dužan platiti za njihovu službu i trud.

Lipovčičev je stav kako djecu treba strogo i asketski odgajati, što potvrđuju njegove riječi:

„A kada počmu dica rasti i mladići biti, ne valja im mlogo na volju davati, nego ji valja dobru učiti, i ako što skrive ili sagriše, valja prutom pokarati ili jisti ne dati dokle god svoje pomanjkanje ne pozna, na kolina ne klekne i oproštenje od roditeljah svojih ne zaišće (...)“ (228).

Kad djeca odrastu, potrebno je:

- učiti ih *nauk krstjanski*
- učiti ih *ljucki* živjeti u kući i na svakome mjestu
- dati ih u školu, na zanat ili da nauče koji pošten posao s kojim će se moći prehranjivati i biti od koristi svojim starijima
- ne slati ih u nevjernička mjesta da ondje rade
- odvrćati ih od lijenosti
- paziti da nisu u zločestom društvu; da ne idu po igrama, *tancima*, „(...) da se ne mišaju s mladićih i z divojkama, jere se je bojati da ne dojde i drugo u utrobi kući, kako se više puta dogodilo jest s velikom sramotom i stidom roditeljah“ (229; podcrt. I. P.)
- ne odijevati ih prekomjerno jer će postati oholi i izgubit će djevičanstvo
- ne ih suviše milovati nego i prutom pokarati
- ne proklinjati ih u srdžbi jer prokletstvo se može i ostvariti.

Nakon dužnosti djece i mladih prema roditeljima i obrnuto, Lipovčić ukazuje na dužnost poštivanja župnika, misnika, duhovnih pastira i ostalih crkvenih ljudi, pa makar misnik bio i zločesta života „(...) jere premda su u sebi zli, sasvim tim jesu pravi misnici Božji, imadu oblast od grihah odrišivati, posvećuju tilo i krv Gospodina našega Isukrsta, zato ji valja poštovati“ (230). Poštovanje se iskazuje slušanjem i izvršavanjem njihovih *ponukovanja*, čuvanjem njihova poštenja i traženjem blagoslova od njih. Smrtno pak griješe oni koji:

- ništa ne drže do *ponukovanja* svojih pastira
- misnike ogovaraju, razglašuju njihove mane, nadomeću i lažno potvrđuju, o njima pjesme po mehanama i kućama pjevaju

– misnike ozloglašuju i njihovo poštenje uništavaju.

Jednako tako i župnik ima dužnost služiti svom stadu u duhovnim potrebama, zato griješi onaj koji:

- u svojoj župi bez uzroka i dopuštenja ne prebiva
- ako svesrdno, pametno i bogoljubno ne razdjeljuje svom puku sakramente
- ako u svojoj župi u zapovjedne svetkovine ne govori misu (kad može) i ako katkad ne kaže misu ili molitvu za svoj puk
- ako ne mari naučiti svoj puk nauk kršćanski
- ako ne pomaže ubogima u svojoj župi, ne pohodi bolesnike i ne kritizira zločince.

Po četvrtoj zapovijedi i sluge su dužne poštovati svoje gospodare, ali ne i u zapovijedima koje su protiv spasenja duše njihove. Stoga, nije dobro kad se priklone gospodarevoj mržnji prema nekome „(...) ili kada prinosi knjigu od jednoga do drugoga znajući da u onoj knjigi jedan drugoga na mejdan na puške ili na sablju zaziva“ (233). Griješe i one sluge i sluškinje koje ne slušaju gospodare, kada tajne i skrovitosti iz kuće drugima pokazuju, kad ozloglašuju i *murmuraju* protiv gospodara ili gospodarice i sl.

Koliko god su sluge dužne poštovati i biti vjerne gospodarima, tako i gospodari moraju biti krotki prema slugama i sluškinjama. Griješe zato oni gospodari koji:

- suviše viču na mlade u kući; prijete, psuju i tuku
- lažno govore o slugi/sluškinji koji/a se namjerio/la drugome služiti
- ne brinu o spasenju duša svojih sluga i sluškinja, tj. ne pokaraju ih ako lažu, psuju, proklinjaju, po noći se skitaju, idu po mehanama, piju, bludniče.

Konačno, ta zapovijed traži da se poštuju carevi, kraljevi, vladari zemaljski i starješine te da im se želi svaka sreća i čestitost. Podložnici su dužni moliti Boga za njih, davati im pravedne danke, ne ozloglašivati ih i ne psovati.

Na kraju Lipovčić naročite ovlasti i autoritet u odgoju djece daje *meštrima*, tj. učiteljima, koji imaju pravo i fizički kažnjavati djecu:

„Griše i roditelji koji meštre karaju što su dicu njihovu išibali, zato kada se dica roditeljom tuže, da jenji meštar brez uzroka iztukao, ne valja da nji žale prid njima, da se dica ne osite, jere ako se osite da nji roditelji žale, slobodnije će grišiti i neposlušni biti, i najposli na višala dojći, kako se više puta jest dogodito; zato ako žele dicu svoju u strahu Božjemu odraniti i u njima diku imati, a oni neka rane, koje je šipkom

Preceptur ili meštar zadao, zaviju melemom božanstvenim od brizovine učinjenim, to jest ako je meštar iztukao, a oni neka drugi put iztuku, i tako pokarana u skulu pošalju“ (235).

Ljudski život, ljudska čast. Ubiti drugoga vrlo je velik grijeh, grijeh *koji više u nebo* i zbog kojeg se Bog osvećuje. Uz to je veliki grijeh i samoubojstvo, stoga protiv pete zapovijedi griješe oni koji:

- od nestrpljenja, *desperaciona*, srditosti, omraze ili nenavidosti sebi ili drugome žele smrt
- savjetuju ili nagovaraju na ubojstvo bližnjega
- travama ili drugim *likarijama* čine da se dijete u majci ne začne ili da začeto ili rođeno umre
- tuku svoje trudne žene
- druge jako istuku
- mrze drugoga i žele mu nauditi
- drugoga na mejdan/pušku/sablju zovu, kao i oni koji se tom pozivu odazovu; oni su prokleti te se ne smiju u groblje ukopati.

Griješe i one žene koje zbog nepažnje mnogo rade ili igraju pa zato *pometnu* (pobace). Ovdje Lipovčić preuzima savjete *naravnika* Pistusa koji trudnicama propisuje kako da se čuvaju u svom stanju: „*prvo* valja da se mati čuva od igrih i tanacah i drugojačijega skakanja. *Drugo* ne valja da iđu u bašče, gdi se različito nahodi voće, zašto se može lako privariti, odviše jisti i ditetu nahuditi. *Treće* ne valja da se vrlo paše i steže. *Četvrto* ne valja da sluša iznenadne događaje i strašne smrti jere od slušanja oviziju može se pristrašiti i lako pometnuti. Odkuda griše muževi i ostalih kućanih koji trudnu ženu na poslove teške natiruju, na srditost i ljutost probuđuju jere po ovima mogu lako pometnuti“ (238).¹¹⁵

Griješe i oni roditelji koji preko noći djecu stavljaju pokraj sebe pa se ona uguše. Autor stoga savjetuje da ih stave *baška* (odvojeno) i bolje neka uopće ne spavaju pazeći na svoju djecu, jer „(...) više puta dijete toliko plače da se od plača i zaguši, više puta sisa stoji toliko vrimena djetetu na usti da se i zadavi, pak veliš nehote je bilo, zaspala sam, ali tvoja je dužnost bila bditi i ne spavati dok dijete posasne (...)“ (239). Da su takvi slučajevi očito bili česta pojava u

¹¹⁵ O brojnim i teškim poslovima koje je obavljala trudnica piše Lovretić: „U velikoj kući je poso velik, a ženu ne štede, kad je trudna, nego radi i tegli jednako ko i druga, koja je laka života. (...) Tako i žena, dok je trudna, radi i muči se, mora na svaki poso, dok ne rodi. Zar su jednu ženu trudovi napali u poļu?“ (Lovretić, 1990: 256). Najviše je to bilo izraženo u zadrugama, dok se kasnije u samačkim obiteljima ipak više brinulo i ugađalo trudnicama.

svakodnevnom životu puka, potvrđuje to osim opširnih savjeta i apel upućen župnicima: „Opominjam i župnike i ostale pripovidaoce da ova u crkvah često puku priporučuju i pripovijaju: neka muževi ne tiraju žene dojeće na tako velike poslove da se umore i obnoć od truda svrhu djeteta zaspu, jere će strašan razlog Bogu davati“ (239).

Kada je riječ o ljudskoj časti, onda se u osmoj zapovijedi zabranjuju sve one riječi kojima se može nepravедno uvrijediti poštenje drugoga. Jedan od najvećih grijeha je krivo svjedočenje, naročito ono na sudu jer njime se griješi protiv Boga, suca, bližnjega i skupštine. Na krivo svjedočenje nagovaraju najprije novci: „jere tako je svit lažljiv da voli čovik mit uzeti, nego istinu na sudu kazati“ (259), zatim ljubav prema optuženom koji je prijatelj ili rodbina, strah od starješina i konačno mržnja prema bližnjemu. Protiv te zapovijedi griješe oni koji:

- skrovito tuđe zlo ili *pomanjkanje* prokazuju drugima (osim ako je velika potreba, kao npr. starijemu očitovati *pomanjkanje* njegova mlađeg da ga može ukoriti ili od grijeha odvratiti)
- ne govore koju su pokoru dobili za svoj grijeh
- pomažu ili potiču druge na ozloglašavanje
- zlo govore za drugima, bilo istinu ili laž; takvi moraju vratiti poštenje ozloglašanim
- bez uzroka okrive i sude drugome samo zbog sumnje i vjere da je kriv.

U odnosu na krivi sud, tj. nepravедno osuđivanje bližnjega, Lipovčić kao uzroke navodi:

- omrazu, *nenavidost* prema bližnjemu
- srce puno zloće
- oholost

te savjetuje kako se sačuvati od njega:

- gledati na sebe i svoje grijehe („Ne može čovik na svitu bolje živiti niti mirnije, nego onda kada vazda govori i promišlja: što sam ja? i kada drugoga ne sudi“ /265/)
- tuđa djela *na dobru stranu* tumačiti.

Ozloglašanje ili nepravедno uzimanje tuđega poštenja, koje je najveće dobro na ovome svijetu, očituje se:

- ocrnjivanjem bližnjega sa željom da ga se učini nepoštenim (bilo govoreći laž ili istinu ili pak tumačeći ono što su čuli na opak način)
- kod onih koji su *jezični* „(...) i premda ne imadu volje drugoga ozloglasiti, sasvim tim u mlogome svome govorenju ili ričma tuđe grihe i pomanjkanja očita i skrovita protresaju i nji spominaju“ (267).

Poštenje uzeto po *ozloglašenju* valja se vratiti, a Lipovčić to osobito poručuje određenim slojevima ljudi: „Ovo neka dobro upamte podložnici koji od kraljah i principah svojih pisme i knjige nepoštene čine za njihovo ozloglašenje; neka dobro upamte sluge i sluškinje koje ozloglasuju svoje gospodare, kojima su prije služili; neka dobro upamte gospodari koji svoje sluge i sluškinje ozloglasuju; neka dobro upamte učenici i podložnici koji za gospodarom svojim, za meštarih svojimah mloge laži govore i iznose, da svoja dila zločesta izporuče i pokriju, neka dobro velim upamte (...)“ (270; podcrt. I. P.).

Nakon *ozloglašenja* autor izdvaja grijeh psovke koji također zabranjuje osma zapovijed. Dok je za ozloglašenje karakteristično da ne biva naočigled drugoga, nego tamo gdje on ne vidi i ne čuje, „(...) psovka običaje bivati u oči, zato psovka neće reći drugo nego nadivanje takva imena koje veliko pomanjkanje ili u duši ili u tilu zlamenuje, kao kada drugoga nazoveš lažcem, budalom, grbavcem, slipim, kopiletom, hersuzinom, pijancem, priljubodincem i ostalah (...)“ (273). Bilo glasno govoreći ili šapćući, u svakom slučaju riječ je o velikom grijehu jer unosi nemir i nesklad.

Za laž se pak kaže da je „(...) govorenje protiv pameti, to jest laž jest drugo jezikom govoriti, a drugo srcem i pamću misliti“ (276) i odnosi se na tri vrste laži: onu koja biva od šale, izmišljenu da bi se umirila svađa i *naudljiva* kojom se laže da bi se drugome naudilo.

Spolnost. Nakon pete Božje zapovijedi koja štiti ljudsko tijelo, šesta zapovijed zabranjuje svako djelo kojim se vrijeđa čovjekovo poštenje. Među svim nečistim djelima najveći je grijeh *priljubodinstvo* (preljub), jer njime se čini nepravda sakramentu ženidbe. Preljubnik je ujedno i *hersuzin* jer krade i daje drugome ono što nije njegovo: „(...) jere budući da je žena i muž jedno tilo, oni koji krade tilo svoje žene i daje drugome, krade što nije njegovo (...) zato je veći grih nego da bi čovika osakatio, nogu ili ruku odsikao ili njemu što ukrao (...)“ (241). Ostali grijesi protiv ove zapovijedi su:

- grijeh puteni koji čini neoženjeni s neudatom
- *rodokvarje* (rodoskvrnuće)
- *svetokvarje* je kada se čini grijeh puteni s Bogu posvećenim drugom ili s *duvnom*
- homoseksualnost, tj. grijeh „koga čini muško s muškim ili žensko ženskim prosipajući sime izvan suda naravnoga (...)“ (245)

- sodomija, tj. grijeh „koji se čini živinom nerazložitom (...)“ (245)¹¹⁶
- masturbacija, tj. *povoljno prosipanje simena*
- ljubiti drugoga ili drugu radi *naslađenja tlesnoga*; bilo da se međusobno ljube dvije žene, dva muškaraca ili muškarac i žena (iako je veći grijeh kad je riječ o ljubljenju među pripadnicima istog spola)
- poljubiti ili nepošteno dotaknuti drugoga/drugu s *naslađenjem*
- nepodobnim, od Boga i *naravi* neodređenim načinom činiti puteno djelo
- gledati drugoga/drugu s *naslađenjem*
- gledati drugoga ili *živinu* s *naslađenjem* kako čini puteno djelo
- govoriti ili pjevati nepoštene pjesme s *naslađenjem* ili da bi se u drugome pobudilo isto *naslađenje* i želja
- pjevati ili svirati da mladež može igrati „(...) jere su kao jedan mišćić s kojim se vatra podužiže, tako oni podužižu mladež na poželenjah i naslađenjah tlesnih“ (248)
- silovati djevicu ili ženu
- silom izvesti iz kuće ili varoši ženu, djevojku ili muško za učiniti djelo nepošteno.

Katekizam nabroja i načine kako se čuvati od bludnih misli i želja, a to su:

- promišljati sramotu, smrad i grubost tog grijeha
- promišljati kratkoću nečistog *naslađenja* u usporedbi s mukama paklenim kao kaznom
- promišljati nedostojnost takvog djela kojim se oskvrnjuje ljudsko tijelo kao prilika Božja
- promišljati nemir u duši koji se javlja kao posljedica nečistog *naslađenja*
- promišljati četiri posljednje stvari: smrt, sud, pakao i raj
- ponizno se moliti Bogu
- biti svjestan da je Bogu sve znano
- *ne stajati zaludu*
- čuvati svoja *očućenja*, naročito oči i ruke
- *pedipsati* svoje tijelo bdjenjem, postom i ostalom pokorom.

¹¹⁶ Na ovome mjestu Lipovčić se obraća župnicima dajući im savjet kako da govore i odvrćaju od tako strašnih grijeha: „(...) da od ovih ili malo ili skrovito govore, navlastito prid mlađima, da se ne nauče zloći, i tako da pripovijdanje ne bude uzrok i nauk grijeha“ (245; podcrt. I. P.).

Naime, deveta Božja zapovijed nastavlja se na značenje šeste te zabranjuje upravo nepoštene misli i želje. Pritom Lipovčić posebno izdvaja udovice i ostale žene:

„Iz oviju slidi da griše udovice i žene ostale smrtno kada se povoljno spominjaju i naslađuju u prošasti dili, koja su činili s muževi svojim, premda slobodno; niti je slobodno, nego grih ženi misliti o onima dili, koja s mužem čini i naslađivati se u njima onda kada muža nije kod kuće jere se po tome naslađenju među u pogibio od prosuća simena svoga (...)“ (278).

Materijalna dobra. Uz život i poštenje, treće što čovjek najviše ljubi jesu njegova materijalna dobra, tj. stvari potrebne za život na zemlji. Tumačeći sedmu zapovijed Lipovčić navodi četiri najveća uzroka koja čovjeka potiču na krađu:

- *prignuće naravi* na krađu, tj. navika zbog koje se kradljivci ne boje kazne
- zločesto društvo u kojem su se mnogi naučili krasti, jer s njime su naučili igrati, piti i dr., pa kad nemaju s čime, onda krađu od oca ili koga drugoga
- nepomnja roditelja koji ne prekoravaju djecu kad štogod ukradu
- *zla prilika* roditelja, tj. loš primjer roditelja koji djecu još i uče ili sami pred njima krađu.

Budući da na svijetu postoji mnogo različitih ljudi, mnogo je i načina kojim se griješi protiv te zapovijedi. Ovdje se navode:

- *prokuraturi* i advokati koji brane nepravednu stvar
- oni koji vladajući općinskim dobrima troše ista dobra za svoje potrebe
- roditelji koji više od bogatstva daju jednome nego drugom djetetu
- sinovi koji nastoje što više uzeti od roditelja na samrti ili ne provode pravedno njihovu oporuku, nego potroše i ono što pripada njihovoj braći i sestrama
- sluge i sluškinje koji krađu dosta *jedžeka* i pića od gospodara pa to daju svojim prijateljima ili ostave za sebe
- *zanačije* koji izrađuju stvari tako da se brzo pokvare ili najmenici koji nepošteno rade, ali uzmu cijelu plaću
- oni koji međe ili *atara* (dio zemlje) odnose i sebi prisvajaju komad tuđe zemlje
- oni koji ne plaćaju *desetak* određen od Boga i Crkve
- vodeničari i mlinari koji uzimaju *ušura* više negoli trebaju
- oni koji nekorisnu i pokvarenu stvar prodaju kao dobru (npr. kravu ili vola)

- oni koji drugima daju lažni novac (dobri kršćani takav novac pribijaju čavlina da se drugi ne varaju)
- oni koji lažno mjere ili prodaju
- oni koji kupuju ukradenu stvar
- oni koji kvare tuđu šumu podsijecajući mladice
- oni koji ne plaćaju dugove ili koji se zadužuju znajući da neće moći ili neće htjeti platiti
- nepravedni trgovci i kupci koji lažno i na štetu drugoga prodaju ili kupuju
- onaj koji uzima natrag stvar poklonjenu
- onaj koji drugome ne čini što je obećao ili mu je dužan
- pastir koji pušta imanje koje čuva u tuđu hranu ili livadu
- oni koji krađu voće i dinje tako da više puta pogaze vriježe, pa onaj čije su nema više koristi od njih
- onaj koji skuplje prodaje kad se ne plaća odmah puna cijena ili koji kupuje jeftinije kad se plaća unaprijed
- onaj koji s prijevarom kupuje po mnogo manjoj cijeni jer je onaj koji prodaje u velikoj potrebi
- onaj koji prodaje stvar po mnogo skupljoj cijeni nego je njezina prava vrijednost
- trgovci koji se dogovore da svi drže jednako visoku cijenu stvari ili s mitom izvade od gospode dozvolu da samo oni smiju prodavati određenu stvar
- onaj koji na smrti ništa ne ostavi rodbini (npr. otac sinu)
- oni koji u vrijeme glada i siromaštva drže stvari i čekaju još veću glad i siromaštvo da bi ih onda mogli još skuplje prodati
- oni koji ne vrate pronađenu stvar onome čija je ili se ne trude pronaći vlasnika
- oni koji krađu (svete) stvari iz crkve ili iz kojeg drugog svetog mjesta.

Deseta zapovijed nadopunjuje značenje sedme i to zabranjujući želju za tuđim stvarima i dobrima, odnosno želju za svime onim što se zabranjuje sedmom zapovijedi.

Brak. Definicija braka kakvu daje Lipovčić kaže: „Ženidba jest povoljno združenje po zakonu čovika i žene s odlukom i obećanjem da će jedan drugoga do smrti paziti i njegovoj putenoj razložitoj volji poslušan biti, po komu združenju Bog daje njima milost da mogu pravu ljubav među sobom do smrti uzdržati, dicu izroditi, u strahu Božjemu podignuti i odraniti, i zato koje Bog jedanput po vinčanju sastavi, nijedna zemaljska oblast ne može do smrti

raztavit, niti pravoga vinčanja među njima pokvarit“ (346–347). Uz to napominju se još: nužnost ispovijedi prije primanja sakramenta ženidbe, preporuka po uzoru na običaj Nijemaca da se prvu bračnu noć zaručnici suzdrže od putenog djela, važnost imanja odluke o rađanju djece te vjenčanje pred vlastitim župnikom (ili s njegovom dozvolom) kao uvjet pravovaljanog vjenčanja.

I prije negoli istumači dužnosti oženjenih, autor se uredotočuje na mnoge *uzroke od nesrične ženidbe i nevoljnog stanja* među supružnicima. Tako se kao uzroci nabrajaju:

- gledanje na ljepotu i bogatstvo odabranice umjesto na dobrotu i bogobožnost
- razlika u staležu; ako je jedno siromašno, a drugo bogato, tada potonje stalno kori siromašno i nema mira između njih
- izostanak preporuke i molitve Bogu
- jelo, piće i igranje prije vjenčanja zbog kojih se smrtno sagriješi i tako grješni zaručnici primaju sakrament
- zločest prijašnji život.

Lipovčiću nije nepoznat ni običaj zaruka prije vjenčanja koje se također mogu pokvariti zbog različitih razloga, međutim, on ih *ostavlja na stranu* „(...) jere ljudi crkveni, koji sami mogu zaručenje pokvariti, to mogu najći u različiti knjiga“ (348). Ono na što se stavlja naglasak jest obveza mlađih da pitaju roditelje za dopuštenje, tj. blagoslov prije vjenčanja. Premda bi i bez dopuštenja roditelja vjenčanje valjalo, zaručnici bi smrtno sagriješili. S druge strane, autor opominje i roditelje: „Nek se paze i roditelji i neka ne natiruju mlađe svoje u red onda kad vide da mlađi imaju volju ženiti se, neka ne natiruju da se mlađi žene onda kad mlađi imaju volju u red unići: ako žele ne poznati svrhu sebe srditost Božju“ (348).

Kada je riječ o dužnostima vjenčanih, onda je kao prva navedena: „da po porodu ljuckomu uzdrži se i uzmlži narod čovičanski na zemlji“ (349), dakle prokreativna funkcija braka. S obzirom na nju mora se paziti da se omogući začće, rođenje i odgoj djeteta u strahu Božjem. Tek potom ističu se i dužnosti da:

- vjenčani jedan drugoga pomažu i razgovaraju u teškoćama zemaljskoga života
- jedan drugoga čini zadovoljnim u *naravnoj* putenjoj volji
- jedan drugoga svesrdno ljubi i pazi.

Iako vjenčanjem zaručnici obećaju doživotno zajedničko življenje, Crkva ipak zbog nekih razloga dopušta rastavu. To su sljedeći razlozi:

- ako bi netko od supružnika postao nevjernik
- ako bi prije putenog djela sa supružnikom jedan od njih ušao u sveti red
- ako bi jedan od supružnika učinio veliki puteni grijeh (ako su oba u tome sagriješili, tada nemaju pravo rastati se)
- ako svoga druga nerazložito, nemilosrdno i živinski tuče i prijeti smrću
- ako svoga druga navodi na grijeh
- ako bi obolio od teške bolesti od koje bi se drugi mogao lako otrovati
- ako se oboje dogovore ući u sveti red ili ako su stari pa odluče ne živjeti zajedno, bez obzira što neće ući u sveti red.

U odnosu na zadovoljavanje putene volje između supružnika, Lipovčić naglašava kako ona treba biti *naravna*, razložita i pametna, jer „(...) ako li išće u pijanstvu ili kada drugi ne može brez svoje bolesti i kad hoće nenaravnim načinom činiti, tada mu nije dužan privoliti. Velim *nenaravnim* jere nije naravni način, nego je grijh namistiti se ili se izmaknuti da sime ne uniđe u sud naravni ili porod ne slidi ili kojim drugim načinom jedno drugome sime prosuti, jest grijh smrtni“ (350).

Tumačeći kako se supružnici trebaju voljeti, autor ukazuje na važnost međusobnog poštivanja, razgovara, strpljivosti, a ne „(...) da jedno drugo po kuća raznosi i na njega se tuži da je pijanac, nevaljal (...) ako jedno jest prignuto na srditost, na psovke i na proklinjana, drugo neka ova s uztrpljenjem pridobiva i podnosi“ (351).

Zanimljivi su i znakoviti primjeri koje navodi Lipovčić, a koji pokazuju zašto i kada treba biti strpljiv, ovisno je li riječ o muškoj ili ženskoj trpnoj poziciji:

„Pitaše jedanput Alkibijades Sokrata: zašto svadljivu ženu u kući trpi, on odgovori: jeda li ti ne podnosiš u kući tvojoj guske, koje često gagću? Odgovori Alkibijades: podnosim, velim, ali mi one nesu jaja i guščiće legu. Reče Sokrata: i moja Ksantipe žena rađa meni dicu. Ako li čovik počme se karat i bučiti po kući, ne valja da se i žena kara, nego neka ljubav i uztrpljenje ukaže, kako opominja Duh Sveti govoreći: *Responso mollis frangit iram, durus sermo suscitatur furorem. Prov. 15*. Odgovor sladak tiši srditost, a govorenje žestoko probuđuje srditost, i to najveće nek obslužuje onda kad se muž kući povrti pijan, tada velim nek se sasvim ljubezniva, tija i krotka ukaže, s kojom tihoćom muža od psovki i srditosti hoće odvratiti“ (351).

Osim toga, upozorava se i na opasnost od ljubomore ili *ljubosumnje* iz koje proizlaze mnogi grijesi: krivi sud, ozloglašenje, omraza, nenavidnost, psovke i ostalo.

Analizom diskurza o svakodnevici u Pavićevu sažetku *Rimskog katekizma* i Lipovčićevu priručniku katehetskih propovijedi uočava se bitna sadržajna razlika. Dok je glavno obilježje Pavićeva katekizma sažetost, jezgrovitost i utemeljenost u Svetome pismu, sadržaj Lipovčićeva katekizma potvrđuje nasljedovanje bellarminovske tradicije. Ta tradicija očituje se najprije u predgovoru u kojem autor promiče načelo jednostavnosti i razumljivosti u približavanju kršćanskog nauka ljudima sa sela, a potom u tumačenjima Deset Božjih zapovijedi i sakramenta braka koja obiluju konkretnim primjerima s uporištem u svakodnevnom životu.

d) kontroverziji katekizam

Kontroverza između katolika i pravoslavnih ostavit će značajan trag u vjerskoj knjizi u Slavoniji, pa tako i u katekizamskoj literaturi.¹¹⁷ Suživot vjernika i jedne i druge crkve¹¹⁸ nametnuo je potrebu za tekstovima koji su se bavili kontroverzama dviju crkava, a njihova je svrha bila dvostruka: „(...) da u jednu ruku svoje vjernike učvrste u vjeri, a u drugu ruku da utru puteve uniji s Rimom“ (Matić, 1945: 56). F. E. Hoško navodi tri naslova i tri autora kada je riječ o slavonskoj osamnaestostoljetnoj katekizamskoj književnosti s kontroverzijiškom tematikom: *Istinu katoličansku* (Budim, 1732.) Antuna Bačića, *Razgovor prijateljski među kerstjaninom i ristjaninom Frančeska i Teodora nad plemenitim i ugodnim nazivanjem*

¹¹⁷ Iako *kontroverzistička teologija* podrazumijeva metodičko-sustavno teološko razmišljanje o učenju nekatoličkih kršćanskih vjerskih zajednica, „zbog geopolitičke povezanosti Hrvatske s njezinim susjedima koji su tijekom povijesti prihvatili pravoslavlje hrvatski teolozi su se u mnogo većem broju bavili s pravoslavnom teološkim temama, dok su kontroverzističke rasprave s predstavnicima protestantizma, iako značajne, ipak malobrojnije“ (Kolarić, 2005: 835, 861). Juraj Kolarić upućuje i na tiskopis *Hrvatski kontroverzistički teolozi* (Zagreb, 2001.) Vlade Košića, u kojem autor donosi pregled hrvatskih teologa koji su napisali djela iz kontroverzističke teologije, te smatra da je ona u odnosu prema pravoslavlima i protestantima u omjeru 28 prema 4 u korist pravoslavnih kršćana. Mnoga djela hrvatskih kontroverzista napisana su, tvrdi autor, u „pomirljivom i dijaloškom duhu“ te tako ovi autori predstavljaju preteče ekumenizma iniciranog na Drugom vatikanskom saboru.

¹¹⁸ „Priljevom vlaških doseljenika iz pravoslavnih i drugih uglavnom nekatoličkih sredina u jugoistočnoj Europi u hrvatske zemlje u 16. i 17. stoljeću pravoslavlje je postalo nezaobilazan čimbenik na prostoru koji je inače dominantno pripadao zapadnoj kršćanskoj ekumeni. (...) Utjecaj pravoslavne crkvene hijerarhije na krajiškome tlu ostvarivao se na znatno višem stupnju intenziteta nego što je to bio slučaj na hrvatsko-slavonskom civilnom području, jer se upravo na krajiškom području u ranome novom vijeku sustekao ponajveći broj pripadnika pravoslavne vjeroispovijesti“ (Holjevac, Moačanin, 2007: 84, 85–86).

„*Faljen Isus*“ (Budim, 1736.) Stjepana Vilova i pastoralni priručnik *Ručna knjižica za utiloviti u zakon katoličanski obraćenike* (Pešta, 1769.) Emerika Pavića (Hoško, 1985: 174).¹¹⁹

U ovome su radu predmet analize diskurza o svakodnevicu spomenuti Bačićev i Pavićev kontroverziji katekizam.

Antun Bačić

Istina katoličanska (1732.)

U odnosu na franjevca Antuna Bačića¹²⁰ i njegovo djelo u hrvatskoj književnopovijesnoj literaturi predznanstvene faze razvidno je kako je svima ostala nepoznata godina njegova rođenja, ali zato poznato, između ostaloga, da je za života objavio *Istinu katoličansku* u Budimu (1732.), dok mu je *Život majke Božje* posmrtno objavio Ivan Velikanović 1773. godine u Pečuhu (Ljubić, 1869: 492). Navedenoj bibliografiji Josip Forko pogrešno pripisuje Bačiću autorstvo Vilovljeva djela *Razgovor prijateljski* (Budim 1736.)¹²¹ (Forko, 1884: 7), a Šime Ljubić dodaje još i ovo: „Kukuljević spominje Antuna Bačića kao spisatelja *vire katoličanske*, tiskane u Budimu g. 1726. Ovo je valjda sve jedno sa Bačićevom istinom, a samo moglo bi biti prvo izdanje iste knjige“ (Ljubić, 1869: 492). Ta je Ljubićeva bibliografska napomena u predznanstvenoj fazi hrvatske znanosti o književnosti ostala nerazjašnena, a u znanstvenoj se fazi nje više nitko nije ni sjetio pa onda ni provjerio.

U znanstvenoj fazi hrvatske književne historiografije čak četiri povijesti uopće ne poznaju ime Antuna Bačića (Ježić, 1993.; Franičević – Švelec – Bogišić, 1974.; Frangeš, 1987.; Jelčić, 2004.), u njih tri ostalo je samo ime i prezime bez ili s godinom i mjestom rođenja i smrti (Drechsler, 1907¹²²; Vodnik, 1913: 342; Kombol, 1961: 348) dok Georgijević

¹¹⁹ Osim katekizamske književnosti poznata su i djela drugačije žanrovske pripadnosti a koja se također bave kontroverziji tematikom. To su: *Controversiae Ecclesiae orientalis et occidentalis* (Graecii, 1752.) Franje Ks. Pejačevića, *Kamen pravi smutnje velike iliti početak i uzrok istiniti rastavljanja crkve Istočne od Zapadne* (Osijek, 1780.) Antuna Kanižlića te hrvatski prijevod propovijedi *Predika od jedinstva u krstjanstvu* (Beč, s.a.) Antuna Ružičke koju je preveo Adam Tadija Blagojević (Matić, 1945: 57–61).

¹²⁰ Antun Bačić (Vrba kraj Broda na Savi, oko 1690. – Našice, 12. XII. 1758.) odrastao je u slavonskim mjestima Jagodnjak i Nard, studirao filozofiju i teologiju u Italiji, propovijedao, mnogo čitao, te se isticao u gregorijanskom pjevanju i sviranju orgulja (Jakošić, 1988: 66). Poznato je i da je bio namjesnik provincijala u Prekosavlju, definator upravnog vijeća Provincije, kustod, namjesnik provincijala za cijelu Bosnu Srebrenu te „posljednji provincijal prije odjeljivanja samostana u Slavoniji i Podunavlju u zasebnu Provinciju sv. Ivana Kapistrana 1754–57.“ (*Hrvatski franjevački biografski leksikon*, 2010: 26–27).

¹²¹ Međutim, tri godine kasnije Forko se očito predomislio, zapravo priklonio mišljenju Emerika Pavića pa *Razgovor prijateljski* ipak pripisuje fra Stjepanu Vilovu (v. Forko, 1887: 4).

¹²² Branko Drechsler spominje Bačića u kontekstu drugih franjevaca koji su ostavili trag u slavonskoj književnosti prije izdanja Relkovićeva *Satira*, „(...) a poimence se ističu: Stjepan Vilov, rođeni Budimlija, Filip

(1969: 216) donosi najnužnije bio-biografske podatke. Nešto više prostora Bačiću dodjeljuju Matić (1945: 56, 143) i Novak u trećoj knjizi svoje *Povijesti* (1999: 897–898) smještajući ga u kontekst kontroverze između istočnoga i zapadnog kršćanstva, s tim da Novak stavlja samo naslov *Istine katoličanske*, odnosno isto tako samo naslov njegova *Života majke Božje, kraljice i gospoje naše prisvete divice Marije* u kontekst slavonskih pripovjedača s početka 18. stoljeća.

Što se tiče žanrovskog određenja *Istine katoličanske*, poznato je kako je ona kod Šafařika svrstana u poglavlje skupnoga naziva *Sittenlehre* (moralni zakon, nauk o ćudoređu) (Šafařik, 1865: 228, 229), a danas se određuje pojmom katekizam ili kontroverzijiški katekizam. Iako je potonje određenje sasvim opravdano, Hoško ističe kako je ona „(...) prvenstveno sveopći teološki priručnik ili katekizam s naglašenim teološkim pristupom razradi građiva, a kontroverzijiški značaj je u drugom planu“ (Hoško, 1985: 45).¹²³

Katekizam *Istina katoličanska* fra Antuna Bačića ima puni naslov:

ISTINA | KATOLICSANSKÁ | Illiti | Skazagnie upravgliegnia špafonofnoga | Xitka Karftianskoga. | *S' zabilixegniem* | Zablugiegnia Garfckoga odmet- | tnicftva, illiti Garcskié Erexiah, ú koiefu | nefrichno upali, odkadfuše od Rimské | Czarkvé oddilili. | Sve izvagiemo iz švetoga Pifma, iz naukah švetie Ota- | czah, i razliky Kgnigah, sloxeno ú iezik Illiricsky, | i ná švitloft dato. | Pò | Oczu Frá ANTUNU BACHICHIU | Réda malé Bratié obsluxitegliah S. O. FRANCESCKA, | Provinczié Sreberno-Bofanské, Gvardianu ú Budjmu. | PRIKAZANA | Priuzvišćenomu velicsanftvu Gospodina Gña- | EMERIKA ESTHERHAZY, | Rimskoga Czarftva Principa: Vlastelina od Galanthé: | Primata Kraglieftva, i Arkibiskupa | Ostrogonskoga &c. &c. | *Godinè M. DCC. XXXII.* | *Z' dopusctegniem Starifcinah.* | ù Budimu kod Ivana Giurgia Nottenftein.¹²⁴

(ISTINA | KATOLIČANSKA | iliti | skazanje upravljenja spasonosnoga | žitka krstjanskoga | *s zabilizenjem* | zabludenja grčkoga odmet- | ništva iliti grčkije erežijah, u koje su | nesrićno upali odkad su se od Rimske | crkve odilili. | Sve izvađeno iz Svetoga pisma, iz naukah svetije ota- | cah i razliki knjigah, složeno u jezik ilirički | i na svitlost dato | po | ocu fra ANTUNU BAČIĆU | Reda Male braće obslužiteljah S. O. FRANCESKA | Provincije Srebrno-bosanske, gvardijanu u Budimu | PRIKAZANA | priuzvišenomu Velićanstvu gospodina Gna- | EMERIKA ESTHERHAZY, | Rimskoga cesarstva principa, vlastelina od galante, | primata kraljestva i arkibiskupa | ostrogonskoga &c. &c. | *Godine M. DCC. XXXII.* | z dopuštenjen starišinah. | U Budimu kod Ivana Đurđa Nottenstein.)

Lastrić iz Očevja u Bosni, Antun Bačić, Jerolim Lipovčić, rodjeni Požežanin, Emerik Pavić, rodjeni Budimilija, a u njihovu je kolu samo jedan svjetovni svećenik Antun Josip Knezović, kanonik kaločki“ (Drechsler, 1907: 5).

¹²³ Takvog je mišljenja i J. Forko kad kaže: „Djelo je više naravi poučne nego li polemičke“ (Forko, 1884: 6).

¹²⁴ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E - 8° - 47. Opseg katekizma je /24/ + 570 + /2/ stranice u 8°.

ISTINA KATOLICSANSKA

Illiti
Skazagnie upravgliegnia spafonofnoga
Xitka Karftianskoga.

S' zabilicegniem
Zablugiegnia Garfckoga odmet-
tnicstva, illiti Garfskié Erexiah, ú koiefu
nefrichno upali, odkadfufe od Rimské
Czarkvé oddilili.

Sve izvagieno iz fvetoga Pjfsma, iz naukah fvetie Ota-
czah, i razliky Kgnigah, sloxeno ú iezik Illiricky,
i ná fvitloft dato.

Pò
Oczu Frá ANTUNU BACHICHIU
Réda malé Bratié obsluxitegliah S. O. FRANCESCKA,
Provinczié Sreberno-Bofánské, Gvardianu ú Budjmu.

P R I K A Z A N A.
Priuzviscenomu velicsanstvu Gospodina Gña-
EMERIKA ESTHERHAZY,
Rimskoga Czefarftva Principa: Vlastelina od Galanthè:
Primata Kraglieftva, i Arkibiskupa
Oftrogonskoga &c. &c.

Gedinè M. DCC. XXXII.

Z' dopusctegnien Starilcinah.

ù Budimu kod Jvana Giurgia Nottenstein.

Slika 9. Naslovna stranica *Istine katoličanske* (1732.)

U *Istini katoličanskoj* glavna poglavlja raspoređena su na sljedeći način:

– *Poštovanomu štiocu.* (XI–XII, nepag. str.)

– *ZABILIŽENJE razgovorah, članakah, poglavjah i erežijah koje se naode u ovizije knjiga.*
(XIII–XXI, nepag. str.)

– *RAZGOVOR I. Od zapovidi Božji.* (str. 1–137.)

- RAZGOVOR II. *Od vladanja crkvenoga.* (str. 138–205.)
- RAZGOVOR III. *Od griha.* (str. 206–258.)
- RAZGOVOR IV. *Od sakramenatah.* (str. 259–429.)
- RAZGOVOR V. *Od stvorenja svita.* (str. 430–491.)
- RAZGOVOR VI. *Od suda općenoga.* (str. 492–508.)
- RAZGOVOR VII. *Od purgatorija i pakla.* (str. 509–557.)
- ZABILUŽENJE stvari poglavitije koje se naode u ovje knjiga. (str. 558–570.)

Poštovanomu štioeu. – riječi su u naslovu predgovora kojim se Bačić obraća potencijalnim čitateljima svoje *Istine katoličanske* i u kojem daje informacije o sebi kao autoru, o motivaciji za nastanak djela i o *bogoljubnom štioeu*. U odnosu na sebe autor koristi topos skromnosti kako bi naglasio svoju *slabost znanja* zbog koje i vrijednost samog djela ne premašuje značenje *vrlo slabog nauka, malahnog truda, slabog dila* ili *slabog truda*. On je također svjestan kako u pisanju nauka vjere „(...) mudri bogoslovci znojeći se vrlo trude i u svagdanjemu učenju početak i svrhu života svoga zatvore i sa svijem tijekom trudom i nastojanjem na svrhu doći ne mogu, da im još što znati ne potribe“ (XI, nepag. str.). Dakle, Bačić ne piše katekizam da bi se oholio već je glavni razlog pisanja i *stavljanja u tuđ posao* vezan uz njegove dužnosti čitanja različitih knjiga i uz iskustvo pastoralnog rada među pukom/vjernicima. Naime, htio je ukazati u čemu *blude* oni koji su se odmetnuli od Rimske crkve i priklonili se *eretičkomu nauku*,¹²⁵ i to prvenstveno prilagodivši tumačenje *neumitnim* čitateljima „(...) za njihovo duhovno zabavljenje i duše korist“ (XII, nepag. str.).

Uzimajući u obzir prije svega opće značajke katekizma kao žanra koji obrađuje temeljne istine i sadržaje kršćanske (katoličke) vjere, ne ulazeći usko u kontroverzijski aspekt, tj. *erežije* u *Istini katoličanskoj*,¹²⁶ istraživanje u nastavku usmjerava se prema konstrukcijama modela svakodnevnoga života u jednom kontroverzijskom katekizmu namijenjenom *neumitnom* čitatelju.¹²⁷

¹²⁵ Bačić upozorava čitatelja da ne misli na sve Grke kad piše o heretičkom nauku, jer „(...) ima dosti hoj jednokupno s nami ispovidaju istinu i slide svetu Crkvu rimsku (...)“ (XII, nepag. str.), tj. pri tom iz heretičke misli izuzima grkokatolike.

¹²⁶ O *eretičkom nauku* u *Istini katoličanskoj* može se pročitati u: Hoško, 1985: 46–47.

¹²⁷ Jedan dio istraženih elemenata svakodnevice u Bačićevoj *Istini katoličanskoj* prikazan je u radu *Nenabožno u funkciji nabožnoga* koji je nastao u koautorstvu s prof. dr. sc. Zlatom Šundalić. Taj rad objavljen je u dvije publikacije: u časopisu *Lingua Montenegrina*, god. V, sv. 1, br. 9, Podgorica, 2012. godina (str. 323–360.) i u Zborniku o fra Antunu Bačiću: radovi znanstvenoga skupa održanog 14. i 15. travnja 2010. u Slavonskom Brodu i Našicama, uredila Tatjana Melnik, Slavonski Brod – Našice, 2013. godina (str. 304–332). U ovom će se radu djelomično služiti i podacima iz spomenutog rada.

Nauk vjere. Deset Božjih zapovijedi, koje su prema *Istini katoličanskoj* osnova svakoga zakona, traže, ukratko rečeno, „(...) da onoga ljubimo i štujemo od koga dobra primamo, što iste živine nerazložite običaju činiti; i što ne bismo radi da se nama učinij, potrebno je, da ni mij drugomu ne činimo“ (2). O zakonu vjere govori pak ponajviše prva zapovijed, čije je značenje prema Bačiću dvostruko: *ukazujuće* i *zabranjujuće*. Prvo značenje odnosi se na vjeru, ufanje i ljubav prema Bogu, a drugo zabranjuje služenje idolima, nevjeru i drugo. Kada se govori o *ljubavi*, najvećoj kreposti koja najprije podrazumijeva ljubav prema Bogu i sebi samome¹²⁸, nemalo riječi posvećeno je dužnosti ljubavi prema *iskrnjemu*, tj. svakome onom:

„(...) koji je moguć saraniti se, toliko pravedan, koliko nepravedan, toliko eretik, koliko neznanbožac; i sve ove, valja da ljubimo duhovno, to jest želeći im spasenje i odvraćanje od zla, a poznanje jednoga Boga: i prem da kadgod mrzimo na grišnika zaradi koga zla činjenja, ali ga i onda ljubimo, zašto ne mrzimo na njega nego na ono zlo koje je u njemu“ (46; podcrt. I. P.).¹²⁹

U velikoj *duhovnoj* potrebi, kao što je na primjer krštenje ili ispovijed, vjernik je dužan i život svoj za blišnjega staviti, što pak u velikoj *tjelesnoj* potrebi nije dužnost. Potonja dužnost zemaljske je naravi, stoga ne čudi da se u njoj postavljaju ljudskoj prirodi svojstveni prioriteti: „Na priliku da se potope mlogi, najprije bismo dužni bili pomoći oca, mater, ženu, sinove, bratju, pak kumove, pak prijatelje, pak ostale, jerbo ista narav ukazuje, prije ljubiti one koji su bližnji“ (47). Osim rodbinskih i prijateljskih veza i duhovna, pastoralna veza *paroka* (svećenika) s njegovim *stadom* (pastvom) obvezujuće je naravi, jer i u najtežim trenucima kao što je vrijeme kuge, glada ili *vojske* (rata) on ne ostavlja svoje vjernike.

Grijesi protiv nauka vjere ili *nevirstvo* u Bačića može biti *nevirstvo s grihom* i *nevirstvo bez griha*, a kriterij razlikovanja je znanje odnosno neznanje otajstava vjere.¹³⁰ Među grešne nevjernike ubrajaju se *Čifuti*, pogani i heretici.

Osim nevjere, navodi se i grijeh *superstitio* (praznovjerje) sa svoje tri vrste: idolatrijom, pogađanjem budućih događaja i *ispraznim zamirenjem*. Idolatrija je pojava kada se služba koja se pristoji samo Bogu čini nekom drugom stvorenju, pri čemu autor ne dovodi

¹²⁸ Voljenje samog sebe objašnjava se kao vrlo prirodan i poželjan osjećaj, jer „(...) ljubav od sebe počinja i tko je sebi zao, komu bi dobar bio?“ (46).

¹²⁹ Bačić, međutim, ne gubi osjećaj za ovozemaljsku stvarnost i njezine pravne i moralne zakone, stoga u slučaju da je neprijatelj učinio neki kvar ili uvredu svome blišnjemu, ovaj može od njega tražiti zadovoljštinu na sudu: „(...) ali valja da nije zaradi nenavidosti da neprijatelj trpi, nego samo da mu se uzeto povrati; zašto slobodno je svakomu svoga iskati i zato su sudci da pravdu čine (...)“ (48).

¹³⁰ „Nevirstvo brez griha u onima je koji nigda nijesu čuli, niti su igda mogli čuti otajstva vire, premda su pomlju činili. Nevirstvo z grihom jest u onima koji ili znaju, pak ne viruju ili mogli bi znati, pak neće virovati“ (52).

u pitanje klanjanje kraljevima ili principima „(...) jer je ovo samo služba čovičja, koja se ne čini s poniznošću duše nego samo s nikim zlamenjem tlesnim“ (54). Pogađanje *stvari došastije* (budućih događaja) težak je grijeh bez obzira činio li se u očitom savezništvu s đavlom ili ne, jer radnje koje se poduzimaju ne bi li se isprosilo zdravlje, sreća i sl. na kraju su ipak sve đavolske. Bačić pritom naglašava kako su tom grijehu kojem pripadaju sve čarke posebno sklone žene (iako nemaju očit dogovor s đavlom) što se vidi u situacijama:

„(...) kako na priliku da se kupa u mladu nedilju prije zore; kad se vinčaje da razveže sveze; da stane zaručniku na nogu kad se vinčaje; da kad naprede udata najprvu žicu, da na njoj zaveže i da za toliko vrmena neće imati dice koliko uzlova učini“ (56).

I dok istoj vrsti grijeha pripada pogađati buduće događaje po znakovima od životinja¹³¹ te prema nebeskom znamenju znati za nekoga da će biti razbojnik ili da će slomiti vrat kad se bude penjao na drvo, grijeh nije prema zvijezdama predviđati kakvo će biti vrijeme (kiša ili vedro), kada će biti mijena mjeseca, kada će biti pomrčina sunca i sl.

Isprazno zamirenje razlikuje se od pogađanja budućih događaja samo po tome što se umjesto znamenja gleda na *srićne* (slučajne) *događaje*:

„(...) na priliku ide tko na put, pak mu se odveže podveza ili priđe mu put zec ili zapiva diteo i iz ovije događaja, koji su se po srići dogodili, izprazno zamiruje da mu neće biti srićan put (...)“ (57).

Zamirivati ili *virovati u san* znači pogađati buduće događaje na temelju sna, što nije uvijek grijeh jer ovisi o tome je li san od đavla ili od Boga. Bačić daje i savjet kako prepoznati o kojoj je vrsti sna riječ:

„(...) kad je san đavaoski, onda se snije od stvari zlije i nepodobnije, osobito zakonu Božjemu protivnije, i poslije kad se čovik probudi, ostane smućen i na niki način odvrćen i nije itar na službu Božju. A kad je san od Boga, vazda se snije od stvari dobrije i spasonosnije i poslije, probudivši se, ostane čovik u duši veseo, ima pamet razboritu i jest itar na službu Božju i na dobro činjenje“ (58).

Vragovništvo ili *zločinstvo*, tj. *vištica* koja ima očit dogovor s đavlom i čini razna zla protiv Boga vrlo je težak grijeh. Osim Bogu, vješticija su posla i velike štete koje čine u polju bližnjega, ubojstva (osobito male djece), pomor živine i dr., zbog čega ih i *pravda svitovnja*

¹³¹ „Na priliku pas vije, gospodar će umriti; ili kukavica blizu kuka, zlo će se dogoditi (...)“ (56).

ognjem kažnjava. *Likarija* svim navedenim zloćama može se naći u mnogim oblicima pobožnijeg života, a naročito su prema Bačiću važni snažna vjera u Boga te ispovijed i pokora.

Simonija je također grijeh koji se navodi u katekizmu, a odnosi se na prodavanje i kupovanje *stvari svete*, što će reći: svetog posuđa, misničke odjeće, službe s kojom se služe sakramenti, govori misa i ostalo.

U *zabranjujuće* značenje prve Božje zapovijedi spadaju i grijesi protiv *stvari svete*, tj. protiv *persone, mista* i *stvari svetih*. O *svetoj stvari* u *Istini katoličanskoj* ponajviše se doznaje iz *Razgovora I. (Od zapovidi Božji) – Članka I. (Od prve zapovidi Božje) – Poglavlje VII. (Od griha protiv stvari svetoj)* (str. 64–66), *Razgovora II. (Od vladanja crkvenoga) – Članka III. (Od pokaranja crkvenije) – Poglavlje IV. (Od zaprike)* (str. 200–203) i *Razgovora IV. (Od sakramenata) – Članka III. (Od sakramenta Tila Isusova)* (str. 295–362), ali ponešto i iz drugih *razgovora, članaka* i *poglavlja*. U nastavku se pokušava odgovoriti na pitanje što Bačić podrazumijeva pod svakom od triju sastavnica *stvari svete* te kako one svjedoče o svetom, a možda i o profanom aspektu osamnaestostoljetne Slavonije.

I. Persona. Fratri svih redova koji su obećali tri zavjeta Bogu¹³², *popovi* koji su primili prvo striženje¹³³, *dumne* u *manastiru* ili izvan njega i sluge redovničke (bitno je da oboji nose redovničku odjeću koja se razlikuje od svjetovne), pustinjaci (s biskupovim dopuštenjem) i redovnički novaci – sve su to kategorije svete *persone*. Međutim, da bi se stupilo u sveti red i obavljalo svećeničke dužnosti, nije se smjelo imati *zapriku*, tj. kanonsku zabranu. A što je sve moglo biti *zaprika*? Mogla je to biti (ne)vjera – ako su rođeni od heretika, šizmatika, *Čifuta* (Židova), Turaka ili *neznabožaca* (bez obzira ako su se krstili, jer i drugo krštenje predstavlja *zapriku*), crkveno pokaranje (prokletstvo, *dignutje* i *zabranjenje*), preljub, incest ili rodoskvrnuće, otimanje djevojke, sodomija, *vraštvo/vračanje*, sagrješenje protiv vladara, lažno zaklinjanje na sudu, ubojstvo ili sudjelovanje na bilo koji način u ubojstvu čovjeka, teško ranjavanje u svađi (odsijecanje ruke, noge, uha ili kojega drugog uda, vađenje oka), sudjelovanje u osuđivanju, hvatanju, smaknuću ili odsijecanju kojeg od udova (u funkciji suca, vijećnika, svjedoka, pisara, dželata...), nezrelost (nedovoljan broj godina za stupanje u

¹³² „**Redovnici** (slat. *regulares* [< *regula* »pravilo«] »koji žive po pravilu« i *religiosi* »pobožni, Bogu odani«). Kolektivno ime za kleričke osobe (muške i ženske) koje su položile tri zavjeta: siromaštva, poslušnosti i čistoće, te žive zajedničkim životom u samostanu“ (*Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. A. Badurina, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006., str. 535).

¹³³ Riječ je o znaku pripremanja za ulazak u sveti red, a postrig ili tonzura označava da njegovi nosioci „(...) vazda imaju k Bogu pamet uzdignutu“ (403).

red), nesloboda (roblje, sluge i podložnici koji su pod vlašću gospodara) te tjelesni nedostatak (,./.../ kojima manka koje udo od tila, kakonoti ruka, noga, prsti, osobito desne ruke s kojim se čini križ;¹³⁴ prsti s kojim se uzima, kakonoti palaz i slideći prst; i komu je oko izteklo, osobito livo koje se zove oko kanona; također imaju zapriku gubavi, drtaoci i svi koji očitu bolest imaju“ /203/).¹³⁵ Zdrava i posvećena *persona* nije imala problema s potlačenošću i izrabljivanjem u kućanstvu, štoviše, crkveni/sveti zakon štitio ju je od ubojstva, udaranja, ranjavanja, putenoga grijeha (silovanja), ali i od svjetovnoga zakona – zatvaranja u tamnicu, vođenja na svjetovni sud i od oporezivanja. Naime, sve te radnje smatrane su *grihom protiva personi svetoj*, te „Tko bi udario, ranio ili ubio redovnika (...) sagrišuje smrtno i upada u prokletstvo od kojega, izvan Pape, nitko ne može odrišiti“¹³⁶ (65). Ogriješivši se o crkveni zakon, prokletnik se suočava s brojnim sankcijama i ograničenjima, kako na religioznom, tako i na svjetovnom planu svakodnevnoga života. Prokletnik tako ne smije slušati misu, molitve i blagoslove¹³⁷, ne smije se ukopati u groblje s ostalim kršćanima te ne može biti sudac, pisar ili svjedok na sudu – može biti samo krivac ili onaj kome se sudi. Obilježavanje prokletnika uključuje i zahtjeve prema drugima, njegovim bližnjima, poznanicima i prijateljima, kojima se zabranjuje pozdraviti ga, činiti mu društvo te jesti i piti s njim za istom trpezom. Javno izopćenom, prokletniku preostaje utočište pronaći tek u intimnom (kućnom) okruženju žene, sinova, kćeri, sluga, službenica i robova, jer samo je njima dopušteno općenje s njim. Iako se crkveni zakon pobrinuo zaštititi *personu* od opasnosti iz okoline, s kušnjom koja je dolazila iz same *persone*, a odnosi se na zavjet čistoće, morala se ona sama nositi i boriti, jer: „Kad crkveni čovik posvećen puteno sagriši, čini grijeh protiva stvari svetoj zašto oskrnjuje samoga sebe (...)“ (65).

2. *Misto*. Bačićevom prvom informacijom u *Istini katoličanskoj misto sveto* određeno je kao crkva (zgrada) i *druga mista crkvi priložena*. Suvremena liturgika „ulazi“ u prostor

¹³⁴ Upravo je za *krizmu* bitan *palac desne ruke*: „Valja da biskup s palcem desne ruke učini križ na čelu zašto da čijem drugijem učini, ne bi bilo ruku stavljenje, i zato ne bi bio dobar sakrament“ (288).

¹³⁵ Bolesni i nakazni ljudi nisu bili ništa manje diskriminirani i marginalizirani i u svakodnevnom životu. Etnograf Luka Lukić u svojim zapisima o životu i običajima mjesta Varoš (današnji Brodski Varoš) piše kako *falični svit živi lošo*: „Tko je nakazan na tilu, to je pravi sluga ili sluškinja, sve radi; u poslu je prvi, u svem drugom zadnji.“ (Lukić, 1924: 160) Ali, nastavlja dalje: „Sakati svit ne kudi Boga rad toga, što su sakati. Zadovoljni su svojom nesrećom; pa kad i' tko upita: 'Kako ti je?' zna je reć: 'Fala Bogu na svemu. Što sam sakata, to mi ni ništa, samo da je kako drukčije bolje. Sa snaom se eto ne slušam, pa nam je svakako“ (Lukić, 1924: 160).

¹³⁶ No, valja spomenuti i olakotne okolnosti koje umanjuju težinu grijeha: ako bi netko udario redovnika u šali, nehotice, ne znajući da je riječ o redovniku, ako bi ga lako udario ili: „Kada pamet ne prigleda dobro zloću griha; na priliku da sanljiv, to jest na pole spavajući udari crkvenoga čovika ili misnika, bio bi grijeh lak“ (217) – tada bi ga i biskup mogao odriješiti od grijeha.

¹³⁷ Međutim, *prediku* smije slušati „(...) jerbo po prediki može biti da se lašnje obrati i pokaje za grihe“ (195).

crkve, te navodi tri glavna dijela koja će se u njoj zadržati tijekom čitave povijesti, a to su: „ prostor za vjernike (brod ili brodovi), prostor za kler (*presbyterium*) i prostor za oltar i moći mučenika (*sanctuarium* „svetište““ (*Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 2006: 205). Međutim, pozornijim čitanjem *Istine katoličanske* doznajemo i druga značenja i podatke o Bačićevu *mistu*, pa i o mjestu *mista* u svakodnevnome životu. U odnosu na temeljnu funkciju crkve-građevine, a to je javno bogoslužje (liturgija), Bačić potencira i značenje crkve kao mjesta gdje Bog susreće ljude, odnosno značenje Crkve-zajednice. Aktiviranjem toga značenja želi se opravdati služenje mise u iznimnim situacijama, tj. onda kada to nije moguće učiniti u samoj crkvi od biskupa posvećenoj, ili „(...) u kapeli i crkvi i neposvećenoj, određenoj ništa ne manje za misto od molitve“ (351). Navodeći kako se misa može reći izvan crkve i kapele (koja bi prema prethodnome citatu predstavljala *misto crkvi priloženo*) u vojsci i na svakom mjestu kada je to od velike potrebe, „(...) kakono u bižanju od Turakah u Bosni (...)“ (351), ali i tamo gdje nema crkava, niti je dopušteno govoriti misu, saznajemo ponešto o društveno-političkoj stvarnosti, odnosno bliskoj prošlosti Bačićevoj i njegovih suvremenika – a ona uključuje tursku vladavinu i nepovoljne prilike religioznoga i sakralnog života kršćana slavonskoga i bosanskog područja. Ali, kada su društvene okolnosti bile povoljne, tada se i te kako brinulo da crkva i bogoslužje budu dostojni nasljeđa koje su primili od svetih apostola. Tako Bačić na prvom mjestu navodi *oltar*: „Najprvo dakle valja da je oltar kamenit, budući da je Isukrst kamen i temelj slavne vire katoličanske; i valja da je svrhu oltara jedan čitav kamen za zlamenovati jednu personu u Isukrstu (...)“ (356). I suvremena liturgika naglašava središnju ulogu oltara u crkvi¹³⁸, kao i činjenicu da je riječ o „posvećenom kamenu“ koji predstavlja Krista („Svi naši očevi... pili su isto duhovno piće. Pili su, naime, iz duhovne stijene koja ih je pratila, a ta stijena bijaše Krist.“ 1 Kor 10, 1.3-4), ali poznato je isto tako kako je tijekom povijesti oltar ili žrtvenik imao razvojne promjene. To se, između ostaloga, odnosi i na materijal od kojega je bio sazdan; moglo je to biti povišeno mjesto od zemlje, običan stol pokretan i obično drven ili tronogi stolić s okruglom pločom – a tek početkom IV. stoljeća, za pape Silvestra, oltar postaje fiksna i od kamena (*Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 2006: 466). Baš kao i u ostatku Europe, koju od 15. do 18. stoljeća obilježava nestašica kamena (pa i drveta) kao građevinskoga materijala, te se skupocjeni kamen upotrebljava tek u izgradnji kuća vladara i Božjih kuća (Braudel, 1992: 286), tako se i u Slavoniji Bačićeva vremena vjerojatno plaćala skupa cijena da bi se osigurala raskoš kamenoga oltara. Na drvenom oltaru u 18. stoljeću,

¹³⁸ „Oltar je polazište i cilj za svaki sakramentalni događaj. Prava crkva, to je oltar. Sve ostalo u zgradi crkve je dopuna, imitacija oltara (N. Cabasilas)“ (Škunca, 1996: 46–47).

prema katekizmu, misa se smjela služiti samo u dvjema situacijama: u Rimu u crkvi sv. Petra u Vatikanu i u crkvi sv. Ivana u Lateranu (jedino je papa smio govoriti misu) te u nevjerničkim stranama gdje su crkve *oborite* (kada se zidovi crkve obore), s tim da „(...) brez maloga iliti nosećega kamena nigdi se ne može misa reći“ (357).

Očitoj brizi o duhovno dostojnoj dimenziji *mista sveta* suprotstavljaju se *grisi protiva mistu svetu*, odnosno Bačić navodi načine sagrješenja i oskvrnjenja takvog mjesta, a mi iz toga iščitavamo profanu dimenziju svetog mjesta, tj. pojavnosti iz svakodnevlja koje, očito, nisu mimoilazile ni zgradu crkve. Tako, prema *Istini katoličanskoj, protiva mistu svetu* sagrješuje se:

- kad se ono pretvara u svjetovno mjesto, kao na primjer u štalu, trgovinu ili mjesto za igru
- kad se ukrade crkvena stvar (odjeća, kalež ili stvari koje nisu svete ali pripadaju crkvi, kao što je novac)
- kad se prisilno tjera onaj tko se u njega skrio zbog smrtnog straha i
- kad se oskvrnjuje.

Oskvrnuće je grijeh na koji se Bačić posebno osvrće i analizira ga u tančine, s preciznošću koja je vrlo sugestivna i slikovita s obzirom na zbiljski kontekst. Načini oskvrnjivanja su:

- kad se zapali crkva ili drugo sveto mjesto
- kad se ukopa prokletnik, nevjernik ili nekršteno dijete¹³⁹ u sveto mjesto („Gdi znaj, da kad se oskvrnji crkva, tada se i grobje oskvrnji okolo crkve, zašto je grobje posvećeno zajedno s crkvom; ali kad je samo grobje oskvrnjeno, onda se u crkvi može misa govoriti, zašto je crkva veća nego grobje, zato kad je oskvrnjeno grobje, ne oskvrnjuje se crkva. /352/)
- ubojstvom („Po prolitju krvi čovičje /.../ ako će i ne biti prolitje krvi ili po sebi ili drugomu, to jest da se tko sam obisi ili da ga sudac obisi ili udavi, premda bi ga po pravdi obisio ili udavio, zašto crkva nije misto određeno za pravde svitovnje, nego je misto Bogu određeno, gdi se Bog fali i diči“ /352–353/), s tim da crkva nije oskvrnjena „(...) kada čovika na krovu ubiju, kako uči Layman“ (352)
- ranjavanjem ili odsijecanjem uda čovjeku, ali nije oskvrnjena „(...) kada dica jedno drugomu nos razbije (...) niti je crkva oskvrnjena kada se tko posiče poslujući u crkvi

¹³⁹ Ali, „Gdi znaj, da kada umre dijete u utrobi zajedno s materom, tada se zajedno s materom može u mistu svetu ukopati (...)“ (353).

ili da padavši ostane mrtav, zašto za oskvrnjiti crkvu oće se da je grijh smrtni i sila učinjena drugomu“ (352)

– po nasmrt pretučenom čovjeku

– *po povoljnu prosuću simena naravnoga i*

– *po smišanju nepristojnu putenu.*

3. *Stvari.* Među stvari *stvari svete* Bačić ubraja sakramente, posuđe (*sude*), misničku i drugu na službu Božju određenu i blagoslovljenu odjeću, svete relikvije, kipove i dr. Od *suda* spominje: *kalež* i *patenu* („valja da je od zlata ili od srebra, pozloćeno i jedno i drugo“ /357/), *pižidu* (piksidu/ciborij) („valja da je pozlaćena“ /358/), *korporal* (paramenta)¹⁴⁰ („valja da je od lanena ili od konopljina beza, čista i valja da je pomazan s čistim brašnom“ /358/), *maramica* („valja da je od čista beza“ /358/), *pala* („valja da je ozdol bezom podstavljena, a ozgor može biti od svile i zlatom navezena“ /358/) te *tri ručnika* i *otarnjak* (oltarnik).

Naglavnjak, košulja, pojas, manipuo, štola i *paramenta* dijelovi su misničke odjeće koji se navode bez detaljnijih naznaka o materijalu iz kojega trebaju biti izrađeni. Međutim, s obzirom da se uz platnene dijelove *sudja* navodi da su od lana ili konoplje, za pretpostaviti je kako ni odjeća nije bitno odstupala od pravila da su dvije osnovne sirovine za tkanine bile upravo spomenute biljke.¹⁴¹ No, iako će skuplje tkanine (kao atlas, svila, baršun) biti pristupačne širem europskom stanovništvu tek od druge polovice 19. stoljeća, uočava se kako je ipak, skoro dvjesto godina ranije, svila bila rabljena u izradi liturgijskoga posuda. Zlatne, pozlaćene i srebrne posude također su, baš kao i kameni oltar, još jedna potvrda inzistiranja Crkve na raskoši i dostojanstvu, a sve to na veću slavu Božju.

Međutim, usprkos svoj brižnosti o izgledu svetih stvari, nije se mogla izbjeći njihova zloupotreba, odnosno upotreba u svjetovnoj (nenabožnoj) funkciji. O tome nam svjedoči pet načina sagrješenja protiv *stvari svetih*:

1. služeći sakramente u grijehu i otkrivajući ispovijed
2. prodavajući sakramente i druge crkvene stvari

¹⁴⁰ „**Paramenta** (slat. paramentum, mn. paramenta, prema parare »spremati«). U užem smislu to su čipke na rubovima liturgijske odjeće. U širem smislu to su stolnjaci kojima se prekriva oltar, a često se taj termin upotrebljava i za sve tekstilne predmete koji služe u liturgiji.“ (*Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 2006: 481)

¹⁴¹ “(...) u 18. stoljeću lan i konoplja uglavnom ostaju u sredinama iz kojih su potekli, klizeći u smjeru istoka, prema Poljskoj, baltičkim zemljama, Rusiji, ali ne izmičući Evropi. Ovi tekstili nisu postali popularni izvan zapadnih zemalja /uključujući Ameriku/ (...)“ (Braudel, 1992: 350).

3. služeći se stvarima svetim u svjetovnim događajima „(...) kako pijući s kaležom na časti i s odićom misničkom, ili drugom posvećenom, šale ili druge stvari nepodobne čineći“ (65)
4. krađući, uzimajući i otimajući crkvena dobra i
5. uzimajući stvari koje su u oporuci crkvama i za mise ostavljene.

Druga Božja zapovijed tumači se prvenstveno kroz svoje *zabranjujuće* značenje. Naime, zabranjuju se zakletva i *psost* (psovka)¹⁴², te zahtijeva potpuno ispunjenje zavjeta danih Bogu.

Zakletva je zazivanje Boga za svjedoka koji potvrđuje istinitost nekog govora, a ostvaruje se na dva načina: kada se imenuje izravno Bog i neizravno imenovanjem nekog Božjeg stvorenja (sunca, neba, zemlje...). To su ujedno i *prave* zakletve, za razliku od zaklinjanja odjećom, bradom i sl. – to niti je zakletva, niti grijeh. Postoji razlika i između zakletve Bogu i zakletve na svjetovnom sudu, jer Bog prima zakletvu koja se čini iz srca, a sud zakletvu koja se čini po riječi. Međutim, Bačić navodi i neke zakletve koje tumači vrlo konkretnim primjerima, pritom donoseći i svojevrсни pravorijek. To su: zakletva s kojom se potvrđuje pogodba, zakletva *usilovana* i zakletva *po privari istirana*. Primjer za prvu je:

„Na priliku ako si se pogodio i zakleo da ako ti Petar donese takvu trgovinu, da ćeš mu platiti više nego je dostojno, dužan si obslužiti. Ako li si se pogodio ubiti čovika, užeci kuću &c. i zakleo se, nijesi dužan, jere je i pogodba i zakletva nepravedna i protivna duševnomu spasenju“ (70).

Za drugu vrstu zakletve, koja se čini zbog straha od smrti, sakaćenja ili druge štete, primjer je:

„Na priliku Pavao trgovac upade u ruke razbojnikah koji mu prite uzeti život ili štetu veliku učiniti u dobrije njegovije, ako jim za odkupljenje ne pošalje toliko novacah; ako obećaš poslati, ne imajući u pameti odluke poslati, nijesi dužan dati, ali smrtno sagrišuješ, jer lažljivo Boga za svidoka zazivaš“ (70).

I treća, *po privari istirana*, opisuje se sljedećim slučajem:

„Na priliku Petar Pavlu prodaje bačvu vina, koje je jurve sirće, Petar znajući da je sirće privari Pavla da se zakune uzeti bačvu, Pavao poznavši nije dužan zakletve obslužiti, jere je privara u bitju, budući da se prodaje sirće za vino. Ako li Petar kaže Pavlu da se je ganulo vino, a on se zakune uzeti ga, dužan je obslužiti zakletvu“ (70).

¹⁴² Psovka može biti *smišana s erežijom* (kada se kaže *sa zloćom razuma*) i *nesmišana* („A kada samo se psuje ne držeći doisto da je Bog nepravedan, onda jest psost eretička, ali nije smišana s erežijom“ /77/).

Zavit Bogu čini se s namjerom ostvarenja dobrih djela i zato se od onoga tko ga daje traži da je *svaršen u razumu* te da je to *odlučak razborit pameti*. Stoga, djeca, pijani i ljudi u srdžbi ne mogu učiniti zavjet. Osim njih, ograničenja imaju i druge kategorije ljudi, a riječ je o redovnicima, sinovima i ženama, dakle, svima njima zajedničko je da nemaju samostalnost donošenja odluka jer su podložni nadređenima: starijem redovniku, ocu ili mužu, što ukazuje na društvenu hijerarhiju poznatu piscu katekizma. Međutim, da ta hijerarhija u religioznom smislu ipak nije tako kruta već je usmjerena očuvanju dobrih odnosa u redovničkoj i obiteljskoj zajednici potvrđuje objašnjenje: „Također žena može učiniti zavjet bez muža i muž bez žene ako se ne suprotivi stanju njiovu, ako li se suprotivi, i muž ili žena budu protivni, nije zavjet. Na isti način se razumije od sina. Opet sluga ne može učiniti zavjeta i gospodar mu ga može pokvariti, ako je protivan vladanju ili dobru kuće njegove, to jest ako se ne može izvršiti bez štete gospodarove“ (76).

Posvećenje svetkovina određuje se kroz zapovijedi i zabrane trećom Božjom zapovijedi. Služiti Bogu idući u crkvu, slušajući misu i *nauk krstjanski* te ustezajući se od *dilovanja svitovnjih* – osnovne su smjernice kako svetkovati. Budući da je prilično jasno što uključuje pobožno ponašanje tih dana, Bačić se usredotočuje na nabranje i tumačenje svega onoga što se *zabranjuje*: „Svako dilovanje iliti posao svitovnji koji je običajan činiti se od poslenikah, slugah &c. kako orati, kopati, sići i druga koja se s trudom tila običaju činiti. Na isti način od kanona je zabranjeno u svetkovinu trgovat, sudit, svidočit, kupovat, prodavat, pogađat i druge stvari u kojima se čovik zabavit može i za nemar stavit službu Božju, već ako bi bila velika potreba ili dopušteno“ (80). S druge strane, *nije grihota* u svetkovinu pisati, *štiti*, učiti, *kriposne stvari činiti*, loviti za *špaš*¹⁴³, putovati, maljati (ali ne i boje trti), *kuvati*, raditi za općinsko dobro (npr. graditi *ćuprije*, popravljati putove i dr.).

Obitelj. Briga za bližnjega počinje iskazivanjem ljubavi i poštovanja najprije prema obitelji – roditeljima, rodbini, skrbnicima – zatim prema starješinama duhovnim (biskupima, parocima, redovnicima), pa prema svjetovnim vladarima i, konačno, prema svakom *iskrnjem*, čije su namjere dobre i korisne. Obiteljski su odnosi u Bačićevu katekizmu definirani popisom dužnosti sinova prema roditeljima, roditelja prema sinovima, muža prema ženi, žene prema mužu i brata prema bratu. Sinovske obveze su poslušnost roditeljima u svemu što je u skladu s Božjim zakonima; od kućnih poslova, brige o egzistenciji (hrana) kad su stari i bolesni, do

¹⁴³ U izvornoj grafiji ova je riječ napisana kao „fpaſc“. Prema kontekstu pretpostavlja se kako je riječ o fonetičkom obliku njemačke riječi „der Spaß“ (ili „der Spass“) koja označava zabavu, ugodu, razonodu.

duhovne skrbi kroz *ponukovanje* ako roditelji čine zlo. Osim što se nigdje ne navodi žensko dijete (kćer ili sestra) u obitelji, ni status muškog i ženskog roditelja nije jednakopravan, tj. nije jednako nadležan nad odgojem sinova:

„Ovdi valja znati da materi ne ide posluh kako ocu, dok je otac živ, zašto je i mati pod oblašću oca (...) ali poslije smrti očine dužan je u svekoliko mater slušati“ (93).

Kao što su sinovi dužni ljubiti i brinuti o roditeljima, vrijedi i obrnuto. Uz ljubav, traži se i odgoj u strahu Božjem, u nauku kršćanskom te zadovoljenje tjelesnih potreba (hrana, odjeća i dr.). Dok se ne navode primjeri nasilja i činjenja zla roditelja nad sinovima, sinovi mogu biti nasilni udaranjem ili pokušajem ubojstva oca te rasipanjem očeve imovine, osudom oca na sudu i dr.

Ljubav (*nositi ljubav*) je prva dužnost i kad je riječ o dužnostima muža prema ženi i obrnuto. Muževljeve su dužnosti i: „2. Ne udriti ju jako, jer mu je drug, a ne služavka, ali brez smrtnoga griha more ju pokarati lako, jer valja da je žena pod oblašću muža. 3. Dužan je pokarati ženu kad griši. 4. Dužan je ne zabraniti ženi dobra dila činiti, to jest ići na misu, obsluživati zapovidi Božje i crkvene &c.“ (94).

Ženine su pak dužnosti slušati muža u stvarima duhovnim i u vladanju kod kuće, zatim ne rasrditi muža „(...) osobito ako ga zna da u srčbi psuje, prokljinja &c.“ (94), te slijediti muža ako se preseli u drugo mjesto. Potonje nije dužna učiniti ukoliko zna da u mjestu u koje muž ide prijeti pogibelj od smrtnoga grijeha, ako se boji da će izgubiti život i ako je muž jednostavno postao *skitač* nakon ženidbe.

Brat, osim što *nosi ljubav* bratu, dužan ga je i u potrebi pomagati (hraniti, odijevati), a ako je *malekan*, i dati ga naučiti zanat kako bi se poslije mogao pošteno ponašati.

Duhovne starješine dužni su dati dobru priliku u kreposnom životu, pohoditi svoje vjernike, prebivati u župi, misu govoriti, nauku kršćanskom poučavati, davati sakramente i dr., a podložnici ih trebaju ljubiti i poslušni biti.

Svjetovnim je pak vladarima dužnost činiti pravdu podložnicima, držati ih u miru, braniti ih, dati mudre i učene suce i zapovjednike. Valja da ne vode nepravedan boj te da ne kazne pravedne, niti oproste krivim, osim: „Premda može ne pokarati kriva, ako je koristan vilajetu“ (96). Postavlja se pitanje o kakvoj je to vrsti koristi riječ te koliko je moralno i pravno opravdano takvo dvostruko mjerilo?

Ne zaboravlja Bačić ni sluge i gospodare, u čijem odnosu prvi trebaju biti poštteni, poslušni, bojažljivi i vjerni, a drugi ih imaju usmjeriti u dobrom življenju i platiti njihov trud.

Ljudski život, ljudska čast. Peta Božja zapovijed u Bačićevu katekizmu ne zabranjuje samo ubojstvo čovjeka, nego i misli, srdžbu i riječi protiv *iskrnjega*, čime se želi istaknuti vrijednost kako života, tako i časti. Zanimljivo je uočiti da nije svako ubojstvo grijeh, tj. autor razlikuje pravedna i nepravedna ubojstva.

Među *pravedna ubojstva*, tj. ona koja nisu grijeh, ubraja:

- ubojstvo zločinca po pravdi ili sudskom smrtnom kaznom: „(...) nije grijeh budući to dopustio Bog u knjiga izhoda na pogl. 22. V. 18. *Maleficos non patieris vivere*. Zločince ne trpi da živu“ (98)
- ubojstvo da bi se obranio vlastiti život, jer svatko je dužan braniti svoj život, „Ali ako ga ubiješ, a mogao bi sraniti život svoj samo da ga raniš, tada sagrišuješ, jer si više učinio nego je bila potreba za obraniti se“ (99)
- ubojstvo da bi se sačuvalo poštenje, čast i život, što se zapravo odnosi samo na principe i vojnike – oni nisu dužni pobjeći ako su napadnuti, međutim „(...) ako bi po takvu pobignuću ne izgubio poštenje, kako ne gube redovnici i ljudi priprosti, sagrišio bi ubivši“ (99)
- ubojstvo da bi se sačuvalo žensko poštenje, tj. djevičanstvo „(...) zašto je divičanstvo i čistoća veća kripost nego i jedno blago, još i život“ (99)
- nehote ubojstvo (bez volje i namjere), s tim da „(...) valja znati da je drugo što se baš neote dogodi, a drugo je što se neote dogodi, a moglo bi se ne dogoditi da se bude pomlja stavila; na priliku da tko pokriva kuću, pak na put bacajući kupe, kamenje, drva &c. ubije, bilo bi neote, ali bi sagrišio zašto nije učinio pomlje da ne ubije, koju je pomlju dužan bio učiniti stavivši zlamenje da se ne prohodi“ (99).

Nepravedna ubojstva, tj. ona koja jesu grijeh, bila bi:

- samoubojstvo kao težak, smrtni grijeh. Samoubojicama Crkva zabranjuje ukop u svetom mjestu, da se za njih privatno ili javno moli te da se ukopavaju sa svijećama ili s drugim crkvenim običajima,
- više vrsta ubojstava: ubojstvo oca, majke, brata, sestre, rođaka, redovnika, s tim da je ubojstvo počinjeno u crkvi ili na drugom svetom mjestu veći grijeh.

Ističe Bačić i to da smrtno sagrešuju oni koji nagovaraju na ubojstvo, što bi se odnosilo i na pomaganje ženi u nastojanju da pobaci dijete, zatim koji izazivaju na *mejdan* te oni koji jako ranjavaju, odsijecaju koji ud ili imaju namjeru ubiti, raniti itd.

Postoji još jedna vrsta ubojice koju navodi Bačić, a to je *mormoratur* – ubojica od poštenja. *Mormoranje* je velika uvreda Boga, jezik *mormoratura* ima otrov od *ašpida*, tj. vrste zmijske otrovnice koji je neizlječiv: „Zato koji uzme poštenje jedanput drugomu, nigda mu povratit ga ne može, ni ozdravit ga od otrovâh“ (101).

Laž, pogrđenje, podbunjivanje, poruganje i sl. – načini su povrede osme Božje zapovijedi, tj. istine, ljubavi i pravde u odnošenju prema Bogu i bližnjemu. Laž i krivo svjedočanstvo vežu se ponajprije uz sud, te se ističe dužnost govorenja istine na sudu, pogotovo ako se takvim svjedočenjem može pomoći *iskrnjemu*. Međutim, Bačić navodi i primjere kada čovjek nije dužan svjedočiti, odnosno kada se može *ustegnuti* od svjedočenja:

„1. Ako ono što ima svjedočiti čuo je na ispovidi, jer bi se tada stavio u pogibio očitovat ispovid. 2. Kad je dilo skrovito da se od njega očito ne zna. 3. Kad je kakvo dilo očitovano mu pod naravno mučanje. 4. Ako je poznao grih po zloći i privari, to jest otvorivši knjigu, natiravši silom i opojivši. 5. Kad zna da je to dilo učinjeno po neznanju, neote ili zaradi vrlo velike potrebe. Ako zaradi takve svjedočbe čini se zlo veliko sebi ili drugomu. 7. Sinovi suprot ocu ni roditelji suprot sinovom ne dopušta se da čine svjedočbu, već ako su eretici, izdajnici, čarovnici i uvridili kralja, cesara &c. 8. Ako sudac nije zakoniti, ni zakonito pita“ (130; podcrt. I. P.).

Laž se razlikuje od pravde po tome što se razlikuje ono što *se ima u pameti* od onoga što se govori ili čini, te se mogu izdvojiti tri vrste laži: *šaljiva, korisna* i *udeća*.

Pogrđenje se odnosi na iznošenje nepristojnih i zlobnih riječi *ričma*, pismom i činjenjem po kojima bližnji gubi poštenje. Tako je grijeh smrtni nekoga nazvati razbojnikom, *harsuzom*, budalom, ali ako se ne ugrožava čast bližnjega, ili ako je što rečeno djetetu ili *priprostu* čovjeku, to je onda laki grijeh. Osim toga, radi *ponukovanja* i *pokaranja*, mogu se reći male pogrde, kao što običavaju reći očevi sinovima, meštri učenicima, gospodari slugama i stariji mlađima.

Poruganje, ogovaranje i *podbunjivanje* (kleveta) drugoga smrtni su grijesi, a Bogu je osobito mrsko šest stvari, dok sedmu sasvim odbacuje duša njegova: „Oči visoke, jezik lažljiv, ruke prolijuće krv nepravedno, srce misleće misli zločeste, noge trčeće na zlo, svidoka lažljiva i nevirma i onoga koji sije među braćom nesklad“ (133).

Spolnost. I u tumačenju šeste Božje zapovijedi Bačić se poziva na vrijednost ljudskog poštenja, odnosno navodi kako se njome zabranjuje sve što može nauditi poštenju, tj.

zabranjuje se svako nečisto djelo puteno, želja, doticanje, grljenje, ljubljenje, sramotan pogled, sramotno govorenje i dr.¹⁴⁴ *Od griha putenije* navodi se čak šest vrsta:

1. vrsta je „smišanje puteno među dvima slobodnim koji nisu svezani zaručenjem ili obećanjem čistoće“ (105),¹⁴⁵ za koju se kaže da je i *suprotno zakonu naravnom* jer iz njega izlaze mnoga zla: smutnje, neskladi, pobačaji, gubljenje poštenja i dr.
2. vrsta je oduzimanje djevičanstva, tj. silovanje
3. vrsta je *priljubodništvo*, dakle, preljub koji se može počinuti na tri načina, pa „zato od potrebe je i svoje i drugoga stanje na ispovidi istomačiti (...)“ (107)
4. vrsta je kad se sagriješi puteno s rođakinjom ili rođakom u četvrtom koljenu, u slučaju duhovnog roditeljstva ili kumstva, kod pobratimljenja i posestrinstva, posvojenja djece te je stoga opet istaknut zahtjev da se na ispovijedi istumači „(...) u komu je kolinu i u komu je roditeljstvu grijh učinjen (...)“ (108)
5. vrsta je kad se sagriješi s onim tko je položio zavjet čistoće ili je u kojem redu, dakle s *personom svetom* i
6. vrsta je „kad se divojka udata ili slobodna protiva volji njezinoj otme i odvede na svrhu bludnosti, ako bi bilo s odlukom i vinčati ju (...)“ (108).

Od griha protiva naravi ili o protuprirodnomu grijehu u *Istini katoličanskoj* navode se tri vrste:

1. vrsta je *samoblud* (masturbacija) ili „povoljno prosuće svoga simena (...) zašto je po naravi sime određeno na plod“ (108) Međutim, naglasak je stavljen na razum, odnosno volju i svjesnu namjeru jer Bačić rabi prilog *povoljno* te smrtnim grijehom ne smatra poluciju, tj. *prosuće simena* „(...) kad narav od sebe učini, osobito u snu i ne da se uzrok (...) nečistim pomišljenjem, poželjenjem, pogledom &c.“ (108)
2. vrsta je *sodomija*, tj. njezino shvaćanje u užem smislu kao analnog snošaja ili „(...) smišanje muška s muškim ili muška i ženska ili ženska i ženska, ali ovo poslidnje nije svršena sodomija“ (109) i
3. vrsta je *smišanje z živinom* ili *zoofilija*.

U odnosu na sve tri spomenute vrste grijeha katekizam ističe kako su oni *naravi mrski* i *smrdeći* te da one koji ih čine i svjetovna pravda *ognjem žeže*.

¹⁴⁴ Deveta Božja zapovijed korespondira sa značenjem šeste zapovijedi, s tim da ona zabranjuje *poželjenja iznutarnja*, a šesta zapovijed *dila izvanska* (usp. Bachich, IK: 134).

¹⁴⁵ Vjerovati kako to nije smrtni grijeh jest *erežija*.

Materijalna dobra. Na čak dvadeset stranica katekizma (od 108. do 128. stranice), kroz pet poglavlja i jednu *erežiju* tumači se značenje sedme Božje zapovijedi (*Ne ukradi*) i grijeha kojima se ona krši. Dok se u prethodnim zapovijedima izražavaju naredbe koje nastoje zaštititi tijelo i poštenje bližnjega, tom se zapovijedi zabranjuje nauditi materijalnim dobrima *iskrnjega*.¹⁴⁶ Načini kojima se čini šteta materijalnom stanju bližnjega su: krađa, vraćanje tuđih stvari, pogodba i kamata, prodavanje i kupovanje, družba ili *ortakluk*¹⁴⁷ i testamenti.

Krađu Bačić opisuje kao „(...) skrovito uzetje ili uzdržanje stvari tuđe protiva volji onoga čija je“ (110) te je razlikuje od *lupežtva* koje se čini očito i po sili. Oboje su smrtni grijesi, ali ako se ukrade koja mala stvar, onda je riječ o lakom grijehu. Procijeniti što je velika, a što mala stvar ovisi prije svega o tome od koga se krade. Autor katekizma pokazuje osjetljivost za socijalnu raslojenost puka te kaže kako je teži (smrtni) grijeh ukrasti i manje, ali ako se krade od siromaha. Stoga, ako se od *priprostije ljudi* ukrade onoliko koliko se može za jedan dan zaraditi ili kolika je plaća najmeniku, to je smrtni grijeh. Smrtni su još i sljedeći grijesi:

- ako postoji namjera da se ukrade mnogo, premda se i ne nađe mnogo
- krasti malo, ali od poznatog čovjeka, za kojeg se zna da će zbog ukradene stvari psovati, proklinjati, srditi se itd.
- krasti stvar neophodnu gospodaru da njome zaradi nadnicu: „Na priliku ukradeš majstoru koji halat brez koga poslovat ne može, ni drugoga toliko friško dobiti, onoliko si mu ukrao, koliko bi on za dan dobio“ (111)
- krasti od gospodara po malo, ali s namjerom doći na mnogo; primjer su trgovci koji „(...) krivo prodajući i krive mire držeći, od svakoga malo ukradavši, kad dođu na velik broj, sagrišuju smrtno, zašto imaju odluku po malanoj krađi steći mlogo“ (111)
- kad ih se više dogovori da svaki malo ukrade; na primjer „(...) mlogo ji priđe priko vinograda Petrova i dogovore se da svaki ustrgne po jedan grozd, u sebi je grih lak, zašto svaki je malo uzeo, ali je smrtni jer su se dogovorili po malo uzamši Petru veliku štetu učiniti, i svi bi sagršili, jer su svi jednaku odluku imali“ (112) – da nema namjere i dogovora, grijeh bi bio lak
- kućna krađa, tj. kad ukrade sin ocu, žena mužu i sl. – traži se veći broj da bi se upalo u smrtni grijeh „Jer otac sinu i muž ženi nijesu toliko protivni, koliko bi tuđinu bili, i samo zabranju način uzetja i ako se zaludu uzeto potroši“ (112) – u takvim

¹⁴⁶ Kao što su komplementarne šesta i deveta Božja zapovijed, tako su komplementarne i sedma i deseta zapovijed. Dakle, sve ono što se u sedmoj zabranjuje *učiniti*, u desetoj se zapovijedi zabranjuje sve to *željeti* (npr. ženu *iskrnjega*, kuću, polje, slugu, službenicu, vola, osla i dr.) (v. str. 136).

¹⁴⁷ *Družba* ili *ortakluk* jest pogodba između dvije ili više strana, pri čemu svaka jednako sudjeluje s ulogom, bio on novčani ili koji drugi *trud*. Dobici i troškovi također se jednako dijele među članovima (v. str. 127).

slučajevima ispovjednik uzima u obzir materijalno stanje obitelji i način trošenja uzetoga; isto tako, ako sinovi ili sluge bez znanja očeva ili gospodareva uzimaju hranu i piće – ne sagrađuju, jer stariji mogu znati za to uzimanje i ne protive se (osim ako se uzima s velikom štetom za kuću i daje drugome).

Vraćanje tuđega pravedno je djelo kojim se svakome vraća njegovo, bilo uzeto s grijehom ili bez grijeha. Bez grijeha je kad se stvar daje na *postavu* (pričuvu) ili založi, kad se uzajmi, daje na *kiriju* i sl. Stvar tuđu nađenu na putu ili na nekom drugom mjestu valja vratiti onome čija je, a ako se ne zna čija je, treba tražiti njezina gospodara i vratiti je. Ako se ne nađe gospodar, onda se nađeno po savjetu biskupa ili ispovjednika razdjeljuje ubogima. Stvar kupljenu od lupeža, *arsuža* i sl. također treba vratiti pravom vlasniku, a naknada za nju traži se od onoga koji ju je prodao. Ako je pak tuđa stvar uzeta nepravedno, s grijehom – po krađi, sili, kamati, krivom prodavanju – onda se valja vratiti vlasniku, i to ne samo stvar, nego i dobitak ili šteta koju je gospodar trpio bez nje. *Kamatnici* i koji krivo prodaju dužni su vratiti sve što su po kamati ili krivom prodavanju uzeli. Spominju se dvije vrste ljudi koje se vara: prva su poznati, tj. *građani* i *okolostojeći*, a druga su vrsta *inostranci*. Dva su načina na koja se prvima može vratiti uzeto: „(...) čineći u napridak miru veću od prave, ta ono što je njima prodavano mirom manjom od prave, prodajući većom od prave nadoknađa se i njiovo povraća se, i ovi je najbolji način. Na drugi način može se vratit učinivši koju stvar koja je u općinu potribita, kako učiniti pute, moste, dovesti vodu &c.“ (114). Veći je problem vratiti nepravedno uzeto *inostrancima*, koje se obično vara na *pazarima*. Njihov se dio preporuča podijeliti ubogima ili ga iskoristiti za pomoć crkvama. I ljudski rad ima konkretnu vrijednost, stoga, ukoliko se nepravedno ubije ili rani neki čovjek, dužnost je vratiti onima koje je hranio, odnosno njemu samom u protuvrijednosti onoga što bi *zatrudio* da nije bio ubijen, odnosno ranjen. Ipak, kao i u petoj zapovijedi, naglasak se stavlja na poštenje: „Bolje je ime dobro nego bogatstva mloga“ (114), te onaj tko bi drugome uzeo ugled, dužan ga je vratiti priznanjem kako nije istina to što je rekao.

Međutim, nisu svi kršćani istog mišljenja kad je u pitanju vraćanje tuđega koje je ukradeno ili oteto. U tom kontekstu Bačić u okviru sedme Božje zapovijedi navodi i jednu *erežiju* raširenu među grčkim svećenicima. Ona se odnosi na odrješivanje od grijeha onih koji krađu, otimaju, po kamati primaju i dr. ukoliko njima, dakle svećenicima, daju dio onoga što su ukrali, oteli i sl. Takvo ponašanje autor primjećuje i kod domaćeg stanovništva pravoslavne

vjeroispovijesti, tj. *Vlaha*¹⁴⁸: „Što se i sada među Vlasi očito poznaje, zašto da njihovi ispovidnici naređuju njima povratiti tuđe, manje bi bilo krađe, razbojnikah i kamatnikah (...) Znam dobro da istim Vlahom vrlo je mrzko da im se njihovo dobro otme, ukrade &c. još bi im mrzkije bilo da im se oteto, ukradeno &c. ne vrati, dakle, valja da i oni drugomu ne krađu, ne otimaju &c. ili ako su ukrali oteli &c., valja da vrate“ (115, 116; podcrt. I. P.). Osudu ponašanja pravoslavnih vjernika i njihovih duhovnika Bačić opravdava brojnim primjerima iz Svetoga pisma koji govore o vraćanju tuđih dobara.

Poglavlje o *pogodbama* i *kamatama* započinje opširnim objašnjenjem što je pogodba ili ugovor, kako se sve može načiniti, a zatim se spominju *pogodbe brimenite* (obje strane dužne su izvršiti što je ugovoreno, a to je uglavnom kod kupovanja i prodavanja) i *pogodbe brez brimena* ili *milostive* (samo jedna strana ispunjava dužnost, kao kod obećanja, poklona, oporuke i sl.). Kamata je pak dobitak na osnovi posuđene stvari, a počeci uzimanja kamate vežu se uz *Čifute*, kojima je Bog dopustio da kamatu uzimaju samo *inostrancima*. Mnogi navode taj primjer kako bi s kamate uklonili značenje grijeha i zabrane, no Bačić ih razuvjerava opisujući kontekst u kojem je ta Božja dozvola vrijedila, odnosno „(...) da je to samo Bog Čifutom u ono vreme dopustio da od neznanbožacah uzimaju kamatu, kako im je dopustio da od Egipćana uzmu suđe i odiću, i to je njima Bog dopustio jere je on gospodar od svega i može dati komu što oće, budući da su ji Egipćani pritisnuli i neznanbožci progonili, zato su uzimali po Božjemu dopuštenju ono što im je nepravedno uzeto bilo, a nije im Bog dopustio da je vazda kamata slobodna i brez griha (...)“ (122). Nadalje se navode brojni primjeri iz Biblije koji potvrđuju kako je kamata oštro od Boga i Crkve zabranjena, no ponekad se može uzeti malo više od posuđenog ako za to postoje pravedni razlozi.

Prodavanje i *kupovanje* svakidašnja je pogodba u kojoj se čine mnoge prijevare i nepravde. *Od prodajući* nepravda se čini:

„I. Kada se prodaje stvar jedna za drugu, kako da prodadeš tuč namisto zlata, kositer namisto srebra &c. 2. Kako da se prodaje mira jedna za drugu, kako da prodadeš funt za po oke &c. 3. Kada se prodade stvar nevaljala za dobru, kako da prodaš konja slipa za zdrava, vino vodeno ili pokvareno za dobro &c.“ (126).

¹⁴⁸ U *Leksikonu hrvatskih tradicija* Joanna Rapacka za pojam *Vlah* piše kako je višeznačan i karakterističan za složene te često nejasne etničke i nacionalne odnose na Balkanu. Naziv *Vlah* rabio se „(...) i u turskim i u kršćanskim dijelovima Balkana, a odnosio se na skupine pastirsko-nomadskog pučanstva, romanskog i slavenskog, koje se usput bavilo i vojničkim zanatom i koje je uživalo određene povlastice. (...) U 18. stoljeću naziv *Vlah* počinje nestajati iz administrativnog jezika. Istiskuje ga opći naziv Krajišnik, koji se odnosi na sve stanovnike Krajine. Naziv *Vlah* postaje sinonimom za pravoslavce“ (Rapacka, 2002: 190, 192).

I u kupovanju se na isti način mogu dogoditi razne zloće, primjerice kad se kupuje dragi kamen od siromaha koji ne zna koliku vrijednost prodaje i dr. Bačić navodi i dvije vrste cijena: *zakonitu* (postavljenu od principa) i *naravnu* ili *običajnu* (postavljenu od ljudi). Dok je prva fiksna i ne smije se skuplje od nje prodavati, druga je fleksibilnija jer pod sobom ima još tri cijene, tj. cijenu *najmanju*, *sridnju* i *najveću*: „Na priliku cijena je najveća stvari po deset, sridnja će biti po devet, a najmanja po osam. I s ovima trima može se prodavat, a više grih jest“ (126).

Testament je *svidočba volje* ili želja koja se želi izvršiti nakon smrti osobe koja ga ostavlja. Može se načiniti pismom ili usmeno pred svjedocima, a dobra se mogu ostaviti baštinicima, crkvama, ubogim i sl. Testament su dužni izvršiti oni kojima je ostavljen, i to bez mijenjanja svrhe za koju je ostavljen, s iznimkom svjetovnog suca ili pape i biskupa koji to mogu učiniti.

Brak. Bačić tumači ženidbu kroz šest poglavlja i dvije *erežije* te iznosi definicije, dužnosti i krivovjerja vezana uz taj sakrament. Ženidba je prema *Istini katoličanskoj* zakonito (ugovorno) *pridavanje tilesa* muškoga i ženskoga jednoga drugome sa svrhom rađanja i othranjivanja djece. Svatko tko osporava sakramentalnost ženidbe – potvrđene i na Tridentu – *neka je proklet*, tj. baca se anatema na njega. Da bi ženidba bila pravovaljana, traži se da je učinjena bez prisile te da je očitovana nekim vanjskim znacima. Zanimljivo je kako fizička udaljenost, dakle neprisutnost, nije prepreka za taj sakrament, jer kako kaže Bačić „(...) ovi sakrament stoji u pogodbi iliti dogovoru koja se i nadaleko može učiniti, zato može se ženidba učiniti po knjiga pišući ili koga na svoje misto poslavši &c.“ (412).

Iako se prema tridentskoj odluci sinovi mogu ženiti bez privole roditelja, smrtni je grijeh ne pitati ih, a i mnoge se nevolje znaju dogoditi kao posljedica *nepitanja* (nesklad, *smutnje*, *zao žitak* supružnika). Zabranjeno je od Boga, ali i protiv *naravnoga* je zakona imati više žena (poligamija), i to iz vrlo praktičnog razloga: „(...) zaradi mira i prijateljstva koje valja u domu uzdržati, što bi se mučno uzdržalo kad bi veće ženah zajedno pribivajući jednaku oblast imale“ (413–414).

Dvije su *erežije* koje *kvare uzao neraztrgnuća* sakramenta ženidbe, za koji sveti Pavao kaže da je doživotan, međutim, nakon smrti jednog supružnika, drugi se može ponovno oženiti ili udati. Jedna *erežija* glasi: „Prvi put oženit se ili udat se, dobro je, a drugi put jest grih“ (414) i protiv njezina *otrovnog nauka* Bačić navodi brojne potvrde iz Svetoga pisma zaključujući:

„Niti mogu eretici naći u Svetomu pismu gdi je to zabranjeno, nego samo mogu naći da je misnikom i onim koji su primili s. redove da se ne mogu više putah ženiti, što i mi katolici govorimo“ (416).

Druga je *erežija* „Uzao sakramenta ženidbe more se raztrgnuti“ (417) protiv koje Bačić također zauzima poziciju kolektivnog „mi“ (*mi rimokatolici*) osuđujući i proglašavajući *eretičkim* grčki nauk koji dopušta dovesti drugu ženu, iako je prva još živa. Rimokatolički nauk, koji se poziva na Kristove riječi, kaže da tek u slučaju preljuba čovjek može otpustiti ženu, ali ni tada nije dopušteno dovesti drugu, i obrnuto. Bačić zatim prelazi na prvo lice jednine i iznosi svoje osobno viđenje i iskustvo, ne s Grcima, već s *hristjanima* (pravoslavnima):

„Niti mogu reći hristjani da u toj zloći nijesu, zašto im ovo možemo prstom ukazati i ja isti znadem takove koji su imali dvije žene, obadvije žive, i zakonito vinčali se i s jednom i drugom. Opet znam drugoga koji jest pustio jednu ženu i uzeo drugu. A svrhu svega zna vas svit od jednoga poglavita njiova koji zakonitu ženu jest pustio i uzeo drugu. Niti mogu dopustiti duhovnici ni vladike zašto je očita rič Božja: što je Bog sastavio, čovik ne rastavi. I bila bi velika psost protiv sakramentu da ga može čovik po svojoj volji u ništo obratiti“ (418–419; podcrt. I. P.).

Navodi se i šest *događaja*/razloga zbog kojih se mogu *razlučiti* muž i žena, s tim da to ne znači da se, kako *eretici* uče, razvrgava sakrament ženidbe već supružnici samo ne žive zajedno. To su rastave u sljedećim situacijama:

- kada muž i žena odluče ući u sveti red i živjeti u samoći; kad oboje pristanu na rastavu, ali ne i kad jedno pristane, a drugo ne pristane
- ako jedno upadne u *erežiju* ili *neznabožtvo*, ali ukoliko se pokaje, drugi je dužan (pa i prisiljen) prebivati s njim/njom
- kada prijeti pogibelj *spasenja duhovnoga*, na primjer: ako jedno drugoga nagovara na velike grijehе kao što je: zatajivanje vjere, da se učini *eretikom*, da čini sodomiju, dogovor s đavlom ili ako je čovjek *rsuz* i kod kuće skuplja ukradene stvari i okuplja svoju družinu
- kada je velika *bojaz tilesna*, ali doista velika jer Bačiću nije svaki fizički napad na ženu opravdan razlog za rastavu: „Gdi sudac mudro valja da se vlada, zašto za pokarati ženu izbivši s prilikom, ne može biti uzrok rastavljenja, nego se oće da je velika bojaz, kakonoti ako čovik brez uzroka vrlo ženu bije, ako ju priti ubiti i na to je polepan, ako je među njima velika nenavidost da je jedno drugo otrovati otilo, ako je veće putah

oružje uzeo da druga ubije ili glavom o zid udarao, i to s odlukom za ubiti, ako je druga zatvorivši mlogo putah i mlogo vrimenta brez rane gladom morio“ (420; pocrt. I. P.)

- ako je jedan od supružnika u dogovoru s đavlom i čini đavolska djela kao što je *čaranje* i sl.
- zbog preljuba i grijeha sodomije, s tim da su četiri izuzetka u slučaju preljuba kad se ne može rastati: 1. kad je riječ o silovanju ili prijeveri; 2. ako je jedno drugome bilo uzrok grijeha, tj. ako ga je nagovaralo; 3. ako su oboje učinili preljub i 4. kad je pravedan oprostio onome koji je sagriješio.

Dvije su vrste *zaprika* koje zabranjuju ženidbu; prva je samo zabranjujuća, tj. samo zabranjuje, ali *ne kviri* učinjenu ženidbu, dok je druga i zabranjujuća i poništavajuća.

U odnosu na prvu vrstu *zaprike* su: zabrana biskupa ili paroka, *pirovanje* u vrijeme zabranjeno od Crkve¹⁴⁹, zaručke s dvije osobe i zavjet čistoće.

Čak je četrnaest *zaprika* iz druge vrste koja poništava ženidbu:

- ako dođe do prijeverare s obzirom na identitet i stanje osobe s kojom se treba ženiti, npr. „(...) da imaš odluku uzeti Katu, pak te privare, i na misto Kate dadu ti Jelu, ne bi valjala ženidba (...) učini se ugovor da ćeš uzeti Maru po ti način ako je bogata, ako nije slipa, kljasta, roma &c. poslije vinčanja vidi se da je sirota slipa, roma &c. nije dobro vinčanje (...)“ (422–423), ili slučaj da se uzme neka djevojka misleći da je slobodna, a ispadne da je robinja i sl.
- kad postoji zavjet svetoga reda
- kad postoji *roditeljstvo naravno* (krvno) do četvrtog koljena, *roditeljstvo zakonito* (posvojenjem djeteta) i *roditeljstvo duhovno* (kumstvo)
- prisilna ženidba
- otmica djevojke ili udovice: „(...) dokle je u oblasti onoga koji nju jest oteo, ne može š njom učiniti ženidbe, ako li ju stavi u misto sigurno, gdi je ona slobodna od svoje volje, može učiniti zaručenje. Tako očito zabranjuje sabor tridentinski“ (426) itd.

Zaručenje je obećanje ženidbe koje daju obje strane, čini se uz potvrdu vanjskih znakova (riječima, pismom, prstenom) i traži se da nema *zaprika* za njega. Kao i kod ženidbe, i zaručke se mogu razvrći ukoliko se oboje zaručnika dogovori da to žele, u slučaju preljuba, zatim ako

¹⁴⁹ Tridentiski je sabor zabranio *pirovati* u vrijeme: “(...) od nedilje prve prišastja Gospodinova do Vodokršćah, od Čiste sride tja do mladoga Uskrsa (...)“ (421–422).

se poslije zaručivanja neko od zaručnika razboli (drhtanje, guba) ili izgubi koji dio tijela (oko, nos...) i dr. Kako bi se imao što bolji uvid u *zaprike* zbog kojih dolazi do rastava braka „(...) zato je odredio sabor tridentinski da se čini u tri svetkovine razlučite pod misom puku navistiti među kojima ima sliditi ženidba, kažući razgovetno imena i priimena njiova, da kršćani razumivši imena njiova mogu kazati, ako bi znali koju zapriku; i kad bi znali, a ne ktili kazati, sagrišuju smrtno. Također, i parok smrtno sagrišuje ne navistivši jer pristupa zapovid crkvenu, od kuda mloga zla mogu sliditi“ (429).¹⁵⁰

*

Emerik Pavić

Ručna knjižica za utiloviti u zakon katoličanski obraćenike (1769.)

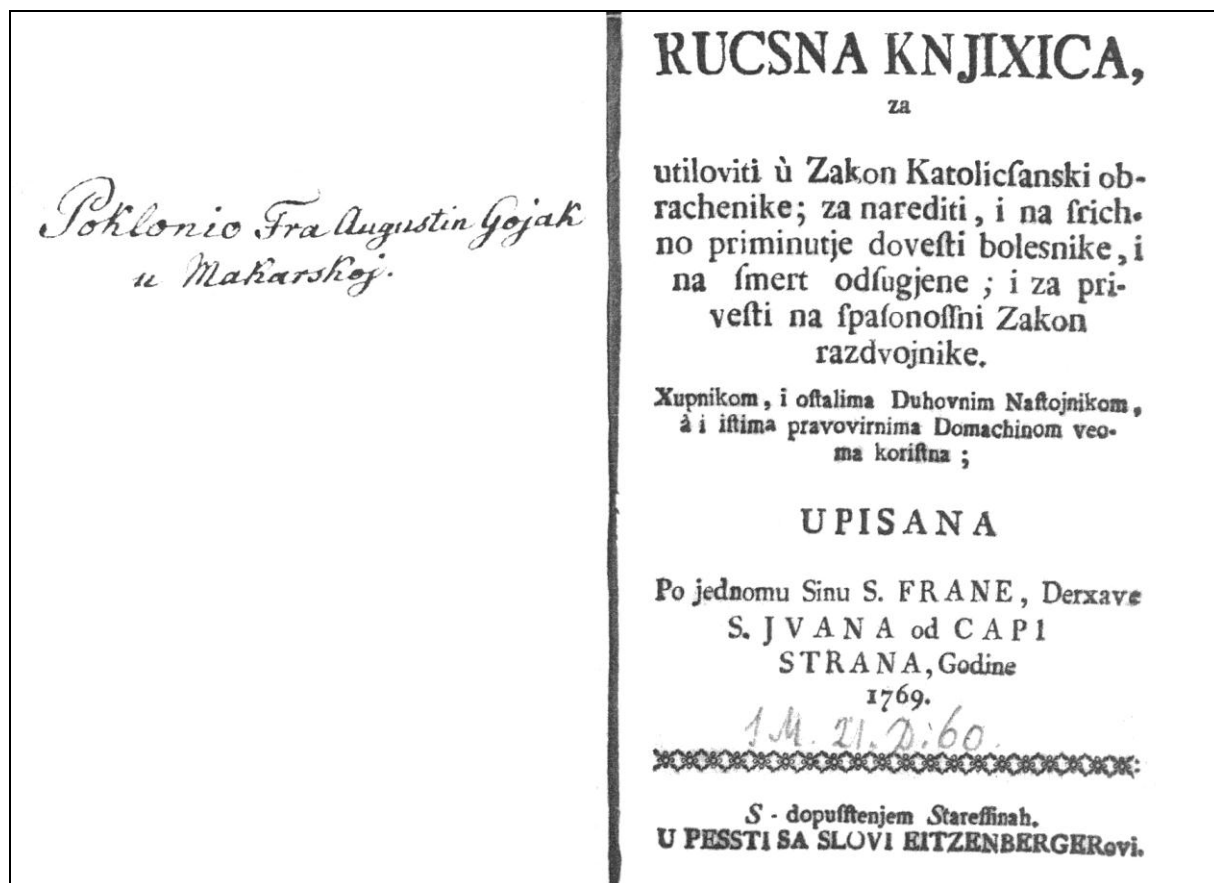
Nakon istraživanja diskurza o svakodnevicu u Pavićevoj *Jezgri rimskoga pravovirnoga nauka krstjanskoga* (1769.) u okviru tipa katekizama koji se oslanjanju na *Rimski katekizam*, na ovome se mjestu Pavić predstavlja kroz jedan drugačiji tip katekizma, a to je pastoralni priručnik s kontroverzijijskim sadržajem, čiji je puni naslov:

RUCSNA KNJIXICA, | za | utiloviti u Zakon Katolicanski ob- | raćenike; za narediti, i na frich- | no priminutje dovesti bolesnike, i | na smert odsugjene; i za pri- | vešti na spasonošni Zakon | razdvojnike. | Xupnikom, i ostalima Duhovnim Nastojnikom, | a i istima pravovirnim Domachinom veo- | ma koristna; | UPISANA | Po jednomu Sinu S. FRANE, Derxave | S. JVANA od CAPI- | STRANA, Godine | 1769. | S dopuštenjem Starešinah. | U PESSTI SA SLOVI EITZENBERGERovi.¹⁵¹

(RUČNA KNJIŽICA | za | utiloviti u zakon katoličanski ob- | raćenike, za narediti i na srić- | no priminuće dovesti bolesnike i | na smrt odsuđene i za pri- | vesti na spasonosni zakon | razdvojnike. | Župnikom i ostalima duhovnim nastojnikom, | a i istima pravovirnim domaćinom veo- | ma koristna, | UPISANA | po jednomu sinu s. FRANE države | s. IVANA od KAPI- | STRANA, godine | 1769. | s dopuštenjem starešinah | U PEŠTI SA SLOVI EITZENBERGERovi.)

¹⁵⁰ Ako se ženidba odgodi četiri mjeseca nakon navještenja, Bačić kaže kako se opet treba navijestiti, jer u tom vremenu mogla se dogoditi, ali i otkriti koja *zaprika*.

¹⁵¹ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 16° – 2. Opseg knjige je: /12/ + 174 stranica u m8°.

Slika 10. Naslovna stranica *Ručne knjižice* (1769.)

Knjiga je sastavljena od *PRIDGOVORA* (IX–XII, nepag. str.) i tri glavna dijela: *PRVI DIO. Ispovidanje vire i duhovna likarija za bolesnike.* (str. 1–71.), *DRUGI DIO. Od odsuđeni na smrt po sudu vladaocah.* (str. 72–110.) i *TREĆI DIO. Od obraćenja na spasonosnu viru katoličansku iz grčkog ili istočnog Zakona.* (str. 111–168, pogrešno otisnuto 186 – op. I. P.). Na posljednjim stranicama nalazi se i *POKAZANJE ČLANAKA* (str. 169–174.).

Ono što se o *Ručnoj knjižici* može doznati iz literature svodi se na sličan sud koji donose Matić i Hoško, a tiče se Pavićeva načina iznošenja kontroverzijskog sadržaja u knjizi. Obojica će ustvrditi kako se Pavić izražava mirno te bez napadanja i omalovažavanja pravoslavnih kršćana (Matić, 1945: 57; Hoško, 1985: 114).

Ovdje se pokušava otkriti krije li Pavićeva knjižica još kakav aspekt svakodnevice, te se s obzirom na to analizira predgovor i drugi dio knjige koji daje pastoralne upute za podjelu sakramenta ispovijedi osuđenicima na smrt.

Pridgovor. Budući da nema božanstvenije stvari od služenja Bogu pomažući dušama da zadobiju spasenje, i Pavić je vođen tim motivom odlučio napisati *knjižicu* „(...) s kojom svaki dušah nastojnik zadosta se pomoći može u prigodah potribite svoje službe“ (X, nepag. str.; podcrt. I. P.). Dakle, *Ručna knjižica* namijenjena je prvenstveno župnicima i duhovnim nadstojnicima koji imaju veliku ulogu jer pomažu drugima u duhovnim potrebama. Pavić pritom posebno izdvaja životne situacije kada je čovjek suočen sa smrću (bilo zbog bolesti ili smrtne kazne), kada najviše pati i kada je najpodložniji raznim grješnim iskušenjima. Stoga, njegova *knjižica* ima trostruku namjenu: „(...) najprvo za očistiti dušu od grihah, pak i jedan duhovni halat za pripričiti svekolike zaside neprijatelja duševnoga. Još i iste razdvojnike na pravi put spasenja izvodi (...)“ (XI, nepag. str.). Svaka namjena nastoji se ostvariti u jednom dijelu knjige, a s obzirom na treću – kontroverzijsku – Pavić navodi vrlo konkretan osobni doživljaj koji opravdava nužnost poznavanja *pravovirnoga* zakona: „(...) događa bo se više puta da se pravovirni na razdvojnike namire, i to u razloženju spasonosnomu, kakono se je i meni istomu godine 1761. dogodilo u nikoj gostionici, u koju mi se s družinom valjade uvratiti; gdino sam od nikog razdvojnika [sodo?] od spasonosnog Zakona upitivan bio. Ona, dakle, koja sam mu tada u kratko na putničku odgovorio, da se u napridak moja braća i ostali pravovirni krstjani u svakima prigodama pomoći mogu, ovdje u osobitom dilu uzmožnije postaviti odredio sam (...)“ (XI–XII, nepag. str.).

Ispovijed. Vrlo blizak sakramentu pokore jest sakrament bolesničkog pomazanja jer oba imaju istu svrhu *ozdravljanja*.¹⁵² Duhovni učinci tih sakramenata također se uvelike podudaraju i svode na: pomirenje s Bogom, zadobivanje oprosta, milosti, utjehe te spokoja savjesti. Premda se Pavić u prvom dijelu svoje knjižice bavi bolesnicima i daje upute za njihovu *duhovnu likariju*, i drugi dio posvećen je ljudima koji se nalaze u teškim patnjama suočeni sa smrću (smrtnom kaznom) te i te kako trebaju duhovnu potporu.

Baš kao što prvi dio završava *Opomenom* ispovjednicima:

„Ispovidnici i ostali duhovni nastojnici imadu znati da rečena opominjanja, ponukovanja i zazivanja ne valja s velikom vikom štiti i bolesnim u razum stavljati, za ne probuditi na neustrpljenje i golemu srčbu; jer štio sam niki dogagaj, gdi posli jakog vikanja u ponukovanju bolesnik došavši use, ovako je ispovjedniku rekao: Oče! rad

¹⁵² „Gospodin Isus Krist, liječnik naših duša i tijela, koji je otpustio grijeha uzetome i vratio mu tjelesno zdravlje, htio je da njegova Crkva, snagom Duha Svetoga, nastavi i djelo njegova liječenja i spašavanja svojih članova. To je svrha dvaju sakramenata ozdravljanja: Pokore i Bolesničke pomasti“ (*Katekizam Katoličke crkve*, 1994: 371).

vaše goleme vike bio sam se razljutio u srcu i vas opsovao: i da budem umro, rad ovoga bi griha bio odsuđen u muke vik vičnije“ (67–68; podcrt. I. P.).

– i u drugom se dijelu misnicima/ispovjednicima daju savjeti kako se ponašati s osuđenima. Prvi i općeniti savjet odnosi se na prvi susret misnika i osuđenika:

„Misnik, kada prvi put k odsuđenomu pozvan bude, ne valja da se plašljiv jali sumoran ukaže, za ne smutiti većma odsuđenoga, koji bi mogao pomisliti da se misnik više smrti boji, nego onaj koji imade poginuti; nego valja da duhovnu srčanost, uljudnu slobodu i veselo hotenje pokaže, za lašnje dobiti i na put spasenja dovesti siromaha odsuđenoga“ (72–73; podcrt. I. P.).

Drugi savjeti prilagođeni su psihološkom profilu i stanju osuđenika, jer svaki tip zahtijeva poseban pristup kako bi u konačnici bio ispunjen cilj obraćenja i duševnog spasenja. Tako se navode oni koji su poslije osude jako ljuti, tvrdoglavi i pakostni, oni koji se ne žele obratiti, zato s njima treba biti oprezniji, ali i oštrij, zaprijetiti im nemilijim smaknućem odnosno mukama paklenim. Kada je riječ o tvrdokornim osuđenima, autor upućuje misnika da mu kaže:

„(...) prem ako ti moj dragi u ovoj prigodi nisi zaslužio da ti se život uzme, može bit da si to uzimanje života rad drugi tvoji dilah zaslužio, i zato ti valja uzmolžnije Bogu zafaljivati, kojino tvoje skrovite grihe ovdi kara i po tomu tebe od vičnjeg izgubljenja izbavlja, u koje bi ti bio upao, kadanosi u smrtni grih bio zamotan“ (75).

I onim osuđenima koji dragovoljno primaju osudu nije lako, stoga su i njima potrebne riječi utjehe:

„I ovima se teško vidi umrti jer je smrt gorka, navlastito onima koji su pri mladosti, a i postarjima zdravima. Istina jest da je teška stvar ovako umrti, ali buduć da jedanput valja umrti, najbolje je da se odsuđeni povoljno i krotko na smrt pridade. Sramotu koju mu valja podneti, mladost koja mu se skraćaje, zdravlje koje gubi; sva se ta u poklone mogu okrenuti, kada ji čovik Bogu povoljno pridaje. (...) Još jim valja ukazati da se oni purgatorija iliti mukah od očišćenjah po ovoj pogrдноj smrti uklanjaju, jer ako je život čovičji najvridnija stvar koju čovik Bogu može pokloniti, slidi da odsuđeni Bogu veoma ugodno posvetilište prikazuju prilažući vlastitu volju pravici i odsudi vladalačkoj“ (77, 78).

Nekim je pak osuđenicima teško ostaviti rodbinu, tj. roditelje, rođake, ženu i djecu, zato „Takvoga valjade svitovati da mu jedanput sva zaostaviti valja, i može bit da bi mu se sada silom život ne uzeo, do malo bi mu vrimena po jakoj bolesti umrti i sva zaostaviti valjalo“ (80–81).

Osuđeniku se zapravo sugerira kako treba biti zahvalan Bogu i vladarima koji su ga osudili jer tako su mu omogućili izvršavanje pokore na ovome svijetu. Osim toga, osuđeni daje *lipu priliku* onima koji dolaze gledati njegovo smaknuće, jer time se oni krijepe, ali i za njega mole Bogu, plaćaju misu i čine ostala dobra djela.

Poseban tip osuđenika su *vilovnjaci* i *vještice*, koje je naročito teško i često uzaludno nastojati obratiti. Pavić kaže: „Ožalenja je dostojan jedan misnik koji s ovakima ljudma valja da većaje i nji iz zapletaka i mrižah pakleni vadi, jer kako se običaje reći: teško je Harapina obiliti“ (91). Dva su uzroka zbog kojih je teško obratiti vilovnjake i vještice: prvi je njihovo *ukorinito zločinstvo* i tvrdokornost, a drugi pravedna Božja naredba po kojoj je nad takvima prepustio veću ovlast đavlu paklenome. Traži se sva misnikova pomnja i razgovijetno tumačenje sotoninih varki da bi se duša izbavila iz paklene mreže. Ukoliko se takva osoba obrati, nema razloga za strah pred đavolskom napašću, jer obraćeniku tada mogu pomoći i *likarije duhovne*: znak svetoga križa, izgovaranje imena Isusova i Marijina, škropljenje blagoslovljenom vodom, *patrice* (krunica) i ostale blagoslovljene stvari.

Pavić tvrdi i kako je vrlo teška stvar slušati ispovijed jednog vilovnjaka ili vještice, jer su tvrdokorni i smeteni te ih je teško nagovoriti na pokoru i ispovijed. Kroz dvadeset pitanja i potpitanja donosi se način kako i što bi trebalo pitati vilovnjake i vještice na ispovijedi. Riječ je o pitanjima koja se odnose na: vrijeme otkad se nalaze u grijehu, tko ih je prevario i zašto, jesu li se odrekli Boga i vjere, jesu li prokleli krštenje, jesu li noktima izgrebali krizmanje, jesu li pogrdili svetu hostiju (zakopali, postavili u nepristojna mjesta, nosili na vilovnjački sastanak, nogama gazili), jesu li đavlu potpisali svojom rukom, jesu li đavlu prikazivali *posvetilište*, jesu li ljude ili životinje đavlu ubijali umjesto lukna, da nisu po đavleskoj zapovijedi ljude ili životinje čarali, otrovali, umorili, osramotili ili djecu u kolijevci zadavili, da nisu štogod zakopali s čim mogu čarati, da nisu u određene dane išli na vilovnjačke sastanke te činili preljub (naravan i protiv naravi) ili se *pomišali* s đavlom i živinom, da nisu primali novac od đavla ili vlastite kćeri đavlu za oskrvrnjenje dali itd.

Na dan pogubljenja (vješanjem ili *na kolo* – to su dva načina koja se navode u knjizi) misnik treba s osobitom pomnjom krijepiti osuđenika u duhovnim stvarima; poticati ga na još jednu ispovijed, opominjati i poticati u njemu želju da umre u pravoj katoličkoj vjeri, moli za oprost i dr. Ima osuđenika kojima je teže pojaviti se pred mnoštvom (osobito ako su u njemu

znanci i rodbina) nego podnijeti smrtnu kaznu. Takve misnik također ohrabruje te moli za njih, a na mjestu pogubljenja, gdje se osuđeniku još jednom čita kazna, nastoji mu se olakšati patnja na način da „(...) Misnik durmice i brez pristanka priporuku za smrt prid njime govori da on malo ili ništa ne čuje od onoga što se njemu štije i navištuje, veće nek spasonosne priporuke slidi dok se god navištenje ne svrši“ (108).

Kontroverzijiški značaj analiziranih katekizama u odnosu na istraživanje diskurza o svakodnevici kod oba autora nalazi se u drugom planu. Naime, i Bačić i Pavić kontroverzističkoj tematici pristupaju kroz širi okvir pastoralnoga djelovanja. Bačićev katekizam sadrži opširna tumačenja Deset Božjih zapovijedi i sakramenta braka, čime potvrđuje prisutnost govora o različitim sastavnicama svakodnevnog života. S druge strane, Pavićev pastoralni priručnik ima specifičnu namjenu, zbog čega je diskurz o svakodnevici sužen na govor o teškoj situaciji kada je čovjek suočen sa smrću, posebice u slučaju smrtne kazne.

e) katekizam neutvrđene katekizamske tradicije

Posljednje desetljeće 18. stoljeća vrijeme je kada se uz tzv. *Austrijski katekizam* (o njemu više u nastavku rada) javljaju još dva katekizma, kojima se ne može odrediti katekizamska tradicija koju nasljeđuju. Riječ je o *Jezgri nauka krstjanskoga* (Osijek, 1791., ²1807.) Jurja Sertića i *Nauku krstjanskom vire svete apostolske katoličanske Crkve* u hagiografiji *Život svetoga Eustakije* (Osijek, 1795.) Antuna Josipa Turkovića (prema Hoško, 1985: 175–176). Ovdje se *Život svetoga Eustakije* analizira s obzirom na upleteni katekizam, ali i kao cjelovito djelo, odnosno žanr hagiografskog spjeva.

Hagiografski spjev *Život svetoga Eustakije*, u koji je upleten *Nauk krstjanski*, jedan je od žanrova nabožne književnosti u Slavoniji 18. stoljeća koji (re)prezentiraju kršćanski svjetonazor. Hagiografija ili životopis sveca prema jednoj je definiciji izraz kojim se u znanosti u književnosti tijekom 19. i 20. stoljeća „(...) često označava književni rod srv. biografije svetih lica (**žitije**). Za razliku od **biografije** u antičkom i modernom smislu, *h.* je kulturni i poučni tekst, kojim se slika ideal svetog hrišćanskog života. Natprirodni događaji i dejstva (čuda) važan su element hagiografije, mada se ona i pored toga smatra dragocanim specifičnim istorijskim izvorom. Opis čuda je najčešće autentično svedočanstvo o sredini i

pojednostima svakodnevnog života, o naravima, načinu života, običajima“ (*Rečnik književnih termina*, 1985: 232). Uz hagiografsku se književnost, dakle, redovito veže značenje izvora povijesnih, kulturnih, religijskih i drugih podataka koji su bitni za razumijevanje kolektivne svijesti i vjerskog mentaliteta (Badurina Stipčević, 2013: 11). Prekretnicu u razvoju kršćanske hagiografije označila je pojava reformacije na čelu s Martinom Lutherom. Reformatorski antihagiografski stav odbacio je kultove svetaca, tekstove o njihovu životu, slike i kipove iz crkava – ukratko, sve što je podsjećalo na svece (Bratulić, 2003: 541). Katolička crkva reagirala je vrlo ozbiljno na takav stav protestanata te je na Tridentskom saboru raspravljala o čašćenju svetaca. Na kraju rasprave, na 23. sjednici održanoj 3. prosinca 1563. godine donijela je *Dekret o zazivanju, štovanju i relikvijama svetaca i o svetim slikama* u kojem brani čašćenje svetaca i njihovih relikvija, ali i traži da se „(...) dokine svako praznovjerje kod zazivanja svetaca, štovanja relikvija i korištenja svetih slika, neka se iskorijena svaka ružna dobit, i konačno, neka se izbjegava svaka iskvarenost“ (Denzinger, Hünermann, 2002: 382). U skladu s tim trebalo je i životopise svetaca očistiti od nevjerodostojnih čudesa i preuveličavanja te svecima vratiti vjerodostojnost svjedoka i uzora ispravnog poimanja kršćanskoga života.

Tema svetaca i svetica zaokupljala je i velik broj slavonskih autora, pa se tako uz djelo *Život svetoga Eustakije* A. J. Turkovića nailazi i na nabožne spjevove *Život svetoga Ivana Nepomuka* (1759.), *Život svete Olive, kćeri Julijana cesara* (1761.) i *Život svete Genuveve* (1761.) Antuna Josipa Knezovića, prijevod *Život Majke Božje* (1773.) Antuna Bačića, religiozni spjev *Sveta Rožalija, panormitanska divica* (1780.) Antuna Kanižlića, prozni prijevod zbornika svetačkih života *Dila svetih mučenika nehimbeni i izabrana* (1800.) Ivana Marevića, dramska prikazanja *Prikazanje raspuštene kćeri, velike poslije pokornice, svete Margarite iz Kortone* (1780.), *Sveta Suzana, divica i mučenica* (1783.) i *Sveta Terezija divica duhovna reda karmelitskoga* (1803.) Ivana Velikanovića, zatim prikazanje *Josip poznat od svoje braće Aleksandra Tomikovića i Josip, sin Jakoba patrijarke* (1820.) Grge Čevapovića (prema Tatarin, 1997: 238).

Antun Josip Turković

Nauk krstjanski vire svete u hagiografskom spjevu Život svetoga Eustakije (1795.)

O Antunu Josipu Turkoviću¹⁵³ iz hrvatske književnopovijesne literature saznaje se da je „Bio poznat kao osobito revan i sdušan dušobrižnik, a pokušao se i u literaturi“ (Forko, 1886: 4), Šafařiku (1865: 86) i Ljubiću (1869: 486) poznato je da Turkovića zovu i *poeta insignis*, međutim, već na početku 20. stoljeća ni Drechsleru (Vodniku) (1907; 1913.), a ni Ježiću (1993. /prema izdanju iz 1944./) nije poznato ime A. J. Turkovića. Tek ga Tomo Matić smješta u društvo pisaca svetačkih životopisa kao što su Antun Josip Knezović i Antun Kanižlić, s tim da ga kvalificira kao slabog pripovjedača, u čijim stihovima „nema ni daška pjesničkoga“ (Matić, 1945: 62). Premda će ga Krešimir Georgijević svrstati u krug *jačih slavonskih intelektualaca 18. stoljeća* koji su se okupili oko Divaltove tiskare (Georgijević, 1969: 191), ničim drugim, tj. nigdje drugdje u svom pregledu neće ga više spomenuti, pa ni opravdati Turkovićev *jak* značaj. Kombol pak, slično Matiću, piše: „Jedva su spomena vrijedni zbog potpunosti slike pobožni spjevovi slabih stihotvoraca Josipa Knezovića, Osječanina i kanonika u Kaloči (*Život sv. Ivana Nepomuka*, Pešta, 1759, *Život sv. Genuveve*, Pešta, 1761, *Život sv. Olive*, Pešta, 1761), Antuna Turkovića, Osječanina i osječkog župnika (*Život sv. Eustakije*, Osijek, 1795) i sličnih“ (Kombol, ²1961: 349). Spomena Turkoviću neće se naći kod Bogišića (1974.), Frangeša (1987.), Jelčića (2004.), a ni kod Prosperova Novaka (1999.). Posljednji koji se bavio Turkovićem i njegovim djelom bio je Milovan Tatarin, i to: u knjizi *Od svita odmetnici: rasprave o nabožnim temama u Slavoniji u 18. stoljeću* (1997.), u kojoj čitavo jedno pozamašno poglavlje naslovljava „Antuna Josipa Turkovića *Život svetoga Eustakije*“ (str. 233–296.), u tekstu „Dijarij Antuna Josipa Turkovića, osječkoga župnika“ u zborniku radova s Drugoga hrvatskoga slavističkog kongresa iz 2001. godine (str. 263–271.) i u tekstu „Trpezarijske svečanosti u slavonskoj književnosti 18. stoljeća“ objavljen u *Danima Hvarskog kazališta: igra i svečanost u hrvatskoj književnosti i kulturi*, knjiga 31 iz 2005. godine (str. 97–149).

¹⁵³ Antun Josip Turković (Osijek, 6. VIII. 1758. – Osijek, 16. III. 1806.) bio je svjetovni svećenik, župnik osječke gornjogradske župe, djelovao u filijalama Retfala i Kravice, a zatim u župi u osječkoj Tvrđi. Istakao se još i kao crkveni kroničar, epik i prigodničar, čemu je potvrda njegova bibliografija u kojoj se nalaze sljedeća djela: *Retfale i Kravice pisme dvi u sličnoričje iz latinskoga jezika na ilirički prinešene* (Osijek, 1791.), *Pozdravljenje po prigodi ulazenja u Pečuj mlogo poštovanih Braća od milosrđa* (Osijek, 1796.), *Pridavak knjigi od života s. Eustakije s naukom krstjanskim sličnoričjom složenoj* (Osijek, 1798.), *Appendix ad opus, continens vitam s. Eustachii Martyris cum doctrina christiana romano-catholica illyrico rhythice deductum* (Osijek, 1798.), *Zeca priponizna tužba sada već drugi put u sličnoričje složena i izpivana* (Osijek, 1802.), *Diarium parochialis ecclesiae interioris civitatis Esseki Sancto Michaeli Archangelo dictae* (rukopis)¹⁵³, *Život svetoga Eustakije s naukom krstjanskim vire svete apostolske katoličanske crkve u sličnoričje složen i izpivan* (Osijek, 1795.) i *Život svetoga Eustakije potlam primitoga krštenja* (Osijek, 1795.) (Šundalić, 2000: 739–740).

Nakon Forkove negativne ocjene *Života svetoga Eustakije*, koji za njega „(...) ne ima bog zna kakva pjesničkoga poleta i vrijednosti. Hvale je vrijedna njegova dobra volja i nastojanje da pouči svoj narod i tim da mu bude od koristi. Vrijednost je samo historička te je ujedno dokaz, da su ljudi u Slavoniji htjeli da pišu i pjevaju, a djeli svojimi da šire i u narodu učvršćuju pobožnost, bogoljubljan i kriepostan život“ (Forko, 1886: 11–12), Tatarinovo je viđenje Turkovićeve hagiografskog spjeva prije svega interpretativno znatno utemeljenije te pozitivna obilježja koja navodi proizlaze iz razlika koje taj spjev udaljavaju od hrvatske medijevalne književne produkcije. To su: likovi koji uz svoju plošnost ipak ne posjeduju apsolutnu savršenost, razvedena fabula, privatna ljubavna priča kao osnova spjeva te *dva* obilježja koja su važna kao polazište za predmet analize ovoga rada – „Prvo, upisivanje kompletnog katekizma upućuje na znatno viši stupanj svijesti u odnosu na način postizanja i kvalitetu vjerskih i moralno-didaktičkih ciljeva. Turkoviću je važno da potencijalnoga čitatelja uvede u 'teoriju' religioznoga pogleda na svijet, važno mu je da taj spozna pojmovnik te teorije, a ne da ga jednostavnim principom imitacije privuče željenomu obrascu ponašanja. Drugo, pripovjedačevo upletanje znatno je širega opsega. Narator, pored općih poruka o čestitosti o bogoljupstvu, dijeli i sasvim konkretne savjete primjenjive u svakodnevnom životu: kako da se žene pripreme za porod, što je babici činiti, moljenje krunice“ (Tatarin, 1997: 258–259).

I u ovome radu analizira se Turkovićev hagiografski spjev u dvije knjige, čiji su puni naslovi:

1. *DIO: XIVOT | SVETOGA | EUSTACHIE, | S'NAUKOM KERSTJANSKIM | VIRE SVETE, APOSTOLSKE, | KATHOLICSANSKE RIMSKE CERKVE | U | SLICSNORICSJE SLOXEN, I IZPIVAN | PO | ANTUNU JOSIPU TURKOVICSU | GORNJE OSSICSKE VAROSHI, | RETHFALE, I GRAVICA PAROCHU | PRIKAZAN | SLAVONSKIM SHTIOCEM ZA DUHOVNU | ZABAVU | GODINE 1794. DANA PER- | VOGA MISECA KOLOVOZA | U OSSIKU GORNJOJ U VAROSHI. | S' Dopushtenjem Starishinah. | U OSSIKU | Pritiskano u Slovopreshi Ivana Mart. Divalt, | Privilegiratoga Knjigo pritiskaoca. | Godine 1795.*

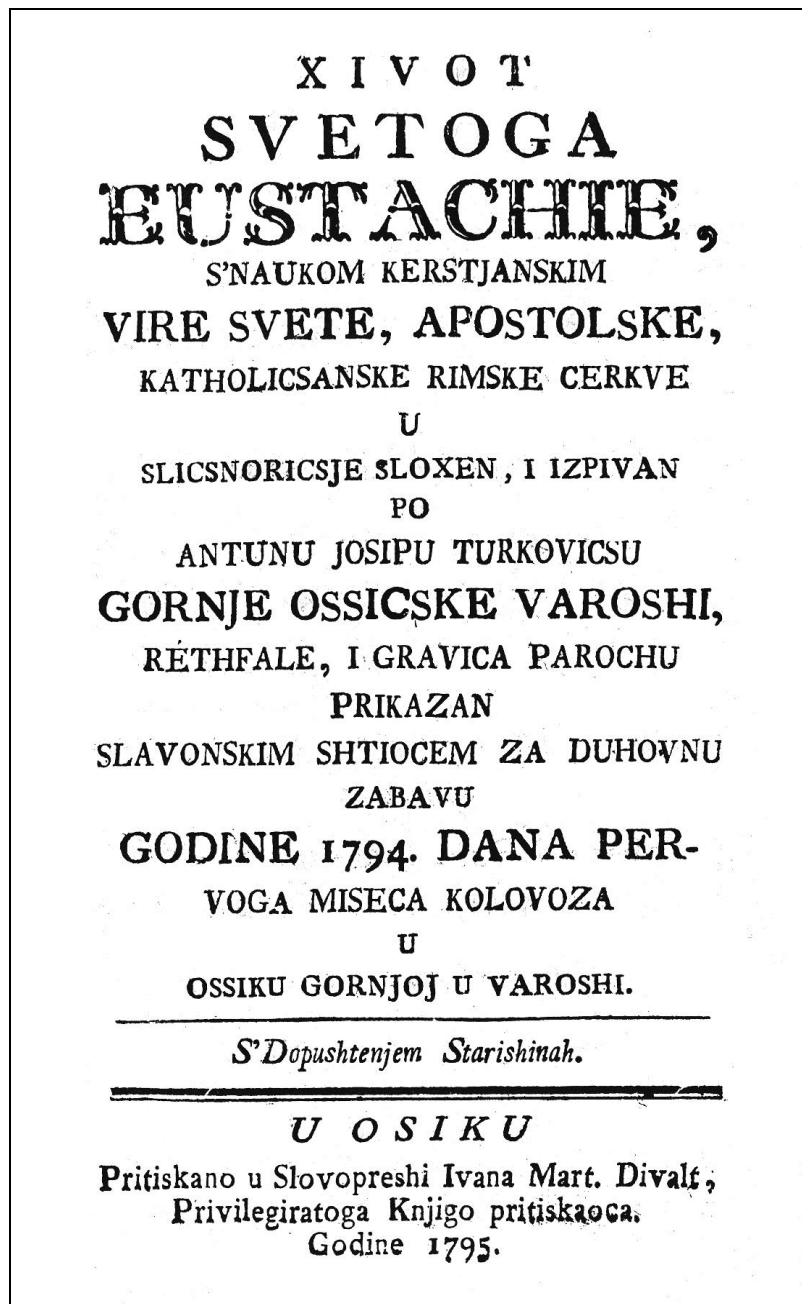
2. *DIO: XIVOT | SVETOGA | EUSTACHIE, | POTLAM | PRIMITIOGA KERSTENJA | PO | ANTUNU JOSIPU TURKOVICSU | GORNJE OSSICSKE VAROSHI, | RETHFALE, I GRAVICA PAROCHU | U | SLICSNORICSJE SLOXEN, I IZPIVAN | Godine 1794 dana pervoga Mi- | feca Kolovoza. | KNIGGA DRUGA; STRANA TRECSA | S' Dopushtenjem Starishinah. | U OSSIKU | Pritiskano u Slovopreshi Ivana Mart. Divalt, | Privilegiratoga Knjigo pritiskaoca. | Godine 1795.¹⁵⁴*

(1. *DIO: ŽIVOT | SVETOGA | EUSTAKIJE | S NAUKOM KRSTJANSKIM | VIRE SVETE, APOSTOLSKE, | KATOLIČANSKE RIMSKE CRKVE | U | SLIČNORIČJE SLOŽEN I*

¹⁵⁴ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 8° – 112. Opseg knjige je: 1. dio: /4/ + XIV + 310 + /1/ stranica; 2. dio: 326 + /1/ stranica u m8°.

IZPIVAN | PO | ANTUNU JOSIPU TURKOVIĆU | GORNJE OSIČKE VAROŠI |
RETFALE | I GRAVICA PAROKU | PRIKAZAN SLAVONSKIM ŠTIOCEM ZA
DUHOVNU | ZABAVU | GODINE 1794. DANA PRV- | VOGA MISECA KOLOVOZA | U
OSIKU GORNJOJ U VAROŠI. | *S dopuštenjem starišinah.* | U OSIKU | pritiskano u
slovopreši Ivana Mart. Divalt, | privilegiratoga knjigopritiskaoca | godine 1795.

2. DIO: ŽIVOT | SVETOGA | EUSTAKIJE | POTLAM | PRIMITOGA KRŠTENJA | PO |
ANTUNU JOSIPU TURKOVIĆU | GORNJE OSIČKE VAROŠI | RETFALE I GRAVICA
PAROKU | U | SLIČNORIČJE SLOŽEN I IZPIVAN | godine 1794 dana prvoga mi- | seca
kolovoza. | KNIGA DRUGA, STRANA TREĆA. | *S dopuštenjem starišinah.* | U OSIKU |
pritiskano u slovopreši Ivana Mart. Divalt | privilegiratoga knjigopritiskaoca | godine 1795.)

Slika 11. Naslovna stranica prve knjige *Života svetoga Eustakije* (1795.)

X I V O T
S V E T O G A
E U S T A C H I E,

P O T L A M

P R I M I T O G A K E R S T E N J A

P O

A N T U N U J O S I P U T U R K O V I C S U

G O R N J E O S S I C S K E V A R O S H I,

R E T H F A L E , I G R A V I C A P A R O C H U

U

S L I C S N O R I C S J E S L O X E N , I I Z P I V A N

Godine 1794 dana pervoga Mi-
feca Kolovoza.

K N I G A D R U G G A ; S T R A N A T R E C S A

S' Dopushtenjem Starishinah.

U O S I K U

Pritiskano u Slovopreshi Ivana Mart. Divalt,
Privilegiratoga Knjigo pritiskaoca.
Godine 1795.

Slika 12. Naslovna stranica druge knjige *Života svetoga Eustakije* (1795.)

Istraživanje se usredotočuje na *Nauk krstjanski* koji se nalazi u prvoj knjizi *Života svetoga Eustakije* od stranice 201. do 281., ali i na ostatak hagiografskog teksta s namjerom da se utvrde načini oblikovanja diskurza o svakodnevici, dovodeći ih u vezu s autorovim ciljevima najavljenim u predgovoru spjeva. Inače, tema spjeva zasniva se na legendi o zapovjedniku tjelesne straže rimskog cara Trajana koji nakon mističnog iskustva odlučuje primiti kršćansku vjeru. Takva odluka uzrok je velikih trpljenja i stradanja njega i njegove obitelji (žene Teopiste i dvojice sinova). Na kraju su sve četvero zatvoreni u utrobu golemog mjedenoga

bika, ispod kojeg je zapaljena vatra dok mučenici nisu izdahnuli (prema: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 2006: 251). Katekizam je funkcionalno umetnut u spjev, i to na mjestu gdje se javlja lik Misnika koji treba pokrstiti Placida te mu opširno razlaže temeljne pojmove kršćanske vjere kao što su: Vjerovanje, Bog, Isus Krist, Duh sveti, Crkva, oprost, uskrsnuće, posljednji sud, četiri posljednje stvari (smrt, sud, kraljevstvo nebesko, pakao), sakramenti, molitve, ispovijed, grijesi protiv Božjih zapovijedi, Božje i crkvene zapovijedi, svetkovanje, kreposti.

Djelo *Život svetoga Eustakije* strukturirano je tako da se u prvoj knjizi nalazi predgovor *Mlogo poštovani, dobrovoljni štioče!* (str. I–XIV), *STRANA PRVA. Placidus neznabožac.* (str. 1–57.) i *STRANA DRUGA. Placidus uvižbanik.* (str. 58–310), a u drugoj knjizi *STRANA TREĆA. Placidus ne više Placidus nego Eustakijus, krstjanin i mučenik.* (str. 3–326.).

Mlogo poštovani, dobrovoljni štioče – riječi su kojima započinje opsežni predgovor koji obasiže četrnaest stranica i razdijeljen je u dvanaest točaka. Turković se najprije spominje apostola i proroka kojima je Isus povjerio upravljanje Crkvom te toposom skromnosti za sebe kaže da je „(...) jedan najposledni i najnevidni pastir (...)“ (I: II) koji je zahvaljujući Božjem milosrđu i velikoj dobroti biskupa đakovačkoga gospodina *Mathea Franciska Kertiza* (Mateja Franje Krtice) primljen u sveti red, te s njegovim *blagodarnim troškom*, odjećom i hranom školovan, zatim zaređen i, konačno, „(...) u domorodskom mistu momu u Osiku Gornjoj kraljestva slavonskoga poglavitoj varoši za paroka i dušah pravovirnih pastira postavljen jesam“ (I: II–III). Kao pastir dužan je *predikovati* i naučavati, obavljati službu svetih sakramenata i *dobrim izgledom* činiti da se u dušama vjernika proslavlja Svemogućí Bog. Premda je u svako vrijeme nastojao ispunjavati povjerene mu dužnosti i nositi *teško brime*, budući da je *slab, nevidan i malan* boji se da ipak nije osoba koja bi bila i primjer uzornog ponašanja. Stoga je izabrao svetoga Eustahija za *ogledalo* koje će vjernici, čitajući *složenje* njegova života u *duhovnoj zabavi*, slijediti u krepostima. Turković navodi *tri strane* u koje je razdijelio priču o Eustahiju: *prva* – Eustahije se prikazuje sa svojim *naravskim* imenom Placidus, kao neznabožac i onaj koji je *čudnovato* pozvan na vjeru, *druga* – Placid uči *nauk krstjanski* kao *uvižbanik* kod *namistnika Isusova* i *treća* – prikazan je sveti Eustahije, kršćanin, vjerni sluga i mučenik Isusov. Iz Eustahijeva primjera čitatelji/vjernici moći će naučiti i vidjeti: ispraznost neuredne želje, veselja i slave, zatim nestalnost *kola sriće*, u što i kako vjerovati, što je dobro a što zlo itd. Zbog te višestruke koristi i naslade, tj. svrhe djela, autor preporučuje čitatelju da barem u nedjelje i svetkovine, kada „(...) više put pogrišnomu,

nevaljanomu i nepofaljenomu običaju niki nevravno na divanima po ogovaranju iskrnih, po ispraznomu razgovaranju, skitanju, igranju, pijančovanju i na paužine hodanju ter po linosti grde i badava gube, ti s bogoljubnim štijenjem i s bogoljubnima pismama zabavljaj se, štiti i čini po datoj peldi“ (I: VIII).

Turković navodi i mnoge autore i knjige koje su mu poslužile pri sastavljanju životopisa svetoga Eustahija, među kojima su se našli i Franjo Glavinić sa svojim *Cvitom svetih*, Toma Babić s *Cvitom razlika mirisa duhovnoga* i dr., ali i *Catechismus Rimski*, što je možda odgovor na pitanje o katekizamskoj tradiciji koju Turković nasljeđuje u pisanju *nauka krstjanskoga* u hagiografiji.

U nastavku se autor osvrće na *riči*, tj. leksik kojim se služio. Umjesto *iliričkim ričima*, smatrao je kako je bolje služiti se *navadnim govorenjem* aktualnog vremena, tako da bude svima razumljiv. U odnosu na *slovosložje* ili *uredno pisanje* (pravopis) kaže kako se drži načela fra Marka Dobretića, koja ističe i fra Ivan Velikanović, ali naglašava i problem pisanja *slovinskih riči* latinskim slovima. Posljedica toga je raznolikost pravopisa od pisca do pisca, što najčešće ovisi o kraju iz kojeg autor dolazi: „Školjari na jedan način govore, na drugi gradovi pokraj mora, na drugi Dalmatini koji su daleko od mora, na drugi Dobrovčani, tako su Bošnjaci, Hrvati, Slavonci, Hungari, Bulgari i drugi slovinskoga naroda vilajeti. Tko bi i kad mogo upisat za svako misto kako se u nji piše, štije i govori? nitko istinito“ (I: XI–XII). Nakon *sinovske* zahvale biskupu Krtici na *očinskoj* ljubavi koju mu je iskazao i kojemu u znak zahvalnosti prikazuje knjigu, Turković se završno obraća čitatelju s molbom da mu oprostí sve *zahode* i *falinge* na koje će naići, a koje su posljedica njegova neznanja i slabosti. *Pridobrovoljnom štioću* još želi da se *upravlja* po uzoru na svetoga Eustahija i radi na svom spasenju, što je i bila jedina svrha njegove knjige.

Nauk vjere. Poznavati temeljne vjerske pojmove i istine preduvjet je za štovanje Boga. Osim toga, važno je i izvršavati određene dužnosti i zapovijedi, među kojima Misnik navodi sedam svetih sakramenata i sedam tjelesnih djela milosrđa. Turković opširnije ne obrazlaže značenje sakramenata, kao što je to običaj kod prethodnih katekizama, nego upućuje na „(...) mlogo vridnu knigu pridpisom ovim: Upućenja katoličanska u razgovore složena i u tri dila razdiljena &c. po Francisku Amatu Pouget u jezik francuski skupljena i od istog u latinski prinešena, a iz ovoga u ilirički privedena i na svitlost dana od oca (našega jezika mlogo vridnoga) f. Ivana Velikanovića države s. Ivana Kapistrana, reda s. Franceska Manje braće od oblužitelja. Želim da svaki krstjanin knigu ovu priko godine najmanje bar jedan put proštiye. Lipo bot, čisto i društvo od istina krstjanski razgovora“ (I: 217–218;

podcrt. I. P.).¹⁵⁵ Očito je, dakle, kako je autor cijenio katekizam Ivana Velikanovića te je za pretpostaviti da su *Upućenja katoličanska* imala dobar prijem i kod vjernika krajem 18. stoljeća.¹⁵⁶ Misnikove upute Placidu kako se dobro ispovjediti uključuju posebno ispitivanje savjesti prema grijesima protiv Deset Božjih zapovijedi, pa su tako neki od primjera grijeha koje treba kazati ispovjedniku i sljedeći:

„Da se nisi oblinio, ili što gorje jest, stidio nauk krstjanski slušati i naučiti, koja je potribno znati i virovati svakom krstjaninu. Da se nisi oblinio govoriti dila vire ufanja i ljubavi, navlastito kada se u crkvi govore. Da nisi posumnio protiva kojoj stvari vire naše, na priliku: da nejma pakla, i to sve koliko puta? Da nisi u gatanje, bajanje, čarke ili u san temeljito povirovao ili druge učio i nagovaro čarati, i koliko puta. Da nisi gubio ufanje u Boga misleći da ti neće oprostiti grihe? illi da nisi opako grišio poufajući se u njegovo milosrđe, i koliko puta? Da nisi neuztrplivo primao nevolje od Boga poslana ne ktijući volju tvoju priložiti volji Božjoj? Da se nisi u kojoj nevolji na Boga potužio i zažalio kako da ti je što krivo učinio, da te je zaboravio, da za te ne znade? koliko puta. Da se nisi oblinio u jutru i u večer Boga moliti. Da nisi molitve tvoje lino i raztrkanom pameću govorio? Da se nisi od Boga ni spomenuo priko dan vas zanešen u poslove zemalske i zato nisi mu ni zafaljivao za dobra primljena? Da nisi s malim bogoljubstvom i pripravljenjem svete sakramente primio, a osobito sveto pričestje ili ne zafalivši dostojno Bogu udil iz crkve otišao. Da nisi poluvirnikah knige od zakona štio, falio, prodavo, uzmožavo. Da nisi Boga, svetce, križ, svetih prilike ružio, grdio i š nima se posmijavo. Svetima običajima crkvenima, cerimonijama, blagosivanjem i blagosovitama stvarma, na priliku s. vodom i ostalima smijo, u kući ne držo ili držati ne dopustčivo. Da nisi sveštenike, to jeste Božje i Isusove namistnike ružio, ne poštivo, ogovaro, š ima se smijo, prdačio se, na nji mrzio ili progonio koliko puta? Da se nisi ričma Svetoga pisma na lakrdiju ili na nepoštene stvari služio?

¹⁵⁵ Turković će u bilješkama hagiografije svojim čitateljima preporučivati i druga nabožna djela i njihove autore, i to sve redom pripadnike slavonskoga književnokulturnog kruga 18. stoljeća. Tako se spominju: *Život S. Olive* (1761.) Antuna Josipa Knezovića, *Svemogući neba i zemlje Stvoritelj* (1788.) Antuna Ivanošića, *Razmišljanja bogoljubna* (1776.) Ivana Velikanovića *Mala i svakomu potribna bogoslovica* (1763., 1764., 1773.) Antuna Kanižlića, *Bogoljubnost molitvena* Antuna Kanižlića, *Satir u nauku karstjanskom ubavistit* (1766.) Đure Rapića, *Istina katoličanska* (1732.) Antuna Bačića, *Josip poznan* (1791.) Aleksandra Tomikovića i prijevod *pravovirno uređenog kniženstva* s njemačkoga jezika (zasigurno se misli na katekizam *Jezgra rimskoga pravovirnoga nauka kerstjanskoga* /1769./) Emerika Pavića.

¹⁵⁶ Pozivanje i upućivanje na sadržaj o sakramentima u katekizmu Ivana Velikanovića ukazuje na još jednu katekizamsku tradiciju koju je Turković nasljedovao u ovom katekizmu. Dakle, uz već spomenutu tradiciju *Rimskog katekizma* u odnosu na predgovor, Velikanovićevim katekizmom otvara se utjecaj prema katekizmima reformnog katolicizma. Već ovo je dovoljno za tvrdnju o hibridnoj katekizamskoj tradiciji Turkovićevega katekizma.

koliko puta? Da nisi krstjaninu govorio: pasja viro, vrag te do ili stvorio vrag te namako, i koliko puta? Da se nisi grihom učinitim falio?“ (I: 235–236; podcrt. I. P.).

Grijesi, tj. problematika iz podcrtanih dijelova potonjeg navoda spominje se i u nekatekizamskom dijelu hagiografskog spjeva. Turkovićevo prihvaćanje posttridentskog afirmativnog stava prema štovanju svetih slika naročito se jasno očituje kad nakon opisa Trajanina bacanja slika krivog Boga iz svoga dvora poručuje čitateljima:

„Lip je izgled sadašnjima / Našeg vika krstjanima / Dat od gospoje Trajane / Na viru Isusa zvane / Koji Isusa prilike / I svetihu vridne dike / U soba svoji nejmaju / Il po buđaci višaju / A izvanske i rogotne / Brezobrazne i sramotne / Višaju na misto lipo / O krstjansko oko slipo! / Il se stidiš Boga svoga / I Isusa prisladkoga / Il koji se zoveš virnik / Posto si vraga naslidnik / Jer se vidu veće cine / Prilike mrtve mrcine / Kod tebe kada ti istu / Stavljáš na boljemu mistu / I š nima si sobu kitiš / S lipi ramovima dičiš / A Božje ili sakrivaš / Il iz kuće izbacivasš / Kaži što će to reć drugo? / O krstjanstva zlobna kugo! / Nego da se stidiš Boga / I ljubiš smrada drugoga / Nego da poštuješ više / Od svetca maljane lipše / Mrcine i nepristojne / I duvara nedostojne / Druge kojekakve slike / Veće njima dajuć dike / Boga tvojega ostavljaš / S stidom, s smradom se zabavljaš / To je krstjanska sramota / Znaj, i velika grihota / I zato slidi Trajanu / Taki još u ovomu danu / Pak take prilike skupi / I brzo na zemlju lupi / Il čini što je još bolje / Na vatru baci nek gore / Ter priliku Boga tvoga / I Isusa prisladkoga / Marije Bogorodice / Kojeg svetca i svetice / Na tvoj duvar stavljaj, metći / Od Boga ćeš plaću steći / S ovima se ti zabavljaj / Život sveti promišlavaj / S ovima ti sobe kiti / Viruj oće bolje biti“ (I: 49–51).

O animozitetu prema svećenicima, koji su svojim govorenjem nekima (*bludnicima*) očito smetali, svjedoči pak ova u spjev umetnuta autorova opaska:

„Tako i našeg vrimenta / Bi mlogi misnik siromah / Radi dužnog svitovanja / Zlog dila opominanja / U tavnicu se stavio / Glavu svoju izgubio / Da bi opakog bludnika / Tako vlast bila velika / Ali jer nije tolika / Zato mrzi na misnika / Na misto što bi se moro / Na pokoru dati skoro / Gole rad ljubavi kurve / Progoni misnika jurve“ (I: 143).

Osim *gatanjem*, *bajanjem*, *čarkama* i ostalim navedenim grijesima protiv prve zapovijedi, čovjek narušava svoj odnos s Bogom i: *ispraznim* i *krivim zaklinjanjem* („Da se nisi u izpraznost brez potrebe kleo? Da se nisi za koju prem malu stvar krivo, to jest znajući da je

ono laž, kleo Bogom, Trojstvom, Imenom Božjim, svetcem, Crkvom, dušom, virom, koliko puta?“ /I: 235–236/), *proklinjanjem* („da me Bog ubije, vrag uzme i odnese, da me nestane, i koliko puta“ /I: 237/), nedostojnim spominjanjem imena Isusa i Marije, vjere, duše, neizvršavanjem zavjeta, neispunjavanjem zakletve – tj. grijesima protiv druge Božje zapovijedi. Protiv treće zapovijedi (*Spomeni se da posvetiš dan svetčani*) griješi se: propuštanjem nedjeljne svete mise, zadržavanjem i ometanjem drugih da idu na svetu misu, kašnjenjem na misu, nepobožnim ponašanjem na misi (razgovaranje, smijanje, spavanje, nedostojno stajanje)¹⁵⁷, neslušanjem *predike* i *nauka krstjanskog*, nečinjenjem djela milosrđa prema bolesnima, dangubljenjem (spavanje, igranje, sjedenje na divanu, pijenje po cijeli dan), radom bez velike potrebe ili naređivanjem podložnicima da rade, *pripuštanjem* grješnih sastanaka, skupština, igara, divana, nepoštenih sastanaka i razgovora u kuću te nečitanjem *bogoslovice* i *nauka krstjanskoga* svojim ukućanima. Na potonje grijeha Turković se prijekorno osvrnuo i u predgovoru spjeva, preporučujući čitanje svoje knjige kao bogougodan čin. Da je pridržavati se svih tih propisa nauka kršćanskoga nimalo lak zadatak osjetila je i Placidova žena Teopista, koja isprva kršćanstvo drži za vjeru *paura* (seljaka) koja se ne pristoji gospodi kao što su oni te pokušava od nje odvratiti muža:

„O Placida nemoj tako / Tražit si zlo naopako / Ta vira za paure stoji / Gospodi se ne pristoji / Brime teško koje nosi / Mazno tilo ne podnosi / Kako sam čula poniznost / Tila mrtavanje i post / I što znam još tvrda druga / Zapovida vira luda / Gizdu, časti i ponostva / Ka su zlamenja gospodstva / Što l igre, naši divani / Kako najveća zla brani / Gled kakva luda izusti / Zato krstjanine pusti / Neka drže paura Boga / Svog na križu propetoga / A mi gospodom gospoda / Štujmo od našega ploda (...)“ (I: 36).

Turkoviću je očito bilo stalo do pravilnog svetkovanja nedjelje i ostalih svetkovina, jer nakon nabranja brojnih grijeha protiv treće Božje zapovijedi, i u tumačenju crkvenih zapovijedi ponajviše se bavi prvom i drugom zapovijedi: 1. *Naređene od Svete Matere Crkve dane svetčane posveti.* i 2. *U nedilju i ostale svetkovine zapovidne svetu misu bogoljubno slušaj.*

¹⁵⁷ Osim na misi, Turković kritizira nepobožno ponašanje i na *proštenjima* (hodočašćima), umetnuvši kritiku na mjesto u spjevu gdje se opisuje odlazak Marije, Josipa i Isusa na Pashu po oprost grijeha u Jeruzalem. O tome svjedoče sljedeći stihovi:

„Našega vrmena pako / Svaka idu na opako / Na oproštenje se ide / Jedno da drugoga vide / Da se veselo sastanu / I među sobom pozdravu / Ne radi Bogo molenja / Već samo rad prohodenja / I s ženskim se mužko miša / Budi suvo, budi kiša / Svakojake se beside / Čuju, svake zgođe vide / Piva se i razgovara / Smije; kako se puk vara / Zato bot misto proštenja / Mloge gube svog poštenja / Dobro je ić na proštenje / Al valja čuvat poštenje / Neka je o sebi mužko / Od mužkog daleko žensko / Putem dobro je pivati / Al se ne cirit, smijati / Pivati pismu pobožnu / Valja molit milost možnu / Od Boga il od Divice / Primile Bogorodice / Na mistu se pokoriti / I do zemlje poniziti / Pravo se izpoviditi / Isusa tilo primiti / Tako se teče proštenje / I ne gubi se poštenje“ (I: 137–138).

Zanimljivo je autorovo pučkoetimologijsko obrazloženje značenja riječi nedjelja: „Nedila se zato zove / Da ne dilaš u dne ove“ (I: 247). Zapravo, taj dan vjernik treba raditi na svom preobraćaju, u čemu je nemala i simbolička uloga odjeće i fizičkog, vanjskog izgleda:

„U nedilu crnu svučoš / Košulju čistu obučeš / Jel? još i haljine čiste / Obučoš i kose iste / U nedilu lipše češlaš / Pereš se, sve tilo lipšaš / Tako i o duši radi / U nedilu brate dragi / Pa kako svet Pavo uči / U svetkovinu ne obući / Veće čovika staroga / Svuci, obuci novoga“ (I: 248).

Važno je i slušati *pripovijanje* svog misnika, u vezi s čim autor daje vrlo praktičan savjet: „Zato na prediku hiti / Možeš pak ovako činiti / Kad ćeš u običaj primit / Slušaj rič Božju prid podne / Žena, dica potlam podne / A kad žena prije podne / Ti s dicom idi po podne (...)“ (I: 254). No, možda je ipak najveći izazov odoljeti tjelesnim nasladama tog dana, pa zato osječki parok još jednom opominje: „Nije dost jednu misicu / Slušat molivši krunicu / A drugo nedile vrime / Trošit u izprazno ime / U linosti na divani / Psujuć, pijuć u mehani / Ili po ogovaranju / I neslobodnom igranju / Tako se dan ne svetkuje“ (I: 257).

Još jedan praktičan savjet prožet naukom vjere upućuje Turković ženama koje trebaju roditi, a tiče se radnji koje žena treba činiti prije, tijekom i poslije poroda:

„Nek se matere osite / Kad rodit imadu dite / Od Evi date velike / U porađanju kaštige / Radi griha činitoga / Tužan dobi sud od Boga / Prva ljudih mati Eva / I potlam nje svaka žena / Da po smrtnom trudu žene / Rađaju kćere i sine / Da po smrtnoj pogibilji / Rode dicu na svit bili / I zato prije poroda / Nek se mole dragog Boga / Da ji drag Bog u porodu / Ujača i sritno rodu / Da njima polakša bole / I dade da sritno rode / Pa jer ne zna tužna mati / Sriću s kojom će rađati / Neka se od griha čisti / Izpovidi i pričesti / Da sigurna tako čeka / Može bit smrtnog svršetka / Kad baba oko nje hoda / Pripravna nek čeka voda / Da slabo rodi se ako / Dite pokrsti se lako / Potlam sretnog pak poroda / Mati neka fali Boga / Da se je sritno razstala / I nova mati postala / Bogu nek prikaže dite / Priporuči na sve vike / Za time neka se pašti / Otac, navlastito mati / Novi čovik da se krsti / Što bržje dobije vrsti / Sakramenta prisvetoga / Od krštenja nazvatoga (...) Sretnja je ona mati / Koja znade misu dati / Na zafalnost dragom Bogu / Kad sritna bi u porodu / Što koja moguća nije / Mati dati litanije / Ili slušajuć misicu / Neka izmoli krunicu (...)“ (I: 126–127, 128).

Diskurz o svakodnevici u Turkovićevu hagiografskom spjevu *Život svetoga Eustakije* analiziran je s obzirom na umetnuti katekizam neutvrđene katekizamske tradicije i u odnosu na tekst hagiografije. Budući da je riječ o funkcionalno upletenom katekizmu na mjestu u hagiografiji gdje Misnik treba pokrstiti Placida i uputiti ga u osnove vjere, govor o svakodnevici također je u funkciji upućivanja u život po nauku vjere. To podrazumijeva tumačenje prve tri Božje zapovijedi, koje je kod Turkovića potkrijepljeno konkretnim primjerima grijeha i praktičnim savjetima kako izbjeći određeni grijeh. Nekatekizamski hagiografski tekst također potvrđuje diskurz o svakodnevici kroz primjere i savjete koji se izravno tiču vjerskog aspekta života.

f) katekizamske pjesmarice

Katekizamske pjesmarice čine posljednju skupinu katehetskog štiva iz drugog razdoblja posttridentske (katoličke) obnove. Njihova je namjena bila usvajanje katekizamskih (vjerskih) istina kroz stihove, a često se javljaju kao sastavni dio molitvenika, katekizama i priručnika za ispovijed. Hoško navodi ime Nikole Krajačevića Sartoriusa (1582–1653.) i njegove katekizamske pjesme u *Molitvenim knjižicama* (1640.) i *Svetim evangeliomima* (1651.) kao prve u nas poznate katekizamske pjesme (Hoško, 1985: 176). Od ostalih koji su objavljivali takve pjesme, bilo kao dio većih cjelina ili samostalne pjesmarice, spominju se imena Stjepana Margitića Markovca (Jajčanina) (oko 1650–1730.), Tome Babića (oko 1680–1750.), Petra Kneževića (1702–1768.), Emerika Pavića te Jurja Muliha koji piše i na kajkavskom i na štokavskom narječju. Autor je pet zbirki katekizamskih pjesama: *Kršćanske katoličanske navuka popevke* (1727.; 1740.; autentičnost vjerojatna, naročito prvoga izdanja), *Bogoljubne pisme* (1736.), *Pobožne i navučne popevke* (1746.), *Duhovne jačke* (1750.) i *Duhovne pesme koje se popevaju vu vremenu poslanja apostolskoga* (1771. i 1780.), a u ovoj analizi pozornost se usmjerava na zbirku pisanu ikavskom štokavštinom, tj. *Bogoljubne pisme*.

Juraj Mulih

Bogoljubne pisme (1736.)

Isusovac Juraj Mulih (Hrašće u Turopolju, 30. IV. 1694. – Zagreb, 31. XII. 1754.)¹⁵⁸, od suvremenika nazvan imenom *Croaticae gentis apostolus – Apostol hrvatskog naroda* (Fuček, 1994: 1), osoba je uz koju se veže širok spektar djelatnosti: od kulturne, pastoralne, misijske, katehetske, pjesničke, ispovjedničke itd. Sav njegov rad u najužoj je vezi s njegovim pučkim misijama, a „pisao je svim slojevima naroda, svim staležima, svakoj dobi i obojem spolu. U njega nikad nije bilo onoga što se zove 'acceptio personarum' – da bi nekima davao prednost. Ako je davao prednost, tada su to bili siromasi, bolesnici, potlačeni, djeca i mladež“ (Fuček, 1994: 163). Iako kajkavac, pisao je ne samo kajkavski, nego i štokavski i čakavski, a sve s ciljem širenja pismenosti i vjerskih istina među najšire slojeve puka.

U književnopovijesnoj literaturi 19. stoljeća Muliha kao *ježuvita* i misionara poznaje Kukuljević Sakcinski (1860: 104-105), Šafařík ga svrstava i u *illirische Literatur* i u *kroatische Literatur* te spominje oblik prezimena *Mulić* koji nalazi kod Stullija (prema Šafařík, 1865: 61) dok Ljubić tom *apostolskom poslaniku* pogrešno pripisuje Kanižlićevo *Obilato duhovno mliko* (1869: 492). Što se tiče dvadesetostoljetne književne povijesti, Muliho se ime ne pojavljuje kod Frangeša (1987.) i Jelčića (2004.), a sve ostale pišu o njemu: samo u okviru kajkavske religiozno-moralne književnosti u Banskoj Hrvatskoj (Vodnik, 1913: 358, 359; Ježić, 1993: 175; Georgijević, 1969: 203–207)¹⁵⁹; u kontekstu kajkavske praktične književnosti i kao vjersko-prosvjetnom radniku u požeškom kraju (Kombol, ²1961: 345, 348); kao piscu pobožne književnosti u 18. stoljeću koji je izraziti kajkavac, ali u svoj jezik unosi i elemente slavonskoikavske štokavštine (Bogišić, 1974: 332–335) te kao misionaru i književniku koji je „(...) bolje od mnogih drugih osjećao zajedništvo hrvatskoga kulturnoga prostora“ (Novak, 1999: 841). Za Muliho se djela kaže kako

¹⁵⁸ Mulih „se rodio u seljačkoj obitelji; *humaniora* svršio u Zagrebu, a 1714. stupio u novicijat isusovačkog reda; školovao se u Beču, Trnavi, Zagrebu, Banjskoj Bistrici. Godine 1726. završava teološki studij i stupa u svećenike. Dvedesetsedam godina života posvetio misionarenju (1727–1754). Kao misionar obišao cijelu Hrvatsku, Slavoniju, Prekmurje i sve krajeve Ugarske naseljene Hrvatima. Zbog toga ga neki isusovački dokumenti nazivaju *Missionarius vagus – misionar bez stalnog boravišta*. U tri desetljeća svojega misionarskog djelovanja M. je neumorno radio na suzbijanju nepismenosti, na prosvjećivanju puka, na popularizaciji knjige. Prema dosadašnjim istraživanjima M. je zadužio hrvatsku književnu baštinu s 32 naslova (25 ih je nedvojbene autentičnosti, 6 ih je vrlo vjerojatne autentičnosti, dok je samo jedan naslov dvojbene). (...) Sav je Muliho književni rad određen katehetskim, pastoralnim i specifično misionarskim djelovanjem, te je stoga moguće njegova djela svrstati u tri kategorije: katekizmi, molitvenici i misijski priručnici ili pjesmarice. Tri njegova najpoznatija i najobimnija djela jesu: katekizam *Posel apoštolski* (1742), katehitički priručnik *Škola Kristuševa* (1744) i molitvenik *Nebeska hrana* (1748) (...)“ (Šundalić, 2000: 516–517).

¹⁵⁹ Međutim, i Vodnik i Ježić i Georgijević ističu kako je Mulih neke knjige namijenio Slavoniji te ih je stoga napisao štokavskom ikavštinom.

uglavnom nisu originalna ni estetski dotjerana, ali su zato zanimljiva s idejnog stajališta. Novak će oštro i prijekorno ustvrditi da je u svojim ideološkim pogledima Mulih bio „(...) konzervativniji od svih dotadašnjih sjevernohrvatskih jezuita. Upravo je on bio onaj koji je u Slavoniji započeo organizirani rad na iskorjenjivanju po njemu štetnih narodnih običaja, upravo je on bio najglasniji kad je trebalo zabranjivati puku da pjeva pravadne pjesme, da igra tradicionalne igre. Mulih je u Slavoniji na svakom koraku pronalazio i gušio ostatke poganskih vjerovanja ne shvaćajući da time uništava i najstariju hrvatsku tradiciju, onu koja se održavala još od prijeturskih vremena“ (Novak, 1999: 838).

Ovdje se tek djelomično pokušava nazrijeti Mulihov idejni svijet i stavove kroz stihove i prozu njegove pjesmarice, čiji potpuni naslov glasi:

BOGOLYUBNE PJSME | ZA | Probuditi u serdcau Grifcnika | LYUBAV BOXJU | I | MARIANSKU, | Sverfceno pokajanye od griha, | za nauciti fva otajtva vire, i Po- | glavite Kripofti Kerftianske, piva- | ti, ali Sctiti vellè Koriftne. | *Koje u vrime* | S. MISSIONA | *ILLITI* | POSLANYA APOSTOLSKOGA | *Miffnici od Druxbe Iffufove, Miffionari* | *Apostolski z-naukom Kerftianskim obna-* | *fcaju, i od fvih griah* | OBILATO OPROSCTENYE | *Svoijm virnim slufcaocem navifctaju,* | *à dragim Putnikom fricsno putovanye cseftitu-* | *ju, i k-tomu Duhovnu hranu, oruxje, i* | *fvakdafcnyu straxu proti nepriate-* | *lyom Dufce priporucsaju.* | *Sctampane u Tyrnavi, po Leopoldu Berger.* | Lita 1736.¹⁶⁰

(BOGOLJUBNE PISME | ZA | probuditi u serdcau grišnika | LJUBAV BOŽJU | I | MARIJANSKU | svršeno pokajanje od griha | za naučiti sva otajstva vire i po- | glavite kriposti krstjanske piva- | ti, ali štiti vele koristne. | Koje u vrime | S. MISIONA | *ILITI* | POSLANJA APOŠTOLSKOGA | *misnici od Družbe Isusove, misionari* | *apostolski z naukom krstjanskim obna-* | *šaju i od svih grijah* | OBILATO OPROŠTENJE | *svoijm virnim slušaozem navištaju,* | *a dragim putnikom srično putovanje čestitu-* | *ju, i k tomu duhovnu hranu, oružje i* | *svakdašnjju stražu proti neprijate-* | *ljom duše priporučaju.* | *Štampane u Trnavi po Leopoldu Berger.* | lita 1736.)

¹⁶⁰ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 16° – 29. Opseg knjige je: /24/ + 143 stranice u 16°.

BOGOLYUBNE PJSME

Z A

Probuditi ù serdca Griscnika

LYUBAV BOXJU

I

MARIANSKU,

Sverfceno pokajanye od griha,
za nauciti fva otajtva vire, i Po-
glavite Kriposti Kerstianske, piva-
ti, ali Sctiti vellè Koriftne.

Koje ù Vrime. Zagrabie

S. M I S S I O N A

Lovi capucinorum
FILII
POSLANYA APOSTOLSKOGA

*Missnici od Druxbe Jssusove, Missionari
Apostolski z-naukom Kerstianskim obna-
scaju, i od svih griah*

OBILATO OPROSCTENYE

*Svoijm virnim sluscaocem navistaju,
à dragim Putnikom fricsno putovanye csefitu-
ju, i k-tomu Duhovnu branu, oruxje, i
svakdasnyu straxu proti nepriate-
lyom Dusce priporucsaju.*

Sctampane u Tyrnavi, po Leopoldu Berger.

Lita 1736.

Slika 13. Naslovna stranica *Bogoljubnih pisama* (1736.)

Knjiga ne sadrži kazalo pa se kao kriteriji za određivanje poglavlja mogu uzeti grafijski ukrasi i drukčiji tip slova (v. Šundalić, 2003: 250–253). Osim toga, mogu se uočiti i dvije cjeline pjesmarice; *prva* – od /4/ do 95. stranice gotovo u cijelosti sadrži pjesme i ima predgovor te *druga* – od 95. do 143. stranice pisana je prozom, također ima predgovor, ali i naziv *PUTNIČKO BRAŠNO* *iliti DUHOVNA HRANA ZA PUTNIKE* koji dodatno naglašava

zasebnost tog dijela. Ovdje se analiziraju oba predgovora, *PISMA III. Od Deset zapovidi Božij* iz prve cjeline te *PONUPOVANJE Od svete izpovidi* iz druge cjeline knjige.

Pridgovor – prvi – započinje apostrofom „Poljubleni u Isusu pivaoče i štioče!“ (1), iz čega je razvidna prvotna namjena pjesama za *pjevača*, tj. za pjevanje, a potom i za čitanje. Kako to da su se baš te pjesme našle u zbirci, Mulih objašnjava njihovom prihvaćenošću među pukom (uglavnom u slavonskim mjestima), gdje su služile za katehezu i misije:

„Pisme ove nikoje u vrime od s. poslanja apoš. prošasto lito pivane u Kaptolu, Velikoj, Posegi, Kutjevi, u Pečuhu i u drugih mistah vele ugodne bogoljubnim i pokornim dušam jesu bile, da nje imati i pripisati mloge željahu“ (1).

Štiocima koji ne znaju pjevati poručuje da pjesme barem *skupljenom pameti* čitaju.

Osim obljubljenosti izabranih pjesama, Mulih spominje još neke razloge i svrhu njihova objavljivanja: „(...) budu ove na misto svitovnih i nekoristnih pisama. Budu takojer za uspomenu od odluka i obećanja koje svaki dobar krstjanin u vrime s. poslanja učini Bogu na slavu, drugim na dobar izgled i poštenu radost, a sebi na vično spasenje“ (2; podcrt. I. P.). Dakle, nakana im je bila i da zamijene svjetovne (profane) pjesme i trajno ostanu u narodu, čime se uklapaju u cjelokupni Mulihov apostolski rad, „(...) kako bi narod 'a proiecta licentia' – od slobodarskoga života priveo kršćanskoj solidnosti i zrelosti“ (Fuček, 1994: 291).

Pisma III. Od Deset zapovidi Božij. Na 9. i 10. stranici pjesmarice nalazi se Deset Božjih zapovijedi u stihovanom obliku. Stih je osmerac, rima je parna, a svakoj zapovijedi dodijeljen je jedan katren, s iznimkom devete i desete zapovijedi koje su predstavljene u jednom (devetom) katrenu. Kroz četrdeset stihova vrlo sažeto se opjevavaju sastavnice svakodnevice koje su u katekizmima opširno protumačene. Riječ je o: nauku vjere, obitelji, ljudskom životu i časti, spolnosti i materijalnim dobrima, o kojima se govori kroz zapovijedi i zabrane kakve se nalaze i u prethodno analiziranim katekizmima. Deseti katren funkcionira kao poanta kojom se poručuje da se poštivanjem i uređivanjem života po Božjim zapovijedima zaslužuje raj, tj. spasenje duše. Pjesma glasi ovako:

1. *Poznaj, ljubi, poštuj Boga,
Stvoritelja Oca tvoga,
Čaralije na kraj stavi,
Na Boga se vas ostavi.*
2. *Poštuj vazda Božje ime,
Ne kuni se nikad š njime,*

- Nit z bogmanjem laž potvrđi,
Niti vire ne pogrdi.*
3. *Spomeni se da svečane,
I nedilnje svetiš dane,
Niti poslušaj, nit lin sidi,
Čuj prodiku, misu vidi.*
4. *Roditeljom i starijma,
Daj poštenje sinko svima,
Za mlađe se starij brini,
Da kao Božij živu sini.*
5. *Nikog z ričjom ne pogrdi,
Ne bij z rukom, nit se srdi,
Tko hoće se da posveti,
Nek se nikad ne osveti.*
6. *Ne oskvrni tvoje tilo,
Sve nečisto biži dilo,
Bludne riči i mišljenja,
Ona vode na činjenja.*
7. *Ne ukradi tuđe stvari,
U ničemu ne privari;
Jere grih se ne oprašća,
Gdi se tuđe ne povraća.*
8. *Kad svidočiš, pravo reci,
Krivine se sve odreci,
Ne zlo glasi, nit ne sudi,
Sama sebe sudac budi.*
9. *Ne poželi nepošteno,
Tuđeg druga muž i ženo,
Niti koje tuđe stvari,
Ov jest zakon naš i stari.*
10. *Polak ovihu zapovidi,
Da tvoj život rediš, vidi,
Ali nje obslužiti tko će?
Koj u raj dojtí hoće.*

Pridgovor – drugi – nalazi se na početku druge, prozne cjeline koja sadrži duhovna promišljanja. Kao i ostatak tekstova iz te cjeline, i predgovor je određen topikom putovanja i hrane, dakako, onih duhovnih:

„Dragi poslušitelji moj! znademo i virovati moramo da smo svi vazda putnici i kao stanovnici, jer nejmamo ovdí stalnoga varoša, niti mista, nego ga tražimo kod Oca nebeskoga. Dakle nam valja imati priličnu hranu na ovom putu. I jerbo ovdí ne mislim od drugoga putovanja, nego od duhovnoga, zato i hrana biti će duhovna, to jest: lubeznivo ponukovanje na promišljavanje starih istinah (...)“ (95–96).

Mulih savjetuje putniku i kako konzumirati njegovu hranu, tj. ne da uzme sve odjednom nego svaki dan jedan ili dva zalogaja, koje će potom dobro *ražvakati*, probaviti i opet *priživati*. Uzrok zapaštenosti i zla na zemlji Bog vidi u nedostatku onoga koji bi *promislio srcem*, zato autor poručuje putniku da *promisli srcem* duhovnu hranu (*ponukavanja*) koju mu daje jer tako će zaslužiti spasenje duše kod Boga.

Ispovijed. Pozivajući se na riječi svete Terezije koja je jednom *predikatoru* govorila neka često *predikuje* protiv zle ispovijedi, jer zbog takve najviše duša ide u pakao, Mulih se obraća putniku: „*Dakle, dragi putniče! Da se i tebi ne dogodi iz pravoga puta izajti i u pakao dojt, valja se dobro izpoviditi; to pako teško će biti brez dobre priprave (...)*“ (111). Za dobru pripravu prije ispovijedi daje se pet kratkih uputa (*pet strana*), od kojih je jedna i *Examen, iliti sebe istoga izpitanje*, koji je pak protumačen u četiri dijela:

1. *okolu mišljenja*: „*Promisli ako je bilo dvojlivo u viri, u čarku, ali u sanju zaufano, oholo, lakomo, nečisto, srdito, nenavidno, kradlivo, krivično, osudlivo, sumnjivo i ako bi se u takovom mišljenju znaduć uzdržavao, ali naslađivao, ali more bit i svršiti želio, ali privolio (...)*“ (113) Sve misli vezane uz kršenje Božjih zapovijedi grešne su i treba ih ispovjediti, s tim da je nužno reći i *koliko puta* se što zgriješilo.
2. *okolu govorenja*: govorenje protiv prave vjere, psovanje vjere, Boga ili svete stvari ili psovanje na hvalu krive vjere; zaklinjanje i *bogmanje* (ako nije sila i sa strahom Božjim); oholo, nečisto, pogibeljno ili drugima na zao primjer, žalost ili kvar govorenje; srdito, *ogovorljivo*, proklinjanje, *špotlivo*, lažljivo, *privarno*, škodljivo govorenje – sve su to vrste grešnog govorenja.
3. *okolu dila*: „*Promisli ako je bilo čaranje, ali ako bi što takova kod sebe nosio, ali druge naučio i tako na grih naveo, krivično, skodlivo, neuzdržano iliti netrizno, kako je pijanstvo, primda vina ne povратиš, ali sve pameti ne izgubiš, vindar je grih priko razloga i potrebe biti, ali drugoga na to natiravati*“ (114). Od grešnih djela Mulih navodi *čaranje* (praznovjerje) i pijanstvo, kako vlastito, tako i poticanje drugih na takva djela.
4. *okolu nečista dila, ali privolenja*: „*Potriba jest broj i felu kazati, kako i u drugom grihu ako je smrtni grih. Tuđa stvar: dok se može, mora se povratiti, a nije na crkvu, niti na mise, nego onomu čigava je; ako li njega nejma živoga, tako onda na mise, ali na crkvu, ali sirotam za njegovu dušu. To se ima razumiti, nije samo od ukradjene, nego i od najdene stvari, da bude svomu gospodaru barem duši koristna, ako ne može na tilu*“ (114; podcrt. I. P.). I kod *nečistih* (bludnih) djela ukazuje se na važnost broja i

načina počinjenja grijeha, dok se tuđu stvar (ukradenu ili nađenu) mora najprije nastojati vratiti vlasniku, a tek onda, ukoliko vlasnik nije živ, može se dati u crkvu, za mise ili siromasima.

Mulih opominje da je i lijenost u činjenju dobrih djela, kao i činjenje dobra radi *svitovne fale*, krivog dobitka ili na smrt i štetu drugoga, također grijeh koji treba ispovjediti.

Kako bi se grijesi lakše spoznali, savjetuje se *protresti* Deset Božjih zapovijedi, Pet crkvenih zapovijedi, glavne grijehe, tuđe, protiv Duha svetoga, grijehe *u nebo vapijuće, zvukske i nutarnje*, zle želje i *privolenja, grihe načete*... Osim toga, važno je razmisliti o svojoj društvenoj ulozi ili dužnosti, poslovnim i životnim situacijama te grijesima vezanim uz njih:

„(...) ako si gospodin, oficir, gospodar, majstor, trgovac, otac, mati, sin, ali kći, sluga, kmet, ali za plaću poslenik, dobro promisli jesi li tvoju dužnost izpunio, zlo zabraneć, a dobro zapovijedajuć, ali može bit zlo ali priliku griha pripuštajuć, a dobro zapuštajuć. Zatim tvoje poslove, brige, trude i mista; kako se nahodiš i držiš u crkvi, kod kuće, na pazaru, u tvomu zakonu i drugom društvu, gdi si Boga uvridio“ (115).

Na ispovijed je važno ići s iskrenim kajanjem zbog svih grijeha i obećanjem da će se poboljšati življenje. Kad se dođe pred ispovjednika, važno je i znati kako se treba držati i kako iznositi grijehe, stoga Mulih upućuje:

„Kada dojdeš prid izpovidnika, tiho klekni, patrice na ruku natakni, ruke skupa drži i ne čekaj da biti izpovidnik upitao kada si se najposlije izpovidio i jesi li pokoru svršio, nego to brez pitanja najprije kaži (...) Sada grišniče tebe uprav obtuži, a nije gospodu, gospodare, čeljad, ditcu, pajdaše, tvoga druga, marvu, živinu, zlo vrime, bolest, niti drugu nevolju, jer izpovid jest skrušeno osvađenje iliti tužba svojih vlastitih grijah prid Božijm namistnikom. A koga on tuži, koj govori: otče duhovni, sami znadete kada se čovik razljuti na čeljad, ditcu, zlo vrime &c. mora zlu rič reći, u vinu može se dogoditi &c. doista takov nikoga ne tuži, nego isto kaže kako je budalast, da se ne znade izpoviditi“ (117; podcrt. I. P.).

U Mulihovoj katekizamskoj pjesmarici diskurz o svakodnevicu javlja se u pjesmi o Deset Božjih zapovijedi i u proznom dijelu koji tumači ispovijed. U oba slučaja autor se osvrće na sastavnice svakodnevnoga života kao što su: nauk vjere, obitelj, ljudski život i čast, spolnost i

materijalna dobra, s tim da je u stihovima govor o njima sažet i aforističan, a u prozi konkretan, tj. u obliku uputa i savjeta kako spoznati grijeh i kako ih ispovjediti.

II. 1. 2. Katekizmi jozefinističkog doba (kraj 18. i prva polovica 19. stoljeća)

a) katekizam reformnog katolicizma

Osamnaesto stoljeće u europskoj kulturnoj, društvenoj, političkoj i crkvenoj zbilji obilježeno je pojavom *prosvjetiteljstva*.¹⁶¹ Riječ je o pokretu nove humanosti zasnovanom na racionalističkoj filozofskoj misli, a čije su silnice izazvale mnoge promjene u svim područjima ljudskog djelovanja. U Katoličkoj se crkvi javlja kriza i strah pred promjenama koje nose racionalizam, indiferentizam, agnosticizam, naturalizam, materijalizam, ali i pred zahtjevima za promjenom vlastitog ustrojstva i naučavanja (Hoško, 1985: 176–177).

Prosvjetiteljstvo je proces koji ima više faza te je uvjetovan različitim političkim i društvenim prilikama pojedinih zemalja, kao i vrlo suprostavljenim stavovima pojedinih prosvjetitelja.

U Habsburškoj se Monarhiji javlja *jozefinizam* – pokret kojim državna vlast promiče osobit tip državnog prosvjetiteljstva i u odnosu prema Crkvi gradi nov oblik cezaropapizma ili državne crkvenosti. Taj pravni prevrat u smislu državne crkve uglavnom se tumači kao stavljanje Crkve u službu prosvijećenoj državi općeg blagostanja pri ostvarenju racionalističkog postulata „što veće sreće svijuu“.¹⁶² Iako stara austrijska politika državne Crkve datira još od kasnog srednjeg vijeka te u 16. stoljeću poprima jasnije oblike, „jozefinizam je 'jedna – u sebi neizjednačena – 'harmonija' raznovrsnih momenata napetosti' te je nastao 'međusobnim prožimanjem svih za vrijeme vladavine Marije Terezije djelotvornih

¹⁶¹ „Razdoblje povijesti duha, što se označuje kao 'La crise de la conscience européenne', ukazuje svojim imenom 'lumières' (franc.), 'enlightenment' (engl.), 'illuminismo' (tal.) manje na moment krize, a više na svoje davno podrijetlo iz metafizike svjetla, što ju je Augustin mladom Zapadu ostavio u baštinu (izraz 'Aufklärung' [Ch. M. Wieland] koji se od sredine 18. stoljeća upotrebljavao za duhovni napredak odgovara starijem francuskom nazivu 'éclaircissement'). No augustinske 'illuminatio', kojom Bog osvjetljuje čovjeka, shvaća se sada kao samoosvjetljenje u svjetlu autonomnog uma“ (Raab; Köhler, 1978: 311).

¹⁶² „Najoštrije oružje politike državne Crkve, 'glavno jamstvo pravâ države', bio je placet (placetum regium, exequatur ili jus retentionis, u Lotaringiji nazvan pareatis). (...) Placet predstavlja pravo glavarâ države ili organa koje je posebno za to ustanovio, npr. u Španjolskoj Tribunala inkvizicije, da se sa stanovišta državnih interesa ispituje stanovite crkvene naredbe, uglavnom inozemnih poglavara, da se dopušta njihovo objavljivanje i provedbu ili da ih zabranjuje pod kaznama (...) Država posjeduje placet prema Crkvi, ali ova nema placeta prema državi, jer je Crkva navodno u državi, a država nije u Crkvi. Placet se primjenjuje u 17. i 18. stoljeću protiv papinskih i biskupskih naredaba disciplinskog i dogmatskog sadržaja (...) Svrha placeta jest održavanje mira i reda u državi, sprečavanje miješanja i presizanja Rimske kurije u području države ili nadležnih biskupa“ (Raab; Köhler, 1978: 300, 301).

pokreta i tendencija koje nisu bezuvjetno podupirale barokni katolicizam“ (prema Raab, 1978: 432).

Crkva je pod pritiskom države u vremenu jozefinizma od sredine 18. stoljeća do sredine 19. stoljeća morala prihvatiti niz novih zakona i uredbi koje su uvelike promijenile njezinu unutarnju strukturu i vanjsku pojavnost crkvenog i vjerskog života.¹⁶³ Dvije glavne sastavnice jozefinizma bile su prosvjetiteljstvo i reformni katolicizam s teološkim osnovama u jansenizmu (Hoško, 1985: 177).

Počeci tzv. kasnog jansenizma u Habsburškoj Monarhiji očituju se početkom druge polovice 18. stoljeća, neposredno prije pojave prosvjetiteljstva. Jansenizam prihvaćaju ugledni pojedinci iz crkvenih i državnih krugova među kojima je i carica Marija Terezija. Oni traže načine i sredstva kojim bi oslobodili Crkvu od baroknog katoličanstva i obnovili je „(...) kroz reformu odgoja i obrazovanja klera, kroz strože i dosljednije stavove u kršćanskom moralu i kroz napuštanje baroknih pobožnosti, a od takve obnove očekuju sposobnosti Crkve da se suprotstavi i suzbije potajni protestantizam u austrijskim zemljama. Ideje takvog reformnog katolicizma predstavljaju zapravo ublaženi jansenistički program, a u Habsburšku Monarhiju dolaze iz Italije“ (Hoško, 1985: 118).

Prekretnica između vremena katoličke obnove u duhu Tridentskog koncila i jozefinističkog vremena objavljivanje je novog općeg školskog zakona 1774. godine, koji je vrijedio za sve zemlje Habsburške Monarhije. Njime je katehizacija preseljena iz crkve u školu, a svećenik kao vjeroučitelj nastupa u ulozi školskog i državnog službenika, a ne u ime Crkve. Taj zakon ubrzo je popratilo i objavljivanje najprije tzv. saganskih katekizama (1763–1766.), šleskih (1766.) i bečkih (1771–1776.), da bi konačno 23. kolovoza 1777. Marija Terezija proglasila jedinstveni *Austrijski katekizam* obaveznim školskim i izvanškolskim vjeronaučnim priručnikom u svim habsburškim zemljama (Hoško, 1985: 132, 177). Od Crkve se tako nastojala učiniti moralno-odgojna institucija, a od svećenika lojalni državni službenici, čije osnovno poslanje više nije navještanje spasenja nego moralno poučavanje puka.

Pojavom *Austrijskog katekizma* započelo je novo razdoblje katekizamske literature. Njegov je sadržaj objedinio gradivo temeljnih katekizama katoličke obnove (ponajviše kanizijevskih katekizama), usvojio nastojanja reformnog katolicizma i načela prosvjetiteljske pedagogije, a moralizam i racionalizam najviše su utjecali na oblikovanje sadržaja. Više od sto i pedeset

¹⁶³ Car Josip II. već je za svog suvladanja tražio potpunu podložnost Crkve svom državnocrkvenom i prosvjetiteljskom programu, a zbog često vrlo sitničavih mjera (npr. odredbe o broju svijeća, dužini propovijedi...) dobio je i podrugljiv nadimak „brat sakristan“. Čak preko 6.000 dekreta izdano je „(...) s ciljem da se isključi svako pravo govora Crkve u mješovitim, sakralnim i profanim problemima, da se djelovanje Crkve ograniči na dijeljenje sakramenata, na nutarnja crkvena pitanja i na službu prosvijećenoj državi sveopćeg dobra“ (Raab, 1978: 435).

godina *Austrijski je katekizam* bio prisutan u mnogim habsburškim zemljama, a u Hrvatskoj gotovo jedno stoljeće (Hoško, 1985: 178).¹⁶⁴

Ivan Velikanović

Upućenja katoličanska (I–II, 1787–88.)

Ivan Velikanović¹⁶⁵ ime je vjerskog i dramskog pisca te prevoditelja vjerskih djela koje poznaju svi književnopovijesni pregledi predznanstvene faze, a književnim povjesničarima znanstvene faze poznat je uglavnom kao dramski pisac.¹⁶⁶ Uza sve duhovničke i nastavničke obaveze Velikanović je nalazio vremena i za pisanje, o čemu svjedoči njegova bogata bibliografija.¹⁶⁷

Velikanovićev obimni, dvosveščani katekizam *Upućenja katoličanska* ima puni naslov:

1. I 2. DIO: UPUTJENJA | KATOLICSANSKA, | U RAZGOVORE SLOXENA, | I U TRI DILA RAZDILJENA: | U KOIMA | SHTOGOD NA VIRE I ZAKONA ISKAZANJE, | TO JE, ISTORIJU, I CERKVENE NAUKE, OBICSAJE, SVETOTAJ- | STVA, ILLITI SAKRAMENTE, MOLITVE, SLUXBE, I SVETORED- | BE, TO JE, CEREMONIE, SPADA; OVO SVE U KRATKO, IZ | SVETIH VRUTKAH, PISMA I PRIDANJA,

¹⁶⁴ Među simpatizere kasnog jansenizma i reformnog katolicizma Hoško ubraja zagrebačke biskupe Ivana Paxija (1770–1772.) i Josipa Galjufa (1772–1786.), đakovačkog biskupa Mateja Franju Krticu (1773–1805.), pečujskog biskupa Juraja Klima (1751–1777.), ali i za Emerika Pavića (1716–1780.), koji je prevodio djela poznatih jansenista, kaže kako je bio otvorena duha prema novom vremenu (Hoško, 1985: 178).

¹⁶⁵ Ivan Velikanović (Brod na Savi, 7. VIII. 1723. – Vukovar, 21. VIII. 1803.) bio je franjevac, studij filozofije završio je u Provinciji sv. Ivana Kapistrana (u Cerniku i Vukovaru), a teologiju u Budimu i Bologni. Zatim je u Provinciji (u Osijeku) najprije radio kao profesor filozofije a potom teologije (Jakošić, 1988: 75; Hoško, 1985: 116). Bio je poznat kao dobar propovjednik te je obnašao i „dužnost provincijala u vrijeme ranoga jozefinizma 1771–74, a od 1778. do smrti bio je župnik u Vukovaru“ (*Hrvatski franjevački biografski leksikon*, 2010: 554). Josip Forko piše: „Velikanovića su njegova braća toliko uvažavala, da su ga počastila najvećom čašću izabравši ga za provincijala kapistranske provincije. Osobito ga je štovao biskup đakovački M. F. Kertica“ (Forko, 1884: 59). Popis djela navodi se prema natuknici F. E. Hoška o I. Velikanoviću iz *Hrvatskog franjevačkog biografskog leksikona* (2010: 554) i dopunjuje nekim djelima iz predgovora Milovana Tatarina knjizi *Ivan Velikanović, Ogledalo pokore: izabrana djela* (2003: 30–33). Riječ je o sljedećim naslovima: *Libellus tripartitus* (Osijek, 1770.), *Enchiridion Franciscanum* (Osijek 1771, 1772.), *Regula et testamentum Seraphici s. p. Francisci* (Osijek, 1773.), *Razmišljanja bogoljubna s. Bonaventure svrhu muke i smrti Gospodina našega Isukrsta* (Osijek, 1776.), *Muka Gospodina našega Isukrsta i plač Dvice Marije* (Osijek, 1776.), *Serafinskoga sv. O. Frane život, naredba i oporuka* (Osijek, 1778.), *Kratak način za ispovid dobro pripraviti se* (Osijek, 1779.), *Prikazanje raspuštene kćeri, velike poslije pokornice svete Margarite iz Kortone* (Osijek, 1780.), *Sveta Suzana, divica i mučenica, Dalmatinka aliti Slovinka, pod Dioklecijanom, rimskim cesarom, mučena* (Budim, 1783.), *Sveta Terezija, divica duhovna reda karmelitanskoga za prikazu u jezik talijanski složena i u ilirički privedena* (Osijek, 1803.), *Molitve koje u vrime vojske protiv Turkom, najvećim vire Krstjanske neprijateljnom i progoniteljnom običajnih, to jest Ritual rimski govoriti jest naredio* (Osijek, 1788.) i *Upućenja katoličanska* (1–2, Osijek, 1787–88.). Za tisak je pak priredio Bačićev prijevod *Život Majke Božje od Marije Agridske* (Pečuh, 1773).

¹⁶⁶ U kontekstu njegova dramskog rada spominju ga tako: Kombol (²1961: 348–349), Bogišić (1974: 364) i Jelčić (2004: 128–129).

¹⁶⁷ O Velikanovićevoj bio-bibliografiji kroz hrvatsku književnu povijest opširno piše Katica Čorkalo Jemrić u radu *Ivan Velikanović u hrvatskoj književnoj povijesti (Od Jakošića, Forka i Matića ... do naših dana)*, u: *Velikanovićev zbornik: zbornik radova sa znanstvenoga skupa o Ivanu Velikanoviću u Slavonskome Brodu 21. i 22. studenoga 2003.*, Zagreb – Osijek – Slavonski Brod, 2006., str. 149–181.

TOMACSISE. | PO | FRANCESKU AMATU POUGET, | NAUCSITELJU BOGOSLOVICE, I OPATU, U JEZIK FRANCESKI SKUP- | LJENA, I OD ISTOGA U LATINSKI PRINESHENA; | A IZ OVOGA | U ILLIRICSKI PRIVEDENA, I NA SVITLOST DANA | OD | OTCA F. IVANA | VELIKANOVICHA, | BRODJANINA, DERXAVE S. IVANA KAPISTRANA, REDA S. | FRANCESKA, MANJE BRATJE OD OBSLUXITELJAH. | DIO PERVI I DRUGI. | S' DOPUSHTENJEM STARISHINAH. | UTISHTENA U OSSIKU, | GRADU PERVOSTOLNOMU KRALJESTVA SLAVONIE, SLOVIMA | IVANA MARTINA DIVALD. | MDCCLXXXVII.

3. DIO: UPUTJENJA | KATOLICSANSKA, | U RAZGOVORE SLOXENA, | I U TRI DILA RAZDILJENA: | U KOIMA | SHTOGOD NA VIRE I ZAKONA ISKAZANJE, | TO JE, ISTORIJU, I CERKVENE NAUKE, OBICSAJE, SVETOTAJ- | STVA, ILLITI SAKRAMENTE, MOLITVE, SLUXBE, I SVETORED- | BE, TO JE, CEREMONIE, SPADA; OVO SVE U KRATKO, IZ | SVETIH VRUTKAH, PISMA I PRIDANJA, TOMACSISE. | PO | FRANCESKU AMATU POUGET, | NAUCSITELJU BOGOSLOVICE, I OPATU, U JEZIK FRANCESKI SKUP- | LJENA, I OD ISTOGA U LATINSKI PRINESHENA; | A IZ OVOGA | U ILLIRICSKI PRIVEDENA, I NA SVITLOST DANA | OD | OTCA F. IVANA | VELIKANOVICHA, | BRODJANINA, DERXAVE S. IVANA KAPISTRANA, REDA S. | FRANCESKA, MANJE BRATJE OD OBSLUXITELJAH. | DIO TRECHI. | S' DOPUSHTENJEM STARISHINAH. | UTISHTENA U OSSIKU, | GRADU PERVOSTOLNOMU KRALJESTVA SLAVONIE, SLOVIMA | IVANA MARTINA DIVALD. | MDCCLXXXVIII.¹⁶⁸

(1. I 2. DIO: UPUĆENJA | KATOLIČANSKA | U RAZGOVORE SLOŽENA | I U TRI DILA RAZDILJENA, | U KOJIMA | ŠTOGOD NA VIRE I ZAKONA ISKAZANJE, | TO JE ISTORIJU I CRKVENE NAUKE, OBIČAJE, SVETOTAJ- | STVA ILITI SAKRAMENTE, MOLITVE, SLUŽBE I SVETORED- | BE, TO JE CEREMONIJE SPADA. OVO SVE U KRATKO IZ | SVETIH VRUTAKAH, PISMA I PRIDANJA TOMAČI SE | PO | FRANCESKU AMATU POUGET, | NAUČITELJU BOGOSLOVICE I OPATU, U JEZIK FRANCESKI SKUP- | LJENA I OD ISTOGA U LATINSKI PRINEŠENA, | A IZ OVOGA | U ILIRIČKI PRIVEDENA I NA SVITLOST DANA | OD | OTCA F. IVANA | VELIKANOVIĆA | BROĐANINA, DRŽAVE S. IVANA KAPISTRANA, REDA S. | FRANCESKA, MANJE BRAĆE OD OBSLUŽITELJAH. | DIO PRVI I DRUGI. | S DOPUŠTENJEM STARIŠINAH. | UTIŠTENA U OSIKU, | GRADU PRVOSTOLNOMU KRALJESTVA SLAVONIJE, SLOVIMA | IVANA MARTINA DIVALD. | MDCCLXXXVII.

3. DIO: UPUĆENJA | KATOLIČANSKA | U RAZGOVORE SLOŽENA | I U TRI DILA RAZDILJENA, | U KOJIMA | ŠTOGOD NA VIRE I ZAKONA ISKAZANJE, | TO JE ISTORIJU I CRKVENE NAUKE, OBIČAJE, SVETOTAJ- | STVA ILITI SAKRAMENTE, MOLITVE, SLUŽBE I SVETORED- | BE, TO JE CEREMONIJE SPADA. OVO SVE U KRATKO IZ | SVETIH VRUTAKAH, PISMA I PRIDANJA TOMAČI SE | PO | FRANCESKU AMATU POUGET, | NAUČITELJU BOGOSLOVICE I OPATU, U JEZIK FRANCESKI SKUP- | LJENA I OD ISTOGA U LATINSKI PRINEŠENA, | A IZ OVOGA | U ILIRIČKI PRIVEDENA I NA SVITLOST DANA | OD | OTCA F. IVANA | VELIKANOVIĆA | BROĐANINA, DRŽAVE S. IVANA KAPISTRANA, REDA S. | FRANCESKA, MANJE BRAĆE OD OBSLUŽITELJAH. | DIO TREĆI. | S DOPUŠTENJEM

¹⁶⁸ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 8° – 2. Opseg knjige je: 1. i 2. dio: XVI + 528 + /2/ stranice; 3. dio: XII + 518 + /2/ stranice u v8°.

STARIŠINAH. | UTIŠTENA U OSIKU, | GRADU PRVOSTOLNOMU KRALJESTVA
SLAVONIJE, SLOVIMA | IVANA MARTINA DIVALD. | MDCCLXXXVIII.)

UPUTJENJA KATOLICSANSKA,

U RAZGOVORE SLOXENA,

I U TRI DILA RAZDILJENA:

U KOIMA

SHTOGOD NA VIRE I ZAKONA ISKAZANJE,
TO JE, ISTORIU, I CERKVENE NAUKE, OBICSAJE, SVETOTAJ-
STVA, ILLITI SAKRAMENTE, MOLITVE, SLUXBE, I SVETORED-
BE, TO JE, CEREMONIE, SPADA; OVO SVE U KRATKO, IZ
SVETIH VRUTKAH, PISMA I PRIDANJA, TOMACSISE.

P O

FRANCESKU AMATU POUGET,

NAUCITELJU BOGOSLOVICE, I OPATU, U JEZIK FRANCESKI SKUP-
LJENA, I OD ISTOGA U LATINSKI PRINESHENA;

A IZ OVOGA

U ILLIRICKI PRIVEDENA, I NA SVITLOST DANA

O D

O T C A F. I V A N A

VELIKANOVICHA,

BRODJANINA, DERXAVE S. IVANA KAPISTRANA, REDA S.
FRANCESKA, MANJE BRATJE OD OBSLUXITELJAH.

DIO PERVI I DRUGI.

ŠDOPUSHTENJEM STARISHINAH.

UTISHTENA U OSSIKU,

GRADU PERVOSTOLNOMU KRALJESTVA SLAVONIE, SLOVIMA

IVANA MARTINA DIVALD.

MDCCLXXXVII.

Slika 14. Naslovna stranica prvoga sveska *Upućenja katoličanskih* (1787.)

UPUTJENJA KATOLICSANSKA,

U RAZGOVORE SLOXENA,
I U TRI DILA RAZDILJENA;
U KOIMA

SHTOGOD NA VIRE I ZAKONA ISKAZANJE,
TO JE, ISTORIJU, I CERKVENE NAUKE, OBİCSAJE, SVETOTAJ-
STVA, ILLITI SAKRAMENTE, MOLITVE, SLUXBE, I SVETORED-
BE, TO JE, CEREMONIE, SPADA; OVO SVE U KRATKO, IZ
SVETIH VRUTKAH, PISMA I PRIDANJA, TOMACSISE.

PO
FRANCESKU AMATU POUGET,
NAUCSITELJU BOGOSLOVICE, I OPATU, U JEZIK FRANCESKI SKUP-
LJENA, I OD ISTOGA U LATINSKI PRINESHENA;

A IZ OVOGA

U ILLIRICKI PRIVEDENA, I NA SVITLOST DANA . . .

Ispechat od Cömbu. J. Petri, D. Stroutz Cernekihiri.

O T C A F. I V A N A

VELIKANOVICHA,

BRODJANINA, DERXAVE S. IVANA KAPISTRANA, REDA S.
FRANCESKA, MANJE BRATJE OD OBSLUXITELJAH.

D I O T R E C H I.

S'DOPUSHTENJEM STARISHINAH.

UTISHTENA U OSSIKU,
GRADU PERVOSTOLNOMU KRALJESTVA SLAVONIE, SLOVIMA.
I V A N A M A R T I N A D I V A L T.

MDCCLXXXVIII.

Slika 15. Naslovna stranica drugoga sveska *Upućenja katoličanskih* (1788.)

Riječ je o prijevodu latinskog izdanja katekizma što ga je izvorno na francuskom napisao Amato Pouget.¹⁶⁹ Premda povijest jansenističke literature Pougeta ubraja među jansenističke pisce, on sam odbijao je priznati kako je njegovo djelo jansenističko jer je prihvaćao odluke

¹⁶⁹ Pougetovo prvo izdanje katekizma iz 1702. godine u Austriji je bilo poznato odmah po izlasku iz tiska. Ubrzo je prevedeno na njemački jezik, te je iz njega poučavana i Marija Antoaneta. Osim toga, utjecao je i na tzv. saganske katekizme i na *Austrijski katekizam* iz 1777. godine (Hoško, 1985: 119).

Svete Stolice.¹⁷⁰ Katekizam mu je najprije bio zabranjivan, a onda, nakon određenih izmjena, 1747. godine priređeno je novo izdanje prema kojem je redigiran i novi latinski prijevod koji je tiskan u Veneciji 1764. godine. To izdanje preveo je Velikanović, za kojeg nema nikakvih dokaza da je pripadao jansenistima, već je svojim nastojanjem oko franjevačke obnove u duhu prvotnog franjevačkog ideala zasigurno prihvaćao stavove reformnog katolicizma i katoličkog prosvjetiteljstva (Hoško, 1985: 117, 119).

Koja je bila Velikanovićeva motivacija za prijevod, a koja svrha te kako se i na koji način duh jozefinizma može uočiti u sadržaju *Upućenja katoličanskih*, navlastito kad su posrijedi refleksije o strukturama svakodnevice, pokušava se odgovoriti kroz analizu u nastavku.

Glavni strukturni dijelovi prvoga sveska *Upućenja katoličanskih* su:

– *PRIDGOVOR DOBROVOLJNIM ŠTIOCEM*. (str. III–VI)

– *DIO PRVI*. *U komu ukazuje se početak, napridovanje i razplođenje vire, od stvorena svita do stanja života vičnjega, za koji su ljudi stvoreni*. (str. 9–332)

– *DIO DRUGI*. *U komu se uči kako se ima živiti da se u život vičnji, za koji su ljudi stvoreni, dojde*. (str. 333–528.) – sadrži tumačenja različitih vrsta grijeha, kršćanskih kreposti, Deset Božjih zapovijedi i crkvenih zapovijedi.

Drugi svezak također ima predgovor koji je naslovljen kao *Nike opomene* (str. III–IV) te jedan središnji dio koji se nastavlja na prva dva dijela iz prvoga sveska. To je *DIO TREĆI*. *U komu ukazuje se s kojima pomoćma tako živiti možemo, da nam budu otvorena vrata u život vičnji*. (str. 1–518.) koji kroz *poglavja, članke i razgovore* tumači sakramente, molitve, obred svete mise i dr.

Pridgovor dobrovoljnim štiocem. Potpisujući predgovor 24. lipnja 1783. godine u Osijeku, u samostanu Našašća sv. Križa, Velikanović se obraća *pridobrovoljnim i pričastnim štiocima* naglašavajući važnost *temeljitog znanja vire i zakona* kako bi se zadobilo vječno spasenje. Pritom ističe i autentičnost prenošenja svetopisamskih sadržaja: „Ovo doisto pravo, čisto i temeljito vire i zakona znanje knjiga ova ima uzdržaje i ukazuje. I ne samo ovo, nego i posobita vire katoličanske poglavja prid oči stavlja; i svekolike bogoslovske naredbe koje su uzdržane u Svetomu pismu i pridanju, to jest koja su od apostolah nami ili po saborskih

¹⁷⁰ O temeljnim obilježjima jansenističkih katekizama, koje je uvelike obilježio jansenistički pokret, piše Valentina Mandarić. Kao glavne kriterije jansenizma navodi tri aspekta: dogmatski (pesimizam), moralni (rigorizam) i disciplinarni (reformizam). Teme pak koje osobito zaokupljaju janseniste su: predestinacija, pokvarenost ljudske naravi, dogma o djelotvornosti Otkupljenja, povratak na disciplinu prve Crkve, moralni i sakramentalni rigorizam (prema Mandarić, 2006: 243, 244).

odlučkih ili po svetih otacah pismih, koji su u različita vremena živili i kako iz ustah u usta ili iz ruke u ruku pridali, uči i tomači“ (I: III-IV). Autor kod tumačenja raznih vjerskih sadržaja koristi dijalošku metodu razgovora između Učenika i Meštra, čime je, kako kaže, želio izbjeći *zapleteni, duboki i mučni* način, odnosno ukazuje se *kako prstom; svitlo, bistro, kratko, prosto i lako*. Spominje se i trodijelna struktura katekizma, čiji su dijelovi podijeljeni na *članke, poglavlja i razgovore*, te se vrlo kratko naznačuje sadržaj svakog dijela: „Dio prvi ukazuje početak, napridovanje i razplodjenje vire i zakona, od stvorena svita do stanja života vičnjega. Dio drugi uči kako se ima živiti da se u život vičnji dojde. Dio treći prikazuje s kojima pomoćma tako živiti možemo da budu nami otvorena vrata u blaženstvo vičnje“ (I: V).

Nike opomene. Na početku II. sveska, u kojem se nalazi treći dio *Upućenja katoličanskih*, stoje četiri *opomene* u kojima autor pojašnjava naziv djela, govori o izvorima koje je koristio te daje neke upute kako čitati knjigu. *Opomena prva* tako razlaže dva značenja riječi *upućenje*; prvo – upućivanje i upravljanje u nauk vjere i zakona katoličkoga i drugo – *učovičenje* ili *čovikom učinjenje*, tj. uzimanje ljudskog tijela/puti i prirode onako kao što se to Sin Božji *uputio* uzevši ljudsko tijelo. U *opomeni drugoj* Velikanović se iznova (kao i u predgovoru I. svesku) poziva na autentičnost svetopisamskog sadržaja¹⁷¹, a u odnosu na izvore i način „citiranja“ izvora piše: „Nisam mistah pisma i pridanja donosio i bilježio da knjiga sasvim ne izajde i ne bude velika. Znaj pak, da u sastavljanju i složenju ove knjige, s kojima jest bilo potribito služiti se, broji se različitih knjigah, priko pet stotinah, što budući ovako: ova sama knjiga može se zvati i držati za jednu malu *knjigaonicu*, i nju samu imajući i štijući, imati i štiti mloge i različite knjige uzdržane u jednoj *knjigaonici*“ (II: III). U tako obimnom katekizmu *knjigaonici* naći će se i mnoga poglavlja koja će biti mučna i teška za razumjeti (primjerice poglavlje o milosti), osobito *neknjižnim ljudima*. Stoga autor u *opomeni trećoj* poručuje čitateljima da budu *pomnjivi* pa će naći i poglavlja koja će sasvim *lasno* razumjeti. Da je katekizam namijenjen prije svega tim *neknjižnim* ili *neumitnim* vjernicima, potvrđuje izjava iz *opomene četvrte*: „(...) ispovidam bo istinu da nisam ovu knjigu na svitlost dao za knjižne i mudroznane bogoslovce, nego za neumitnu čeljad koja samo znaju štiti (...)“ (II: IV).

Nauk vjere. *Obsluženje* Deset Božjih zapovijedi znak je ljubavi prema Bogu i prema bližnjemu. Njihove nazive Velikanović donosi u više različitih inačica, pa tako prve tri *koje*

¹⁷¹ U ovom se postupku prepoznaje povijesno-biblijska dimenzija u katehezi koja je obilježila 16. i 17. stoljeće (prema Mandarić, 2006: 248).

gledaju ljubav Božju i koje su izvorno najopširnije glase: „I. Ja sam Gospodin Bog tvoj koji sam izveo tebe iz zemlje Egipta, iz kuće sužanstva. Ne imaj bogove tuđe izvan mene. Ne učini tebi kip izrizan, ni ikakvu priliku koja je u nebu gori i koja je na zemlji doli, niti onih koje su u vodah pod zemljom. Niti se klanjaj njima, niti štuj, ja sam Gospodin Bog tvoj jaki. II. Ne uzmi ime Gospodina Boga tvoga u izprazno. Neće bo imati pravedna Gospodin onoga koji uzme ime Boga svoga zaludu. III. Spomeni se dan subotni posvetiti. Šest danah poslovaćeš i činiti sva dila tvoja. A sedmi dan subota Gospodina tvoga jest; nijedno dilo u nju nećeš činit ti i sin tvoj i kći tvoja, sluga tvoj i službenica tvoja, živinče tvoje i prišlac koji je u kući tvojoj“ (I: 395). Da bi se *lašnje* u pameti držale, autor navodi i skraćene nazive: „1. Jednog poštuj Boga časno. 2. Nit s imenom kuni prazno. 3. Veće i još dan svetčani“ (I: 396), dok bi „srednje“ dugi naslovi bili: „1. Gospodinu Bogu tvomu klanjaj se i njemu samu služi. 2. Ne uzmi ime Boga tvoga u izprazno. 3. Subotu, to jest nedilju, posveti“ (II: 104, 105, 106).

Najčešći su grijesi protiv prve zapovijedi *svetogrđe* i *krivoštovanje*. Dok se prvo odnosi na oskvrnjenje svetih stvari (ljudi: redovnici i dr.; mjesta: crkve, groblja i stvari: križ, oltari...), krivoštovanje je „(...) častenje ili nepravedno i nepodobno ili savišno. Ili jest dilovanje, obdržavanje i pazenje nekoristno, izprazno ili pogibilno“ (I: 418). Četiri su načina krivoštovanja:

- štovanje Boga ispraznim, suvišnim i od Crkve zabranjenim načinom
- *kipočastenje*, tj. kada se *bogočasti* neko stvorenje, a ne Bog
- kada se netko služi načinima i stvarima koje više nemaju moć jer je onaj koji se njima služi sagriješio i
- ugovor s vragom, odnosno *gatanja* kojih ima sedam vrsta: čaranje i bakanje preko vraga; proricanje bacanjem kocke iz pisma ili na sreću; zločinstvo kojim se čini zlo bližnjemu; proricanje budućnosti na temelju ukazanja mrtvih, gledanjem u dlan, u vodu, drvo, kamen i dr., slušanjem žuborenja ptica ili kreketanja svrake, gledanjem u drob mrtvih živina; *zvizdoznanstvo sudljivo* (ili astrologija); korištenje šipke drvene ili željezne da bi se našle skrivene stvari, kao na primjer: zlato, srebro, olovo, vrelo vode, skriveno blago, da bi se prepoznalo kradljivca, bludnika, ubojicu ili preljubnika te istraživanje skrivenih stvari po vodi, vatri, bacanjem kocke i sl.

Za primjere krivoštovanja Velikanović se poziva na izvore kao što su: Sveto pismo, odluke sabora, sveti Augustin i dr., a na mjestu gdje navodi *naredbe pokorne* u slučaju grijeha protiv prve (i ostalih) zapovijedi te u *Ukazilu* na početku drugoga sveska kaže se da su to *naredbe*

„Koje je skupio iz različitih saborah i na svitlost dao sveti Karlo Borromeo; kojijuh znanje svima župnikom i ispovidnikom potribito jest, uređene po redu Deset zapovidih Božjih“ (II: VII, 103). Može se pretpostaviti da su se njima služili i Velikanović i njegovi suvremenici u svom pastoralnom radu, koji je očito imao i prizvuk pravno-sudačkog djelovanja:

„Koji jisbine sa Židom uzjide, činiće pokoru deset danah o kruhu i vodi.

Koji bi gatao po glasu pticah i gonetanja iliti navištenja od došastih stvari činio ili čaranja đavaoska, pokoru činiće za sedam godinah.

Gledajući i tražeći stvari krađene u zvizdogledu, pokoru činiće dvi godine.

Koji urečenja i čini čini, pokoru činiće dvi godine po zakonitih dnevih, to jest u ponediljak, sridu i petak.

Žena ureciteljica pokoru činiće za godinu danah.

Koji trave za likariju s bajanjem i čaranjem uzbere, pokoru činiće za dvadeset danah.

Ako bi koji kockam gatao, pokoru činiće četrdeset danah“ (II: 104) i dr.

I dok se sveto ime Božje slavi i poštuje molitvom, svetim razgovorima, dobrim primjerima, pobožnim življenjem i činjenjem zavjeta, pogrđuje se taštom i bespotrebnom zakletvom, krivokletstvom i *bogopsovkom*.¹⁷² Zavjetom se daje obećanje da će se činiti bolje i veće dobro, međutim, *nikakvi su zaviti* ako se čine prije vremena *podpuna razuma*, zatim : „(...) koji bivaju od velika straha, *nikakvi* nisu oni koji se slobodnom voljom ne čine, *nikakvi* su oni koje čine oni koji svoje vlasti i oblasti nejmaju. Ova sva u dužje tomačim. Prije nesvršenih šestnaest godinah nikto ne može učiniti zaviti veliki iliti očiti u komu redu od crkve potvrđenu. Ne mogu mladići, to jest dica prije četrnaeste godine ni divojčice prije dvanaeste zavezati se zavitom priprostim iliti malim u vike brez privoljenja svojih roditeljah, ali obraniteljah. Ne može žena udata, suprotiveći se muž, zaviti učiniti od onih stvari koje bi kućno dobro i vladanje smetale i zapričivale, na priliku zaviti putovati, obnoć ustajati za činiti molitvu i druga ovaka. Ali može učiniti zaviti od onih stvari brez znanja muža koja ništa ne zapričaju, niti zabranjuju službu kućnu, na priliku primati svete sakramente, uzdržati se od igranja, ne ići

¹⁷² *Naredbe pokorne* za krivokletnike i *bogopsovače* bile su vrlo stroge i restriktivne mjere, primjerice: „Koji znajući krivu zakletvu učini, četrdeset danah o kruhu i vodi postiće i sedam slidećih godinah pokoru činiće i nikada brez pokore neće biti, nikada se za svidoka uzeti i poslije ovoga vrimena pričešćenje primiće. (...) Ako bi koji zakletvu kojom sebe Kralju i Gospodinu svomu jest zavezao oskvrnio, to jest pokvario i prikršio, u manastiru činiće pokoru svega života svoga. (...) Ako bi tko Boga, Blaženu Divicu Mariju ili koga svetoga opsovaio, prid vratih crkvenih u sedam dnevah nediljnih, kada se služba crkvena čini, očito stajaće, a u posljednju od ono sedam nediljah, brez plašta i obuće, to jest u košulji i bos, užem oko vrata svezanim biti će. Sedam prošastih petakah o kruhu i vodi postiće i za ono vrime ni po jedan način u crkvu neće ulaziti. Svake pak nedilje od ono sedam, tri ili dva ili jednoga siromaha raniće, ako može, ako li ne može, drugu pokoru činiće. Ne hotijući ova obslužiti, u crkvu ne ima se pušćati, i poslije smrti po običaju krstjanskomu ne ima se pokopati“ (II: 105, 106).

na svitovne prikaze iliti komedije. Ovo isto reci od sluge, koji bi priko volje gospodinove zavatio se što god činiti, što se ne bi moglo sudariti i stajati s pravom službom“ (I: 422). Dakle, štovanje Boga kao preduvjet uključuje poštovanje zemaljskog/ljudskog reda i zakona, tj. kućnog reda i rodnih i klasnih odnosa te njima utvrđene hijerarhije.

Bog se časti i svetkovanjem nedjelje, a to znači suzdržavanje od svakog *posla rabotnoga* i *zabavljanje u dilima bogočastenja*. Za razliku od *dila rabotnih druge vrste* (rad za uzdržavanje života i plaću te grješno djelovanje), *dila rabotna prve vrste*, tj. kada je teška potreba ili velika opća korist u pitanju, mogu se obavljati, ali uz prethodno dopuštenje duhovnog pastira. *Dila bogočastenja* su pak slušanje mise, propovijedi, nauka vjere, čitanje bogoljubnih knjiga, a nasuprot provođenju vremena u bludnosti, jelu, piću, igrama, *tancanju* i dr. Ako bi pak netko sagriješio protiv ove zapovijedi, slijedila mu je kazna pokore, ovisna o vrsti i težini grijeha. Na primjer:

„Koji bi posao koji god rabotni u nedilju ili svetkovinu činio, pokoru činiće tri dana o kruhu i vodi.

Ako bi koji prid crkvom ili u dan svetčani igrao, koje tancanje zovemo, obećavši se da neće u napridak činiti, pokoru činiće tri godine.

Ako bi se koji u crkvi šaljivo razgovarao kada se Božja služba čini, pokoru činiće za deset danah o kruhu i vodi“ (II: 106) i dr.

Obitelj. Iako četvrta Božja zapovijed izrijekom spominje samo dužnost poštivanja oca i majke, njezino je značenje ipak znatno šire. To se objašnjava tako:

„Jerbo po općenomu imenu otacah razumiju se svi oni koji su drugih starišine i poglavari, zašto imaju ovi podložnike svoje kako sinove ljubiti. A također podložnici imaju starišine svoje poštovati, častiti i slušati kako oce. U staro vrime zvali su se oci svi koji su starišine drugih bili, po običaju govorenja jevrejskoga. Rič bo *Abu* isto hoće reći, što otac, naučitelj, meštar, gospodar, gospodin, kralj, did, pradiđ. Indi u ovoj zapovidi ovim imenom općenim oca razumiju se pastiri dušah i starišine crkvah, kralji i poglavice, vladaoci, gospoda, kumovi i kume krštenja i krismanja, branitelji, gospodari, starci; indi po imenu sinovah i kćerih razumiju se svi koji su drugima podložni“ (I: 431).

Od dužnosti mlađih prema starijima navode se: a) dužnosti sinova i kćeri prema roditeljima (poštovanje, ljubav, savjetovanje, podložnost, pomoć...); b) dužnosti puka kršćanskoga prema

pastirima duhovnim (primanje nauka, savjeta i sakramenata te davanje za hranu i odjeću); c) dužnosti puka prema kraljevima i *poglavicama* (poštenje, vjernost, posluš, ljubav, podložnost, harač, daća, molitva za njihovo zdravlje i mir te čestitost i napredovanje); d) dužnosti puka prema vojvodama i vladarima (poštenje i podložnost); e) dužnosti mladića prema starcima (poštenje i strpljenje); f) dužnosti siromaha prema bogatašima (zahvalnost prema onima koji ih pomažu, ali poštenje i molitva i za sve ostale, makar ih i progonili); g) dužnosti sluga i službenica prema svojim gospodarima i gospojama (poslušnost i krotkost u strahu i iskrenom služenju, čuvanje dobara i vjernost); h) dužnosti najmenika i majstora prema poslodavcima (vjernost, poštenje, ispunjenje danog obećanja o završetku posla) i i) dužnosti žena prema muževima (ljubav *srdčana*, a ne licemjerna, poslušnost, poštenje, podložnost, vjernost, strpljivost, pomoć, utjeha)¹⁷³. S druge strane, Velikanović nabroja i dužnosti svih spomenutih kategorija starijih ili *starišina* prema mlađima, koje se općenito svode na ljubav, bdjenje, brigu, nauk, savjetovanje, zaštitu, obranu, pomoć, uzorno življenje, molitve i prošnje Bogu.

Kazne u vidu *naredbi pokornih* za one koji sagriješe protiv ove zapovijedi su:

„Koji bi svoje roditelje, to je oca i mater kleo, četrdeset danah činiće pokoru o kruhu i vodi.

Koji bi pogrdio i izružio, tri godine.

Koji bi bio i tukao, sedam godinah.

Ako bi koji protiva biskupu, pastiru i ocu svomu ustao, u jednomu manastiru pokoru činiće svega života svoga.

Ako bi koji misnika i svoga župnika zapovidi pogrdio, pokoru činiće četrdeset danah o kruhu i vodi“ (II: 107).

Razvidno je kako su navedene kazne usmjerene samo prema mlađima, pa se nameće pitanje kome su, kako i jesu li uopće za svoje prijestupe odgovarali i stariji ili *starišine*? Odnosno, može li se govoriti o diskriminaciji na dobnoj, klasnoj i spolnoj/rodnoj razini?

Ljudski život, ljudska čast. Peta zapovijed u Velikanovićevu katekizmu podjednako štiti i ljudski život i ljudsku čast, tj. zabranjuje da se naudi bilo tijelu, bilo duši bližnjega. Zabranu „Da nitko iskrnjega posobitom oblašću ne ubije“ (I: 435) autor objašnjava tako što iz nje izuzima svakodnevno ubijanje *živine*, ali i ubojstva naređena od vladara i sudaca, kao što je slučaj u pravednoj vojsci (ratu) ili kod smrtne kazne. Zabranjuje se samoubojstvo, udaranje,

¹⁷³ Muževi su pak dužni svojim ženama: ljubav pravu *srdčanu*, a ne licemjernu, vjernost, sredstva potrebna za hranu i odjeću, strpljivost, zaštitu, pomoć i utjehu.

ranjavanje, proklinjanje, vrijeđanje (*smutnja*), zloba, zavist, srdžba, osveta bližnjemu, a zapovijeda ili propisuje ljubav, činjenje dobra i sl.

Međutim, sudeći prema *naredbama pokornim*, kažnjavala su se samo tjelesna ubojstva i ranjavanja:

„Koji bi misnika ubio, pokoru činiće dvanaest godinah.

Ako bi koji oca ili mater ili brata ili sestru ubio, svega života svoga neće primiti tilo Gospodinovo nego na smrti; meso jisti i vino piti neće doklem bude živ, postiće ponediljak, sridu i petak.

Ako bi koji čovika ubio, prid vrati crkveni vazda će stajati i na smrti pričešćenje primiće.

Koja bi žena ubila sina, da ovim načinom pokrije zloću i sramotu svoju, činiće pokoru deset godinah.

Ako bi koja žena svojom voljom dite pometnula, činiće pokoru za tri godine. Ako nehote, četrdeset danah.

Koji bi nehote sina svoga zgnjeo i utušio, pokoru činiće četrdeset danah o kruhu i vodi, sočivu i zelju, i toliko danah od svoje žene uztegnuće se. Pak pokoru činiće tri godine po zakonitih dnevih, to jest ponediljak, sridu i petak; tri također korizme, to jest tri puta po četrdeset danah postiće.

Ako bi koji u nagloj srditosti ili karanju i svadnji čovika ubio, pokoru činiće tri godine.

Ako bi koji koga ranio ili mu koje udo tila odsikao, činiće pokoru jednu godinu po zakonitih dnevi.

Ako bi koji iskrnjega udario i ništa mu ne naškodio, tri dana pokoru činiće o kruhu i vodi“ (II: 108–109).

Osma zapovijed ističe pet načina kojima se bližnjega riječju može pogrditi ili učiniti krivim. To su: krivo svjedočanstvo, laž, *zlogovorenje*, *blazenje* ili *unjegovanje* i bezrazložna osuda ili sumnja. Krivo svjedočanstvo odnosi se na neistinit govor o bližnjemu, bilo na sudu ili izvan njega. Koji su tako sagriješili, dužni su oštećenome vratiti štetu, kako u materijalnim dobrima, tako i u poštenju, tj. vraćanjem dobrog glasa. Velikanović je posebno odrješit kad odbacuje opravdanost bilo kakve laži, jer za njega je svaka laž zla i nedopustiva. Vrlo je pronicljiv i kod razotkrivanja prikrivenih laži u obliku *riči dvostrukih* ili *zavodnih* te *riči zadržanih u pameti*, što i potkrepljuje slikovitim primjerima, koji zvuče kao da su uzeti iz osobnog iskustva:

„(...) na priliku, pitaš ti mene: nahodi li se što novoga? Čuo sam, velim, da je Mandalina stvar imala s Ivanom. Je li to tako, veliš? Ova stvar, govorim, jest u ustih

svijuh ljudih. Ovako ti moje govorenje tomačiš: da razumiješ da je Mandalina sagrišila s Ivanom; ovo dobro razumijem. Moga pak govorenja kod mene razumjenje jest da je među Mandalinom i Ivanom druga nika stvar bila, i ova da je u ustih svijuh ljudih. Igram se dvostrukim razumjenjem riči *stvar imati*, i tako i laž i teško protiva iskrnjemu potvaranje pokrивam. Opet pitaš i tražiš od mene danas, koji je dan nediljni, jesam li kod svete mise bio? ja pak odgovorim: jesam. Ti pitaš: jesam li ja danas bio; ovo dobro razumijem. Ja pak jučer bio sam, a ne danas. Da tebe privarim, rekao sam svršeno da sam bio, zadržavši u pameti razumjenje da sam jučer bio, a ne danas: i ovako pameti, kako zovu, zadržanjem laž pokrивam (...)“ (I: 452).

Ozloglašenje podrazumijeva govor protiv dobrog glasa i ugleda bližnjega te može biti *potvorenje* (ako je krivo) i *zlogovorenje* (ako je istinito). I šutnja može biti *ozloglašenje* u prilici kad svi hvale nečiju izvrsnost, a netko šuti i time vrijeđa onoga koga se hvali. Nepravедno uzeto poštenje mora se vratiti, a o zlu bližnjega smije se govoriti samo razborito i iz dobrih namjera.

Jedna vrsta laži je i *blaznenje* ili *unjegovanje*, za koje autor kaže da „jest falenje ili neistinito ili saviše. Blazni koji god ili neistinitima falama milo laže iskrnjemu ili prave fale saviše i priko načina uzvisuje“ (I: 455).

Psovke i *pogrdе* te *sud brezrazložni* i *sumnja brezrazložna* također vrijeđaju bližnjega te su grijesi koje treba izbjegavati. Zapravo, osma Božja zapovijed nalaže ponajprije: „*Prvo*. Da ne drugo nego istinu govorimo, srcem i ustma; istinu ljubimo, istinu milujemo, zašto je Bog istina. *Drugo*. Da prid sudcima ne samo nikada ne lažemo, nego kada zakonito, to jest po redu pravi nas pitaju, odgovorimo njim čisto, otvorno i uprav što znamo od onih stvari od kojih nas pitaju; tako da na pitanje odgovore riči istinite, brez svakoga dvostručenja. (...)“ (I: 457-458). Dakle, prvo se traži ljubav prema istini jer je to ljubav prema Bogu, a drugo je zahtjev za moralno-pravnom odgovornošću i dužnošću poštivanja zemaljskih „čuvara“ istine, što je odlika lojalnog građanina.

Naredbe pokorne za grešnike protiv ove zapovijedi su:

„Koji bi potvrdio, kako istinu, što krivo i laživo jest, pokoru činiće kako priljubodivac i ubojica, ako je povoljno ovu zloću učinio.

Koji laživu i krivu svidočanstvu pristane, to je pri volji, pokoru činiće pet godinah.

Ako bi tko iskrnjega ozloglasio, pokoru činiće sedam danah o kruhu i vodi.

Koji bi krivo i himbeno vagam i miram služio se, pokoru činiće o kruhu i vodi dvadeset danah.

Krivotvorac iliti pričinitelj koji stvari krive i lažive misto pravih i istinitih načina i prodaje, činiće pokoru o suhu kruhu i vodi doklem god je živ“ (II: 112; podcrt. I. P.).

Spolnost. *Upućenja katoličanska* svoj govor o spolnosti temelje na govoru o grijesima bludnosti, kreposti čistoće i pokori za pojedine grijehe bluda. Šesta Božja zapovijed zabranjuje svaku vrstu bludnosti: bludnost *priprostu*, preljub, *divosilje* ili silovanje djevice, svetogrđe, *rodoložje* ili rodoskrnuće, *ugrabljenje* žene za činiti s njom grijeh puteni, *prosipanje simena* (masturbaciju), sodomiju te sve ono što potiče i pobuđuje grijeh puteni:

„Linost, život mekoput i svitu pridan, proždrlost, igranje mužkih sa ženskim glavam, prikaze sramotne, pisme ljubeznive, izprazno, savišno i nestidljivo tila odićom kićenje, mazanje bililom i rumenilom i druga ove vrste uresenja ženska koja su one iznašle za privući sebi mužke glave, štijenje knjigah učećih ljubavi nečiste, odveće prijateljstvo mužkih glavah sa ženskima i druga mloga“ (I: 437–438).

U katekizmu se spominju tri vrste čistoće: čistoća djevica (najizvršnja), čistoća udovica i čistoća oženjenih i udatih, te brojni primjeri grijeha bludnosti:

„Ako bi čovik svitovni slobodan i prost, to jest nejmajući svoje, ženom također slobodnom i prostom, to jest koja ne ima muža, puteno sagrišio, pokoru činiće tri godine.

Čovik slobodan i prost, ako bi s tuđom ženom priljubodinstvo učinio, pokoru činiće sedam godinah, žena pet.

Žena slobodna i prosta, s tuđim mužem priljubodinstvo čineći, deset godinah pokoru činiće, a on pet.

Ako je koji čovik mužat samo jedan put tilesno sagrišio, činiće pokoru pet godinah.

Ako bi koji ženu i zajedno hotimicu, to jest drugu ženu za puteno dilo s njom činiti imao, pokoru činiće sedam godinah.

Ako bi se koji služkinjom kako hotimicom služio, pokoru činiće jednu godinu, tri korizme, to jest tri puta po četrdeset danah i zakonite dneve za tri miseca. Ona, ako je priko volje oskvrnjena, četrdeset danah; ako li s privoljenjem, tri korizme i zakonite dneve.

Koji bi sa ženom svojom ružno, to jest neodređenim načinom od naravi dilo posteljno činio, pokoru činiće četrdeset danah.

Ako bi koji mladić s divojkom sagrišio, pokoru činiće jednu godinu. (...)

Ako bi žena sama sobom ili s drugom ženom puteno grišila, činiće pokoru dvi godine.

Ako bi koji sa živinom sagrišio, činiće pokoru deset godinah, i dulje polak stanja čeljadeta. (...)

Ako bi misnik sagrišio s kćerom svojom duhovnom, to jest koju je krstio ili koja mu se jest ispovidila, ima pokoru činiti dvanaest godinah. I ako je grih očit, ima se dignuti s dostojanstva i putujući dvanaest godinah pokoriti se, zatim u manastir unići i ondi do svrhe života stajati i Bogu služiti. (...)

Ako se koja žena bililom, rumenilom ili drugim čim maže da drugima ljudma dražja i milija bude, pokoru činiće za tri godine“ (II: 109–111; podcrt. I. P.).

Kao što se može vidjeti, čini se da se u grijehu bludnosti malo tko nije ogrezao – i mladi i stari, slobodni i oženjeni/udate, laici i kler, gospodari i sluge, muškarci i žene, s tim da se primjećuje diskriminacija s obzirom na spolni/rodni identitet kad je riječ o pokori za istu vrstu grijeha. Naime, dok slobodan muškarac za preljub s udatom ženom dobiva pokoru od sedam godina, slobodna žena za preljub sa oženjenim muškarcem čini pokoru od deset godina.

Materijalna dobra. Na čak dvanaest stranica katekizma (od 439. do 451. str.) tumači se sedma Božja zapovijed koja zapovijeda: „Da se tuđa nepravedno ne otimaju, ne drže i dobrima iskrnjega nijedna šteta i kvar ne čini“ (I: 439). Velikanović kaže kako se tuđa dobra uzimaju na razne načine: skrovito, varanjem i otimanjem na silu. Ovaj grijeh toliko je raširen i sveprisutan da autor sa žaljenjem primjećuje: „I što veće plakati se ima, jedva se tko nahodi da se straši tuđa dobra uzimati; žene, sinovi i kćeri, sluge i službenice, trgovci, vladaoci i drugi općenih službah nastojnici; kako sudci, pravdaoci, parci iliti branitelji, nastojnici na sudu, majstori, najmenici, bogatci, kako i siromasi, ovi svi u krađu upadu (...)“ (I: 439). U odnosu na svaku navedenu kategoriju ljudi opisuje se način na koji se čini krađa:

- a) žene, sinovi i kćeri, sluge i službenice (obiteljska krađa) – kada uzimaju kućna dobra bez znanja i protiv volje oca obitelji
- b) trgovci – služeći se krivom mjerom; prodajući krive i loše stvari umjesto dobrih i pravih; zlorabeći *neumitstvo* bližnjega da mu skuplje prodaju ili od njega jeftinije kupe; čineći krivu i nepravednu *samoprodaju*¹⁷⁴; laganjem i varanjem

¹⁷⁴ Samoprodaja može biti zakonita i kriva. Zakonita je kad se dobije dozvola od kralja ili vladara da se bez kvara bližnjega prodaju dobre stvari. Nepravedna samoprodaja čini se: kad se zbog monopola u nekoj vrsti trgovine stvari prodaju skuplje negoli je to pravedno; kad se bez dozvole kralja kupe sve stvari jedne vrste i onda

- c) vladari, suci, nadstojnici u javnim službama – odugovlačenjem suđenja čime rastu troškovi za *pravdaoce*; prodajom vlasti, uzimanjem mita i darova od stranaka; krađom novaca; pomaganjem drugih lakomaca; krađom *općenih* novaca („iz pineznice iliti kase kraljevske, varmeđske ili varoške i koje druge općine.“ /I: 441)
- d) *pravdačije* (tužitelji) – kada vode i brane nepravedne parnice ili lažima zadržavaju parničenje
- e) *parci* ili branitelji, drugi nadstojnici na sudu – kada od odvjetnika nepravedno traže novac; kada tjeraju na suvišni trošak; krivim savjetovanjem da se počinju nepravedne parnice; nepravednim vođenjem parnica; branitelj ne bi smio braniti stvar koja mu se čini kriva
- f) majstori, najmenici – tražeći preveliku plaću; izbjegavajući rad tijekom dana; krađom ili nanošenjem štete stvarima dobivenim za posao
- g) *bogatci* – stežući siromahe i uboge te uzimanjem kamate: „Kada novce svoje ili žito ili ulje ili ovima prilične stvari koja uživanjem i služenjem ginu i trate se, daju u zajam na kamatu“ (I: 442).

Velikanović se naročito opširno osvrnuo na problem kamate, za koju kaže da je zabranjena svim vrstama zakona: zakonom naravnim (Platon, Aristotel, Plutarh), zakonom Božjim (Sveto pismo) i zakonom crkvenim (mnogi sabori: Nicejski, Lateranski...). Nikada nije dopušteno uzeti kamatu, osim ako se zbog zajma gubi dobitak ili trpi šteta. Potonje se vrlo često događa, posebno kod trgovaca, ali i kod ostalih ljudi. Međutim, važno je da *zajamac* ne laže u vezi sa štetom, te da je onaj koji uzima zajam upoznat s mogućom nadoplatom. Ovakvi su slučajevi i pravno uređeni: „Da pak ovo nadoplaćenje bude poslije brez svakoga protiv govora, oblašću vladaoa iliti poglavice na jedan stanovit broj odredi se koliko se ima davati; što svi dužnici u prilični događaji imaju plaćati“ (I: 444). Stvari se inače daju u zajam iz ljubavi i prijateljstva, a svaki onaj koji daje zajam da bi se obogatio – kamatnik je.

Ima i onih koji nepravedno zadržavaju dobra blišnjega, kao primjerice: koji dugove ne plaćaju, koji slugama i najmenicima ne daju plaću, koji ne vraćaju stvari dane im na čuvanje i dr. Tu su i ljudi koji tuđa dobra otimaju, čine im štetu ili sudjeluju u krađi na način da daju: zapovijed, savjet, potporu, čuvaju stvari ukradene, uzimaju dio ukradenoga te šute o šteti i

skuplje prodaju i nepravednim ugovorom „Na priliku da svi jednoga zanata majstori među sobom se dogovore da nikomu neće raditi nego za plaću koja je odveć velika; da se dogovore da nikomu neće prodavati takvu trgovinu nego za cinu skupu i nepravu; da se dogovore da će sve stvari jedne trgovine na štetu općenu ištediti i izopačiti da se skuplje nego je pravo prodaju“ (I: 440–441).

kradljivcima („Zapovidi, više dajuć: volja, fala, uzdržajuć. / Uzimajuć dio, mučec: ne kazujuć, niti branec“ /I: 448/).

Oštećenima se može nadoknaditi šteta tako da se popravi ili vrati ono što je nepravедno zadržano ili uzeto. Ukoliko se ne može vratiti gospodaru, vraća se njegovim baštinicima ili siromasima.

Uzmu li se u obzir *naredbe pokorne*, može se zaključiti da se kralo i na svetim i na profanim mjestima, s tim da je pokora za svetogrđe bila znatno veća:

„Koji ukrao jest štogod od crkvenih stvari ili od blaga, što je uzeo, povratiće i sedam godinah pokoru činiće.

Koji je novce crkvene ukrao, četverostruko vratiće i pokoru sedam godinah činiće.

Koji bi grob otvorio ili mrtva zakopana odkopao da mrtvoga odiću ukrade, pokoru činiće četrdeset danah o kruhu i vodi.

Koji bi desetak sebi uzdržao iliti dati ne nastojao, četverostruko vratiće i pokoru činiće trideset danah o kruhu i vodi.

Koji bi ob noć kuću obio da štogod odnese, stvari odnešene povratiće i pokoru činiće o kruhu i vodi godinu danah. (...)

Koji kamate uzima, ugrabljenje čini, pokoru činiće tri godine, jednu o kruhu i vodi“ (II: 111–112).

Slično sedmoj zapovijedi i deseta Božja zapovijed govori o materijalnim dobrima, ali tako što zabranjuje da se tuđe stvari *žele* na štetu *iskrnjega*, kao na primjer:

„Trgovci koji stvari pomanjkanje i hrane skupoću žele da bi oni prodajuć i kupujuć bogatiji postali. 2. Vojnici i njiova gospoda koji vojsku žele da tuđe stvari slobodno otimaju. 3. Likari koji žele bolesti. 4. Sudci, branitelji na sudu, pisaoci i drugi koji parbe i pravdanja žele. 5. Sinovi i kćeri koji nejmajuć milotvorno i uljudno srdce žele smrt roditeljom da prije uživaju njiovu baštinu“ (I: 459–460).¹⁷⁵

Brak. O sakramentu ženidbe Velikanović piše na trideset pet stranica drugoga sveska katekizma (od 204. do 239. str.). Kroz deset *razgovora* tumači se sakramentalnost ženidbe, *zaprike* ženidbene, donosi slikovni prikaz *stabla za poznati različita rodstva po krvi kolina*, govori o pripremama za ženidbu i provođenju pirnog dana, zatim o međusobnim dužnostima

¹⁷⁵ Pokora za lakome želje naređuje: „Koji tuđu stvar zlo i opako želi i lakomac pokoru činiće tri godine. Koji tuđe stvari krasti želi, koji također tuđa ugrabiti i oteći želi ugrabljenje jest, koji stvari crkvene krasti želi svetokrađa jest, zato, budući da zlo i opako želeći, teško griši, kako za smrtni grih pokoru činiće po sudu i naredbi misnika“ (II: 113).

muža i žene, dužnostima oca i majke prema djeci, dužnostima supružnika prema slugama, o rastavi braka, o dužnostima supružnika kada je jedno od njih bolesno te o dužnostima udovaca i udovica. Ženidbu definira kao „društvo zakonito među mužkom i ženskom glavom, od Boga naređeno za uzmlžanje i razplodjenje naroda čovičanskoga“ (II: 204). Na ženidbu se može gledati kao na *ugovor ljudski* ili kao na sakrament, s tim da potonje značenje ženidba ima samo za kršćane, dok Židovi i nevjernici ne prihvaćaju njezinu sakramentalnost. Zabranjuju se poliandrija i poligamija, dok se udovac ili udovica smije i više od četiri puta ženiti/udavati. Dostojanstvo sakramenta ženidbi dao je Isus Krist, a veza između supružnika objašnjava se kao veza između Isusa i Crkve. Za primanje tog sakramenta potrebne su bilo koja muška i ženska glava koje su *na godine odrasle došle* (tj. muško s navršenih četrnaest i žensko s navršenih dvanaest godina), s tim da su bez *zaprika* ženidbenih.

Kada je riječ o *zaprikama ženidbenim*, autor navodi dvije vrste: *razčinjajuće* (ne samo da zabranjuju ženidbu, nego i *razčinjaju* učinjenu, tj. čine ju nevaljalom) te *zabranjujuće* i *samozapričujuće* (ženidbu čine grešnom, ali ne i nevaljalom, tj. *ne razčinjuju* je).

Čak je četrnaest *razčinjajućih zaprika*: „1. Privara, 2. Bitje, 3. Zavit, 4. Rodstvo: 5. Grih, 6. Različno bogoštovstvo. 7. Sila, 8. i Red, 9. Zavezanje; 10. Svojstvo jošter, 11. i Poštenje. 12. Nemogućstvo, 13. Otimanje niti svojim povraćenje. Brez vlastitog još 14. Župnika, dvuh virnih i svidokah ženiti se zabranjuje, učinjenu razvezuje“ (II: 209–210).

Privara se odnosi samo na prijevaru s identitetom osobe, tj. ako se podmetne druga umjesto obećane osobe, dok „ako bi se tko privario u srići, prći, lipoti, bogatstvu, divičanstvu svoje zaručnice, kako se pričesto događa, privarenje ono ne kvari ženidbu jurve učinjenu“ (II: 210; podcrt. I. P.).

Bitje ili *stanje* podrazumijeva ženidbu između dvoje slobodnih, s tim da sluga nije slobodan jer njegov gospodar ima potpunu ovlast nad njim.

Zavit učinjen u crkvi kojim netko postaje redovnik ili *duvna* (redovnica), *rodstvo* do četvrtog koljena, *grih* ubojstva i preljuba, *različno bogoštovstvo* (ženidba između kršćana i nevjernika, ali ne i između katolika i *poluviraca*) ... – sve su to *razčinjajuće zaprike*.

Zaprika svojstva (Velikanović napominje kako je riječ preuzeo od *slovnika della Belle*) odnosi se na dva slučaja: „(...) među čovikom i svom rodbinom svoje žene, među ženom i svom rodbinom svoga čovika ulazi se u svojstvo. Šta radi poslije smrti jednoga ili drugoga drug koji živ ostaje, ne može se s nikim od rodbine tja do četvrtoga puna kolina mrtvoga svoga druga vinčati (...) svoji scine i drže se svi rođaci onoga čeljadeta s kojim sastanak puteni grišni izvršen jest, tako da bi nikakva i nevaljala bila ženidba učinjena poslije ovaka sastanka s rodbinom onoga čeljadeta do drugoga puna kolina“ (II: 214).

Zaprika poštenja znači nezakonite i loše zaruke po kojima je i ženidba nezakonita, a *zaprika nemogućstva* podrazumijeva *vikovito nemogućstvo* da se učini puteno djelo sa svojim supružnikom. Ženidba bi bila nevaljala i ukoliko bi se žena otela od roditelja ili skrbnika, kao i ona ženidba koja je potajna ili skrovnita, tj. ako se ne učini pred vlastitim župnikom i dva svjedoka.

Nerasčinjajuće su četiri *zaprike*: „Kad od crkve zabranjeno i kad vrime jest svetčano. / Zaručenja i zaviti pravo jesu učiniti“ (II: 217).

Dakle, ženidbu mogu zabraniti biskup ili župnik iz različitih razloga, a Tridentski je sabor zabranio činiti *očite svadbe* u *vrimentu svetčanu*, tj. od Došašća do Bogojavljenja i od Čiste srijede do osmine Uskrsa. U potonje vrijeme preporuča se molitva, post, pokora te suzdržavanje supružnika od *ženidbenoga duga*, s tim da i muž i žena moraju dati privolu za to. Ako se ipak dobije dopuštenje biskupa za svadbu, ona se ima činiti bez *očita proslavljenja*, tj. zaručnica se ne vodi u crkvu svima naočigled te se ne održavaju *pirovna gozba* i druga veselja.

Zaprika zaručenja zahtijeva da se očito i dobro učinjene zaruke najprije razvrgnu prije negoli se jedan od zaručnika oženi ili uda za drugu ili drugoga.

Zaprika zavita odnosi se na zavjet čistoće ili ulaska u sveti red, od kojih najprije treba dobiti otpust da bi se bez grijeha moglo primiti sakrament ženidbe.

Vrlo je važno dobiti i roditeljsko *privoljenje*, bez obzira što se sinovi u *godinama odraslim* mogu i bez njega ženiti.

Pišući o razlozima zbog kojih se ljudi žene i udaju Velikanović navodi tri: „*Prvo*. Da se u život vičnji dojde sveto i mirno živući na ovom svitu s drugom svojim. *Drugo*. Da se dica porode i krstjanski odhrane i uzdignu. *Treće*. Da je likarija za puteno poželjenje“ (II: 220). Kao što se može vidjeti, među navedenim razlozima nema spomena ljubavi između supružnika, ali ne zaboravlja se istaknuti prokreativna svrha bračne veze. Bitno je i da su budući muž i žena jednaki s obzirom na karakter, godine i ćud, da oboje znaju nauk krstjanski te da se ne združuju samo da „(...) bludnost ovako provode kako konj i mazga (...)“ (II: 220–221) ili kako bi se na svadbi naslađivali samo u svjetovnim stvarima (igri, piću, jelu). Naime, autor nije protiv veselja na *pirni dan*, ali jest protiv toga da se taj dan kao kod neznabožaca potradi u igrama, *tancanju* i prekomjernom piću i jelu. Trebao bi se dio vremena posvetiti i molitvi, zahvali Bogu, a savjet je (nije zapovijed) i da supružnici prvu bračnu noć sačuvaju djevičanstvo.

Zaminljive dužnosti muža i žene su međusobna ljubav, briga i složno upravljanje kućom, s tim da se upozorava na *zloću* koja dolazi od *saviše ljubavi* „(...) iz koje izhodi ljubomornost, priljubodinstva, pririćenja, svadnje, karanja, inadi, nesklad, nemir i druga mloga“ (II: 223).

Posebne dužnosti muževa prema ženama su: kao *glava žene*, čovjek je ima ljubiti i braniti od svakoga zla, biti primjer dobrog kršćanskog života, trpiti slabosti žene kao slabijega spola, održavati vlast nad obitelji i ženom.

Što se tiče dužnosti žena prema muževima, od njih se traži da su: podložne muževima, da ih poštuju, da ih se boje, slušaju ih i služe, ne čine većih stvari bez muževa znanja, „(...) stvari kućne na dvor ne davati, niti obilate lemosine činiti, niti što od dobarah potuđiti; ovo ništa ne manje razumi od dobarah općenih, a ne vlastiti žene, ako bi koja ona imala“ (II: 223).

Velikanović se posebno osvrće na *nakićenje žensko*, poziva se na riječi Pavla i Petra apostola te kaže „(...) da se žene imaju uzdržati od izvanskoga uresenja i nakićenja, izpraznosti i od odićah raskošnosti, ne služiti se rumenilom, bililom i različitim drugim mazanjem koja običaju na bludnost vući“ (II: 223). U slučaju da muž želi da mu se žena oblači u odjeću zlatom tkanu kako bi vanjskim izgledom ukazivala na veličanstvo, onda žena treba poslušati muža, ali tako da „(...) *prvo*, da ništa ne ima u onoj odići i nakićenju što bi se krstjanskoj poniznosti i stidljivosti suprotivilo. *Drugo*. Da nije odića bogatija nego stanje dopušta. *Treće*. Da na izgled Esthere kraljice u samoj potrebi ovakom odićom služi se i mrzi na nju, kako na zlamenje oholosti i slave kojom se priko volje oblači, priprostiju odiću želeći nositi kada bi moglo biti. *Četvrto*. Da ako ne bi muž bio kod kuće ili ženi dopustio bi na volju oblačiti se, tada neka se odbaci ono nakićenje bogatije i neka se uzme odića koja je krstjanskomu stanju pristalija i prikladnija“ (II: 224).

Dužnosti roditelja prema djeci su: nastojati da se dijete što prije krsti i izabrati kumove *života dobra*, paziti da oni ili dojiteljica prvu godinu ne leže s djetetom u istoj postelji zbog opasnosti od gušenja te voditi veliku brigu o njima. Naročito se moraju brinuti da se djeca othrane i odgoje u krstjanskom duhu, s napomenom o odgojnim metodama: „(...) da je bolje dicu mlađu s ljubavlju i dobrim života izgledom uzdizati nego strahom. Zato tihije i milije nje upravljati da ji može biti na srčbu ne probude“ (II: 226).

Zasebno se izdvajaju i time naglašavaju dužnosti (njih čak jedanaest) majki prema odraslim kćerima od kojih se traži: da im ne daju slijediti ispraznosti i budalaštine, niti se dičiti u

suvišnom kićenju tijela; „Neka ji ne puštaju u kola, igre, tancanja, na prikaze, to je komedije i druge svitovne sastanke. Neka ji uztežu od šaljivih razgovorah, po sokacih šetanja, od društva muških mladićah, pače i od divojakah i ostalih drugih ženah kojijuh općenje i življenje vidi se da nije krstjansko“ (II: 227); da ih potiču na molitvu, nek ih ne sile na udaju ili redovništvo...

Vrlo je važno i kako se supružnici, tj. gospodar i gospodarica odnose prema svojim kućnim slugama. Oni im trebaju biti kao roditelji i pastiri; ljubiti ih, poticati ih na duhovne stvari (službu Božju, *pridike*, nauk kršćanski), odvracati ih od zaklinjanja, psovki, opijanja, igranja, ljenčarenja, međusobnog druženja muških i ženskih sluga, dobrim primjerom *užeći* ih na ljubav prema krepostima, one koji su zli otjerati i ne općiti previše s njima da se ne bi uzoholili.

O dopuštenosti rastave između muža i žene, tj. o rastavljanju od zajedničke postelje i prebivanja govori se u slučajevima: ako je jedan od supružnika počinio preljub, tada onaj drugi može otići od njega, ako postoji smrtna opasnost od jednog supružnika (npr. zbog bolesti gube ili kuge), ako jedan psihički i fizički zlostavlja drugoga te ako jedan od njih upadne u *nevirstvo* ili *poluvirstvo*. Rastavljeni supružnici moraju živjeti kao udovci i udovice¹⁷⁶ i nastojati oko pomirenja s pravednim partnerom.

Ispovijed. O sakramentu pokore ili ispovijedi u drugom svesku katekizma piše se na sedamdeset jednoj stranici (od 67. do 138. str.), tj. kroz dvadeset i šest *razgovora*. Kada govori o grijehu, Velikanović ističe koliko je važna odluka o izbjegavanju grijeha, bilo u vidu *zlih naukah* (navika) ili grešnih prigoda. Među zlim navikama spominje (spolnu) nečistoću, pijanstvo, krivokletstvo i laži, a od grešnih prigoda navodi dvije vrste:

„(...) nike su prigode griha po sebi, druge po događaju, kako zovu, to jest gledajući na prigruće čeljadih i okolovštinah. Prve vrste ove jesu prilike: izrizana i penjgana slikovanja iliti prilike stidu i poštenju neprilicne, štijenje knjigah od stvarih nečistih, odveće prijateljstvo i općenje muških glavah sa ženskima i ženskih s muškima, veće ako su zavezani sakramentom ženidbe, često tancanje u kolu, prikaze prizorne, to je komedije, sramotne stvari ukazujuće, igre na kocke i karte priko načina i ostala; ova sva jesu po sebi prigode bližnje grihah.

Druge vrste prilike jesu ove: sudac koji radi neznanstva iliti neumstva i slabosti srca ili straha brezrazložita ili odvećega nastojanja za dobra kuće svoje mučno se može

¹⁷⁶ Dužnosti udovaca i udovica su: čuvati čistoću, moliti se, izbjegavati igre, šale i mnoštvo ljudi, činiti dobra djela, udovice trebaju nositi priprostu odjeću i dr. (v. II: 235).

uzdržati od nepravde, u bližnjoj prigodi griha nahodi se dokle ne ostavi dostojanstvo sudca. Koji pričesto poznaje da griši koliko god puta niku čeljad, drugačije pošteni pohodi, nahodi se u bližnjoj prigodi griha, ako ono pohođenje i društvo ne ostavi. Trgovci i mlogi majstori rukotvorci jesu u bližnjoj prigodi griha koji radi zle volje prigruća ne mogu trgovati, niti zanat sliditi, ako kamatima, lažima i drugima ove vrste nepravdam dobra svoja ne uzmložaju“ (II: 78; podcrt. I. P.).

Za ispovijed je važno da je misnik potvrđen i određen za ispovijedanje, jer nema koristi ni *lika* od *nenaučna* i *neumitna* ispovjednika/*likara*. Ispovjednik treba biti *naučan*, razborit, bogoljuban, milosrdan i *skrovitosti čuvaoc prikrti*.

Prije ispovijedi potrebno je da pokornik pomno *izkuša svist*, dušu, srce i *ćućenja*, a dobra i pravedna ispovijed mora biti cjelovita, ponizna, priprosta, razborita i skrovita.¹⁷⁷

Cjelovitost ispovijedi podrazumijeva kazivanje: svih grijeha, broja grijeha, vrste grijeha te *okolovina* ili *okolovština* koje utječu na težinu grijeha. Čak je i Tridentski sabor naredio da se imaju istumačiti *okolovine* na ispovijedi, jer „Drugačije pokornik ni ranu neće otkriti likaru, niti će ukazati svu griha zloću i težinu, niti može biti da sudac od težine grihah pravo sudi i pokoru za njih pokornikom pravo daje i naredi“ (II: 86). Na cjelovitost nadovezuje se priprostost ili otvorenost ispovijedi, koja je nužna da bi svećenik upoznao „(...) stanje duše (...) i odovuda da znati može koje ima pripisati likarije, grihom koju osudu izreći ima li svezati ili odvezati, to je odrišiti ili ne odrišiti grišnika“ (II: 89). Dakle, ispovjednik/svećenik se predstavlja kao osoba s dvostrukom funkcijom: i kao liječnik i kao sudac moralnog života svojih vjernika.

Velikanovićev katekizam reformnoga katolicizma u izlaganju gradiva vodi se načelom jednostavnosti i razumljivosti kako bi vjerske istine približio *neumitnim, neknižnim* vjernicima. Kateheziranje puka olakšava dijaloška metoda, ali i diskurz o svakodnevicu koji kroz konkretne primjere, zapovijedi, zabrane i savjete olakšava razumijevanje i pridržavanje zakona vjere u svakodnevnome životu. Na sadržajnoj su razini tumačenja Deset Božjih zapovijedi i sakramenata braka i ispovijedi vrlo slična katekizmima bellarminovske tradicije,

¹⁷⁷ Autor negira tvrdnju *poluvirnika* koji govore da je ispovijed *dušah krvarnica*.

s tim da su Velikanovićeve tumačenja izraženije pravnički formulirana i njima se podjednako potencira vjerska i građanska odgovornost.

II. 2. Propovijed

Đuro Rapić

Svakomu po malo (1762.)

Pojam propovijedi prati bogata terminologija, kako na latinskom jeziku (*oratio, ars concionandi, ars praedicandi, postila, homilia, rhetorica ecclesiastica*), tako i u (staro)hrvatskim nazivima: *predika, pridika, prodeka, prodečtvo, pripovidanje, povidanje, propovijed, besida, besjeda*.¹⁷⁸ Prema leksikonskom određenju propovijed je „u kršćanskom bogoslužju, naviještanje i tumačenje vjerskih istina, posebno biblijskih tekstova koji se čitaju za euharistije, u različitim oblicima. Kao homilija p. je dio euharistijskoga ili drugoga sakramentalnog slavlja; misionarska p. je naviještanje ili poziv na obraćenje; prigodna p. je misijska, mladomisnička i sl. Prije najnovije liturgijske obnove p. je bila uže vezana za katehezu, a manje za biblijska čitanja u sakramentalnom slavlju“ (*Opći religijski leksikon*, 2002: 759; podcrt. I. P.). Propovjednička književnost oblikom i funkcijom pripada moralno-didaktičkoj crkvenoj književnosti, pa iako se kod Hrvata može pratiti od najstarijih vremena (od 9. stoljeća), ipak će u razdoblju od druge polovice 16. stoljeća do sredine 18. stoljeća biti tiskano najviše knjiga propovijedi. Utjecaj je to Tridentskoga koncila i njegove odluke da se kršćanske istine prošire u sve slojeve društva, čime se još jednom potvrđuje pripadnost najširih slojeva hrvatskoga puka i hrvatske pučke književnosti zapadnoeuropskom književnokulturnom krugu.

Neposrednim obraćanjem slušateljstvu/čitateljstvu u ime Boga propovijed je razvila obilježje dijalogičnosti, a prema riječima Divne Zečević „Iz tog dijaloga razvijaju se obrisi *svakodnevnog života* i opasnosti što ih nosi svakodnevica kojima je čovjek izložen kad živi samo u *sadašnjosti*. Propovijed se suprotstavlja sadašnjosti u ime *vječnosti*“ (Zečević, 1993: 8). Kakvoj se to svakodnevici suprotstavljaju u svojim propovijedima slavonski propovjednici 18. stoljeća, djelomično se može saznati i uvidom u propovijedi Đure Rapića.

¹⁷⁸ Opširnije o značenju pojedinih termina više u: Bratulić, 1996: 5–6 i Mihanović-Salopek, 2006: 7–8.

Vrlo opsežna zbirka propovijedi slavonskog franjevca Đure Rapića *Svakomu po malo*

(1762.) ima puni naslov:

SVAKOMU PO MALLO | ILLITI | PREDIKÆ | NEDILJNE | ZAJEDNO S' KORIZMENIMA | SVIMA | DUHOVNIM PASTIROM VEHOMA | KORISTNÆ | A | PRAVOVIRNIM KARSTJANOM | OSOBITO HASNOVITÆ | KOJÆ | STANJE, I SVAKOGA CSOVKA VECHANJE U SEBBI UZDARXAJU | I | TEMELJ EVANGJEOSKOGA ZAKONA, SVAKOMU, I INESETNOMU | OBILATO NAVISSTUJU. | PO | P. F. GJURI RAPICS GRADISCSANINU | REDA MALE BRATJE S. O FRANCESCA | OD OBSLUXENJA | PROVINCIÆ S. IVANA CAPISTRANA SINU | SVETÆ BOGHO-SLOVICÆ SSTIOCZU VRIDNOMU, SLOXJTÆ I NA | SVITLOST DATÆ, | GODINÆ M. DCC. LXII. | TLACSENO Ū PESTI KOD GOSP. ANTUNA FRANCESCA EITZENBERGERA | PURGERSKOGA TLACSIOCZA 1762.¹⁷⁹

(SVAKOMU PO MALO | ILITI | PREDIKE | NEDILJNE | ZAJEDNO S KORIZMENIMA | SVIMA | DUHOVNIM PASTIROM VEHOMA | KORISTNE | A | PRAVOVIRNIM KRSTJANOM | OSOBITO HASNOVITE | KOJE | STANJE I SVAKOGA ČOVKA VEČANJE U SEBI UZDRŽAJU | I | TEMELJ EVANĐEOSKOGA ZAKONA SVAKOMU I INESETNOMU | OBILATO NAVIŠTUJU. | PO | P. F. ĐURI RAPIĆ GRADIŠĆANINU, | REDA MALE BRAĆE S. O. FRANCESKA | OD OBSLUŽENJA | PROVINCIJE S. IVANA KAPISTRANA SINU, | SVETE BOGOSLOVICE ŠTIOCU VRIDNOMU, SLOŽITE I NA | SVITLOST DATE. | GODINE MDCCLXII | TLAČENO U PEŠTI KOD GOSP. ANUTNA FRANCESCA EITZENBERGERA | PURGERSKOGA TLAČIOCA 1762.)

¹⁷⁹ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 4° – 4. Opseg zbirke propovijedi je /10/ + 474 (pogrešno numerirana 744 – op. I. P.) + /3/ stranice u 4°.

SVAKOMU PO MALLO
ILLITI
P R E D I K Æ
N E D I L J N E
ZAJEDNO S' KORIZMENIMA
SVIMA
DUHOVNIM PASTIROM VEHOMA
KORISTNÆ
À
PRAVOVIRNIM KARSTJANOM
OSOBITO HASNOVITÆ
K O J Æ
STANJE, I SVAKOGA CSOVICA VECHANJE Ú SEBBI UZDARXAJU
I
TEMELJ EVANGJEOSKOGA ZAKONA, SVAKOMU, I INESETNOMU
OBILATO NAVISSTUJU.
P O
P.F. GJURI RAPICS GRADISCSANINU
REDA MALE BRATJE S. O FRANCESCA
O D O B S L U X E N J A
PROVINCIAE S. IVANA CAPISTRANA SINU
SVETÆ BOGHO-SLOVICÆ SSTIOCZU VRIDNOMU, SLOXJTÆ I NA
SVITLOST DATÆ,
G O D I N Æ M. DCC. LXII.

TLACENO ù PESTI KOD GOSP. ANTUNA FRANCESCA EITZENBERGER.
PURGERSKOGA TLACIOCZA 1762.

Slika 16. Naslovna stranica zbirke propovijedi *Svakomu po malo* (1762.)

U odnosu na glavna poglavlja sadrži latinsku posvetu *PREFATIO. PERILLUSTRES, AC GENEROSI DOMINI DOMINI PATRONI, GRATIOSISSIMI BENIGNISSIMI!* (V–VII, nepag. str.), predgovor *PONU KOVANJE ŠTIOCA*. (X, nepag. str.) i – počevši od prve propovijedi na *PRVU NEDILJU PRIŠASTJA* do posljednje propovijedi u *DVADESET I ČETVRTU NEDILJU*

PO DUHOVIH – ukupno 75 nedjeljnih i korizmenih propovijedi nejednake duljine¹⁸⁰ koje su i te kako odjekivale u ušima vjernika, što potvrđuju i sljedeće Rapićeve riječi:

„Ah oče! Mi ćemo dobre volje dolaziti na prediku, ali nemojte vi toliko vikati, kažite vi nama istinu, ali nemojte toliko prititi. Kada tiho vitar popuhuje, boljma se čuju zvonah; kada je vedra noć, lipše zvizde svite putniku; pčele ako ne ima cvita ne nose meda i pritvrđi kamen, koga ne more razbiti gvozde, razbija u njega kapi od kiše. *Loquimini nobis placentia*. Govorite vi nami povoljna i ugodna. O lipa nauka! Hoće da čute od predikatura zvonjenje, vitar tih, noći vedre, zvizde trepteći, med, cvit, kapi od rose nebeske, i ništa više; kakonoti da njihove uši nisu se naučile opočivati izvan svrhu jastukah mekanih. Ali virujete meni, ako se ne digne glas, ne razumije se i ako se ne govori s užganjem, ne ima koristi“ (349-350).

Ponukovanje štioca. U obraćanju čitatelju Rapić se osvrće na poetiku svoje knjige, koju skromno naziva *pripostitim dilom* koje je pisao prije svega da sam nauči štogod. U svijetu je, kaže, mnogo knjiga, među kojima nisu samo svete i duhovne, nego ih ima i koje sadrže *stvari grišne*. Svjestan je također da nijedno, pa tako ni njegovo djelo ne može biti toliko izvrsno da se ne nađe netko tko bi ga kritizirao: „Drugog nije moguće da umrli čovik može jedno dilo, premda je u sebi izvrsno, tako podpuno dokončati da od svega svita bude pofaljeno, a od koga toga ne bi bilo pokudito“ (X, nepag. str.). Nadalje objašnjava slovopisna načela koja je primjenjivao u *predikama*, a priznaje i da je pri pisanju *uzimao u zajam* od drugih „(...) da ti [čitatelj – op. I. P.] opet možeš ljubav učiniti drugome uzajmivši budući da ljubav mložinu grihah pokriva“ (X, nepag. str.). Na kraju zapravo izražava želju da njegov *trud* nađe čitatelja jer to mu je i prava svrha: „Svako bo tuđe dilo jest zaludu ako tvojim trudom i pomljom ne učiniš da bude tvoje“ (X, nepag. str.).

Nauk vjere. Pozivajući *brata krstjanina* da neprestano nastoji oko činjenja dobra, tj. da se pridržava Deset Božjih zapovijedi, Rapić objašnjava zašto se Dekalog naziva još i *zakon od ognja*, a ne *zakon od zlata*:

„Oh, da bi zapovidi Božje bile od zlata, kako bi se prgrljale od mlogi. Ali, znate li zašto zakon Božij zove se zakon od ognja? Veliko je otajstvo od uzroka. Zaštobo ova jest narav od ognja da koji hoće da mu vatra gori, od potrebe je da vazda meće na nju drva da se ne ugasi“ (153).

¹⁸⁰ Više o općim obilježjima zbirke propovijedi vidjeti u: Šundalić, 2006: 171, 176–177.

Dobra djela ključ su spasenja te ujedno znak po kojem se prepoznaju pravovovjerni kršćani – rimokatolici, jer luterani previše uzvisuju vjeru nauštrb dobrih djela dok nevjernici ponizuju vjeru i priznaju jedino dobra djela. Propovjednik ističe jednaku važnost koju rimokatolici pridaju dobrim djelima i svom zakonu, odnosno nauku vjere:

„Zaštobo nauk od vire katoličanske brez svake jest maće i brez svakoga zacrnjenja, čist, svet i pravedan. Niti se more najti i jedno zabludenje ni pomanjkanje u nauku svete vire katoličanske kako se nahodi u ostalima zakoni od heretika, Vlaha, Grka, kalvina i luterana, među kojima odkrivena su mloga pomankanja od njiova krivoga zakona, ne primajući i odbacujući nauke svete katoličanske vire“ (322-323).

Plemenito je ime vjere katoličke, međutim, mnogi su koji ga svojim nekršćanskim djelima i nepoznavanjem nauka kršćanskoga vrijeđaju. S jedne strane čine to nepobožnim ponašanjem u različitim prigodama:

– u vrijeme Adventa ili *Prišastja*; „(...) je li bilo kod vas vrime popravljenja? Jeste li sebe ponovili? Čutite li koje u vama prominjenje? Pače! Očitije da vam rečem: jeste li svega onoga vrimena barem jedanput ovo priveliko otajstvo promislili?“ (52); „NN. bogoljubni, ako vas danah ovi svit u šetnju zazaove, u igre i tance i u izprazne razgovore, recite: *dimitte me, quoniam Sacrificium magnum est in Betlehem*. Neka ide i svu noć igra i piva tko hoće, neka se pridade lakomosti i bludnosti, ja idem u Betlehem, ondi je osobito posvetilište i svetkovina, ondi hoću čuti ne sramotne nego anđeoske pisme“ (58).

– tijekom molitve i mise u crkvi; „Zašto indi sumljiš da tebe molećega neće vazda Bog uslišati NN.? Jerbo ne moliš vazda s poniznošću prikladnom. Kakova jest to poniznost moliti sideći ili jednim kolinom klečeći? Kakovo jest to poštenje slušati s. misu, moliti krunicu ili druge devotione napolak spavajući? Ili s drugima mislima rašterkane pameti svršujući? Kakovo jest Bogu poštenje s. govoriti misu ako jesu misli tvoje na drugome mistu (...)“ (104); „Trgovac drži pamet svoju u trgovini ili dućanu, bogatac u škrinji, siromah u dobitku, plemić u uzvišenju, igrač u igri, pijanac u mehani, bludnik u nečistoj ljubavi. I to se vidi sada u puku, niki gleda u jedan nugao, niki u drugi, niki drimlje, niki spava, niki gleda tko u crkvu ulazi, a niki se obazira da vidi tko iz nje izlazi. Niki motri dobro jel unutra ili će to prva unići u crkvu on ili ona“ (348-349).

S druge strane, grijesima protiv Božjih zapovijedi:

– lažnim zaklinjanjem, psovanjem, proklinjanjem; „Uniđte u bolte, uniđte u dućane među zanadžije, izajdite na sokahe, uniđte u kuće, ne samo siromaške nego i bogataca, i na pijace, i na pazarišta, nećete čuti drugoga jezika nego: Boga mi; Vire mi; Duše mi; Trojstva mi &c. (...) Tolmačin boljma kakvi kaštiga neće iznajti za pokarati onoga nepoštenoga koji zaklinjajući se Bogom &c. hinji i vara onu divojku, onu ženu, kunući se da joj nosi ljubav, da ju miluje i da joj nosi virnost dok joj uzme poštenje“ (119); „Zaglavinja jedno malano ditešce i najdoše ga niki ljudi gdi ono bludi i ganuvši se milosrđem da ga dovedu doma počeše ga pitati: Tko je tvoj otac? Dite odgovori: Vrag. Tko ti je mati? Odgovara dite: Vrag. Kakva je tvoja kuća? Dite odgovara: Vražja. Ovako je dite odgovaralo. A zašto? Zaštobo u kući nije drugo čulo nego: Vrag te odneso; Ovo je kuća vražja; Muž ženi: Ti si vrag, a žena mužu: Ti si jedan vrag &c.“ (123); „(...) mloge se i žene osvađaju na ispovidi da su psovale i one, ali istinito njiova psovanja nisu drugo nego proklinjanja; ili svoje dice ili komšija, kućanina i isti živina govoreći: Ah, pomamio se; Vrat utrgo; Grom te udario &c.“ (122).

– nedolaskom u crkvu; „Ne patiš li dosta puta, o ohola ženo, od tvojih isti karkli pantofola iliti cipelja koje ti mloge žulje učine, koliko te muči kruto oplećka stezanje da dosta puta do sitosti jisti ne smiješ, da se od njega ne moreš sagnuti, niti u zemlju prid prisvetim sakramentom poljubiti? Koliko ti puta doni od pantofola i cipeljušah tabane ugrihu, da ti po dva dana noge dršću? A od znoja koga ti tanci s velikom mukom na čelo tiraju ništa i ne govorim. (...) Promotrimo samo jednu brigu trgovačku koju dan noć pati samo da bogatstvo steče. Promotrimo jednoga soldata koliko šibja, koliko batina, koliko mučni straža, zimi, litu on provodi, u koliku pogibio život svoj on stavlja samo jednom čoviku da ugodi. Otkuda se vidi da za ovaj svijt svaka moremo, a Boga radi, neba i duše ništa ne moremo. (...) Radi jednoga maloga dobitka i radi vlastitoga hatora mlogo milja daleko, s velikim trudom idemo, a neba radi nogu od zemlje nećemo da rastavimo. Na vašare po kiši i zimi dragovoljno putujemo, a u crkvu i po lipu vrimenu lini jesmo“ (175-176).

– ne posteći u vrijeme korizme; „Može biti da će koji između vas reći: Oče, ja sam znadem da je post od velike cine i kriposti, ali ja ne mogu postiti budući da sam slaba života, čujem bolest u želucu, a slabost imam u glavi. Ah! To je nikakovo opravdanje (...). Jaki jesu i friški na svako veselje od svita, nisu bolesni na igre i tance; jesu kripki i friški za moći doći u ono misto gdi tebe, o Bože, uvriđuju, u one kuće gdi smrdljivo putenoga tila naslađenje uživaju“ (234).

Brak i obitelj. „Tri stvari naode se koje su Gosp. Bogu najugodnije: složnost bratinska, ljubav iskrnjega, muž i žena složni, riči Božje jesu“ (83). Ove tri *stvari* ujedno su preduvjet i obilježje svake *familije krstjanske*. Međutim, između takve (zamišljene) i stvarne kršćanske obitelji postoje velike razlike. S jedne strane Rapić daje sliku Adama i Eve stvorenih jednim *dahnutjem Božjim* kako bi se naglasilo da su dvoje u jednome tijelu, jedna duša i jedan dah, a *zaručnicima krstjanskim* obraća se riječima:

„(...) znam da su u kući vašoj sva naopako; od jutra do noći čangrizanje, muž protiva ženi, žena protiva mužu, proklinjajući sat u koji ste se sastali, u koji ste među sobom ruku dali pak, tako živući, kako ćete jednim duhom dihati? Kako ćete u ljubavi pribivati kada kod jedne čorbe sidite, a dvojstruko pušete: žena, pu, pu, pušući čorbu ladi, a muž, uh, uh, učući još više grije, to li je jedno dihanje? To li je krstjansko vinčanje?“ (84).

Na sličan sraz ukazuje propovjednik pozivajući se s jedne strane na uzorne zaručnike i *familiju krstjansku* utjelovljene u Isusu i Crkvi te Josipu i Mariji, a s druge strane lamentirajući nad *sadanjim vremenima prominitim*. Nasuprot ljubavi, složnosti i vjernosti – *nesklad svagdašnji*. Rapić hvali Marijinu poniznost, podložnost i poslušnost Josipu, dakle sve one osobine koje ne vidi kod žena svoga vremena.¹⁸¹ Zato poručuje muževima da se radi svoga duševnog mira pridržavaju sljedećih stihova:

„Neću ženi za muža iti, / Jer podložan ne mogu biti. / Nek idu za muža same žene, / Jer i za muža idu muži. / Koji su sluge svoje žene, / Suprot kim se sav svit tuži“ (86–87).

No, ne primjećuje Rapić samo nedostojno ponašanje žena svoga vremena, nego kritiku upućuje i muževima:

„Koliko ima ženidbi gdi muž jest *Risus*, a žena *patientia*? gdi muž samo se izliže, tepe i pijančuje, a sirota žena sama s dičicom kod kuće prazna želudca uzdiše, u večer od pjana muža više udaraca nego ričih primajući? To li je ženidba krstjanska?“ (88).

Na propovjednikovu osudu nailazi i primjer muža koji je svoju ženu tukao samo jedanput na godinu, i to uvijek uoči Sveta tri kralja ili Vodokršća jer toga dana „(...) po svemu je gradu

¹⁸¹ Naime, propovjednik traži od žena strpljivost čak i kad je muževo ponašanje štetno za brak i obitelj: „Nut poslušaj ti ženo; tvoj muž ako je ljut, opor i zao, skitač, psovač, igrač, tebi ništa zato, tebi je ustrpljivoj biti i poznati da je on tvoja glava, a ti njemu da si podložna. Ne podvrkuj, ne zadrcuj, ne čangrizaj, nego mu lipu rič daj, Boga za njega moli, a ustrpljiva budi. Ja pak takovima velim: onako živite svaki dan kako ste živili prvi dan“ (202).

veselje i pivanje i s vikom napijanje: *vivat Rex*. I tako, ako ona i uzviče, svatko scini da i ona u kući viče *vivat Rex (...)*“ (88).

Ženidba je *jaram težak*¹⁸² i zato se od zaručnika traži međusobna ljubav¹⁸³ i vjernost, upravo onakva vjernost kakvu je imala *neznabožica* Penelope koja je svog muža Ulisisa čekala punih dvadeset godina. Nju kao *ugledalo od čistoće* Rapić daje za nauk drugim ženama, o kojima pak pjeva:

„Gdje žena takva sada,	Jošt čuo nisi da je udova,
Za muža koja tako mari?	A razumio si da se udala,
Ali sridnja, ali mlada,	Pak postala žena nova,
Koja se taki s kim ne pari?	Da bi opet privarila.
Nije li kako muž umriti hoće,	Indi gdi ćeš takvu naći
Svim na oči jauče i plače?	Koja Penelope bude druga;
A na samu smijati se hoće	U drugi svit bi moro ići,
Od veselja u kutu skače;	Gdi nevinnost mori kuga.
Van izgleda kroz obloke,	Većje žena nego žena,
Napija se ljubav kaže,	Koja s jezikom ne frfnjari
Držeći oči na momke,	A u riči nije prokšena
K tome svoj crn obraz maže.	Tu ištite gospodari“ (89).

Međutim, mnoge bi žene mogle također prigovoriti svojim muževima koji po cijeli dan i noć ne izlaze iz *mehane*, gdje rasipaju *dobarca* (miraz) što su im ga žene donijele. Odnosno, za velik broj muževa vrijedi: „(...) mlogo se ulagivao, ponizivao, dobar i svet ukazivao dok je nju privario, a da je ona sirota znala prije nego je zagazila, tko je i kakvi je, bi mu mogla dostojno ovako reći i od sebe odbiti.

Lice gledeć jesi svetac, / Jer je lipo tvoje držanje. / Iznutra pak si mrzak tepac, / Dojde kad god svim na znanje“ (89).

Da ne bi došlo do takvih „zabluda“ u vezi s karakterom muža, odnosno žene, Rapić savjetuje oprez već na samom početku, tj. dok su još slobodni djevojka i mladić. Od zaručnika se,

¹⁸² Prve brige javljaju se i prije braka, tj. već pri planiranju ženidbe i zajedničkoga života: „Jere kako god dvoje kada se misle uzeti, takija najprvo izpituju ima li što novaca, tako najprvi križ jest briga kako će se s onima novci upraviti da se dobro kuća more uzmložati, kako bi se oni novci na dobitak mogli metnuti da se pokušstvo more raširiti. Jere jedan jež nejma toliko šiljaka na sebi, niti ružica toliko trnja, niti jedan pas u sebi toliko buha koliko zaručnici imadu briga, a s brigom križ, protivštine, tuge i nevolje“ (200).

¹⁸³ Rapić više puta naglašava kako je ljubav temelj bračne sreće: „Ah! Ne dajte se vragu privariti, niti od drugi jezika podgovoriti, niti od svoje zle čudi pridobiti. Nego ljubite jedno drugoga, kako god Isukrst svoju ljubi Zaručnicu, s. Crkvu. Spomenite se da temelj svake sričnosti jest ljubav“ (202).

naime, traži *velika priličnost* u svemu, a osobito u ćudi, o kojoj ovisi sreća budućeg *jarma* i zajedničkoga življenja. Propovjednik se posebno okomljuje na grijeh podjednako prisutan kod mladića i kod djevojaka, a to je neposluš prema starijima, naročito prema ocu i materi.¹⁸⁴ Mladi ne slušaju njihove savjete i zapovijedi:

„Sinu, u taj sat oću da si doma, a sin u taj isti sat izlazi i ide od kuće. Kćeri, ja neću da se ti šališ s otom i s otom personom, a ta je ista persona koju kći pozdravlja, po koju poručuje, koju priziva i iziskuje i s kojom prijateljstvo čini i fata, koju izpodmukla pozdravlja i s kojom se pitomi i domaći. Sinko, obnoć doma čuvaj, ne odaj tamo ovamo, a sin i ne haje, noći u igri, u šali, u maskarenju, u ašikovanju, oko tuđi vrata, ispod tuđih pendžerah, po niki sokaci s mlogima pogiblima duše i tila“ (92).

Rapić oštro osuđuje ponašanje *mladinaca* koji *ašikuju* po više godina prije zaruka, jer to je izvor raznih grijeha. Mnoge djevojke bivaju tako prevarene od mladića koji im lažu da će ih oženiti, zato propovjednik poručuje: „Bolji jest arsuzin nego čest razgovor s mladićem. Jere će prije nego arsuzin tvoje ukrasti poštenje“ (93). Propovjednik raskrinkava i one mladiće koji djevojkama izjavljaju kako umiru od ljubavi: „Je li tkogod ikada čuo da je jedan umro zaradi ljubavi? Nije. Čuo sam da su niki umrli od velika veselja i velike žalosti, od ljutine i srditosti, a da je tko umro od ljubavi, to se nije čulo nikada“ (94).

Neće ni mladići ostati zakinuti za Rapićeva živopisna zapažanja kada je riječ o ponašanju djevojaka, tj. budućih žena. Dobra žena je, kaže franjevac, *trgovina ritka*, a „Jedna dobra žena u kući dobro je zlamenje od vičnjega spasenja“ (95). Stoga, u želji da se mladići dobro *udome*, on im daje *ponukovanja* oko izbora žene. Prvo i osnovno *ponukovanje* kaže kako ne treba gledati na vanjski izgled i ljepotu tijela, nego da *postavi oči* prema *mladici* bogobojaznoj, tihoj, poštenoj, poslušnoj i *prignutoj* na kućanski posao. Rapić posebno upozorava na određene tipove žena, a to su: *žena vitrena*, *žena budulasta*, *žena grižljiva*, *žena nemirna*, *žena govornjiva*, *žena jezična*¹⁸⁵, *žena karljivica*, *žena vikačica*, *žena nikakva*, *žena gizduša*¹⁸⁶, *žena mlogo leteća*¹⁸⁷ *iliti žena mlogo hotijuća* – od takvih, savjetuje mladićima, *odvrati obraz tvoj*.

¹⁸⁴ Osim što očevi i majke često trpe zbog zle djece, razlog njihove tuge može biti i smrt djeteta ili nemogućnost imanja djece. I dok Rapić prve samo sažalijeva, za potonja dva slučaja nalazi riječi utjehe (v. str. 203). Izostanak utjehe za roditelje djece neprihvatljivog ponašanja vjerojatno se može objasniti propovjednikovim stavom kako je loš odgoj glavni uzrok takvog ponašanja: „(...) sadašnji [roditelji – op. I. P.] uzmu svoju malahanu dičicu u ruke ili na krilo pak još nagovaraju da drugome figu dade, da mater ili oca opsuje &c. Nisu li ovakovi mukah pakleni vridni, koji svoje dice prvog griha jesu uzrok?“ (336).

¹⁸⁵ „Zašto se prilipljuje kakono imela na svaku rič, na svako izgovaranje jedno trnje s kojim se put zasiče, koje se smota putniku oko nogu od koga se ne more putnik osloboditi; tako ni od zle žene koja mlogo odgovara i izpomukla mrlja“ (96).

Odnos između muža i žene jedan je od odnosa koji utječe i na opću atmosferu u kući i obitelji. A kakva je slika kuće i obitelji u propovijedima? Rapić vidi *nemirne kuće* i *familije*, uspoređuje ih sa razasutim mrtvim i suhim kostima te poziva/apelira: „Skupite se, skupite i među sobom složite, o nemirne svadljivice!“ (295). Gledajući na obitelj kao na jedan skladan organizam u kojem svaki ud radi svoj posao, propovjednik isto poručuje i obiteljima: neka gazda gleda svoj posao, gazdarica svoj, djeca, sluge i sluškinje svoj. Međutim, čini se da željenog sklada nema, jer Rapić govori o *izgubljenom raj*u *zemaljskom*, a poznati su mu i razlozi tog gubitka:

„Ah! Oče, ne pitaj! Onaj sin tvrdoglavi! Ah! Ona smutljivica *zaova*! Ona ljuta vipera svekrva! Onaj opaki diver, jesu svega toga uzrok. Šuti, šuti! Ili barem nemoj tako naglas govoriti! Šuti, jere mogu oni čuti, pak ćeš ograjisati. Ja to znadem da je istina i da mloge jetrve i zaove mir u kući kvare i da kuću raja zemaljskoga u paklenu priokreću“ (295).

Posebnu kritiku upućuje roditeljima i starijima koji ne odgajaju djecu u kršćanskome nauku te, štoviše, daju loš primjer:

„Vi oci i matere koji pripuštate u vaši kuća zle sastanke, koji zle prilike vaše dice kroz prste gledate govoreći: neka se dica malo prošale i mi smo bili onakovi u našoj mladosti, vi, reko, takovi *nequiores diabolo*, gorji jeste od vruga. Ah, vičnja žalosti! Pače, ne samo kroz prste gledate, nego vašu dicu učite kada prid njima nepoštene riči govorite, kada psujete, ružite, grdite i jedan drugoga proklinjete. Je li to prilika života krstjanskoga ili vražjega? Odkuda je to da vaša dica jedva umiju hoditi, a jurve znadu tancati iliti igrati? Odkuda je to da vaša dica jedva umiju progovoriti, a jurve sramotne pisme znadu pivati i govoriti? Ne znadu se prikrstiti, a svakojake igre znadu zametnuti? Odkuda je to da ne znadu Boga moliti, a jurve oca, mater, dušu, viru znadu psovati? Ah, odkuda je to? Oci i matere! Vaš izgled, vaše življenje, vaša dila, vaše psovanje i proklinjanje, vaša igra, vaše riči nečiste i bludna dila – ova svaki dan vide i gledaju, zato su takova. Odovuda, odovuda jesu takova vaša dica. O nesrićni kuće poglavari! O nesrićne starešine! O nesrićni roditelji!“ (423-424).

¹⁸⁶ „Ova rič *compta* gizduša ne samo da se pod njom uzdržaju žene koje se nikada ne kontentaju s odićom, s obućom i gizdanjem, nego se jošter uzdržaju i nike mladice koje su uzdignute u dobru i raskošju, koje se čuvaju da ih ne opali zraka sunčana, da ne izgube bilila i rumenila na obrazu. (...)“ (97).

¹⁸⁷ „(...) mlogo leteća zato se zove zašto ima mozak leteći, vitren, lagan i nemiran kakono vitar; danas od jednoga sokaka, a sutra do drugoga; koje čine i raščinjaju govore i kvare govorenje, i što je vazda svrhu novi mislih, sada svrhu čisti i vedri, sada pak svrhu tavnii, mračni i smučeni“ (97).

Da bi se istjerala sotona iz nemirne kuće, potrebno je ljubiti bližnjega i slušati starijega, tj. gazdu/glavu kuće:

„(...) ako u jednoj kući jedna usta jesu otvorita, koja zapovijedaju, uređuju i upravljaju, oluji, buki, praski i smutnji nije se bojati. Ako li pak ti otvoriš vrata tvoji usta protiveći se onoj naredbi tvoga starjega, udilj se porodi nenavidost, srditost, psovanje, proklinjanje, osveta, muzovirstvo, nesklad i nemir, tako da svi drugi moraju pobignuti iz kuće. A ako ti zatvoriš tvoja usta kada starji svoja otvori, onda će mir u kući tvojoj biti zatvorit. Ako li pak otvoriš, tada će vrag, koji jest duh nemira, u tvoju kuću unići i ondi pribivati“ (298).

Ljudski život, ljudska čast. *Jedanaeste nedilje po Duhovih* Rapić u uvodu svoje propovijedi navodi sljedeću rečenicu kao misao vodilju: „Tko tuđe poštenje riže i kasapi, toliko sebi, koliko iskrnjemu udi i škodi“ (388). Kroz sadržaj propovijedi kritički progovara o *krvoločnim jezicima* koji se najčešće aktiviraju „(...) sideći za trpezom, prid kućom, u ladu pod stablom, u dućanu, kod vatre, na sokaci, na čaršiji, u kuća“ (388). Naime, riječ je o tome da kad ljudi provode vrijeme u dangubljenju i besposlici, tada najčešće „zaposle“ svoj jezik *murmurajući* i *kasapeći* tuđe poštenje.¹⁸⁸ Kršenjem osme Božje zapovijedi *iskrnjemu* se uzima najvrednije što ima, a to je – *pošteno ime*:

„(...) od poštena imena nejma većega dobra. Ime pošteno jest temelj iz kojega plod svake sriće porađa se. Tko ima dobro ime, onaj svagdi jest proštiman i primljen, svaki želi š njime baratati, većati i trgovati. Ako dobro ime izgubi, jurve su mu vrata zatvorena“ (389).

Samo su dvije situacije kada se smije očitovati tuđe zlo: ako iz njega može proizići veće zlo ili ako je posrijedi sudsko ispitivanje. Ni imanje, ni bogatstvo, pa čak ni vlastiti život nema vrijednost koju ima pošteno ime, koje ako se jednom oduzme, nikad se više ne vrati u prijašnji izgled: „(...) ako takov kasapin poštenje i povrati, opet mu se ne viruje jere su takovi sadašnji ljudi da prije svako zlo viruju nego dobro od svoga iskrnjega. Zato kada prid njima počmeš poštenje tvoga iskrnjega povraćati, oni hoće što virovati, što i ne virujući hoće reći: *Ti tako govoriš, ele opet nije baš sa svime na prazno, valja da je što to bilo*“ (391-392) Ipak, propovjednik i te kako inzistira na dužnosti vraćanja poštenja i časti *iskrnjemu*, naglašavajući kako nije dovoljna samo ispovijed već i konkretna djela, primjerice:

¹⁸⁸ „Ovo pak znajte: premda su u takovima ruke i noge dangubne, jezik pak njihov nikada ne dangubi, vazda posao imade za drugim govoreći i ozloglašujući“ (146).

„(...) ako je za jednime trgovcem govorio da staru imade robu da samo druge od njega kupce odbije, štogod trgovac onaj radi njegova jezika štetuje, on jest dužan nadoknaditi. Ili ako je po njegovu ogovaranju koja divojka dobru sriću izgubila; ako je sluga izgubio službu, takov po svaki način valja da sve plativši nadoknadi (...)“ (392).

Konačno, da je ozloglašivač (*kasapin*) u svakom pogledu na gubitku, ne samo materijalnom nego i duhovnom, vidi se iz sljedećih riječi upravo njemu upućenih: „(...) ti isti, kada tvoga ogovaraš iskrnjega, baš onda i prid istim onima prid kojima govoriš tvoje vlastito poštenje gubiš. Ti štimaš za tada da ćeš niko poštenje dobiti. Ali se varaš. Tko bi tako lud bio da ne bi tada pomislio u sebi govoreći: vidim ja tko je ovo, kada on prida mnom za drugim ovako govori, hoće i za mnom opet prid drugim“ (392).

Spolnost. Tumačeći kako uvijek valja bježati od zle prigode kako se ne bi sagriješilo, propovjednik navodi primjer *putenog poželjenja* koje „(...) jest kakonoti kužna micina koja ubija ako u nju pogledaš, a otruje ako ju vidiš“ (364). Glavnom prigodom putenom grijehu smatra zlo društvo, kojemu su posebno skloni mladi ljudi te se zato izravno obraća njihovim roditeljima opominjući i apelirajući:

„(...) o oci, o matere! More biti želite i vi znati kakvi život provode vaše kćeri i sinovi? U kriposti krstjanskoj ili u opačini vražjoj? Ako želite znati, mene ne pitajte, nego samo motrite s kime većaju i u kakvi skup hoditi običaju; jesu li vaši sinovi i kćeri u skupu prokšenu i razpušćenu; igraju li se i šiljkaju li se s takvima? Traže li volivši biti među takvima nego među devotima? Ako su među takvima drugovih, tot virujte, da su sinovi vaši i kćeri onakovi: *cum quo conversaris, talis reputaris*. Onakvi hoćeš i ti biti s kakvim običaješ većivati. Dan i noć, dakle, takovu dicu opominjite govoreći: Sinko, *Apprehende fugam, si vis obtinere Victoriam*; ako želiš napast nadvladati, za zlim društvom nemoj prihđati“ (365).

Osim što je naziva *kužnom micinom*, putenu (*nečistu*) ljubav Rapić uspoređuje i s *vrućom groznicom* koja završava s *vatrom paklenom*, tj. vječnom smrću. *Nečisti ljubovnik* neprestano čini brojne grijehe; djelima, riječima, pismima, pogledom, ispraznom odjećom, *cifranjem* i *gizdom*, zato „(...) kada jedan bludnik nečisti dojde na ispovid, on ne zna broj svoga dilovanja, svoju ričih, a još manje svoiju grišni mislih kazati“ (447). Međutim, kad je posrijedi puteni grijeh, onda se uz njega najčešće vežu i druge vrste grijeha, kao što je čaranje, neprijateljstvo,

zavada, svađa, ubojstvo i dr. Ipak, dva grijeha propovjednik naročito osuđuje, a to su – čedomorstvo i pobačaj:

„Ah, Bože! Mlogi glasovah, teške vike, strašne tužbe! Ah! Šta i šta hoće tada vapiti: ova moja mat[i] po nedopustitomu dilu jest mene u svojoj utrobi začela pak, da ona prid svitom ostane poštena, mene kako je rodila, jest udilj utušila i brez svetoga krštenja zakopa. Je li, o Sudče pravi, pravo da ja sada Tvoje lice ne uživam? Druga opet hoće vikati: ovo su naše matere koje su nas začele pak, da prid svitom one ostanu poštene, jesu nike stvari uzimale i pile i zatim nas iz utrobe mrtve izbacile. Treći hoće vapiti: ovo su naši oci koji su materi našoj više davali kako će nas brez svetoga krštenja smaknuti. Četvrti hoće vapiti: ovo su naši oci koji zadovo[l]jiti svomu putenomu naslađenju našima trudnima materama nisu oprlašćali, zato nas u utrobi živuće jesu utušili, pak mrtvi brez svetoga krštenja jesmo se porodili. O prokleti takovi koji jeste prije ubojice nego oci i matere svoje dice“ (447-448).

Materijalna dobra. Započinjući propovijed na *osmu nedilju po Duhovih riječima*: „Tuđe dobro nije probitačno, nego škodljivo iliti štetno onomu kod koga se naodi“ (368), Rapić u nastavku tumači značenje tih riječi u dva dijela propovijedi. U *prvom dijelu* navodi više primjera kako se zadržava tuđe dobro, pa tako spominje nastojnika koji je izgubio volju za radom te stoga odlučio sazvati sve dužnike svoga gospodara „(...) čineći da svaki upiše manje nego je dužan, da bi ovaj nepravedni nastojnik s onim mogao živiti, što je od svoga odkinuo gospodara. O himbeni nastojniče! Ali Bog bi dao da bi ti sam bio! Ah! Šta i šta imade takovi pijavica tuđom krvju napregnutih?“ (369). Osim toga, vara se i u situacijama kao što su kupovanje i prodavanje jer se uzimaju krive mjere, loša roba (*espap*) podmeće se pod dobru (npr. žito, vuna, vino), a neki ne prezaju okoristiti se čak i kad su posrijedi mise za pokojne:

„Ja sam ureditelj testamenta pokojnoga N. Ovaj jest na meni ostavio da grgurevske platim mise, za koje da dadem 15 forinti. Ja pak u tome mogu se pomoći; dati ću vino, žito iliti kravu od mojega dobra procinivši kako budem znao, a one novce vzeti hoću sebi, ele mogu štogod dobiti. *Scio quid faciam*, i to hoću učiniti kada vidim da na moju hasnu more biti, a moj otac, moja mati &c. neka u muka od očišćenja čekaju“ (369).

Međutim, autor opominje kako uz tuđe dobro dolazi svaka nesreća u kuću (djeci, marvi, duši), te nije dovoljno samo ispovjediti grijeh da bi se dobio oprost, nego valja vratiti tuđe. Koliko je potonje mučno i teško, potvrđuje primjer ispovijedi jednog grešnika:

„Oče, to ne mogu! Ovo mu je odgovor: ja nejmam odkuda, a na ženu i dičicu ne mogu ostaviti, niti njih u tome zavezati jere sam skoro na doljnje pao grane. Ako nejmaš, gledaj i nastoj na dobiješ. Ali oče! Toliko ja mogu raditi, koliko i današnji nastojnik: *Fodere non valeo*; uzeti sikiru, motiku ili plug, to nisam naviknuo. Ako dadem ono malo dobra što jošter imam, ostati ću prosjak, *Mendicare erubesco*, a ići prositi jest me sramota. (...) A moreš li u mehani piti, moreš li se častiti, na karte za novce igrati? Od ovoga se uztegni i misto toga tuđe vrati. Gospojo! Imaš li novaca za izpraznu odiću, kada vidiš štogod nova u jedne, ti hoćeš da si takija druga. Stoj kod prve odiće, a to plati što si dužna“ (373).

Uzrok želje za tuđim dobrima najčešće je, zapravo, lakomost koja se može uočiti kad majka nastoji dobro udomiti svoju kćer ili kad otac zapostavlja odgoj sinova posvećujući se isključivo trgovini, tj. zaradi:

„Vidi ta i ta mati u kakvoj jest pogibili njezina kći i sasvim tim puštaju u igre, na razgovore i na veselja gdi se pripravlja smrtna postelja prid zrakom od duplira njezinoj čistoći ili mrtvoj ili naskoro umirućoj, ali zašto to? Zaradi prokletoga ufanja da ju udomi gdi njoj nije prilika, lakomeći se na bogatstvo. Taj i taj otac zaradi srca lakomoga, nastojeći na trgovine, ostavlja pomlju od domaćih i pušta uzdu svrhu vrata od sinovah“ (163).

Ispovijed. Ispovijed ili *sud sveti od pokore* mjesto je na kojem se traži očitovanje kako osobnih grijeha, tako i grijeha *oficija* (službe, zanimanja):

„Nuto dakle NN. bogoljubni, ajdemo na sud! Koje jest tvoje oficije? To jest, kakovo brime imaš na sebi? Jeda si misnik? Ispovidnik? Prediaktur? Starešina? Vladaoc? Sudac? Notarijus? Trgovac? Kopač? Orač? &c. Kako si indi dužnost oficija tvoga izvršio? Jesi li s pravom i čistom odlukom svaka izpunio? Jesi li s pravicom pomljivo svakome sud činio? Jesi li u tvome oficiju tražio vazda veću slavu Božju, spasenje duša tebi podložni ili svoj isti hator? Jesi li pazio na tvoju dušu, ali na dobitak i vlastitu koristnost?“ (43).

Propovjednik savjetuje kršćaninu da moli svog ispovjednika neka mu pomogne u ispitivanju savjesti i tumačenju dužnosti njegove službe, kako bi što lakše spoznao svoje grijeha. No, istovremeno naglašava da je za čistu i istinitu ispovijed potrebno obratiti se Bogu srcem,

uputiti mu riječi iz srca, a ne samo iz usta. Nije rijedak slučaj da se grešnici boje i srame očitovati svoje grijehе pred ispovjednikom, stoga ih Rapić ohrabruje riječima:

„Niti se ima tko stiditi od strane ispovidnika. Zaštobo nije se nikada našao nijedan likar koji bi se smutio imajući prid sobom jednoga bolesnika vrlo bolesna, a zna da će ga izličiti, samo ako bolesnik bude poslušan. A likar raduje se onima bolestima koje može izličiti, zaštobo njiova je korist i njiova slava“ (46).

Osim toga, autorovom zapažanju i kritici ne izmiču ni slučajevi kad se, umjesto na svetoj ispovijedi, grijesi priznaju u svakodnevnom razgovoru: „Promislite, stidi li se ona žena koja od svojih grihah razgovara se svojom drugaricom? Promislite, stidi li se oni mladić koji se fali? Što je gorje? Procinite, stidi li se kazati grihe koje je učinio taj čovik koji se fali od niki, a slavi se da nije učinio drugi s izgubljenjem poštenja te i te žene“ (48). S druge pak strane propovjednik primjećuje kako je na ispovijedi često prisutan nedostatak samokritičnosti kod onih koji se ispovijedaju. Većinu grijeha uopće ne smatraju grijesima pa ih ne kažu, a one koje priznaju nastoje opravdati. Takve naziva lašcima (v. str. 107).

Diskurz o svakodnevici u Rapićevoj zbirci propovijedi prisutan je kroz sve sastavnice svakodnevnoga života koje su obuhvaćene Božjim zapovijedima u katekizmima, tj. s obzirom na: vjeru, obitelj, ljudski život i čast, spolnost, materijalna dobra, brak i ispovijed. Iako su elementi svakodnevice malobrojniji u odnosu na katekizme, Rapić je u svom govoru znantno dramatičniji i slikovitiji u tumačenju primjera, kako iz Biblije i povijesti, tako i iz svakodnevnoga života.

II. 3. Lekcionar

Marijan Lanosović

Evandelistar ilirički (1794.)

Prema leksikonskom je određenju *lekcionar* „(slat. *lectionarium* 'knjiga čitanja', *lectio* 'čitanje') liturgijska knjiga namijenjena lektoru koja je sadržavala isprva čitanja iz Starog zavjeta (a poslije i iz poslanica) što su se čitala u liturgijskim činima, poglavito na misi“ (*Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 2006: 404–405). U *Rečniku književnih termina* (1985: 392) o lekcionaru se govori kao o „knjizi odlomaka“ te se navodi i njegova klasifikacija: (*j*)*evandelistar* (ako su odlomci iz */J/Evandelja*), *epistolar* (ako su odlomci iz apostolskih poslanica) i *plenarij* (ako su odlomci iz obadvoga). Kod najpoznatijeg pak povjesničara hrvatskog lekcionara Jerka Fućka u njegovu enciklopedijskom djelu o hrvatskom lekcionaru čiji je naslov *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva* (1975.) navodi se različito nazivlje lekcionara i njegov razvoj kroz povijest liturgije. Na kraju se autor ipak odlučuje za podjelu na:

- *lekcionare* (knjige u kojima se nalaze i evanđeoski i neevanđeoski odlomci)
- *evandelistare* (knjige u kojima se nalaze samo evanđeoski odlomci)
- *epistolare* (knjige koje sadrže samo neevanđeoske odlomke) i
- *kapitulare* (liste liturgijskih čitanja)¹⁸⁹.

Prema navedenoj su podjeli, koja se uvažava i u ovom radu, gotovo sve hrvatske knjige toga tipa lekcionari¹⁹⁰, pa tako i *Evandelistar ilirički* Marijana Lanosovića.

Velik je značaj liturgije i lekcionara za hrvatsku književnost i jezik, te je naročito važan njihov utjecaj na religiozni mentalitet i narodnu svijest. Vjerojatno je primarna i temeljna namjena lekcionara *didaktička*, tj. da se Riječ Božja čita za pouku. Shodno tomu, i jezik je trebalo prilagoditi kako bi bio razumljiv onome tko se poučava. Međutim, uvijek su postojali i oni koji su govorili o *magijskom* ili *misterijskom* poimanju Riječi, čija djelotvornost proizlazi upravo iz njezine nerazumljivosti. Slična podijeljenost mišljenja uočava se i u *statičkom* i

¹⁸⁹ Naime, u početku nisu postojale zasebne knjige namijenjene samo liturgijskom čitanju, nego su najprije uvedene rubne oznake u samoj Bibliji. Potom su uvedene i kalendarske liste liturgijskih čitanja (dodane redovito na početku Biblije), a pretpostavlja se da su u rimskoj liturgiji postojale već u 5. stoljeću (Fućak, 1975: 51).

¹⁹⁰ J. Fućak spominje i naziv *Ščavet* ili *Slavet* kojim su se u povijesti također nazivali lekcionari, ali prvenstveno oni koji su pisani narodnim jezikom. Potvrda toga nalazi se i kod Šafařika koji Lanosovićev (odnosno *Lanošovićev*, kako potonji donosi oblik njegova prezimena) *Evandelistar* navodi u skupini djela s nazivom *Lectionen aus den Evangelien und Episteln* (*Schiavetto*) (Šafařik, 1865: 196, 200; podcrt. I. P.).

dinamičkom poimanju Kristove nazočnosti u Sv. pismu, što će se odraziti na čitanja i tumačenja Pisma nakon Tridentskog sabora. U posttridentsko vrijeme Kristova će se dinamična nazočnost u Pismu zasjeniti krutom disciplinom i *juridičkim* poimanjem Riječi. Svrha čitanja u crkvi počela se svoditi na didaktično podsjećanje na vjerske istine i sadržaj nauka istine, i to sve *misterioznije* (nerazumljivije)¹⁹¹ i na način činovničkog izvršavanja postavljenih pravila (Fućak, 1975: 54–56). Za dugu povijest i razvojni put hrvatskoga lekcionara J. Fućak će reći:

„U njemu se jasno zrcali nekonformistički put poštovanja potreba života i specifičnosti situacija nasuprot uniformnosti, imobilnosti, beživotnosti, centraliziranosti, juridičnosti i neinventivnosti liturgije. Nasuprot političkim makinacijama i manipulacijama Crkvom i u njoj odgovornim osobama, hrvatski lekcionar – i unatoč mnogim zabranama i neslogama – budi i podržava narodnu svijest, nasuprot importiranosti autohtonost i poštovanje specifičnosti naših prilika. I pored jake latinizacije, isključivosti, nerazumljivosti i neprilagodljivosti, lekcionar se probija u nas i afirmira potrebu razumljivosti Riječi, pravo na ravnopravnost i jedinstvo u različitosti, te utječe na stvaranje i obnavljanje književnoga jezika i književnosti. Tako on očituje i unapređuje povezanost crkvenoga i kulturno-društvenoga života“ (Fućak, 1982: 138).

Na koji način su se u hrvatskom lekcionaru stapale latinska i domaća tradicija, odnosno kako je jezikom i sadržajem hrvatski lekcionar uspijevaio sačuvati vezu s narodom promičući načelo razumljivosti i nacionalnosti nasuprot nametnutom načelu jedinstva Crkve, pokušava se djelomično odgovoriti uvidom u Lanosovićev *Evangelistar ilirički* s kraja 18. stoljeća.

Marijan Lanosović,¹⁹² slavonski je franjevac koji se osobito bavio gramatikom i pravopisom hrvatskoga jezika, ali uz franjevce Nikolu Kesića (1709–1739.) i Emerika Pavića

¹⁹¹ Ovdje treba napomenuti kako je Tridentski sabor o jeziku govorio samo usputno, jer on se prvenstveno bavio dogmatskim problemima, a ne liturgijskim. Glavna mu je namjera bila osuditi protestantsko učenje da misa nije žrtva, a što se tiče jezika zabranjena je samo *isključivost* narodnih jezika. Međutim, posttridentska strogost sasvim je isključila narodne jezike i zadržala samo latinski jezik (Fućak, 1975: 62, 348).

¹⁹² Marijan Lanosović (Orubica kraj Nove Gradiške, 12. VI. 1742. – Brod na Savi, 25. XI. 1812.), „starinom Gjurić“ (kako piše na naslovnici *Evangelistara iliričkoga*), ostao je poznat kao vjerski pisac, jezikoslovac i povjesničar. Predavao je na osječkoj gimnaziji, bio profesor filozofije i teologije u Budimu i drugim franjevačkim učilištima te vikar franjevačke pokrajine. Sudjelovao je i u pravopisnoj komisiji za objavljivanje Stullijevih rječnika. U rukopisu je ostavio nekoliko započetih višejezičnih rječnika, više samostanskih kronika, teološku i pravnu skriptu svojih predavanja te *Upućenje u pravopisanje*. Preveo je i objavio *Evangelistar ilirički* (Budim, 1794.), a najvažnije su mu gramatike *Uvod u latinsko ričih slaganje* (Osijek, 1776.) i *Neue Einleitung zur slavischen Sprache* (Osijek, 1778, 1789, Budim, 1795.) – potonja uz gramatiku sadrži i rječnik,

(1715–1780.) u povijesti slavonske vjerske knjige ostao je zapamćen i kao pisac lekcionara *Evandelistar ilirički*, čiji je puni naslov:

EVANGJELISTAR | ILLIRICKSKI | ZA | SVE NEDILJE I SVETKOVINE | PRIKO GODINE | S' CSETIRIMA | GOSPODINA NASHEGA ISUSA | KERSTA | MUKKAMI. | NA BISTRIJ RAZUM, I CSISTIJE SHTIJENJE | IZVEDEN | PO | O. F. MARIANU LANOSSOVICHU | STARINOM | GJURICHU | Bogoslovja i Zakona Cerkvenoga igdashnjemu Shtio- | niku, a sadanjemu Derxave Kapistranske Otajniku Reda | S. O. Franceska Man. Brat. od obluteljah. | *S' dopuštjenjem Starishinah.* | *U BUDIMU* | SLOVIMA MUDROSKUPSHTINE KRALJEVSKE | GODINE M. DCC. XC. IV.¹⁹³

(EVANĐELISTAR | ILIRIČKI | ZA | SVE NEDILJE I SVETKOVINE | PRIKO GODINE | S ČETIRIMA | GOSPODINA NAŠEGA ISUSA | KRSTA | MUKAMI. | NA BISTRIJ RAZUM I ČISTIJE ŠTIJENJE | IZVEDEN | PO | O. F. MARIJANU LANOSOVIĆU | STARINOM | ĐURIĆU | bogoslovja i Zakona crkvenoga igdašnjemu štio- | niku, a sadanjemu Države kapistranske otajniku Reda | S. O. Franceska Man. Brat. od obluteljah. | *S dopuštenjem starišinah.* | *U BUDIMU* | SLOVIMA MUDROSKUPŠTINE KRALJEVSKE | GODINE MDCCXCIV.)

konverzijske primjere, uzorke pisama i popis crkvenih i svjetovnih zvanja. Uz navedeno, objavljena mu je i danas dostupna i *Bogomolna knjižica iz pismah Davidovih i crkvenih knjigah pomnjivo složena na svitlost dana za duhovnu korist dušah krstjanskih* (Budim, 1782.). Međutim, treba spomenuti kako mu Jakošić još pripisuje i danas izgubljene spise: *Način sticanja jubilarnog oprosta u Jubilarnoj godini* (Osijek, 1776.), *Pjesma o slavonskim graničarima* (Osijek, 1778.), *Elogium s. Martini confessoris ex Gregorio Turonensi* (Osijek, 1780.), *Ilirska pjesma koja se pjeva pod misom* (Osijek, 1786.). Također bilježi i da je više godina bio izdavač *Iliričkog kalendara* (1778–86). U rukopisu mu je ostala latinskim heksametrima pisana ekloga *Ecloga illustrissimo ac reverendissimo domino domino Antonio Mandich* iz 1806. godine. Vrela o Lanosovićeve životu i djelu pohranjena su u arhivu franjevačkoga samostana u Slavonskom Brodu (K. Orovčanin, *Notatu quaedam digniora ab anno 1773*, 36) (prema Korade, 2000: 421 i *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, 2010: 329).

¹⁹³ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 8° – 86. Opseg lekcionara je 8 + 514 stranica u 8°.

EVANGJELISTAR

ILLIRICKI

Z A

SVE NEDILJE I SVETKOVINE

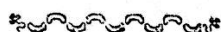
PRIKO GODINE

S' CSETIRIMA

GOSPODINA NASHEGA ISUSA

KERSTA

M U K K A M I.

NA BISTRIJ RAZUM, I CSISTIJE SHTIJENJE

IZVEDEN

P O

O. F. MARIANU LANOSSOVICHU

STARINOM

G J U R I C H U

Bogoslovja i Zakona Cerkvenoga igdashnjemu Shtio-
niku, a sadanjemu Derxave Kapistranske Otajniku Reda
S. O. Franceska Man. Brat. od obsluteljah.

S' dopustjenjem Starishinab.

U B U D I M U

SLOVIMA MUDROSKUPSHTINE KRALJEVSKE

GODINE M. DCC. XC. IV.

Slika 17. Naslovna stranica *Evandelistara iliričkog* (1794.)

Ovaj se lekcionar u radu analizira s obzirom na diskurz o svakodnevici prisutan ponajviše u predgovoru i *opomeni* čitatelju, ali i u sadržajnim (objasnidbenim) bilješkama te s obzirom na blagoslove na kraju lekcionara.¹⁹⁴ Kompozicija lekcionara je:

¹⁹⁴ J. Fućak također u kontekstu govora o utjecaju lekcionara na stvaranje kršćansko-religioznog mentaliteta u Hrvata napominje kako bi trebalo „(...) pomno prostudirati njegov religiozni i teološki rječnik i razvoj toga

- *Pridgovor bogoljubnim štiocem i Opomena pričastnomu i primudrom štioču.* (str. III–VIII.)
- *Vlastite svetkovine svetih.* (str. 1–410. /iako je paginacija stranica 408, 409. i 410. pogrešno otisnuta kao 308., 309. i 310. – op. I. P./)
- *Općina jednoga mučenika i biskupa.* (str. 410–460.)
- *Poslanice i evanđelja za mrtve.* (str. 461–467.)
- *Blagoslov polja po običaju Crkve mađarske s Litanimi sviju svetih.* (str. 467–480.)
- *Veliki blagoslov vodeni na Vodokrstje po običajniku Crkve kalačke.* (str. 480–512.)
- *Molitva poslije predike i u svako vrime.* (str. 512–514.).

Pridgovor bogoljubnim štiocem. Lanosović naglašava kako nema korisnijega i spasonosnijega *duševnoga upravlja* za *duhovnu zabavu* katoličkih *pravovirnika* od nauka u svetom evanđelju ili *blagovišću*. O *blagovišću* potom govori kroz metaforičke slike *blaga (bisera) sakrivenog u njivi, simena priplemenitog i skrovišta nebeskog* da bi se zatim vratio u svoju suvremenost i rekao nešto o motivaciji nastanka dijela lekcionara koji se odnosi na blagoslove: „I jerbo me mlogiju duševnih pastirah želja priteže, nadometnuh također blagoslov poljah i veliki vode vodokrsne blagoslov, kako se u ubičajnicih kraljestva našega nalazi“ (IV–V).

Opomena pričastnomu i primudromu štioču. U *opomeni* se autor očituje o *slovosložju* (pravopisu) kojim se služio u pisanju *Evandelistara*, pri čemu je jasno njegovo opredjeljenje za slavonski pravopis¹⁹⁵, ali ne i isključivost prema drugačijem pisanju i izgovoru: „U slovosložju i u nikih ričih slidio sam niki naše pisaoce iliričke, toliko sadanje, koliko i stare. Zato ne pisah kako niki izgovaraju: *Aposhtol, aposhtolski, Shimun, Kerschjenje, rogak, rogjen &c.* nego *Apostol, apostolski, Simun, kerstjenje, rodjak, rodjen &c.* Ti pak pričastni i primudri štioče ove i njim prilične riči štij kako hoćeš, izgovaraj tanje i meklje ili krupnije i oštrije, kako ti se bolje bude vidilo. Tko je našast da je svakomu po čudi učinio? Nitko stanovito“ (V–VI). Umjesto pisanju, mnogu veću važnost Lanosović pridaje lijepom i čistom

rječnika; razvoj kalendara i svetačkih blagdana (...) Trebalo bi napose proučiti sadržaj lekcionara s obzirom na blagoslove: ne samo blagoslove vezane uz misu, nego, i nadasve, one na kraju lekcionara. (...)“ (Fućak, 1975: 362, 363).

¹⁹⁵ „U toj se *Opomeni* najprije očituje pobjeda slavonskoga pravopisa nad dubrovačkim, pobjeda koju je Lanosović dosta žestokom borbom izvojevao nad Stullijem“ (Fućak, 1975: 246).

izgovoru. Ovaj Orubičanin upućuje i na njemački izvornik (Chartierov prijevod s latinskoga) kojim se služio, ponajviše preuzimanjem tumačenja.

Znakovita su i autorova puristička nastojanja kojim lekseme iz drugih jezika zamjenjuje domaćima: „Niti mi štogod zamiri da misto *pistole* ili *epistole*, koja je rič grčka, stavih našu rič *poslanica*, koja isto zlamenuje što latinska *misilis*. Pomnio bo sam i na to da sve našima ričma pravima izgovorim. Ne prominih pak *evanđelje* u *blagovišće* radi uzroka meni zadržanih. Nahode se pak obe riči u slovníku *O. P. Ardelie della Bella*“ (VII). Osim navedenih, upotrijebio je i neke riječi *kano nove*, a zapravo su stare (arhaizmi) iz crkvenoga jezika. Jasno je, međutim, da ni kao purist Lanosović nije radikalno niti isključiv, već umjeren i demokratičan, što potvrđuje poruka čitatelju: „Odaberi što i kako ti um tvoj bolje ukaže“ (VIII).

Sadržajne (objasnidbene) bilješke javljaju se kroz cijeli lekcionar (izuzevši blagoslove na kraju lekcionara) i tumače simbolička (alegorijska, metaforična) značenja pojedinih pojmova i izraza iz biblijskih tekstova. Za ovu analizu posebno su zanimljiva tumačenja koja se odnose na jezičnu (leksičku) prilagodbu *iliričkom* jeziku, kao i na „prevođenje“ biblijskih vrijednosti i običaja u *slovinški* značenjski kôd. Stoga se izdvajaju sljedeći primjeri:

– čitanje: **U petak Pačiste.**

Evanđelje s. Math. p. 21. r. 33. – 46.

„U ono vrime reče Isus množtvu žudinskomu i poglavicam misničkim priliku ovu: Bi niki otac obitili koji nasadi vinograd i plotom ogradi njega, i poslije kada izkopa tlačilo, sazida usrid njega kulu i dade ga težakom i odtide na put. (...)“ (94; podcrt. I. P.).

– *tlačilo*: „Niki zovu preša ili tjes, a niki točilo.“

– čitanje: **U petak Brezimene.**

Evanđelje s. Ivana. p. 4. r. 5. – 42.

„(...) Pride žena Samaritanka za crpiti vodu, reče njoj Isus: Daj mi piti (učenici bo njegovi odtišli bijahu u grad da kupe hrane) (...)“ (119, 122; podcrt. I. P.).

- *hrane*: „*Hrane*, a u crkvenomu jeziku našem *brašna*.“

– čitanje: **U petu nedilju Korizme iliti Gluhu.**

Poslanica b. Pavla Apost. k Žudiom. p. 9. r. II. – 51.

„Braćo! Isukrst, budući prišao kano poglavar misnički došastih dobarah po većemu i izvrstnijemu svetilu koje ne bi rukom učinjeno, to jest ne kano ljudsko tvorenje (...)“ (158, 159; podcrt. I. P.).

– *svetilu*: „*Tabernakulum*, svetilo, svetohranica, *Dell*. pribivalište. Svetilo t. j. tilo Isusovo koje je bolje od čifutskoga svetila buduć u njemu podpuno božanstvo pribiva, i zato izvrstnije jer izvrstnu svetinju i spasenje dostojnim daje.“

– čitanje: **U nedilju Cvitnju** na misi.

Muka Gospodina našega Isukrsta.

Po Matiju p. 26. r. 2. – 75. i p. 27. r. I. – 66.

„S. Što hoćete meni dati, a ja vam ga pridadem? C. A oni odlučiše njemu trideset srebrenikah“ (187, 201; podcrt. I. P.).

– *trideset srebrenikah*: „*Trideset srebrenikah*, t. j. kako niki sude za trideset naših forintah. Tako jeftino, i još jeftinije prodaje se Isus i sada po onih koji pravicu, čistoću, divičanstvo, istinu &c. za ništo prodaju, jere Isus je pravica, čistoća &c. koja svaku cinu svitovnu nadhode.“

„C. I udilj pristupi k Isusu i reče: S. Zdrav, Meštre! C. I poljubi njega“ (191, 201; podcrt. I. P.).

– *I poljubi njega*: „*I poljubi njega*, po običaju čifutskomu, koji pozdravljaše se celivanjem, kakonoti i Slovinci.“

„I pridoše na misto koje se zove Golgota, to jest kalvarije misto“ (197, 201; podcrt. I. P.).

– *kalvarije*: „*Kalvarije* misto, gdi se odsuđenici pogubljavaše, tako zvano od mrtvačkih glavah koje se ondi nahodijahu, od latinske riječi *Kalvaria*. Drugačije *višalište*.“

„I o devetom času zavapi Isus glasom velikim i reče: † Eli Eli lama sabaktani! C. A to hoće reći: † Bože moj, Bože moj! zašto me ostavi?“ (199, 201; podcrt. I. P.).

– *zašto me ostavi?*: „*Zašto me ostavi*, t. j. zašto mi kakvo takvo utišenje tilu i duši izvansko ne dopuštaš? A nije da je iz ufanja izišao, kako psuje Kalvin.“

– čitanje: **Općina mučenikah u vrime uskrsno.**

Od iste Općine.

Štijenje knjige Očitovanja b. Ivan. Apost. p. 19. r. 1. – 9.

„U dni one poslije toga ja Ivan slišah kano glas mlogih četah na nebu govorećih: Alleluja“ (424, 425; podcrt. I. P.).

– *Alleluja*: „*Alleluja*, rič je čifutska i zlamenuje: Falite Boga.“

Blagoslovi. Prema riječima katoličkih liturgičara „*blagoslov* doslovce znači 'dobro govoriti' (*bene-dicere*) ili, filozofski rečeno: blagoslov je *potvrda postojanja*“ (Crnčević, Šaško, 2009: 278). Blagoslovi (sakramentali, blagoslovine) su *sveti znakovi* kojima se osobe ili stvari mogu trajno posvetiti i predati u božansku službu (npr. posveta djevica, blagoslov opata ili opatice, monaško ili redovničko zavjetovanje, posveta crkve, oltara, liturgijskog posuđa...) i tada se govori o *konstitutivnim* blagoslovima. No, postoje i *invokativni* blagoslovi po kojima se zaziva Božji blagoslov na osobe ili stvari u posebnim trenucima ili zgodama života (Crnčević, Šaško, 2009: 274). Može se zaključiti kako blagoslovi, naročito invokativni, čine jasnijom zemaljsku zbilju (konkretne okolnosti ljudskoga života i materijalne stvari), tj. povezani su s ljudskom svakodnevicom, posebno kada je ona bila još primarno određena seoskim načinom života. Budući da je obilježje života seoskih zajednica bila velika neizvjesnost, ovisnost o klimatskim promjenama, podložnost raznim epidemijama i slabim urodima, sasvim je razumljivo da su se ljudi svjesni svoje nemoći pouzdavali u Božju pomoć. Tako su nastali i brojni blagoslovi, a ponajviše oni u kojima se moli za zaštitu, uspješnost poslova i za rodnost (Crnčević, Šaško, 2009: 281).¹⁹⁶

Blagoslovi u Lanosovićevu lekcionaru također svjedoče o svakodnevici autora i drugih duhovnih pastira među pukom čija je egzistencija ovisila o zemlji i njezinim plodovima, što se vidi iz prošnji upućenih Bogu u *Blagoslovu polja po običaju Crkve mađarske s Litanijski svijetu svetih*:

„(...) tako i mi svrhu žita ovoga pomoć milosrđa tvoga molimo da ga grad ne potuče, vihar ne povali, zla godina ne raspe, zračna žestina ne opali, oluja ne smakne, dračje ne udavi, crvi ne podgrizu; niti, štogod je naudljivo, naudi, nego zdravo uzdržati i za

¹⁹⁶ Valja ukazati i na to da je time ideja blagoslivljanja postavljena na pogansku religijsku razinu, na kojoj su ljudi počeli razmišljati na magijski način, čime se zapravo očituje dvoznačnost simboličkog govora: on može pokazivati duh prave vjere, ali i praznovjerna traženja kad vjera izostane (Crnčević, Šaško, 2009: 281, 282).

uživanje dušah i tilesah ljudskih na podpunu zrilost privesti dostojiš se. Po Krstu Gospodinu našem. Amen“ (476–477).

„Gospodine, koji loze duhovnoga vinograda tvojega po svemu svitu razplodio jesi, težaštvo brdaha naših na plod dobroga dila privedi i na ove vinograde blago † slova tvoga rosu spusti, od svake nezgode brani i obilnost plodovah njihovih uzmnožaj.

Po Krstu Gospodinu našem. Amen“ (479).

Veliki blagoslov vodeni na Vodokrstje po običajniku Crkve kalačke ukazuje na običaj prisutan u *Crkvi kalačkoj* (nekadašnjoj rimokatoličkoj Kalačko-bačkoj nadbiskupiji koja se u 18. stoljeću prostirala na jugoistoku Mađarske te sjeveru, zapadu i istoku Hrvatske), a odnosi se na blagoslov vode i soli na Vodokršće, tj. Bogojavljenje. Blagoslovljena voda i sol (bilo odvojene ili pomiješane) imale su, prema vjerovanju, moć zaštitničkog djelovanja pred prirodnim nepogodama, neprijateljima, zlim demonima, bolestima:

„Blagoslovi, Gospodine, ovu vodu blagoslovom nebeskim i budi svrhu nje kripost Duha Svetoga, da gdi god se poškropi, daleko odstupi sila neprijateljska, sina sablazna, navala viharna, opaljenje triska, udarac gromovah, nezgoda zle godine i svaka zla oluja po tvojemu blagoslovu odbila se, koji živeš i kraljuješ Bog po sve vike vikah. Amen“ (493).

„Kriposti tvoje nepridobitnu jakost molim, Gospodine sveti, Oče Svemogući, vični Bože! Svrhu ove soli, kojoj si osobitu milost dati dostojao se da se njom svaka moguh začiniti, koja ljudem za hranu po tvojemu Sinu Gospodinu našem zapovidi stvoriti, po komu tebe priklonito molimo da ovu sol blago † sloviti i posve † titi za tvoje milosrđe dostojiš se, da od lica božanstvenoga veličanstva tvojega kripost tvoju proti svim duhom nečistim primiti može. Da iztira iz pribivalištah slugah i službenicah tvojih štogod je naudljivo i podpuno dade zdravje. Da pristraši čarke i sablazi uzstegne po zlamenju svetoga kri † za Sina tvojega, Gospodina našega Isusa Krsta (...)“ (493–494).

„Ovo smišanje soli i vode budi takoder u ime Oca † i Sina † i Duha † Svetoga (...) Da svi koji se tebe okuse, posvete se u dušah i tilesih. Da gdi godjer budeš škropljena, protiraš neprijatelja i svim daruješ oprošćenje grihah, iztiraš zaside i izklučiš sve napasti vražje. (...)“ (496, 497).

„(...) Vodo sve † ta, vodo blagoslov † jena, vodo (*ovdi takne vodu rukom ter rekne*) koja opiraš gnusoće i čistiš grihe. Zaklinjam te Bogom živim da se učiniš voda čista, niti kakvu sablaz u sebi zadrži, nego da se učiniš zakleta za izagnati neprijatelja i svaki udarac munje, da gdi god budeš poštropljena; ili u kući ili u polju ili u vinogradu ili u njivah posijanih ili u voću ili u pčelah ili u budžacih sobnih ili u lađah ili u studencih ili ako bi se tko od tebe okusio, da mu budeš obrana i likarija za zdravje. (...)“ (499).

Lanosovićeve se lekcionare u ostvarenju svoje didaktičke namjene prilagodio nacionalnim i regionalnim specifičnostima, kako na jezičnoj, tako i na sadržajnoj razini. Koristeći paratekstualne elemente (sadržajne/objasnidbene bilješke i dodatak s blagoslovima) da bi afirmirao načelo razumljivosti, autor je progovorio o jezičnoj, predmetnoj i običajnoj stvarnosti svoga vremena.

II. 4. Prijevod pojedinih dijelova Svetog pisma

Antun Ivanošić

Svemogući neba i zemlje Stvoritelj (1788.)

Antun Ivanošić¹⁹⁷, rođeni Osječanin, poznat kao pobožan svećenik i čovjek vesele naravi, u svom književnom radu bio je usklađen s književnim i idejnim strujanjima u 18. stoljeću, naročito s onima u Slavoniji. Da je ipak bio osobita pojava, Bogišić to objašnjava dvama razlozima: „Nije se zadovoljio da pojave samo mirno registrira i prati ili da mirno propovijeda i savjetuje, nego je, sav obuzet suvremenim životom kao i Došen, oštro i nemilosrdno upozorio na neke pojave koje su mu smetale. Druga je značajna pojava Ivanošića i svojevrsna raznolikost u književnim pokušajima i ostvarenjima“ (Bogišić, 1974: 331–332).

Najopsežnije i najpoznatije Ivanošićevo djelo – spjev *Svemogući neba i zemlje Stvoritelj* ima puni naslov:

SVEMOGUĆI | NEBA I ZEMLJE | STVORITELJ | S KITICOM | PRVOGA, DRUGOGA I TREČEGA | POGLAVJA | KNJIGE PORODA, | PO RAZUMU S. PISMA NAKIĆEN I ISPIVAN | PO | ANTUNU IVANOŠIĆU, | BISKUPIJE ZAGREBAČKE MISNIKU SVITOVNOMU, | GODINE 1788. | U ZAGREBU, | PRITISKANO KOD JOSIPA KOTSCHÉ.¹⁹⁸

(SVEMOGUĆI | NEBA I ZEMLJE | STVORITELJ | S KITICOM | PRVOGA, DRUGOGA I TREČEGA | POGLAVJA | KNJIGE PORODA, | PO RAZUMU S. PISMA NAKIĆEN I ISPIVAN | PO | ANTUNU IVANOŠIĆU, | BISKUPIJE ZAGREBAČKE MISNIKU SVITOVNOMU, | GODINE 1788. | U ZAGREBU, | PRITISKANO KOD JOSIPA KOTSCHÉ.)

¹⁹⁷ Antun Ivanošić (Osijek, 9. IV. 1748. – Križevci, 2. I. 1800.) potpisivao i kao „Ivanišić“, a školovao se u požeškoj isusovačkoj gimnaziji, Zagrebu, Beču i Bologni. Nakon što je 1772. godine zaređen za svećenika, bio je vojni kapelan i župnik u više slavonskih mjesta i u Zagrebu. Napisao je prigodnice: *Opivanje sličnorično groba Josipa Antuna Čolnića od Čolke, biskupa đakovačkoga i bosanskoga* (1785.), *Plač zaručnice, to jest stolne crkve zagrebačke, nad smrtnom svojega zaručnika Josipa Galjufa, biskupa zagrebačkoga* (1786.), *Pobožnomu zdihavanju pedesetoletnoga mašnika gospodina Jožefa Mikinovića, najstarešega kanonika zagrebačkoga* (s. a.), *Pedesetogodišnjemu misniku Ivanu Pavloviću, našičkoga manastira poglavaru* (1788.); spjev *Svemogući neba i zemlje Stvoritelj* (1788.); ratničke pjesme *Pjesma od junačtva viteza Peharnika, regementa ogulinskoga obrstara* (s. a.) i *Pisma od uzetja turske Gradiške iliti Berbira grada* (s. a.) te komičnu poemu rugalicu *Sličnorični natpis groba Zvekanovoga* (1784.) (Plejić, 2000: 295–296).

¹⁹⁸ Puni naslov djela donosi se prema izdanju *Stari pisci hrvatski XXVI*, 1940. *Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića*, priredio i uvod napisao T. Matić, Zagreb.

SVEMOGUĆI
NEBA I ZEMLJE
STVORITELJ,

S KITICOM
PRVOGA, DRUGOGA I TREĆEGA
POGLAVJA
KNJIGE PORODA,

PO RAZUMU S. PISMA NAKIĆEN I ISPIVAN
PO
ANTUNU IVANOŠIĆU,
BISKUPIJE ZAGREBAČKE MISNIKU SVITOVNOMU,
GODINE 1788.

U ZAGREBU,
PRITISKANO KOD JOSIPA KAROLA KOTSCHÉ.

Slika 18. *Svemogući neba i zemlje Stvoritelj* (1788.) u *Starim piscima hrvatskim*, knjiga XXVI (1940.)

Peterodijelnu strukturu spjeva čini: prozna posveta *PRIPOŠTOVANOMU GOSPODINU GOSPODINU IVANU JOZIPOVIĆU, STOLNE CRKVE ZAGREBAČKE KANONIKU, PROTONOTARIJUŠU APOŠTOLSKOMU, PREPOŠTU ZAČESANSKOMU, JAŠPRIŠTU OD GVESKA I SINCE, OPATU BLAŽENE DIVICE MARIJE DE VALLE, etc. etc.* (str. 180–182.),

prozni *Pridgovor* (str. 182–205.), verzificirani dijelovi Geneze (str. 206–225.), *Psaltir* (str. 225–232.) i završna pjesma o zemaljskoj prolaznosti (str. 232–234.). Matićev je sud o tom djelu: „Od prievoda pojedinih dielova Svetoga pisma bit će u slavonskoj književnosti ponajljepši Ivanošićev prievod *Sedam pokornih psaltira Davidovih*, objavljen pri kraju njegova djela *Svemogući neba i zemlje Stvoritelj* (Zagreb, 1788.). Ivanošić je psalme prepjevao u kiticama od četiri osmerca, a u stihovima njegovim nije se zatrla ljepota izvornika“ (Matić, 1945: 52). I dok se M. Tatarin bavio pjesničkom (estetskom) vrijednošću Ivanošićeva *Psaltira* (v. Tatarin, 1997: 40–45), veći broj književnih povjesničara zadržavao se na idejnim porukama sadržanim u predgovoru spjeva. O kakvim je porukama riječ te na koji način participiraju u Ivanošićevu pogledu na slavonsku svakodnevicu?

Pridgovor. Na dvadesetak stranica opsežnog predgovora osnovna misao i poruka koju Ivanošić ponavlja i tumači jest *dvostruka ljubav zapovidna*. Dakle, riječ je o prvoj i najvećoj Božjoj zapovijedi: ljubiti Boga i ljubiti bližnjega. Ne samo da je ta zapovijed temelj i izvor Staroga i Novog zavjeta, nego i „(...) uredbe i pravice sve svitovnoga vladanja u njoj svoga ako temelja, početka, kraja i svrhu ne nahode, doista nisu pravice na cilj sriće i na blaženstvo mira občinskoga upravljajuće nestalnoga svita ovoga (...)“ (182). U onoj samovladi, carevini, kraljevini, gradu, *varošu*, selu i kući gdje se ne nalazi ljubav krstjanska, tu ne stanuje mir, veselje, sigurnost... Još je *krivobožac* Cicero rekao: „Bolje jest hiljadu puta umriti nego Boga s najmanjim grihom igda uvriditi“ (184). Tvrdeći kako je čovjek bez ljubavi Božje *živinče razložito*, Ivanošić se obraća i duhovnim i svjetovnim poglavarima da brinu kako *malovridne* ljude bez svake vjere i zakona privesti k istini Isusa Krista. Poznati su mu i *otrovni izrodi zmaja paklenoga* koji kvare i potiču na bune građane po *varošima*, paure ili kmetove po selima, družinu po kućama, podložnike po kraljevini.¹⁹⁹

Tumačeći dužnost ljubavi prema *iskrnjemu*, tj. svakome čovjeku stvorenom na *kip* Božji, Ivanošić kaže: „Odkuda nije samo krstjanina, bio on katoličkanskoga ili kojega drago krst izpovidajućega zakona i vire čovika, nego Turčina i Čifutina ljubiti kano samoga tebe pod veliku zapovid dužan ostaješ (...)“ (186). Za takvu *bratinsku ljubav* i te kako su važna djela, ali i *stanoviti red ljubavi*. Potonji *red* odnosi se na to da ljubav *iskrnjega* počinje od ljubavi prema samome sebi, zatim prema roditeljima, braći i sestrama, rodbini, dobročiniteljima, prijateljima i dr., s tim da se po vrijednosti i zaslugama odmah nakon roditelja nalaze – oci

¹⁹⁹ K. Georgijević će te Ivanošićeve riječi shvatiti kao ukazivanje na otvorene bundžije protiv društvenog i političkog poretka, što je pak „Karakteristično za predvečerje Velike francuske revolucije! Piše se godina 1788!“ (Georgijević, 1969: 260).

duhovni, naučitelji, branitelji i poglavari. Koliku važnost Ivanošić daje svjetovnim vladarima, stavljajući ih čak ispred najuže krvne veze, vidi se iz sljedećih riječi:

„I budući da okrunjene glave stavljene su od Boga, da kao drugi zemaljski bogovi podložnike svoje danom sebi od njega oblastjom na jedini cilj sriće, mira i sigurnosti za moći laglje Bogu služiti i na svrhu nebeskoga blaženstva, na koju stvoreni jesmo, dospiti, upravljaju. Zato sveto pomazanu glavu kralja svojega podložnik svaki dužan je u potrebi stavljenoga prije pomoći nego vlastitoga oca i mater svoju, jer kralji su oni nas sviju obćinski oci, od kojih srićnoga upravljanja i dobrog ravnanja milijon i milijon ljudi, to jest cilih kraljevina, obćinska srića, mir i dobro visi. Pače, ako je od potrebe, za sriću i napridak kralja život isti položiti i krv proliti dužni smo brez svake dvoumnosti (...)“ (187).

Još jedna skupina suvremenika *malovridnika* zabrinjava i ljuti Ivanošića, a to su *dušotajci* koji tvrde da u čovjeku nema duše. Takvim *budalastim* govorenjem i *otrovnim naukom* čovjeka izjednačuju sa „(...) odbacnim i smrdućim stališem crknutoga psa, krmka, vola i konja i ostalih živina (...)“ (188). Ivanošić je čak osobno bio svjedokom kako *dušotajci* u Čadavici vrlo brzo *smućuju* i *izvrćaju pamet* u *prostoga* čovika i paura. Odvraćajući ih od onoga što pop govori s oltara, ostavili su ih zbunjene, tako da je to Ivanošića najprije rastužilo, a onda mu i zadalo glavobolju dok ih opet nije okrenuo na pravi put.

Nakon govora o *dušotajcima*, Ivanošić se obraća *vojničkom stadu uzoritom*, vitezovima i junacima Krajine, Rimske carevine, Mađarske, Horvatske, Slavonske i Dalmatinske kraljevine te kruni cara rimskoga i kralja mađarskoga – Josipa II. Podsjeća ih na na slavu junaštva predaka te na zakletvu danu kralju da će s krvi svojom *Miseca turskoga svitlost pogasiti*. Nazivajući Turke *neprijateljima Isusovim* i *krvopijama krstjanske krvi*, ohrabruje vojnike neka ne misle da će boreći se protiv Turaka prekršiti zapovijed o ljubavi *iskrnjeg*, jer *red ljubavi* nalaže najprije sebe, odnosno kralja i domovinu braniti. U tom kontekstu zaziva i Božji blagoslov: „On neka blagoslovi oružje, zastave, vojvode, želje i trude vaše – s ričjom, on neka blagoslovi Jozipa, cesara rimskoga i kralja našega“ (191).²⁰⁰

²⁰⁰ O pripremama za rat protiv Turaka (1788–1790.) i časti koja se ukazivala caru Josipu II. svjedoči i *Zapisnik franjevačkoga samostana u Našicama (1739–1787.)* te *Ljetopis franjevačkog samostana u Osijeku (1686–1890.)* u zabilješkama iz 1783. godine; *prvi*: „U mjesecu ožujku su se osječka, brodska i gradiška utvrda počele ojačano obnavljati te utvrđivati topovima, kuglama itd. (...) 1. dana u mjesecu svibnju car i kralj Ugarske Josip II. u pola 10 ujutro prošao je iz Osijeka preko Našica u Požegu, putujući odande u Gradišku i dalje. Njemu su ususret s križem izašli svi redovnici te su ga pri dolasku i na prolasku pozdravili i zvonjavom zvona, stojeći u jednom redu prema dolje od našeg križa“ (2010: 109) i *drugi* („29. IV. Njegovo carsko Veličanstvo je jučer u 4 sata otišlo iz Budima s generalima Colloredom, kućnim kirurgom Branpillom, dvojicom sekretara i dvojicom ađutanata te kuririma, a danas je oko 11 sati sretno ušlo u ovu tvrđu, pregledavši prije ulaska u cijelosti utvrđenje preko

Tek što je demonizirao Turke, *dušotajce*, bundžije, Ivanošić opet govori o ljubavi prema bližnjemu: „Nimca, Ugra, Horvata, Slavonca, Taljanca, Francuza, Grka, Arapina, – s ričjom, svakoga čovika, kojega mu drago on bio naroda, fele i jezika ili on lip ili ružan ili bogat ili siroma, star ili mlad, prijatelj tvoj ili neprijatelj, ljubiti ga moraš kao samoga sebe“ (192). Doista djeluju zbunjujuće Ivanošićeve proturječne poruke o ljubavi, tim više što ni u nastavku ne zazire od obračunavanja s neistomišljenicima.

Ovaj put su na meti kritike oni koji govore protiv Svetog pisma ili ga krivo tumače „(...) u jednu babsku pripovist izkrećuć za izmišljenu samo od ljudi historiju iliti zajedno lažljivo izpisanje nerazumno drže“ (195). Prozivajući one koji Mojsija nazivaju *ugursuzom*, a proroke izdajicama i lažljivcima, Ivanošić poziva na poniznost pred Bogom i *pridubokim otajstvima* Sv. pisma. Naime, čitati Sv. pismo nije kao „(...) na priliku jednoga kraljeviča Marka izmišljenu pripovitku u ruke uzimati i grotnim smijom čateć protrčati“ (196). Da su *otrovni pisci* Voltaire, Rousseau i mnogi drugi *znaničavi kniževnici* znali za veličinu Božje riječi i istine u Sv. pismu, tada ne bi protiv njega *izoštrili svoje čemerno pero*.

Završne riječi i poruke iznova pozivaju na *bratinsku ljubav*, značaj dobrih djela i opasnost od *licumiraca*. Ivanošić se osvrće i na poetiku svoje *knjižice*, koju, kako kaže, nije „(...) uresom odabranih riči navezao i nakitio, nego sam bolje priprostim k razumu priprostoga također čovika s primirenim govorenjem nju brižno sastavio“ (201). Kada razmišlja o budućim čitateljima svoje *knjižice*, želja mu je također u skladu s *bratinskom ljubavi*, čiji su obrisi u znaku ideje ilirizma: „Pohoditi će ona morebiti s vrimenom, što jako želim, i banatske široke, rodne i glasovite ravnine, gdi iliričkoga plemena našega cvitak uzoriti danas još cvate i plodi se. Pohodiće ona onde i poljubljenu u Jesusu grčkoga neujedinitoga zakona braću našu redovnike poštene (...) također duhovnike grčkoga zakona (...)“ (201).

O svakodnevicu u Ivanošićevu prijevodu dijelova Svetoga pisma može se govoriti samo u odnosu na tekst predgovora. U predgovoru autor tumači važnost ljubavi prema Bogu i bližnjemu, pri čemu naglašava važnost ljubavi prema nadređenima, bilo da su posrijedi duhovne osobe ili pak svjetovni vladari. Naročitu hvalu i lojalnost odaje vojničkome staležu i kralju, a na meti kritika i žestokih osuda nalaze se Turci i *dušotajci*, tj. ateisti.

Drave. Popodne je pješice car pregledao cijelu utvrdu po bedemima. (...) 03. VIII. Primili smo naredbu o gubitku samostana te 14. ovog mjeseca oci, koji kane ovdje ostati treba da prijeđu u rezidenciju (isusovačku), dok se svi ostali trebaju smjestiti drugdje. Sam će se samostan preinačiti za vojsku“ (1993:101, 103).

II. 5. Molitvenik

Antun Kanižlić

Primogući i srdce nadvladajući uzroci (1760.)

Molitvenik u kršćanskoteološkoj literaturi uglavnom je određen kao „zbirka molitvenih tekstova za privatnu i liturgijsku uporabu“ (*Opći religijski leksikon*, 2002: 598). Uključivanjem književnopovijesnog i književnoestetskog stajališta Zlata Šundalić predlaže sljedeće određenje: „Molitvenik je zbirka molitava, tekstova, pjesama, čija struktura može imati karakter promjenjivosti ili ustaljenosti, a namijenjenih privatnoj pobožnosti ili javnoj službi Božjoj, bilo pojedinca bilo zajednice vjernika“ (Šundalić, 2003: 18). U literaturi se također nailazi na različite tipologije molitvenika, ovisno o tome što se uzima kao polazišni kriterij. Uzima li se opseg knjige, tj. broj stranica kao kriterij, tada je riječ o najjednostavnijoj tipologiji, prema kojoj se razlikuju veliki molitvenici (preko 600 stranica), srednji molitvenici (400-500 stranica) i mali molitvenici (do 200 stranica). Prema drugom kriteriju, a to je čitatelj, molitvenici se dijele na one pisane za puk, bratovštinu, svećenike i puk, misije, žene, hodočasnike i bolesne. Treći je kriterij povijesni razvoj: molitvenik koji čitatelju nudi liturgijske tekstove, zbog čega govorimo o pučkim misalima, pučkim brevijarima i pučkim ritualima (15. stoljeće); molitvenik s izborom tekstova (florilegij) za privatnu pobožnost (16. stoljeće) te dijecezanski (biskupijski) molitvenik – spoj dvaju prethodnih tipova (18. stoljeće). Ako se kao polazišni kriterij uzima društveni status samog pisca, onda postoje molitvenici čiji su autori redovnici (isusovci, franjevci ili kapucini), svjetovni svećenici ili svjetovnjaci (prema Šundalić, 2003: 14).

Osim navedenih tipologija Z. Šundalić predlaže još jednu tipologiju do koje je došla iščitavanjem dopreporodne molitveničke građe i uvažavanjem *oblika* i *sadržaja* kao polazišnih kriterija. Prema toj tipologiji postoje dvije temeljne skupine molitvenika:

1) Molitvenici o čijem sadržaju odlučuju u prvom redu sami autori – razlikuje se *čisti molitvenički tip* koji sadrži uglavnom molitve za privatnu pobožnost te *mješoviti molitvenički tip* u kojemu su privatnim oblicima molitve pridodana poglavlja s kršćanskim naukom, pjesmama, pričama i sl. U *mješovite molitveničke tipove* još pripadaju: *molitveničko-katekizamski* (prevladavajućem molitveničkom dijelu dodan je kršćanski nauk), *pjesmaričko-molitvenički* (prevladavajućem pjesmaričkom dijelu dodan je i molitvenik), *molitveničko-oratorski tip* (određeni molitvenički dijelovi služe istovremeno i kao predlošci za propovijedi) i *molitveničko-abecevski tip* (molitveničku građu započinje ili zaključuje abecevica).

2) Molitvenici čije sadržaje nalaže nešto izvan samoga pisca, npr. određena liturgijska knjiga, lik nekog sveca ili svetice, određeni obred, a njihova tipologija ne ovisi toliko o autorskom stavu pisca, nego o nekim nadsubjektivnim elementima. Prema tome razlikuje se *molitveničko-brevijarski tip* (izbor molitava, čitanja, himana, psalama i sl. najvećim dijelom nameće brevijar), *molitveničko-hagiografski tip* (sadržajno-kompozicijski izgled molitvenika određen je likom nekog sveca ili svetice, što znači da oni nalažu izbor molitava, pjesama, litanija i sl.) i *molitveničko-pasijski* (molitveničkom je dijelu dodano i poglavlje s križnim putom) (Šundalić, 2003: 15–17).

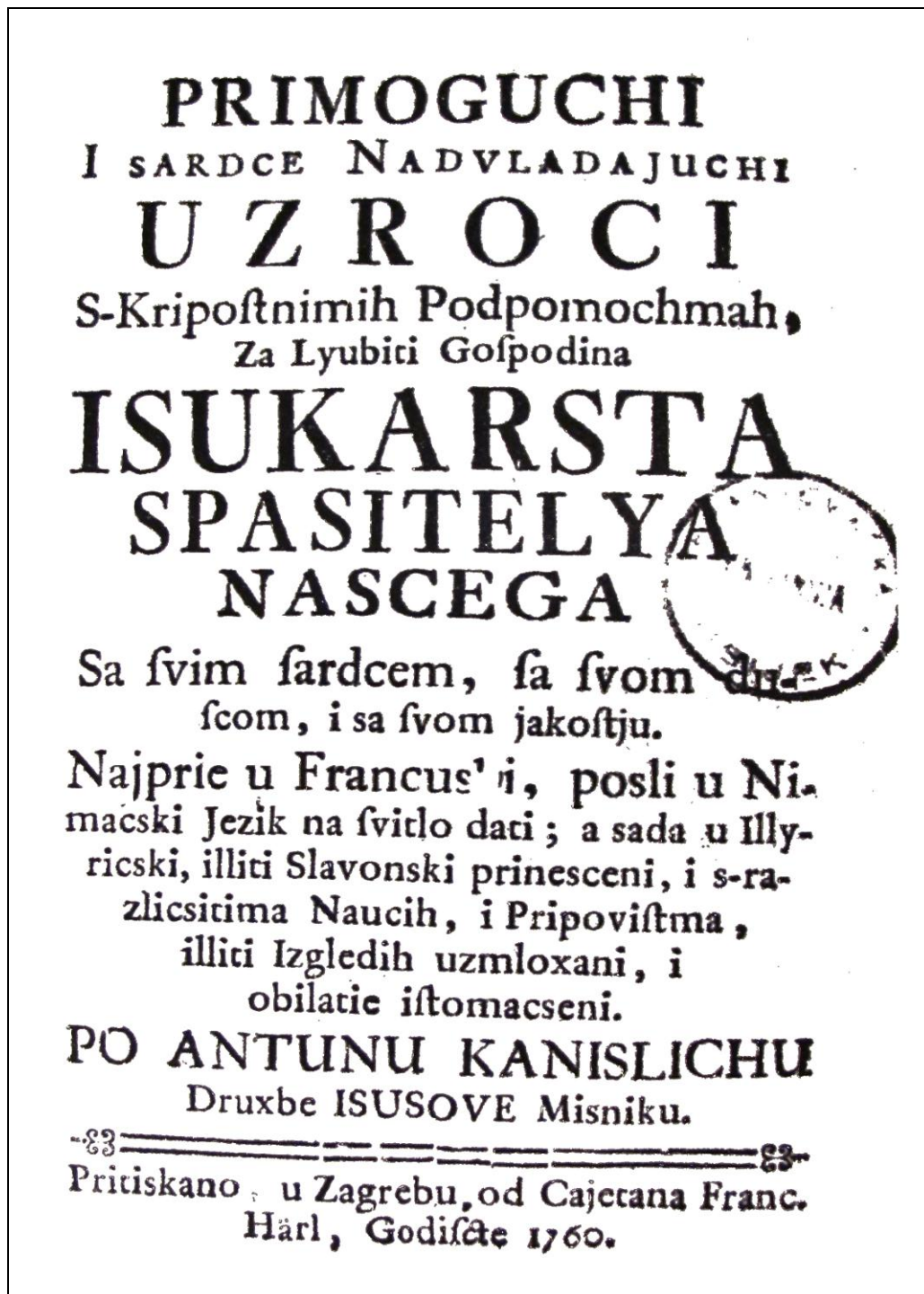
Budući da je molitvenik izrazito hibridna književna vrsta, Šundalić ukazuje i na nemogućnost povlačenja strogih granica unutar dviju temeljnih skupina molitvenika.

Iako se isusovac Antun Kanižlić u hrvatskoj književnopovijesnoj literaturi uglavnom navodi kao autor spjeva *Sveta Rožalija, panormitanska divica* (1780.) i polemičkog spisa filozofsko-teološkog sadržaja *Kamen pravi smutnje velike* (1780.), Franjo Fancev još davno je napomenuo: „Iako su ovo Kanižličeva najznatnija djela, slika njegova biće onda završena, kad se u detalje prouče sva njegova djela ne mimoilazeći ni molitvenika njegovih“ (Fancev, 1922: 378). Cjelovit opis Kanižličevih molitvenika načinila je Z. Šundalić u knjizi *Studenac nebeski: molitvenici u hrvatskoj književnosti od 16. do kraja 18. stoljeća (s posebnim osvrtom na Antuna Kanižlića)* (2003.), a ovdje je predmetom analize Kanižličev molitvenik *Primogući i srdce nadvladajući uzroci* (Zagreb, 1760.), odnosno punog naslova:

PRIMOĞUCHI | I SARDCE NADVLADAJUCHI | UZROCI | S-Kripostnimih Podpomochmah, | Za Lyubiti Gospodina | ISUKARSTA | SPASITELYA | NASCEGA | Sa fvim fardcem, fa fvom du- | fcom, i sa fvom jakostju. | Najprie u Francuski, posli u Ni- | macski Jezik na fvitlo dati; a sada u Illy- | ricski, illiti Slavonski prinesceni, i s-ra- | zlicsitima Naucih, i Pripovistma, | illiti Izgledih uzmlaxani, i | obilatje iftomacseni. | PO ANTUNU KANISLICHU | Druxbe ISUSOVE Misniku. | Pritiskano u Zagrebu od Cajetana Franc. | Härl, Godifčte 1760.²⁰¹

(PRIMOĞUĆI | I SRDCE NADVLADAJUĆI | UZROCI | s kripostnimih podpomoćmah | za ljubiti Gospodina | ISUKRSTA | SPASITELJA | NAŠEGA | sa svim srdcem, sa svom du- | šom i sa svom jakostju. | Najprije u francuski, posli u ni- | mački jezik na svitlo dati, a sada u ili- | rički iliti slavonski prinešeni i s ra- | zličitima naucih i pripovistima | iliti izgledih uzmložani i | obilatije istomaćeni. | PO ANTUNU KANIŽLIĆU | Družbe ISUSOVE misniku. | Pritiskano u Zagrebu od Cajetana Franc. | Härl, godište 1760.)

²⁰¹ Opseg knjige je: /XVI/ + 270 + /2/ u m8°, a puni naslov donosi se prema pretisku navedenog molitvenika s usporednom transkripcijom koji su pripremili studenti izbornog kolegija „Molitvenici“ (šk.g. 2008./09.) na Odsjeku za hrvatski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta u Osijeku, pregledala i dio predgovora napisala Zlata Šundalić, Osijek, 2010.

Slika 19. Naslovna stranica molitvenika *Primogući i srdce nadvladajući uzroci* (1760.)

Osnovnu strukturu molitvenika čine: posveta *PRIKAZANJE Gospodinu ISUKRSTU priljubeznivu Spasitelju našem*. (III–V, nepag. str.), *PRIDGOVOR. Bogoljubni štioče!* (VI–XVI, nepag. str.), *DIO PRVI. Osam primogući uzrokah koji nas imaju prignuti na ljubav Gospodina Isukrsta*. (str. 1–155.), *DIO DRUGI. Osam primogući podpomocih za dobiti ljubav prama Isukrstu Gospodinu našem*. (str. 156–246.), *ZAGLAVA* illiti *DOVRŠENJE. Od*

pravih zlamenjah. Ljubimo li mi Gospodina Isukrsta? (str. 246–265.) i *SRDČANE ŽELJE I UZDISANJA za ljubav Gospodina Isukrsta.* (str. 266–270.).

Informacije koje se u odnosu na molitvenik mogu pronaći u povijestima hrvatske književnosti kao što su npr. Vodnikova (1913.), Kombolova (²1961.), Georgijevećeva (1969.) i Bogišićeva (1974.) tek su bibliografskog karaktera: naslov, mjesto i godina izdanja, dok se više podataka koji se tiču strukture i sadržaja molitvenika nalazi kod F. Fanceva (1922.) i Z. Šundalić (2003.)²⁰².

Fancev spominje Kanižlićeve molitvenike u kontekstu *isusovaca i slavonske knjige 18. stoljeća*, ističući pionirsku ulogu isusovačkih misionara Juraja Muliha (1694–1754.) i Josipa Milunovića (1709–1759.) u prosvjetnom i religioznom odgoju Slavonaca. Pritom se posebno osvrće na Milunovićev molitvenik *Šest nedilja na poštenje sv. Alojžije Gonzage* (Zagreb, 1759.), čiji je *Pridgovor* „(...) vanredan kulturnohistorijski dokumenat, koji nam i bez uticaja 'francuskih i njemačkih prosvjetitelja' a samom slavonskom sredinom, objašnjava misterij Reljkovićeve 'Satira' i onda, kad sam Reljković stavlja postanje svoga 'Satira' u doba bavljenja u Njemačkoj (isp. predgovor 2. izdanju 'Satira' od g. 1779.), zato i Milunoviću kao Reljkovićevu preteči pripada mjesto i u slavonskoj književnosti XVIII. stoljeća kao i u kulturnoj historiji Slavonije uopće“ (Fancev, 1922: 455–456). Premda će se Fancev zadržati na analizi Milunovićeve *pridgovora*, neće mu promaći ni predgovor Kanižlićevu molitveniku *Primogući i srdce nadvladajući uzroci*, u kojem će uočiti autorov *slovinsko-ilirički nacionalizam*. Budući da je riječ o molitveniku za koji se veže i Kanižlićeva izrazito estetička svijest, vidljiva naročito u grafičkom oblikovanju *Pripovijesti o mladiću Urbanu*, diskurz o svakodnevnici moći će se ostvariti tek u predgovoru molitvenika.

Pridgovor. Bogoljubni štioče. Od /VI./ do /XVI./ stranice molitvenika Kanižlić se obraća čitatelju tako što progovara o više pitanja koja se tiču sljedećega:

– potrebe i motivacije nastanaka djela – autor objašnjava i odgovara onima koji bi mogli pomisliti kako je pisanje molitvenika i drugih knjiga nabožnog sadržaja uzaludan i nepotreban posao: „Ljubav se [Bog – op. I. P.] ne ljubi! Ljubav se ne ljubi! *Takav je svit sada!*“ (VII, nepag. str.) – dakle, žali se na malo *ljubioca pravih*, čemu uzrok vidi u ljudskoj

²⁰² Z. Šundalić posebnu pozornost svraća na prisutnost artistske svijesti autora u tom molitveniku. Naime, iako je djelo pučke provenijencije, Kanižlić u njega uključuje vizualnu poeziju (*carmina figurata*), kako bi čitatelju što zornije prenio poruku.

usmjerenosti prema zemaljskom, ispraznom i prolaznom. Takvo stanje *ljubavi* ponukalo je Kanižlića da udovolji ignacijevskoj opomeni: „Idite i vas svit užežite! *Užežite ognjem ljubavi Božje*“ (VIII, nepag. str.).

– predložka na temelju kojega je nastala njegova *od ljubavi knjižica* – dok se na naslovnici spominje i francuski izvornik, ovdje se navodi samo da je riječ o prijevodu s njemačkoga u ilirički jezik, međutim ne i o doslovnom prijevodu, što potvrđuju sljedeće riječi: „*Istina je, da ako bi tko i nimačku i ovu illiričku proštio, mogao bi reći da su sebi većma neprilične negoli prilične, ali mi zato nitko neće zamiriti zašto sam nikoja ostavio razum mlogih nadvisujuća, na misto kojih mlogo sam druga nadodao, navlastito duhovne pripovisti iliti izglede bogoljubnih dušah znajući da su takve pripovisti, kako ostalim narodom, tako i našem vele drage štiti i čuti, imajući kripost, ne samo volju našu na naslidbu maknuti, nego i prignuti*“ (VIII, nepag. str.).

– kompozicije djela, koja je dvodijelna

– načina prevođenja s obzirom na adresata/čitatelja kojemu je knjiga namijenjena: „*Najprvo da beside latinske S. pisma i otacah svetih iliti mudrogovorke nisu rič po rič istomačene nego obilatije, da ovako načinom razboritim i obilatijim nauk njihov lasnije i neumitni razumiti i primiti mogu. Radi toga istoga uzroka nisam nastojao da govorenje ričma odabranim nakitim i nagizdam, nego da me i priprost razumije, i zato za utemeljiti većma u srdcu štioca spasonosni nauk i probuditi ljubav, jednu stvar s mlogima različitim ričma izgovaram i tomačim*“ (IX, nepag. str.; podcrt. I. P.),

– pravopisa (*skladnospisja*) i grafije (*slovosložja*), koji su usklađeni s pisanjem u abececicama iz požeškoga kraja, jer još nema službenoga iliričkoga pravopisa ni grafije

– leksika knjige koji je utemeljen na iliričkom jezičnom blagu, koje se može činiti novim i izmišljenim: „*Činiti će se komu da su ovde nikoje riči nove i izmišljene, ali nove nisu, premda običajne svima nisu; nahodebo se u različitim knjigah iliriskih i razlog isti kaže da se bolje i lipše jedne i jedne stvari drugimi ričma izgovoriti ne mogu*“ (X, nepag. str.). Time Kanižlić daje praktičan primjer kako pisati, a i ukazuje na jezično nasilje turskoga jezika nad iliričkim, zbog kojega su i nakon progona Turaka ostale mnoge turske riječi u *slovníku* iliričkom, kao npr. *penđer*, *tefter*, *čaršija*, *ćuprija* i dr.

– naziva jezika iliričkoga, koji mnogi podrugljivo nazivaju *racki*, čemu se autor žestoko protivi: „*Prišiše nam po rugu vlašku ovu peraču, kojom valjalo bi takva usta otrti da se po koji način oprati mogadijahu sa svim Dunavom, po komu se dovezoše idući s trbuhom za našim kruhom*“ (XI, nepag. str.). Naziv *Raci/Raši/Rašani* odnosi se, prema Kanižličevu tumačenju, na Srbe iz države *Rašije* koja se nalazi podno Beograda, a koji su protjerani od Turaka naselili Slavoniju, naročito Srijem: „*(...) i ta pridavak Racah ostade im. Ne donesoše oni u svojih oprtačah slavonski slavni jezik, nego ga ovde najdoše budući da su i pod vladanjem čalme, ne samo krstjani u Slavoniji slavonski govorili, nego i ista turska čeljad od koje ostade oni nesrićni običaj psovati i pogrdavat nepošteno oca, majku, viru, dušu, grob, dasku, jezik naš da tako rečem turčeći. Nejmaju dakle uzroka da bi nas Race i jezik naš racki mogli zvati*“ (XI–XII, nepag. str.).²⁰³ Iz ovoga je citata vidljivo i kako se uz ostavštinu Turaka u Slavoniji veže ružan običaj psovanja.

Osvrće se Kanižlić i na naziv *Švaba*, kojim se nazivaju Nijemci koji su kao i Raci naselili Slavoniju: „*(...) ne mogu Slavonci svakoga Nimca, na priliku Avstrijanca, Štajerca Švabom, niti jezik nimački jezikom švapskim nazvati*“ (XII, nepag. str.).

– zablude *poluviraca* ili *krivoviraca* (pravoslavni Vlaha) koji sebe nazivaju *starovircima*, a katolike Slavonce nazivaju *Šokcima* i njihovu vjeru *šokačkom*. Koliku su odbojnost *poluvirci* imali prema *Šokcima* govori i izjava koja se često mogla čuti iz njihovih usta: „*(...) volim se poturčiti, nego pošokčiti, to jest viru katoličansku rimsku primiti*“ (XIII, nepag. str.). U nastavku se Kanižlić bavi i etimologijom naziva *Šokac*: „*Jedni vele da kada Slavonci nikomu milost od Matije kralja mađarskoga zaprosiše, on im mađarski ukratko odgovori: Šok az. Kano da bi rekao: Mlogo je ovo, to jest: mlogo prosite, i od onoga vrimena ovo im ime ostade, kanoti mlogo prosećih, odkuda slidi da ovi pridavak nije na pogrdu*“ (XIII, nepag. str.).

– naziva svoje zemlje i njezinih stanovnika: „*Naša zemlja zove se Ilirička, Ilirijanska, nazvana takoder Dalmacijom u staro vrime od Rimljana koji najprije pravu Dalmaciju, posli pako hrvatske i slovinske države osvojivši svu ovu zemlju imenom Dalmacije nazvaše, premda*

²⁰³ Stanko Andrić piše kako su se nakon rata protiv Turaka 1737-1739. god. južna Ugarska i Slavonija našle pune tzv. *rackih Freichora*, tj. srpskih dobrovoljačkih četa (ime Raci za Srbe dolazi od mađ. *Rác*, koje potječe od srednjovjekovnog latinskog imena *Rasciani* 'Rašani'). U spomenutom ratu habsburška je strana 1739. bila poražena te je ostala bez ranije osvojenog Beograda i ostalih područja na Balkanu. Zbog toga su Srbi koji su se borili njoj u prilog morali prebjeći na habsburško tlo (Andrić, 2011: 39). Ivan Fuček pak ukazuje na naziv koji se može naći kod Jurja Muliha, a riječ je o kajkavskom izrazu *Rastanci* (= RAZTANCZI) kojim redovito naziva pravoslavce, pišući iz poštovanja velikim slovima. Međutim, nasuprot nazivu *Raci*, naziv *Rastanci* u Mulihovala je doba označavao poštovanje, nipošto ironiju ili pogrdu. *Rastanci* znači isto što i *odijeljeni* (Fuček, 1994: 388).

Dalmacija bijaše dio ilirijanske zemlje. Zove se takoder zemlja naša Slavonija, Slovina i naš jezik ilirički, slovinski, slavonski, a čeljade muško Ilirijanac, Slovinac, Slavonac; žensko pako Slovinka, Slovinkinja, Slavonka imenom od slave uzetim, jerbo stari naši, ili Slavonci ili Ilirijanci nazvani, u prva vrmena slavom junačstva druge narode nadvrgoše i nadjačiše“ (XIV, nepag. str.) i

– priče o slavnoj pobjedi *Rekatina* (Požežana) (od *Rekation* > Požega) nad Rimljanima, uz što se veže i etimologija današnjeg etnika i toponima: „*U to doba od sviju strana oganj planu, a Rekatinci iz grada strilami prosuše i udariše. Opazivši Rimljani da su vatrom obastrti i videći prid sobom od strilah, a za sobom od vatre smrt očitu, smetoše se ne znajući kud li, kamo li bi okrenuli? Pogibe ih nekoliko, a nekoliko ih kroz oganj skačući izmače i od smrti uteče. Mogla se je Rekatina još u ono doba Požegom nazvati“ (XIV–XV, nepag. str.). Na priču o slavnim Rekatincima nadovezuje se slavljenje svih Slavonaca, čije ime svjedoči o brojnim vrlinama tog naroda: „*Niti je sama ljuta sablja i virna puška, to jest slavadobitno junačstvo uzrok ovoga slavnoga imena, nego i druge kriposti, kako svidochi Ivan Jordan, koji od Slavonacah ovako piše: Ovo ime od slave narod ovi je posvojio da se takvoga ukaže na vojski proti neprijateljom, u pogodbah prama prijateljom, u životu među sobom: koje kriposti od pisaoeah istinitih narodu ovomu date, štiju se. Tako Jordan“ (XV, nepag. str.).**

Predgovor molitvenika mjesto je gdje se ostvaruje Kanižlićev diskurz o svakodnevicu, i to kroz autorovo jasno očitovanje stava o: vjerskom životu Slavonaca, jezičnim (pravopisnim i leksičkim) pitanjima, zabudama *poluviraca* (pravoslavni), etimologijskom značenju naziva iliričke zemlje i njezinih stanovnika, a osobito o slavnom imenu Slavonije i vrlinama Slavonaca.

II. 6. Prijevod iz crkvenih otaca

Josip Antun Vlašić

Contemptus mundi (1785.)

Najpoznatije djelo pape Inocenta III. *De miseria humanae conditionis* (*De contemptu mundi sive de miseria humanae conditionis*) (nastalo oko 1196.) na ilirički jezik 1785. godine prevodi Josip Antun Vlašić, ime koje ostaje gotovo sasvim nepoznato u hrvatskoj književnoj povijesti 20. stoljeća. Malo što se može doznati o njemu, baš kao što Forko piše u svojim *Crticama*: „O njegovu životu ne mogoh doznati ništa. Znade se samo to, da je bio župnikom u Kamenici u Sriemu i arhidjonom sriemske biskupije“ (Forko, 1886: 12). Takve podatke donose i Kukuljević (1860: 176), Šafařík (1865: 80) i Ljubić (1869: 484). Matić ipak navodi još i to da je Vlašić od 1748. do 1750. godine bio kapelan u sjemeništu sv. Josipa u Zagrebu, da je slušao teologiju u zagrebačkoj akademiji te da je 1750. branio „positiones ex universa theologia“ (Matić, 1945: 168–169). Kad je riječ o njegovu prijevodu Inocentova djela, Kukuljević će u *pazki* objasniti trodijelnu kompoziciju te istaknuti „Knjiga je sva pisana u rimah jako lahkim tekućim slogom, na način Došena“ (1860: 176). Na sličnost s Došenom pozvat će se i Ljubić (1869: 484). Forko pak u cijelosti donosi Vlašićev predgovor, ukazuje na njegovu važnost s obzirom na jezičnu i pravopisnu problematiku, piše o trodijelnoj kompoziciji te svaki dio/*promišljavanje* predstavlja s jednim tekstom (hrvatskim stihovanim prijevodom i latinskim prozним izvornikom) i zaključuje: „Ovo je djelo moralno-poučna sadržaja, koje u prvoj česti razmatra čovjeka u obće od poroda njegova, u drugoj govori o njem i o njegovu griješnu životu, a u trećoj o strahoti, koja se dogodi čovjeku na smrti. Pisano je tako jasno, da je razumljivo svakomu, koji zna čitati. Piscu je bila svrha, da čovjek, čitajući to djelo, spozna samoga sebe, da se kani grieha i opaka života i da vidi, što ga čeka, ako ne živi čestito i valjano. Tendencija piščeva svake je hvale vriedna, a da se je djelo dosta čitalo, o tom ne ima dvojbe“ (Forko, 1886: 17). Osim moralno-didaktičkog sadržaja, za temu ovoga rada vrlo je indikativna Matićeva tvrdnja: „Vlašićeva prerada redovno je obširnija od latinskoga teksta, a ima u njoj proširenjâ zanimljivih radi veze s realnim životom“ (1945: 53). Da bi se ta tvrdnja provjerila, potrebno je poznavati doslovan sadržaj latinskoga izvornika kako bi se mogla prepoznati Vlašićeva proširenja i odmaci od njega, a time i veza tih proširenja sa svakodnevicom. Budući da osim Vlašićeve prerade ne postoji nikakav drugi prijevod Inocentova djela na hrvatski jezik, takva usporedba i provjera Matićeve tvrdnje u slučaju ovoga rada nije ostvariva na način kako je to učinjeno s ostatkom korpusa. Djela na

latinskom jeziku nisu predviđena kao predmet analize, što je u uvodnom dijelu rada i najavljeno riječima kako će korpus ovoga rada obuhvaćati raznorodne tekstove slavenske književne kulture 18. stoljeća pisane hrvatskim jezikom ili prevedenim na hrvatski jezik. Međutim, kako bi se ipak djelomično dobio uvid u značaj ovoga prijevoda/prerade, donosi se nekoliko primjera iz prerade u suodnosu s izvornikom, uz prethodno upoznavanje s likom i djelom njegova tvorca, tj. pape Inocenta III.

Papa Inocent III. (Anagni, 1160. – Perugia, 16. VII. 1216.), pravim imenom Giovanni Lotario Segni, bio je rimski plemić koji je 1198. godine, kada je izabran za papu, imao tek trideset sedam godina. Bio je izuzetno inteligentna i samouvjerena osoba, studirao je teologiju u Parizu i (vjerojatno) pravo u Bologni te je bio jedan od papa pravnik koji su se uzdigli u vrijeme kad je crkveno pravo postalo središtem papinskog sustava (Duffy, 1998: 110). Razdoblje njegova ponifikata (1198–1216.) u crkvenoj je historiografiji gotovo jednoznačno određeno kao „Papinstvo na vrhuncu svoje moći (1198-1216.)“ (Wolter, 1993: 157–219) ili „Vrhunac papinske vlasti“ (Duffy, 1998: 105–115), a obilježeno je nizom crkvenih reformi. Inocent III. nastojao je do stvarnog i teorijskog rješenja dovesti: odnos između papinstva i carske vlasti, zahtjev za siromaštvom Crkve te odnos između crkvenog prava i kršćanske religioznosti ispunjene karizmom ljubavi (Wolter, 1993: 159). Međutim, osnovna ideja Inocentova pontifikata bila je praktična, pastoralna reforma. U svojim pisanim djelima izražava brigu za moral i disciplinu u svjetovnom i redovničkom kleru koje je ugrožavala lakomost za novcem, luksuz, kršenje celibata, zanemarivanje bogoslužja i dr., dok je u laičkom svijetu bio zaštitnik nerazrješivosti ženidbe te se energično borio protiv hereze. Sve te teme naći će se na Četvrtom lateranskom koncilu (11. – 30. studenoga 1215.) koji je sazvaio upravo Inocent III. Među najzapaženije odredbe koncila idu: utemeljenje pravovjernog učenja i odbacivanje hereze, uređenje dužnosti episkopata (sinode, vizitacije, propovijed i učenje katekizma na narodnom jeziku...), dužnost kršćanina da se jedanput godišnje ispovjedi i pričesti, obveza duhovne brige za bolesnike, regulacija zapreke srodstva u bračnom pravu te zabrana tajnih brakova, zabrana zloupotrebe relikvija i dekreti protiv simonije.

Ipak, „pravovjerje bijaše jedna od Inocentovih najvećih preokupacija. Bijaše to doba spontanih i često zabrinjavajućih pokreta vjerskog oduševljenja. Bogatstvo i svjetovnjaštvo mnogih visokih svećenika te ukopavanje Crkve u same temelje europskih vladajućih krugova izazvali su valove odvratnosti među pobožnima, koji su često zapadali u krivovjerje“ (Duffy, 1998: 112). Usmjerivši se na iskorjenjivanje hereze, osobito među katarima u Španjolskoj i južnoj Francuskoj, papa se okrenuo pomoći prosjačkih redova dominikanca i franjevac, koje je zatim i potvrdio.

Književni rad Inocenta III. bio je asketsko-moralne i dogmatske tematike, a najpoznatije i do 16. stoljeća mnogo čitano bilo je djelo *De miseria humanae conditionis (De contemptu mundi sive de miseria humanae conditionis)*, „koje oslikava čovjeka pod sjenom grijeha; nacrt o čovjekovu dostojanstvu u svjetlu milosti, koji bi djelo nadopunio i zaokružio, nije više izveden“ (Wolter, 1993: 161–162).

Uzmu li se u obzir crkvene i društvene prilike diljem Europe 17. i 18. stoljeća, dakle nakon Tridentskog koncila koji je sazvan zbog potrebitosti Katoličke crkve za sustavnim reformama i radi suprotstavljanja protestantizmu i pučkom praznovjerju, onda je aktualizacija djela Inocenta III. u slavonskoj književnosti 18. stoljeća i te kako razumljiva. Njegovo pastoralno i reformatorsko djelovanje bilo je zasigurno uzor tadašnjim duhovnim radnicima, a pouke za ispravan kršćanski život najbolji putokaz za spas duše.

J. A. Vlašić svojoj preradi daje sljedeći naslov:

INNOCENTII TERTII | PONTIFICIS MAXIMI | CONTEMPTUS MUNDI | IN | CARMEN
ILLYRICUM | VERSUS | A | JOSEPHO ANTONIO VLASSICS | PAROCHO
KAMENICENSI | ET | ARCHI – DIACONO | DIOECESIS SYRMIENSIS. | ESZEKINI |
TYPIS JOANNIS MARTINI DIWALT | MDCCLXXXV.²⁰⁴

²⁰⁴ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 8° – 128. Opseg prijave iz crkvenih otaca je /XVI/ + 582 + /2/ stranica u 8°.

INNOCENTII TERTII
PONTIFICIS MAXIMI
CONTEMPTUS
MUNDI

IN
CARMEN ILLYRICUM

VERSUS

A

JOSEPHO ANTONIO VLASSICS

PAROCHO KAMENICENSI

laude ET *dignissimo*

ARCHI-DIACONO

DIOECESIS SYRMIENSIS.

of uenit

ESZEKINI

TYPIS JOANNIS MARTINI DIWALT

MDCCLXXXV.

1785

Slika 20. *Contemptus mundi* (1785.) – naslovna stranica Vlašićeva prijevoda iz crkvenih otaca

Kao što je već spomenuto, djelo je sastavljeno iz tri dijela, odnosno *promišljavanja*; PROMIŠLJAVANJE PRVO (str. 1–182.); PROMIŠLJAVANJE DRUGO (str. 183–455.) i PROMIŠLJAVANJE TREĆE (str. 456–582.). Prvi dio sadrži 29 paragrafa (§) kroz koje se progovara o nevolji i siromaštvu čovjeka, poslovima, brigama, oženjenim i neoženjenim, raznim strahota itd.; drugi dio ima 41 paragraf čije su teme: lakomost, škrtost, nepravedni

darovi, proždrljivost, pijanstvo, nečistoća, oholost itd. i treći dio s 19 paragrafa osvrće se na strašne muke prilikom smrti i u paklu.

Zapažanja o sličnosti s Došenovim stilom koji karakterizira: *barokni naturalizam* (Peić, 1981: 57–59), plastičnost detalja, vrlo česta uporaba riječi „smrad“ i „mrcina“ koje su imale funkciju dočaravanja odvratnosti, karikaturalnost, oštrina, bijes, naturalističke slike, antiteza i dr. (Bogišić, 1981: 15–29) sasvim su opravdana i točna. To će se moći vidjeti i na primjerima stihova iz Vlašičeve prerade koji se donose u nastavku.

U kratkom predgovoru naslovljenom *Štioče ljubeznivi* autor donosi tek primjere i objašnjenja jezičnih, odnosno pravopisnih i pravogovornih rješenja u svojoj knjizi, bez ikakvih naznaka o tome kako je djelo nastalo i kome je upućeno.

Bez pretenzija da se sustavno usporede Vlašičev prijevod/prerada i Inocentov izvornik u sljedećem se usporednom prikazu želi ukazati samo na najočitije primjere koji pokazuju kako oni ne korespondiraju. Stihovi prijevoda/prerade i proza izvornika donose se usporedno s ciljem da se uoče Vlašičeva proširenja, kao i njihova stilska obilježenost:

**Confirmatio veritatis supra de- §. 16.
dučte.**

Miseria continentis & conjugati.

Si potest ignis non urere, potest caro non
concupiscere, quia quantumcunque pu-
nietur, nunquam tamen Jebuseus ille potest
expelli.

Cocupi-
scentia
carnis
Pontifex
Horatius
Epist. 10.

(nema u izvorniku)

Naturam expellas surca, tamen usque

**Pisanje šesnajsto: od nevolja lju-
di ženitih i neoženitih. § 16.**

Možel' vatra kad ne žeći?

Tko smi od nas ovo reći?

Vrila vatra da ne pali?

Il' da palit kada fali?

Takova se ne nahodi,

Koja palež ne porodi,

Nit se najde takvo tilo,

Ko bi mirno uvik bilo,

Brez nagnuća i želenja,

Brez napasti i palenja,

Prija možeš mrtav biti,

Nego tilo ukrotiti,

Peci, pali, tvoje tilo,

Ne ostavi svoje dilo,

Jerbo ima u naravi,

recurrat.

(nema u izvorniku)

Non omnes capiunt verbum istud:
sed quibus datum est, qui potest capere
capiat, id est, qui potest a se ipso Dei
gratia adjuto impetrare, ut velit capere,
capiat, tentet (...) (93-94)

...

Instruit Apostolus conjugatos:

Nolite fraudare invicem, nisi forte ex con-
sensu ad tempus, ut vacetis orationi, & i-
terum revertimini in id ipsum, ne tentet
vos Satanas, propter incontinentiam
vestram. Et ad non conjugatos, seu solutos
ait: Melius est enim nubere, quam uri.
Accedit Pontifex, & ait: Pugnat ergo
contra con- tinentiam hanc angelus Satane,
qui carnaliter stimulat, & colaphizat.
Ignem nature flatu suggestionis succen-
dit, materiam opponit, facultatem tribuit,
& opportunitatem ministrat. Pugnat etiam
& specie, que subito facile concupiscitur.

(nema u izvorniku)

Math. 19.
v. 11.

I. Corinth
7. v. 5.

v. 9.
Pontifex.

2. Corinth
12. v. 7.

Suggestio
diaboli.

Koren koga ne zadavi,
Narav na što jest nagnuta,
Ti ju višaj trista puta,
Il'ju peći, sici, pali,
U zlo tebe ona svali,
Ova kako stvar pak biva,
To se mučno razumiva,
Svi rič ovu ne dokuče,
Prem se taru i sve muče,
Veće kojim sam Bog dade,
Milost imat, iznenade,
Ovi mogu razumiti,
I rič Božju izpuniti, (...) (77-78)

...

Ovo pako, slobodnima
Sveti Paval kaže svima,
Jest se bolje oženiti,
Nego vatrom žežen biti,
Prama ovom uzdržanju,
Ili tila zažvalenju,
Sotona se vazda rve,
Da svetosti slomi prve,
Pali vatru, plamen diže,
Svud nečiste penje mriže,
I priliku zlu donosi,
Svakog' radi da podkosi,
On pomaže zlo činiti,
Dobra dila razoriti,
Stvar rugotnu pridpostavlja,
Ljubav srdcu smradnu javlja,
Oči slipi, zasinjuje,
Dok čovika i otruje,
Takov izgled i priliku,

Exemplo sit David: qui cum post meridiem ambularet in solario Domus regie, videns ex adverso Bethsabee se lavantem, misit, & tulit eam, & dormivit cum ea, erat enim mulier pulchra valde. (...) (94-95)

2. Reg.
11. v. 25.

...

Quoniam omnis, qui dimiserit uxorem suam, excepta fornicationis causa, facit eam mechari, & qui dimissam duxerit adulterat.

Math. 5.
v. 32.

(nema u izvorniku)

***Takvu daje ljudma sliku,
Da u oka, baš trenuće,
Na grih želju svu povuče.***

Ovo David kazat more,
Jer ga dila takva kore,
Kad bi David na čardaku
Kuće carske sunca zraku,
Šetao se poslje podne,
I nut namah njega odne
Želja jaka i prihuda,
Ka se razli po njem svuda,
Bethsabeu jer ugleda,
Da s' u vodu prati seda,
Po nju posla, nju dovede,
Da s njim spava nju uvede,
Jerbo biše žena lipa,
I uglednog' vrlo kipa. (...) (79-80)

...

U pismu se ovo štije:
Dok' muž njezin život ima,
Slobodna se nek' ne štima,
Tko pak ženu svoju pusti,
Nit' s njom mirno živit usti,
Osim dila putenoga,
Svome drugu, nevirnoga,
Čini ženu da zlo bludi,
I da pada u grih hudi,
Tko pak uzme otiranu,
Tešku čini sebi ranu,
***Jer se s njome grišno valja,
I u smradu smrtnom' kalja,
Takov čovik i pak žena,
Uvik biva nepoštena,***

Quod si discesserit, manere inuuptam, aut viro suo reconciliari. Et vir uxorem non dimittat. (...) (98-99)

7. Corinth. I. v. 11.

*Jerbo zakon sveti robi,
Koga s mužem svojim dobi,
Na vinčanju kod otara,
Kog'se sada odgovara,
Kod kog' virnost obećaše,
Kad se skupno zaklinjaše,
Da se varat nikad neće,
Svaki na se zavez meće;
Ako žena pak otide,
Da se skitat kuda ide,
Mora ostat neudata,
Il' svog' muža tražit vrata,
Pak se s njime pomiriti,
Nit' već kada od njeg' iti (...) (89-90)*

**Confirmatio veritatis supra de- §. 40.
duće.**

De Fucatione oculorum &c.

Artificialis species superinducitur, & facies obducitur naturalis, tanquam artificium hominis, artem superaret creatoris. Non sic, non sic.

Pacare faciem.

Pisanje četrdeseto: od mazanja ili farbanja očiju, obrva, obraza i ostalih. §. 40.

(nema u prijevodu)

(nema u izvorniku)

*Nalaze se takvi ljudi,
Koji jesu sasma ludi,
A najviše pako žene,
Premda jesu i poštene,
Obraz, oči i obrve,
U ludosti mazat vrve,
Da drugima s tim ugone,
Da u napast slipe vode,
Lipi obraz od naravi,
Ne može se da popravi,*

Considerate lilia agri quomodo crescunt,
non laborant, neque nent, dico autem
vobis, quoniam nec Salomon in omni
gloria sua coopertus est, sicut unum ex
istis. (...) (445)

Mathei
6. v. 28.
29.

...

Scriptum est enim, cum interierit (homo)
non sumet omnia, neque descendet cum eo
gloria ejus. (446)

Psalms. 48.
v. 18.

*Koje njega popravljaju,
Dilu Božjem zabavljaju,
Zlo ustaju prama Bogu,
Sebi čine škodu mnogu,
U ovo se ne pušćajte,
Nit se đavlu varat dajte,
Koji udilj vas podbada,
Dok vas slomi i savlada,
Na dobro se vi budite,
U tom' više ne bludite,
Božje stvari promislite,
Kako jesu nakitite,*

Pogledajte vi lilija,
Koja isti Bog usija,
Kako rastu usred polja,
Jer to čini Božja volja,
Niti rade, niti predu,
Pak se u lip cvitak svedu,
Ja govorim vama pako,
Sad' virujte ovo tako,
Da Salomon nije bio,
Nit se reći kada smio,
Tako lipo zaodiven,
Po sve slavan i pokriven,
Kao jedan ovaj cvitak,
Prem u sebi slab i vitak (...) (439-
440)

...

Jer pisano nahodi se,
Što svakomu dogodi se.
Čovik kada umre tužan,
Jest bo svaki umrt dužan,
Neće sobom sva poneti,

(nema u izvorniku)

Nit' će moći šta uzeti,
Nit'će njegva s njime slava,
U grob iti, rič je prava,
Od mrtvoga svak se dili,
Premda mu je otac mili,
U zemlju ga zakapaju,
Njegvog' blaga njem' ne daju,
Misto blaga prima crve,
Da ga toče, da ga mrve,
Kolju, grizu, prevraćaju,
Ovu crvi čast imaju,
Mozak piju, oči vade,
A on jadan i ne znade,
Čoviku se tako plaća,
Kad'se na svit drugi vraća,
Jao duši, i pak tilu,
Ko u praznom sad' je dilu,
Jer za svitlost mrak ufati,
Koji će ga uvik klati. (444)

Budući da je za istraživanje diskurza o svakodnevi u Vlašićevu prijevodu/preradi srednjovjekovnog latinskoga teksta temeljna smjernica bila Matićeva tvrdnja o vezi Vlašićevih proširenja s realnim životom, uočavanje i analiza tih proširenja/odmaka od latinskoga izvornika zbog jezične se barijere nije mogla provesti kroz cijelo djelo. U odnosu na primjere koji su doneseni uočavaju se Vlašićeva stilistička i sadržajna proširenja dijelova koji govore o spolnosti i ljudskom životu. Ta proširenja svjedoče o izrazito asketskom i restriktivnom stavu prema tijelu, tjelesnosti i spolnoj želji ukoliko su osobe neoženjene. Posebno se u tom kontekstu izdvajaju žene i kritizira njihova sklonost uljepšavanju lica i tijela, jer time druge dovode u napast grijeha (bluda). Kraj života ili smrt opisana je kao strašna kazna i ispaštanje za grijehe. Ono što se nameće kao zajedničko obilježje zapaženih proširenja jest namjera da se zastraši čitatelja.

II. 7. Crkvena drama

Aleksandar Tomiković

Josip poznan od svoje braće (1791.)

Dramska i kazališna aktivnost u Slavoniji 18. stoljeća vezana je prije svega uz isusovačke i franjevačke škole i samostane u Požegi i Osijeku. Budući da je riječ o scenskoj djelatnosti didaktičkoga i pedagoškog usmjerenja, koja je sastavni dio nastavnog programa na gimnazijama (i fakultetima), takav tip drame naziva se *školska drama* (Bratulić, 1990: 191). Teme tih drama pretežno su uzimane iz Biblije i antičkih pisaca. Dok se kazališna djelatnost do 1773. godine odvijala u okrilju isusovačkog reda, i to na latinskom i njemačkom jeziku, ukinućem tog reda brigu o kazališnom životu preuzimaju franjevci. Za razliku od isusovačkog kazališta, „(...) franjevačka kazališta nigdje u svijetu, pa tako ni u nas ne pokazuju onaj izraziti smisao za spoj književno, namjenskoga i scenski-izvedbeno bujnog, kao što bijaše u isusovačkim spektaklima. Franjevci su već po temeljnim obilježjima svoga reda skromnijih ideologijskih, pa rekao bih i pedagoških namisli no isusovci (...). Franjevačkih je predstava bilo malo, poznatih drama pisaca-franjevaca sačuvano je tek nešto više, ali sve su one pisane hrvatskim jezikom (...). (...) slavonski franjevci zacijelo su zaslužniji kao čuvari i branitelji hrvatske riječi nego kao kazališni reformatori ili čak autonomni scenski stvaraoci“ (Batušić, 1978: 185–186). Predlošci isusovačkih prikazivanja nisu se sačuvali, međutim, o njima se saznaje iz zapisa samostanskih kronika, koje je temeljito istražio Tomo Matić. Njegove su studije *Isusovačke škole u Požegi (1698–1773)* (1935.) i *Kazalište u starom Osijeku* (1938.) i danas temeljni tekstovi za proučavanje slavonske drame i kazališta 18. stoljeća.

Krajem 18. stoljeća tiskano je nekoliko nabožnih drama franjevačkih autora, a riječ je o sljedećim naslovima i autorima: *Prikazanje raspuštene kćeri, velike poslije pokornice, svete Margarite iz Kortone* (Osijek, 1780.), *Sveta Suzana, divica i mučenica* (Budim, 1783.), *Sveta Terezija divica duhovna reda karmelitanskoga* (Osijek, 1803.) – sve tri potpisuje Ivan Velikanović; *Josip poznan od svoje braće* (Osijek, 1791.) Aleksandra Tomikovića i *Josip, sin Jakoba patrijarke* (Budim, 1820.) Grge Čevapovića.

U ovome se radu kroz prizmu diskurza svakodnevice analizira drama *Josip poznan od svoje braće* Osječanina i franjevca A. Tomikovića²⁰⁵. Iako je prisutnost Tomikovića u hrvatskoj

²⁰⁵ Aleksandar Tomiković (Osijek, 25. I. 1743. – Osijek, 1. V. 1829.) bio je dramski pisac, prozaik, govornik i propovjednik. Studirao je filozofiju u Vukovaru, a teologiju u Osijeku i Rimu. Predavao je u provinciji sv. Ivana

književnopovijesnoj literaturi vrlo sporadična te zasigurno ne spada među središnje osobnosti književnokulturnoga života Slavonije 18. stoljeća, upravo će mu njegova jedina drama *Josip poznan od svoje braće* priskrbiti posebno mjesto u povijesti hrvatske drame. Zahvaljujući njoj umnožio se broj referentne literature koja se bavi tim jedinim hrvatskim tiskanim prijevodom Metastasijsva oratorija u 18. stoljeću.²⁰⁶ Osim što je franjevcima i inače bila bliža talijanska književnost, za Tomikovića se pouzdano zna da je češće boravio u Italiji te da je ponukan velikom popularnošću oratorija *Giuseppe riconosciuto* (1733.) Pietra Metastasijsva odlučio prevesti taj tekst na hrvatski jezik.

Drama *Josip poznan od svoje braće* ima puni naslov:

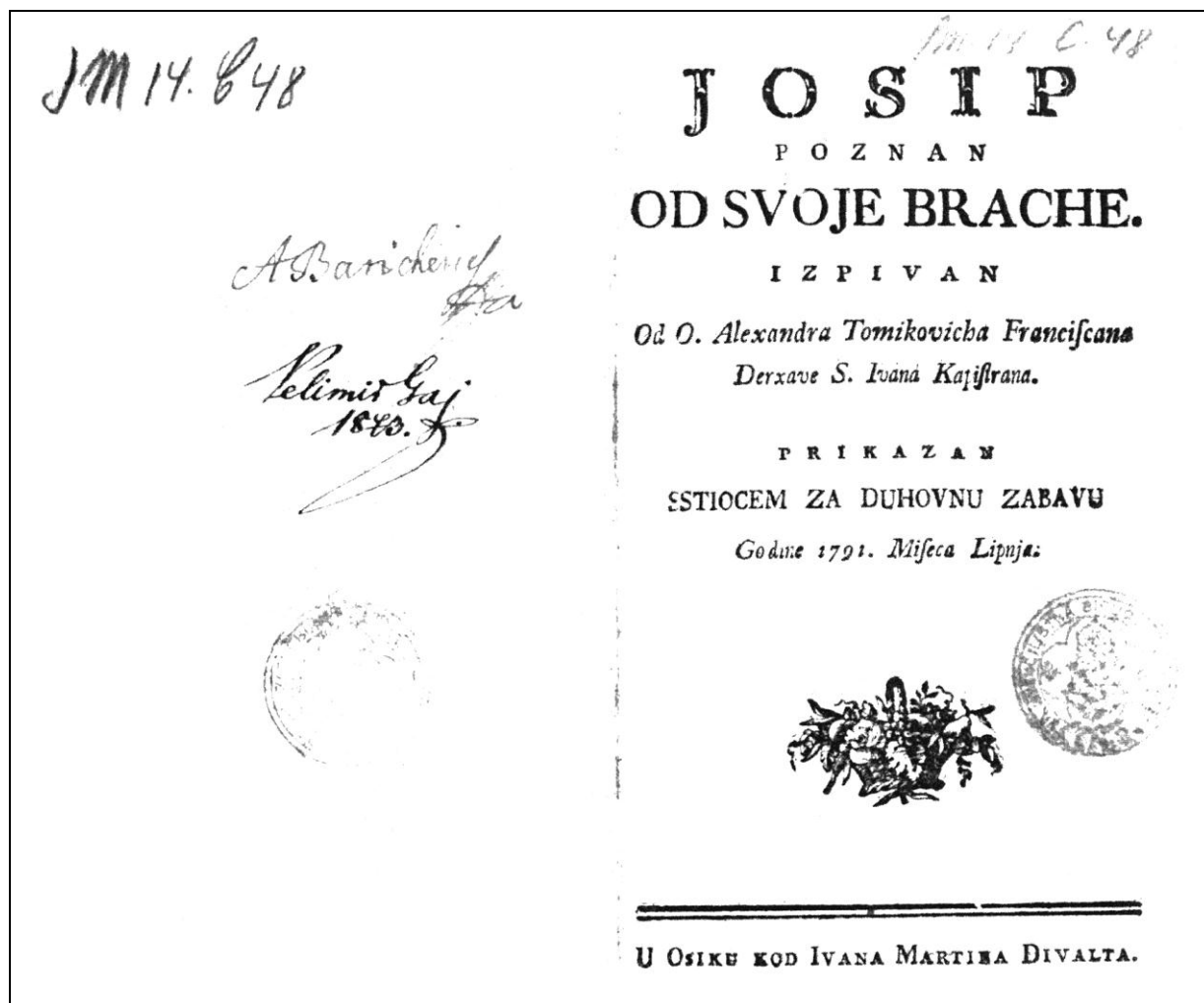
JOSIP | POZNAN | OD SVOJE BRACHE. | IZPIVAN | *Od O. Alexandra Tomikovicha Franciscana* | *Derxave S. Ivana Kapistrana*. | PRIKAZAN | SSTIOCEM ZA DUHOVNU ZABAVU | *Godine 1791. Mifeca Lipnja*. | U OSIKU KOD IVANA MARTINA DIVALTA.²⁰⁷

(JOSIP | POZNAN | OD SVOJE BRAĆE | IZPIVAN | *od o. Aleksandra Tomikovića franciskana* | *Države s. Ivana Kapistrana*. | PRIKAZAN | ŠTIOCEM ZA DUHOVNU ZABAVU. | *Godine 1791. miseca lipnja* | U OSIKU KOD IVANA MARTINA DIVALTA.)

Kapistranskoga i u osječkoj gimnaziji, bio je starješina osječkoga samostana, a onda i provincijal. Od djela u rukopisu ostala su mu dva djela pisana latinskim jezikom, a tiskani su mu: drama *Josip poznan od svoje braće* (1791.), prijevod *Život Petra Velikoga, cara Rusije* (1794.), *Govor u čast Leopolda II.* (1791.) i zbirka propovijedi *Sveta govorenja petdeset* (1797.) (Šundalić, 2000: 728–729).

²⁰⁶ Novak, S. P., 1978. „Pietro Metastasio u hrvatskoj dramskoj književnosti 18. stoljeća“, u: *Dani Hvarskog kazališta. XVIII. stoljeće. Eseji i građa o hrvatskoj dramati i teatru*, Čakavski sabor, Split, str. 439–467.; Tatarin, Milovan, 1999. „Slavonska crkvena prikazanja“, u: *Zaboravljena Oliva: rasprave o hrvatskoj nabožnoj književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, str. 34–69.; Stipčević, Ennio, 2003. „Tomiković, Metastasio: uz početke hrvatske libretistike“, u: *Krležini dani u Osijeku 2002. Žanrovi u hrvatskoj dramskoj književnosti i struke u hrvatskom kazalištu*, prir. Branko Hećimović, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskoga kazališta – Zagreb, Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, Pedagoški fakultet, Osijek, Zagreb – Osijek, str. 68–74.; Tatarin, Milovan, 2007. „Metastasijsjev *Giuseppe riconosciuto* u Slavoniji“, u: *Ljubavi nebeske, ljubavi zemaljske*, Zagreb, str. 347–380. i Pavlović, Cvijeta, 2011. „Metastasio i Tomiković između sjećanja i zaborava“, u: *Dani Hvarskog kazališta: pamćenje, sjećanje, zaborav u hrvatskoj književnosti i kazalištu*, HAZU, Književni krug, Zagreb – Split, str. 108–134.

²⁰⁷ Puni naslov donosi se prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čija je signatura R II E – 8° – 170. Opseg crkvene drame je 52 stranice u 8°.

Slika 21. Naslovna stranica crkvene drame *Josip poznán od svoje brache* (1791.)

Tekst drame podijeljen je u dva čina/dijela (*dio prvi* – sedam prizora /str. 3–26./ i *dio drugi* – tri prizora /str. 26–45./), a u dodatku drami nalazi se i pet pjesama: *Isusu križ nosećemu*; *Isusovu drvetu križa*; *Znoju Isusa krvavomu*; *Stupu Isusa mramornomu* i *Riči Isusa: žeđam* (str. 46–52.).

Batušićevu tvrdnju kako je Tomiković preveo Metastasia „(...) bez osobnih scenskih domišljaja (...). (...) njegovo je djelo posve utilitarnog tipa, ne zahtijeva velik broj glumaca (...)“ (Batušić, 1978: 187) potvrđuje i dodatno potkrjepljuje M. Tatarin. Tatarin želi pokazati kako Tomikovićev prijevod oskudijeva scenskim napucima koji bi bili dokaz da je tekst namijenio za prikazivanje: izostanak odrednice *prikazanje/za prikazu* u naslovu djela, velik broj bilježaka te izbor statičnih scena u kojima do izražaja dolaze unutarnja proživljavanja likova (drama unutarnje borbe) (Tatarin, 1999: 63–67; Tatarin, 2007: 348).

Nadovezujući se na Tatarinovo zapažanje o bilješkama u Tomikovićevoj drami, za koje kaže da su sve odreda autorovi dodaci (proširenja) te da ih nema u Metastasijevu predlošku, upravo se one nameću kao prostor najpodložniji utjecaju diskurza o svakodnevicu.

Sadržajne (objasnidbene) bilješke. Uz bilješke u kojima se objašnjavaju ispušteni dijelovi radnje, pojedini lokaliteti (primjerice: grad *Karra*: „Charra, Haram ili Haran, država tako prije od Žudijah zvana, a sada se Dijarbek imenuje. Stavljena je među dvi rike Tigrom i Eufrotom u Asiji. Glasovita je ova država u S. pismu, jerbo toliko prije, koliko posli potopa, općena ljudi su najprije u njoj pribivali. Rođeni su u ovoj državi: Phaleg, Heber, Thare, Abraham, Nachor, Sara, Rebecca, Rachel, Lia i sinovi Jakoba“ /16–17/), nalaze se i one koje C. Pavlović naziva objašnjenjima čiji je tekst oblikovan kao „katehitička i egzegetska pomoć u razumijevanju sadržaja“ (Pavlović, 2011: 120). Takve su dvije bilješke; jedna se odnosi na razumijevanje suvremenosti (biološki, antropološki, svjetonazorski /*naravznanski*/ podaci) uz pomoć biblijske povijesti (tumačenje nerazdvoživosti duše i tijela):

„Duša i til odvi strane koje čine čovika imadu među sobom jednu slogu, buduć da jedna brez druge dilovati ne može za ovo stanje sadanje čovika (kako govore naravznanci); duša vidi, čuje, okuša, miriši i tiče po očućenji, a tilo živi, hodi, giba se po duši. Zaradi toga vidimo da oni koji je u strahu problidi, a oni koji je u stidu pocrveni u licu“ (14–15).²⁰⁸

a druga – uputa o simbolici priče o Josipu na kraju drame:

„Josip je bio nika slika Odkupitelja našega Isusa, koji je imao u vrime određeno s neba snići, uputit se u utrobi Pričiste Divice Marije po kriposti Duha Svetoga, od nje se poroditi, posli toga zlobit, nenavidit, prodat i zatvorit biti. Tada na drvu križa umrti i tako Spasitelj svega svita postati“ (45).

Katehetsku dimenziju Pavlović pridaje i završnim pjesmama koje tematiziraju Isusov Križni put. Dakle, može se zaključiti kako bilješke u Tomikovićevoj drami i završne pjesme funkcionirajuću kao pomoć u razumijevanju određenih dijelova, ali i kao katehitičko sredstvo, govore ponešto o svojim potencijalnim čitateljima. Očito je riječ o štivu namijenjenom slabije

²⁰⁸ Ova bilješka pojašnjava Asenetine riječi: „*Aseneta*: Da li naša duša gibanja pritisne, / I u puti kuša sva koja utisne;²⁰⁸ / Da nutarnja svoja viditi se mogu, / Buduć ova dvojica da imadu slogu: / Kakogodi stablo zdvora ukazuje, / Ako voće slabo i cvit prikazuje, / Pomankanje da je, da je isto nezdravo / U panju, premda je pup i lišće zdravo“ (14–15).

obrazovanom puku koji je znao samo hrvatski jezik te je upravo njega autor htio poučiti i ganuti u vjeri.

Uza sve spomenuto, treba ukazati i na jedno mjesto u samome tekstu drame koje je vrlo nelogično s obzirom na izvorni kontekst priče u kojem su glavni protagonisti Židovi i njihove prehrambene navike koje isključuju konzumiranje svinjetine, ali zato vrlo simptomatično s obzirom na autora i čitatelje za koje piše/prevodi:

„(...) Pšenice nejmadu, jer nije litine, / Niti s čim bi znadu rahnili živine; / Njiove planine i polja su suha, / Nejmadu slanine ni k otomu kruha; / (...)“ (6; podcrt. I. P.)²⁰⁹.

Crkvena drama A. Tomikovića razlikuje se od svog talijanskog predloška po tome što sadrži sadržajne (objasnidbene) bilješke kojih u izvorniku nema. Te bilješke autorovi su dodaci, odnosno tumačenja kojim se objašnjavaju ispušteni dijelovi radnje, pojedini lokaliteti, činjenice iz suvremenosti, simbolička značenja, ali i neizravno progovara o autorovoj svakodnevicu. Budući da dodatna objašnjenja nisu bila potrebna obrazovanome čitatelju u Italiji, razvidno je kako je tekst bio namijenjen slabije obrazovanom puku, tj. glavnome recipijentu osamnaestostoljetne nabožne književnosti. Kako se u tekstu drame spominje *slanina*, inače namirnica koja se ne uklapa u izvorni židovski kontekst, očito je da je riječ o još jednoj autorovoj intervenciji kojom se htio prilagoditi puku, konkretno, slavonskome puku koji je poznat po konzumaciji slanine.

²⁰⁹ U *Isusovačkom ljetopisu (1763–1770.)* osječkih isusovaca mogu se pronaći bilješke poput one iz 1765. godine: „13. II. Srijeda. U Donjem gradu skupljala se desetina kukuruza (fagoryrus), a u Novom Gradu su zaklali dvije svinje radi slanine“ (1993: 240; podcrt. I. P.). I osječki župnik i poznati gurman Turković piše u svom ljetopisu za godinu 1803.: „02. I. Kupio sam 80 i četvrt funti svinjske slanine po 20 krajcara – 26 for. i 45 krajcara. 03. I. Kupio sam svinju od 125 funti po 8 i po krajcara, plativši sve 17 for. i 42 krajcara. Dobio sam 30 funti čiste slanine“ (*Turkovićev ljetopis*, 1993: 277; podcrt. I. P.). Slanina je zasigurno bila nezaobilazna namirnica i u prehrani Slavonaca 18. stoljeća.

III. MODELI OBLIKOVANJA RELIGIJSKOGA I KULTURNOG IDENTITETA

Nakon analize specifičnih diskurza o svakodnevici u nabožnim žanrovima, u ovome se dijelu rada pokušavaju definirati modeli koji konstruiraju slavonski osamnaestostoljetni identitet kroz djelovanje različitih žanrova, odnosno prvenstveno tipološki različitih katekizamskih tekstova. Budući da religija u Slavoniji 18. stoljeća ne funkcionira samo na transcendentnoj razini već ima i izrazit društveni značaj, utječe na ukupnu misaonu i duhovnu stvarnost i sustav vrijednosti, neminovan je njezin utjecaj na cjelokupnu kulturu. U tom smislu govoriti o slavonskom kulturnom identitetu 18. stoljeća znači nužno istaknuti njegovu religijsku dimenziju koja se osim na usko religiozne sadržaje proteže i na druge strukture svakodnevice. Među nabožnim se žanrovima naročito ističu katekizmi (katekizamska književnost) i propovijedi koji su zahvaljujući svojoj izrazitoj pedagoškoj i institucionalnoj crti imali velik utjecaj u najširim slojevima puka. Osim žanrovskoga strategijskog navoditelja, u formiranju modela religijskoga i kulturnog identiteta važno je uočiti i subjektivna, autorska tumačenja pojedinih diskurza te definiranost diskurza kontekstualnim okolnostima.

Tumačenje diskurzivnih procesa oblikovanja identiteta u nabožnim tekstovima čini se u korelaciji s nekim relevantnim odjeljcima u putopisima (Matija Piller i Ljudevit Mitterpacher, *Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji 1782. god. /1783./*; Friedrich Wilhelm von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema /1777., 1778./*), etnografskim monografijama (Josip Lovretić, *Otok /god. 1897., knj. II; 1898., knj. III; 1899., knj. IV; 1902., knj. VII; 1916., knj. XXI; 1918., knj. XXIII/*; Luka Lukić, *Varoš /1919., knj. XXIV; 1924., knj. XXV; 1926., knj. XXVI/*) i zapisnicima/ljetopisima (*Zapisnik Franjevačkog samostana u Našicama, knjiga I /1739–1787./, Ljetopis Franjevačkog samostana u Osijeku /1686–1890./, Isusovački ljetopis /1763–1770./, Turkovićev ljetopis /1797–1807./*), kako bi se dobio što potpuniji uvid u ideologiju kulturne stvarnosti.

Izdvajaju se sljedeći modeli oblikovanja religijskoga i kulturnog identiteta:

1. model pastoralnoga i katehetskog djelovanja

(*obrazovanje, kršćanski nauk*)

2. model pravovjerja

(*praznovjerje, heretici, šizmatici, unijati, Židovi, muslimani, ateisti, katoličke religiozne dužnosti*)

3. model obitelji

(*struktura obitelji, odnosi u obitelji i društvena /ne/jednakost: roditelji i djeca, stari i mladi, gospodari i sluga, duhovni pastiri i vjernici, učitelji i učenici, muž i žena*)

4. model kulture života

(ubojstvo, ljudski život, ljudska čast, vrijednost istine)

5. model spolnosti

(izvanbračna spolnost, spolni odnosi u braku, spolna čistoća)

6. model neotuđivosti imovine

(krađa, kupovanje i prodavanje, kamata)

7. model braka

(zaruke, ženidba, bračne dužnosti, razvod)

8. model samospoznaje

(ispit savjesti, ispovijed).

1. Model pastoralnoga i katehetskog djelovanja

(obrazovanje, kršćanski nauk)

Da bi se objasnilo značenje ovoga modela koji se odnosi na izravnu piščevu interakciju s neposrednim okruženjem ostvarenu ponajviše u predgovorima analiziranih tekstova, potrebno je osvrnuti se na neka zapažanja književnih teoretičara u vezi s funkcijom i naravi predgovora. Rafo Bogišić pisao je o posvetama i predgovorima u hrvatskih pisaca 18. stoljeća kao dragocjenom historiografskom podatku i dokumentu koji se javlja još u razdoblju renesanse te, čineći s djelom jedinstvenu cjelinu, tumači način, motive i svrhu njegove izgradnje. Osim biografskih podataka iz života i književnog stvaranja odnosnog autora, uvodni napisi donose i podatke o književnim, kulturnim i idejnim motivima i poticajima te književnim, stilskim i jezičnim pitanjima s kojima se autor susretao (Bogišić, 1997: 213, 218). Pavao Pavličić pak u knjizi *Skrivena teorija* (2006.) analizira predgovore i posvete starih hrvatskih pisaca kao poetičke tekstove, tj. *poetičke deklaracije* koje uspostavljaju vezu s piščevim djelom i opusom u cjelini te s književnom i društvenom situacijom u kojoj dotični pisac stvara.

U novije vrijeme Zoran Velagić, baveći se problemom autorstva vjerskih knjiga u 18. stoljeću, zastupa Foucault-Chartierovu koncepciju „funkcionalnog autora“, tj. pisca čije je djelovanje bitno uvjetovano pozivom i sredinom u kojoj stvara. On kaže: „Svakom je vjerskom tekstu ishodište nepromjenjivi kanon prihvaćenih istina te su mogućnosti individualnoga doprinosa i originalnosti ponajprije povezane s načinima prijenosa tih istina, tj. s načinima oblikovanja teksta. (...) Osobnost i kreativnost pisaca vjerskih knjiga u 18. je stoljeću bila, slijedom naravi tih djela, iznimno skućena. Pisac je bio posrednik između institucije i čitatelja (...)“ (Velagić, 2010: 14, 141). Međutim, iako normativnost vjerskih knjiga pretpostavlja kreativnosti autora, za predgovore i ostale priloge temeljnom tekstu poput

posveta, „opomena“ čitatelju i sl. (tzv. paratekstualni dijelovi) naglasit će kako su izrazito privatni prostor pisca i mjesto naglašenog autorskog „ja“.

Kada je riječ o ostalim paratekstualnim elementima teksta, onda se u njih mogu uključiti i sadržajne (objasnidbene) bilješke koje se nalaze u lekcionaru i crkvenoj drami na donjoj margini, ali i blagoslovi na kraju lekcionara, koji također funkcioniraju više kao dodatak glavnome tekstu negoli njegov sastavni dio.

Naslovi predgovora i „opomena“ različiti su, od jednostavnih: *pridgovor, nika opomene, opomena* do onih u kojima se apostrofira čitatelja: *pridgovor Slavoncem, bogoljubnomu štioću, k svima pastirom, evangeoskima težakom i nastojnikom, k bogoljubnome štioću, poštovanomu štioću, mlogo poštovanomu i dobrovoljnom štioću, dobrovoljnim štioćem, ponukovanje štioća, pričastnomu i primudromu štioću, štioću ljubeznivu.*

U predgovorima autori govore o:

- vrijednosti znanja, važnosti pohađanja škole i učenja, koristi i važnosti poznavanja kršćanskoga nauka (Relković, Kanižlić, Pavić, Velikanović)
- nebrizi za hrvatsku knjigu (Relković)
- nebrizi za opće stanje Slavonije i Slavonaca (Relković)
- nepoznavanju kršćanskog nauka među pukom (Kanižlić, Grličić, Lipovčić)
- naslovu knjige (Kanižlić, Grličić, Velikanović)
- mogućim prigovorima koje bi knjiga mogla izazvati (Kanižlić, Lipovčić, Turković, Rapić)
- čitateljstvu kojemu je knjiga namijenjena (Relković, Kanižlić, Grličić, Rapić, Lipovčić, Bačić, Pavić, Velikanović, Ivanošić)
- izvorima knjige (Kanižlić, Grličić, Lipovčić, Turković, Velikanović)
- dužnosti i potrebi vjerskog poučavanja (Rapić, Bačić, Pavić, Turković, Mulih, Lanosović, Ivanošić, Kanižlić)
- kompoziciji knjige (Lipovčić, Velikanović, Kanižlić)
- jeziku, grafiji i pravopisu knjige (Lipovčić, Turković, Rapić, Lanosović, Kanižlić, Vlašić)
- problemu krivovjerja (Bačić, Pavić, Ivanošić, Kanižlić)
- dostojanstvenicima koji su pomogli autoru na bilo koji način (Lipovčić, Turković)
- nazivu i etimologiji pojedinih riječi (Relković, Kanižlić).

Sadržajne (objasnidbene) bilješke funkcioniraju kao pomoć u razumijevanju biblijskog značenja pojedinih dijelova teksta (egzegetski značaj) i suvremenosti (svjetonzorski podaci) te kao jezična (leksička) i značenjska prilagodba domaćoj tradiciji.

Blagoslovi polja, vinograda, vode i soli trebali su pobuđivati vjeru u Boga zahvaljujući njegovoj prisutnosti u blagoslovljenim predmetima i stvarnosti, tj. u svakodnevici puka.

Kao što se može uočiti, najveći dio misli i ideja autora prožet je općim odgojno-prosvjetiteljskim konceptom poučavanja, čiju okosnicu čini vjerski odgoj ili odgoj u pravoj (katoličkoj) vjeri. pisci, koji su ujedno i klerici (izuzevši vojnika Relkovića), upravo izražavajući motivaciju i svrhu pisanja te brigu o stilu pisanja s obzirom na profil adresata (uglavnom su to: *priprosti krstjani, razumom malani, neumitni, neknjižni ljudi*) nabožnih djela, potvrđuju svoje pastoralno i katehetsko djelovanje. Knjiga služi kao sredstvo/model djelovanja kojim se želi urediti svakodnevno življenje u skladu s vjerskim istinama i moralom, i tu vlada ujedinenost autora bez obzira kojim to žanrom artikulirali.

Profesori s kraljevskoga budimskog sveučilišta, Matija Piller i Ljudevit Mitterpacher, u svom putopisu *Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji 1782. god.* objavljenom 1783. godine također zamjećuju duhovnu skrb redovnika o stanovnicima, ali i njihovu naklonjenost putnicima:

„Dok smo boravili u gradu [Požegi – op. I. P.], gostoprimstvo i hranu su nam rado pružali mnogopoštovani oci reda sv. Pavla, prvog pustinjaka. (...) U tom gradu ovi oci poučavaju gramatici i lijepim umijećima s čudesnim zadovoljstvom samih profesora i divnim napretkom učenika, kako smo to i sami iskusili, kad smo sudjelovali na literarnim vježbama mladića (...) Ljepotu mjestu [Cerniku – op. I. P.] daju zgrade i crkva koju su podigli tamošnji oci franjevci, duhovno skrbeći o mještanima (...)“ (1995: 59–61; 79).

Oni bilježe i kako se popravilo stanje u obrazovanju seoske mladeži i ostalih seljana: „Škole za seljačku mladež počele su se otvarati 1758. godine u Kutjevu, a doskora i u drugim mjestima, te ih sada već ima prilično koji znaju pisati i čitati a naučili su što je potrebno i priproste seljake“ (Piller, Mitterpacher, 1995: 153).

Međutim, u nekim mjestima škole se otvaraju znatno poslije. Tako Josip Lovretić piše kako je u Otoku škola utemeljena tek 1830. godine i na početku je imala samo dva razreda. O tome tko je išao u nju kaže: „S početka su rađe slali mušku dicu, da se nauče čitat i pisat, što

će mu ko soldatu biti od pomoći. Samo gazde slali su i žensku dicu. Danas šaļu rado svoju dicu, smo ako ikako mogu“ (Lovretić, 1990: 293). Situacija u Varošu Luke Lukića bila je još nepovoljnija, poglavito zbog negativnog stava prema školovanju: „Iz početka, a i danas ne volje svit puno škulu. Volju ju, da se djeca nauču čitat i pisat, računat i Bogu moljit, al ne trpu, da im se djeca po šest godin po škole navlaču. Kako tako za muške, 'vi će barem u soldačiju ić, al za ženske je baš ne bi trebalo“ (Lukić, 1924: 174).

Zapažanje o vidljivom napretku u Slavoniji koji se počeo događati tek početkom druge polovice 18. stoljeća donosi još jedan strani izaslanik bečkoga dvora – Friedrich Wilhelm von Taube. U *Povijesnom i zemljopisnom opisu Kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema* (1777., 1778.) on piše:

„Slavonija je zemlja koja je tek prije 20 godina izišla iz kaosa i kao da se čini da je tek sada nastala, budući da je do sada ljudska marljivost malo pritekla prirodi u pomoć“ (Taube, 2012: 20).

Iako će Taube Ilire, odnosno Slavene,²¹⁰ okarakterizirati kao vrlo lijene i tromе ljude, koji su pod turskim jarmom podivljali, za seljake kaže kako „(...) nisu tako glupi i prosti te nisu takvi blesani kao u drugim zemljama. U vjeri su revni, pa čak skoro praznovjerni te nemaju samo prema svojim svećenicima najveće strahopoštovanje, nego i slijepu poslušnost“ (Taube, 2012: 57). Isti autor iznosi vjerojatno i najoštriji i najneutemeljniji (barem što se tiče katoličkoga klera) sud o djelovanju duhovnika na prostoru Slavonije:

„Tamo gdje glavni ton daju popovi, franjevci i kaluđeri, ne može se očekivati nikakvo cvjetanje umjetnosti i znanosti. Da bi se u tome uvjerilo, treba posjetiti zemlje u kojima žive Iliri. Čak nije nastupila zora umjetnosti i znanosti. Mrak pokriva zemlju a neznanje je ovdje podiglo svoje prijestolje. Vjernici latinske i grčke crkve su jednaki u neznanju, budući da su njihovi duhovni poglavari, franjevci, kaluđeri i popovi i sami neznalice“ (Taube, 2012: 89).²¹¹

²¹⁰ „Autor Taube koristi izraz 'Iliri' za sve Slavene koji su živjeli na nekadašnjem području rimske provincije Ilirije, tj. na jugoistočnom području Europe (...)“ (Sršan, 2012: 79).

²¹¹ Koliko je ova tvrdnja pretjerana potvrđuje upravo Taubeova proturječnost, jer u istom će djelu napisati i sljedeće: „U gradovima se nalazi malo kamenih kuća, dok ih je većina izgrađena od drveta i blata, te su djelomično pokrivenе šašem i trskom, budući da su opeke preskupe. Ono što se još može lijepo vidjeti, to su duhovne i vojne zgrade, naročito samostani grčkih kaluđera, franjevac i bivših Isusovaca kao i vojarnе“ (Taube, 2012: 49–50; podert. I. P.).

S druge strane, svjestan je, kao i većina pripadnika crkvene i svjetovne vlasti, da „Dobra i temeljita nastava mladeži donosi neopisivu korist kako crkvi tako i državi. Upravo sreća svakog čovjeka gotovo isključivo i jedino ovisi od obrazovanja njegovog razuma i srca stečenog u mladosti“ (Taube, 2012: 90).

2. Model pravovjerja

(*praznovjerje, heretici, šizmatici, unijati, Židovi, muslimani, ateisti, katoličke religiozne dužnosti*)

Analiza nabožnih žanrova s obzirom na diskurz o svakodnevicu utemeljena je prvenstveno na analizi tumačenja Deset Božjih zapovijedi u pojedinim tekstovima i kod pojedinih autora. Prve tri zapovijedi tiču se čovjekova odnosa prema Bogu, tj. sažimaju katoličke religiozne dužnosti i u analizi su njihova tumačenja predstavljena kroz odjeljke s naslovom *nauk vjere*. Iako te zapovijedi imaju i pozitivni (naredbe) i negativni (zabrane) oblik, njihova su tumačenja usredotočena na negativni aspekt, odnosno aspekt grijeha. Dakle, model pravovjerja ili kako živjeti po nauku katoličke vjere određen je prvenstveno načinima kako se griješi protiv dužnosti prema Bogu, a tek onda i pozitivnim definiranjem tih dužnosti.

Praznovjerje. Redovito kod svih autora katekizama, bez obzira o kojem se tipu katekizma radilo, među prvim grijesima protiv vjere navodi se praznovjerje. Međutim, nije u svakom tipu katekizma, a ni kod svakog autora jednako prostora posvećeno tom grijehu. Kanizijevski katekizmi M. A. Relkovića i A. Kanižlića tek spominju čaranje i bajanje kao grijeh, s tim da Kanižlić dopušta korištenje trava i drugih sredstava radi liječenja bolesti, zabranjujući samo popratno izgovaranje određenih (mističnih) riječi.

Bellarminovski katekizmi I. Grličića i Đ. Rapića, katekizam J. Lipovčića u kojemu se prožima više tradicija, među kojima i bellarminovska, kontroverzijski katekizam A. Bačića te katekizam reformnog katolicizma I. Velikanovića najviše pišu o praznovjerju i njegovim oblicima. Zajedničko svima njima jest osuda vračara, bajalica, vještica, traženja pomoći od Duha paklenoga, predviđanje budućih događaja prema znamenju ili bez njega, s tim da jedino Lipovčić izdvaja profesije ovčara, konjušara, pastira, kovača i posebno babica kao one za koje je karakteristično da se služe bakanjem u svom poslu. Za Bačića je pak specifično da smatra kako su žene sklonije čaranju.²¹² Relković, Rapić (katekizam) i Turković spominju zabranjene

²¹² S Bačićevim zapažanjem složio bi se sigurno i Josip Lovretić koji također u kontekstu govora o čaranju više spominje žene. Razliku između bajalica i vračara tumači ovako: „*Bajalice*. To su obično žene, koje liče u

knjige (heretičke, *čaratarske*, knjige *poluvirnika*), što je izravna aluzija na *Tridentska pravila za zabranjivanje knjiga*, potvrđena u konstituciji *Dominici gregis custodiae* iz 1564. godine. Još je 1562. godine papa Pijo IV. naredio izradu Indeksa zabranjenih knjiga, a kroz deset pravila koja su se nalazila u spomenutoj konstituciji zabranjuje se, između ostalog, i:

„Pravilo IX: Potpuno se odbacuju sve knjige i spisi o gatanju na temelju zemlje, vode, zraka, vatre, tumačenja snova, ruke, mrtvaca, ili ako se u njima govori o čarobnjaštvu, otrovima, proricanjima, predviđanjima ili izrekama magijske vještine. Biskupi pak neka se marljivo brinu, kako se ne bi čitale ili posjedovale knjige, rasprave, spisi astroloških mišljenja, koji o budućim događajima, ili o slučajnim događajima i djelima, koja ovise o ljudskoj volji, usuđuju tvrditi nešto sigurno (...)“ (prema Denzinger, Hünemann, 2002: 386).

Carski izaslanik Taube zgrožen je nad nevjerojatnim nepoznavanjem osnova vjere, praznovjerjem i sklonosti gatanju kod Ilira (v. Taube, 2012: 58), no prevoditelj i prireditelj hrvatskoga izdanja Taubeova djela, Stjepan Sršan, upozorava kako se treba kritički odnositi prema nekim Taubeovim navodima, osobito kod prikazivanja vjerskih prilika. Naime, Taube je više pozornosti posvetio grčkoj crkvi te je iznosio smjernice u duhu prosvjetiteljstva za novo ustrojstvo grčke (pravoslavne) crkve, jer to nije bilo potrebno za rimokatoličku vjeru koja je bila državna vjera (Sršan, 2012: 81).

Heretici, šizmatici, unijati, Židovi, muslimani, ateisti. Što tiče ostalih kršćanskih konfesija i nekršćanskih vjera, na njih se autori u svojim tekstovima znatno manje osvrću negoli na praznovjerje. Heretici (luterani i kalvini) i šizmatici (pravoslavci) spominju se uglavnom u kontekstu očitovanja pripadnosti *pravoj* vjeroispovijesti, tj. rimokatoličkoj. To je najuočljivije u kanizijevskom katekizmu A. Kanižlića, katekizmu J. Lipovčića koji u kontroverzističkoj tendenciji također slijedi Kanizija i Bačićevu kontroverzijskom katekizmu. Bačić pritom naglašava kako hereticima ne smatra grkokatolike (unijate). Rapić (propovijed) pak navodi ključnu ulogu dobrih djela kod rimokatolika, koja su ujedno razlikovni znak po kojem se prepoznaju pravovovjerni kršćani – rimokatolici, jer luterani previše uzvisuju vjeru dok nevjernici ponizuju vjeru i priznaju jedino dobra djela.

bolestima. Liče, napajaju, kade i taru bolesnika kojekakima travama, a uvek mole kaku molitvicu. (...) *Vračare i vrači.* U ni se narod više uzda već u bajalice. Bajalica znade samo pomoći u bolesti, a vračara znade reći, otkud bolest, kako će se bolest mentovati i kako ćeš se osvetiti onome, ko ti je skrivio. Zato se vračarama leti jatovice“ (Lovretić, 1990: 533). Osim toga, ni u 19. stoljeću nije jenjavalo praznovjerje u narodu. Razne su prigode kad su se ljudi obraćali za pomoć nadnaravnim silama: kod ženidbe, poroda, obiteljskih problema itd., a gatalo se prema prirodnim pojavama, pojavama na čovjeku, životinjama, danima i svecima itd.

Židovi se nazivaju pogrdnim nazivom *Čifuti* (izuzevši kod I. Velikanovića koji ih naziva *Židima*), a naročito su kod Grličića i Lipovčića okarakterizirani kao drugorazredni ljudi. O muslimanima se govori na temelju njihove etničke pripadnosti, tj. kao o Turcima, pri čemu ih se tretira na sličan, isključiv način kao i Židove. Najizraženije se to vidi kod Lipovčića.

Na netrpeljivost prema Romima (*Ciganima*), Turcima i Židovima, a posebice prema Židovima, ukazuje i Taube: „Ni osmanlijskim podanicima u Slavoniji se ne dopušta nikakvo drugo trgovanje osim na javnim sajmovima. A tako se postupa i sa Židovima koji se ne trpe u čitavoj Slavoniji i Srijemu“ (Taube, 2012: 96). Poslije se odnos prema Židovima u Slavoniji ipak donekle poboljšao jer Lovretić piše o *Judama* kao vlasnicima *dućana* u Otoku: „Kod nas imade šest dućančića; tri drže domaći ljudi, a tri Jude. S Judama žive ljudi bolje, jer kažu: 'Ako me vara, vara me Juda. Ne ću da me varaju naši, koji išću više od Juda“ (Lovretić, 1990: 282).

U ostalim nabožnim žanrovima koji nisu katekizmi valja spomenuti predgovor prijevodu dijelova Sv. pisma A. Ivanošića i predgovor molitveniku A. Kanižlića, u kojima autori iznose svoj stav prema drugim vjerama; prvi demonizirajući Turke i *dušotajce* (ateiste), a drugi govoreći o zabludama *poluviraca* (pravoslavaca) i ružnom običaju psovanja koji su Turci ostavili u Slavoniji.

Katoličke religiozne dužnosti. Ako se žele izdvojiti pozitivno definirane dužnosti svakoga katolika, tada se kod svih autora katekizama uočava isticanje dužnosti prikladnog svetkovanja nedjelje i ostalih svetkovina. U te dane preporučuje se slušati misu, propovijed, nauk kršćanski, moliti, činiti dobra djela, a zabranjuje veliki tjelesni i službeni posao, igranje u kolu, prekomjerno jelo i piće, grešni sastanci i sl. Zanimljivo je primijetiti pojedina autorska tumačenja u vezi s nedopuštenim poslom; Grličić u takve ubraja poslove koji se pristojno slugama i one u kojima se čovjek odviše zabavlja; Rapiću (katekizam) su to cjelodnevni poslovi, tj. oni koji traju duže od jednoga sata, pa tako i cjelodnevna zabava i dangubljenje (dakle, ne svaki oblik zabave) dok Lipovčić izrazitu kritiku upućuje gospojama koje se dugo uređuju te advokatima, notarima i ostalim službenicima koji smišljaju i rade uglavnom na štetu siromaha. Turkoviću su pak nedjelja i svetkovine naročito svečani dani, stoga brine da se to pokaže i vanjskim znakovima (svečana odjeća). Kanižlić, Rapić (katekizam), Lipovčić i Turković osvrću su na dopuštenost štovanja Djevice Marije, svetaca, njihovih slika i

relikvija, u čemu se može vidjeti utjecaj Tridentskoga sabora.²¹³ Naime, na 23. sjednici održanoj 3. prosinca 1563. godine donesen je *Dekret o zazivanju, štovanju i relikvijama svetaca i o svetim slikama*:

„Sveti sabor zapovijeda svim biskupima i ostalima koji vrše vlast i brigu naučavanja, da u skladu s običajima Katoličke i apostolske crkve primljenima od vremena početaka kršćanske religije, u suglasnosti sa svetim očima i dekretima svetih sabora: da ponajprije marljivo poučavaju vjernike o posredovanju i zazivanju svetaca, o štovanju relikvija i o zakonitoj upotrebi slika, učeći ih, da sveci kraljujući zajedno s Kristom Bogu prinose svoje molitve za ljude; da je dobro i korisno ponizno ih zazivati i utjecati se njihovim molitvama i njihovoj pomoći kako bi izmolili dobročinstva od Boga (...) Ako su se pak u te svete i spasonosne običaje uvukle neke zloporabe: njih sveti sabor jako želi potpuno iskorijeniti, tako da se ne bi postavljale nikakve slike krivih dogmi koje bi neobrazovanima pružale priliku opasne zablude“ (prema Denzinger, Hünermann, 2002: 381, 382).

S obzirom na negativne pojave vezane uz religiozno ponašanje katolika, redovito se osuđuju psovka, kletva, krivo zaklinjanje, svetogrđe nad posvećenim osobama, stvarima i mjestima, nepobožno ponašanje na misi i hodočašćima te simonija. Lipovčić jedini kritizira žene koje su posebno sklone u nevolji davati zavjete Bogu, koje onda ne ispunjavaju.

3. Model obitelji

(struktura obitelji, odnosi u obitelji i društvena /ne/jednakost: roditelji i djeca, stari i mladi, gospodari i sluga, duhovni pastiri i vjernici, učitelji i učenici, muž i žena)

Poimanje strukture obitelji koje proizlazi iz nabožnih (prvenstveno katekizamskih) tekstova ne podudara se s uobičajenim etnografskim određenjem po kojem je obitelj „(...) najuža, ali najvažnija jedinica društvene organizacije, jedinica najintenzivnijih i najraznovrsnijih odnosa. Njezini su članovi povezani ne samo krvnim srodstvom nego i zajedničkim stanovanjem,

²¹³ Opisujući otočku kuću i njezin inventar Lovretić primjećuje više predmeta koji imaju vjersku simboliku: „Nad penđerima su slike, ogledalo, križić. Ukraj svakog kreveta imaju žene raspelo i stakalce svete vode, pa stručak mace i drinka od cvitnice, listak ili grančicu grabovine od brašančeva i sviću voštanicu od Svitlog Mariña“ (Lovretić, 1990: 40). Ni kuće u Varošu Luke Lukića ne oskudijevaju u svetačkim predmetima, naročito slikama: „Obično drži svit slike Majke Božje i to razne ko: Sedam žalosti, Stužna Majka Božja, Smrt i grob Marijin, Uzašašće Marijino. Njke kuće imaje slike muški il ženski zadrugara, a osobito sv. Antuna, Ilije, Đure, Trojstva, Ivana i slike Majke Božje lurske. Nijedna varoška kuća nije brez slike Majke naše Marije, brez križa i – ogledala“ (Lukić, 1919: 45–46).

blagdanskim životom te, što je iz današnje, osobito gradske perspektive neobično, a za te je zajednice bilo vrlo važno – radom i privređivanjem“ (Čapo Žmegač, 1998: 251).

Prema značenju četvrte Božje zapovijedi u osamnaestostoljetnim katekizmima slavonske književne kulture obitelj uključuje i širu društvenu zajednicu, odnosno definirana je vrlo sličnim odnosima kakvi se navode i u suvremenom *Katekizmu Katoličke crkve*, a to su: „(...) dužnosti roditelja, skrbnika, učitelja, poglavara, načelnika, državnika, svih koji vrše vlast nad drugima ili nad nekom zajednicom osoba“ (*Katekizam Katoličke crkve*, 1994: 547).

Dakle, uobičajeni su članovi, tj. odnosi koji se spominju u tekstovima oni između: roditelja i djece, gospodara i sluga, crkvenih i svjetovnih poglavara i podložnika te starih i mladih. Premda se nastoji propagirati jednakost unutar spomenutih obiteljskih i društvenih skupina, ne može se ne primjetiti kako je fokus i znatno veći broj dužnosti na strani mladih i društveno niže pozicioniranih osoba. Od djece, mladih, sluga i podložnika traži se uglavnom poštovanje, vjernost, poslušnost, pomoć, poštenje i sl. prema starijima dok roditelji, stariji, gospodari i poglavari trebaju voditi računa o duhovnom i tjelesnom odgoju te ne vrijeđati i nerazložito udarati mlade. Na temelju onoga što piše Taube, o odgoju djece i nije se baš brinulo:

„Djecu nimalo ne maze [Iliri – op. I. P.]. Ona se po cijeli dan kupa u rijekama te u zimsko vrijeme cijeli dan trči po snijegu i ledu, a da drugo nemaju na tijelu osim jedne košulje. Kad polusmrznuta i ukočena dođu kući, daje im njihova majka popiti gutljaj rakije“ (Taube, 2012: 56).

Poseban značaj uloge župnika u župi naglašavaju katekizmi bellarminovske tradicije i usmjerenosti (najviše Grličić i Lipovčić, a ponešto i Rapić), ali i Bačić i Velikanović spominju važnost odnosa između duhovnih pastira i puka/pastve.

Stav Otočana prema župniku ovisio je o tome koliko je potonji bio blizak s gospodom, prema kojoj su oni bili prilično distancirani: „Gospoda gledaju u čovika ko s visine u nizu, a ljudi u gospodu ko da zvizde broje. Ljudi su ovi, ljudi i oni, a razdaleko su ko nebo i zemlja (...) Ako parok ne oblizuje gospodske čanke, niti s njima iz jedne zdile ne kusa, poznaju ljudi, da je misnik s njima, pa su mu pouzdani ko svom ocu, jer vele: naš je, dok trpi, što i mi patimo. Ako je parok dobar gospodi, a rđav narodu, onda od takog nedraga biže ko od vraga“ (Lovretić, 1990: 288). No zato su Lukićevi Varošani imali jako dobar odnos s *parokom* i kapelanom: „Držu i za svog oca i prvog pomoćnika, pa im rado učinu, što vi samo reknu. Treba li kola, sina, rabote, ili koļa za vinograde, sve se to paroku badava radi (...) Ali su zato paroci svitu bolji nego druga gospoda“ (Lukić, 1919: 238).

Lipovčić, koji je općenito zagovornik asketskog i strogog odgoja djece, naročit autoritet i ovlasti daje *meštrima* (učiteljima), čak i u slučaju fizičkog kažnjavanja učenika. Rapićev Redovnik također ističe ugled i poštovanje koje zaslužuju *meštri*.

Iako se danas temeljnom obiteljskom vezom smatra veza između muža i žene nastala sklapanjem braka, u katekizamskim joj je tekstovima u kontekstu govora o obitelji posvećeno najmanje prostora. Na nju se osvrću tek Bačić i Velikanović govoreći na sličan način o međusobnim dužnostima muža i žene, koje su prezentirane tako da se ne može govoriti o spolnoj nejednakosti. Kod obojice se, štoviše, naglasak stavlja na iskrenoj (*srdčanoj*) ljubavi. Jednakog je mišljenja o odnosu muža i žene i Lovretić, samo što je svjestan da je on u prijašnjim vremenima izgledao drukčije negoli u njegovo doba: „Di je božji red i pravda, tu nit čovik zapovida ženi, niti žena prkosi čoviku, nego se skandaju i ugađaju jedno drugome. Prije su bile žene robovi svoji ljudi. Ljudi su znali govoriti ženama: 'Ja tvoj Bog, ja tvoj sud, ja tvoja pravda! Bog te je stvorio, ja ću te rastvoriti'“ (Lovretić, 1990: 427).

Međutim, na jednoj drugoj razini obiteljskih veza može se primijetiti spolna isključivost i diskriminacija, a riječ je o Bačićevu katekizmu koji govori samo o odnosu sinova prema roditeljima i obratno te o odnosu između braće. Ne samo što se ne spominje kćer ili sestra, nego se i autoritet majke u odgoju sinova osporava u odnosu na onaj očev. Lipovčić čak, iako priznaje da mati podnosi više tereta oko odgoja djeteta i na neki način više ljubi dijete od oca, tvrdi da je dijete dužno više ljubiti oca, jer on je početak njegova života.

Osim u katekizmima, o obitelji, tj. odnosima između muža i žene progovara i Rapić u svojim propovijedima. Oštru kritiku upućuje i muževima i ženama, ali očito je kako je žena prikazana u mnogo lošijem svjetlu, zbog čega joj se može pripisati i najveća krivnja za nemir/nesklad u obitelji. No, da su postojali različiti uzroci svađama u obitelji, a ne samo žene, potvrđuje i Lovretićev opis diobe zadruge, za koju se najčešće optuživalo žene: „U novije doba dile se najviše zato, jer svaki oće da bude gazda. Jedan ima samo žensku dicu, pa oće imetak nima ostaviti. Drugi imade zločestu ženu, koja se s nikim ne može slagati, pa se njoj za voļu dili. Na trećega se digne čitava zadruga, prigovaraju mu (...)“ (Lovretić, 1990: 242).

4. Model kulture života

(ubojstvo, ljudski život, ljudska čast, vrijednost istine)

Pojam „kultura života“ preuzima se u značenju koje mu je dao papa Ivan Pavao II. (1920. – 2005.) u enciklici *Evangelium vitae* (*Evandjelje života*) iz 1995. godine. Suprostavivši „kulturu života“ „kulturi smrti“ papa se usredotočio na petu Božju zapovijed (*Ne ubij!*) te je upozorivši na suvremene probleme njezina kršenja (smrtna kazna, eutanazija, rat, pobačaj...) pokušao dati smjernice za razvoj poštivanja svake osobe od začeca do smrti (v. Ivan Pavao II, 1995.).

U ovome radu model kulture života obuhvaća tumačenje pete i osme Božje zapovijedi u nabožnim žanrovima, tj. uočavanje općih i specifičnih interpretacija njihovih značenja kod pojedinih autora.

Negativna formulacija pete zapovijedi u obliku zabrane u tekstovima se također tumači prvenstveno kroz zabranu raznih vrsta ubojstava, a tek onda ukazivanjem na vrijednost i nužnost poštivanja ljudskog života, časti i istine.

Unatoč apodiktičnosti pete zapovijedi, autori ne osuđuju svako ubojstvo, niti svako ubojstvo smatraju nepravednim i grešnim. Kanizijevski katekizmi ili izbjegavaju izravnu osudu ubojstva (Relković) ili osuđuju samo nepravedna ubojstva (Kanižlić); bellarminovski katekizmi i katekizam reformnog katolicizma odluku o pravednom ubojstvu prepuštaju svjetovnim vladarima (Grličić u slučaju opravdanosti ratnih ubojstava, Rapić /katekizam/ kod izvršavanja smrtno kazne, a Velikanović u oba slučaja); Pavić podržava kažnjavanje ubojice smrtnom kaznom, a Bačić navodi više situacija kada je riječ o pravednom ubojstvu (samoobrana, vojnička čast, žensko djevičanstvo...). Da je izvršavanje smrtno kazne bilo sastavni i najuobičajeniji dio svakodnevice u kojem su surađivale svjetovna i crkvena vlast potvrđuju i vrlo česte zabilješke na tu temu u osječkom *Isusovačkom ljetopisu* (1763–1770.). Tako one iz 1763. i 1764. godine kažu:

„16. XI. Srijeda. Oko tričetvrt 11 županija je održala sud. Superior je zamoljen da odredi dvojicu patera, jednog ilirskog/hrvatskog/ a drugog njemačkog, koji će 18. ovog mjeseca prisustovati smrtnoj osudi nad trojicom osuđenika. 17. XI. Svećenici su otišli služiti misu, ispovijedati i pričestiti osuđene. (...)

01. X. Stigla je iz Beča presuda u vezi smrti nad zarobljenim vojakom koji je na radu napao sjekirom časnika te ga jednim udarcem oborio, a tetku ranio nožem, no oboje su ostali živi. Osuđen je smrću na kotač i mač. Na izvršenje osude je u 10 sati pošao p.

Manner. 02. X. Osuđenik je sve odbio te nije htio da ga itko prati. No ipak je na stratištu, pošto ga je pater opomenuo, primio sakramente“ (1993: 226, 235).²¹⁴

Katekizam bellarminovske tradicije (Grličić) i posebno onaj bellarminovske usmjerenosti (Lipovčić) svoju pozornost u potpunosti posvećuju zaštiti dječjeg života, odnosno osudi sprečavanja začeca, pobačaja, čedomorstva i neopreza roditelja koji nehotice uguše svoje dijete pri spavanju.²¹⁵ Velikanović i Bačić također, kraće se osvrćući na taj problem, osuđuju pobačaj i nehotično gušenje djeteta. *Ljetopis Franjevačkog samostana u Osijeku (1686–1890.)* izvještava o slučaju žene koja je počinila čedomorstvo te o okrutnoj kazni koja je potom uslijedila. Događaj je zabilježen 1770. godine:

„04. I. Neka neudata žena iz Hrvatsko-Štajerske, služeći kod pravoslavca Mikašinovića, brigadirskog generala, kad se on privremeno ovdje zaustavio nakon Karlovačkog sinoda grčkoga obreda po kraljevskoj odredbi, rodila je dijete i rođeno čedo ubila kako bi prešutjela zločin preljuba. Ipak je zločin poslije otkriven te je žena dospjela u vojni zatvor. Budući da na saslušanju nije htjela priznati zločin, osuđena je na muke tijekom 9 minuta. Nakon izdržanih 7 minuta priznala je svoj zločin te je od vojnog suda u Osijeku osuđena na smrt. Presudu je potvrdio i sud u Beču, te su kažnjenicu danas vojnici pukovnije Preysach izveli kroz Vodena vrata, i to uz pratnju Đure Lanzla, isusovca, do vojno-civilnih vješala. Tamo su joj odsjekli desnu ruku i glavu“ (1993: 60–61).²¹⁶

Osim što su svjetovna vlast i kler surađivali pri samom činu izvršavanja kazne, suradnja se očitovala i kroz instituciju azila. Crkve i samostani su po starom običaju bili azili za teže prijestupnike, kojima bi potom nastojali osigurati zakonito suđenje pred nadležnom vlasti. Upravo takav jedan primjer azila pruženog ženi koja je ugušila dijete bilježi *Ljetopis Franjevačkog samostana u Osijeku (1686–1890.)* godine 1778.:

²¹⁴ U istom ljetopisu doznaje se kako je Osijek imao krvnika (*minister justitiae*) te da je mjesto gdje je on živio bilo ujedno i stratište. To se mjesto pučki zvalo *Zimmerplacz*, a riječ je bila o oružani s četiri barutane koja se nalazila kraj Drave, između Tvrđe i Donjeg grada (*Isusovački ljetopis*, 1993: 61, 251).

²¹⁵ Lukić na početku 20. stoljeća konstatira kako je u Varošu znatno manje djece nego prije, za što okrivljuje diobu zadruga i žene: „Što žene nemaje dosta djece, kriva je najprije nesretna samoća i diľba, a onda to, što žene djecu gñavu. Nisu dakle ľudi, a niti neplodnost kriva, što nema djece, već žene same. Ta ima i taki luda, koje iduć na vjenčanje, i u porodu, dopušćeno i nedopušćeno ćinu, samo da imaje što mañe djece“ (Lukić, 1919: 39). Lovretić pak smatra da Otoćanke malo rađaju zbog lijekova za koje su doznale od gospoja: „Svoje likove za to znadu, ali taje, a ćule su i od gospoja gospodskih likova“ (Lovretić, 1990: 20). Osim toga, ako lijekovi nisu od koristi, postoje koje *grišnice*, tj. žene koje *ubijaju porod prije poroda*, pa se i njima obraćaju žene u Otoku (Lovretić, 1990: 292).

²¹⁶ Kazna odsijecanja desne ruke i glave bila je oćito tipićna za zloćin ćedomorstva, o ćemu svjedoći slućaj još jedne osuđene žene iz Bilja (v. *Ljetopis Franjevačkog samostana u Osijeku*, 1993: 76).

„01. VI. Popodne je, oko 4 sata, u azil došla Katarina Janković zbog toga što je ugušila dijete. Pošto se učinilo što se mora obdržavati po kraljevskoj odredbi, drugoga je dana predana županiji. Ovdje se prilaže kopija tog izručenja, dok je original sebi zadržao superior“ (1993: 86).

Samoubojstvo je nedvojbeno grešno ubojstvo, a na težinu i sramotnost toga grijeha najviše ukazuju Rapić (katekizam) i Bačić.

Ljudska čast i dostojanstvo, uz koje se onda usko veže i odnos prema izricanju istine, najčešće su teme tumačenja osme zapovijedi, međutim, većina ih autora spominje i uz petu zapovijed. Najuočljivije je to kod Relkovića i Pavića koji petu zapovijed *Ne ubij!* proširuju u *Ne ubi rukom ni jezikom!*, kod Kanižlića koji uz tjelesno jednako osuđuje i *duhovno ubojstvo* te kod Bačića koji *mormoratura* naziva *ubojicom od poštenja*.

Ogovaranje, kleveta, ruganje, ozloglašenje – kod svih autora su to veliki grijesi, no samo Lipovčić osobitu kritiku upućuje određenim skupinama ozloglašivača: podložnicima, učenicima, slugama i sluškinjama te njihovim gospodarima. S druge strane, ako manje pogrde kažu očevi sinovima, učitelji učenicima, gospodari slugama i stariji mlađima (dakle, skoro pa obrnuta situacija od prethodne) Rapić (katekizam) i Bačić nazvat će to malim, lakim grijehom. Grličić pak ne smatra grijehom ako se očituje tuđe zlo djelo ili mana u slučajevima kad se radi o mlađima kojima je potreban prijekor starijih ili ako su posrijedi oni kojima treba pomoć i savjet drugih. Slično tome, Rapić u propovijedi navodi jedine dvije situacije kada se smije očitovati tuđe zlo: ako iz njega može proizići veće zlo ili ako je posrijedi sudsko ispitivanje.

Stav prema laži, koja se uglavnom povezuje s krivim svjedočenjem na sudu, nije jedinstven kod svih autora. Bellarminovski katekizmi, Pavić i Velikanović odrješito odbacuju opravdanost bilo kakve laži, čak i one kojom bi se pomoglo najbližima (roditeljima, prijateljima). Lipovčić, navodeći tri vrste laži (od šale, izmišljenu da bi se umirila svađa i *naudljivu*), očitito ne smatra svaku laž jednako opasnom, pa ni grešnom. Bačić, međutim, ima najoriginalniji i najblaži pristup; ističe dužnost govorenja istine na sudu (naročito ako će se time pomoći bližnjemu), ali nabraja i primjere situacija kada se čovjek može ustegnuti od svjedočenja.

5. Model spolnosti

(izvanbračna spolnost, spolni odnosi u braku, spolna čistoća)

Prema suvremenome *Katekizmu Katoličke crkve* „Spolnost obuhvaća sve vidike ljudske osobe u jedinstvu njezina tijela i duše. Ona se posebno odnosi na afektivnost, sposobnost voljenja i rađanja i, na općenitiji način, na sklonost sklapanju veza zajedništva s drugima“ (*Katekizam Katoličke crkve*, 1994: 573). Budući da *spolnost* mora imati u vidu cjelovitost ljudske osobe, njezina je bitna oznaka višeznačnost, tj. da bi se shvatila, potrebna je prema učenju suvremene moralne teologije međudisciplinarna suradnja (biologije, psihologije, antropologije...) (Valjan, 2002: 14). I premda je današnji katolički pristup spolnome moralu otvoreniji prema razmatranju i uvažavanju spoznaja antropoloških znanosti o ljudskoj spolnosti, temeljne norme ostale su nepromijenjene. Najvažnija je zasigurno ona koja spolnost smatra određenom isključivo za bračnu ljubav muškarca i žene.

U osamnaestostoljetnim katekizmima spolnost se ni na koji način ne dovodi u odnos sa ljubavi i emocijama, nego se promatra isključivo u kontekstu legitimnosti unutar bračne zajednice. Stoga, kao najveći puteni (bludni) grijeh osuđuje se spolno općenje izvan bračne zajednice i preljub.²¹⁷ Grijesi su još i: čitanje nepoštenih knjiga, pjevanje nepoštenih pjesama, nepoštene igre (kolo), mekoputan život, bestidno kićenje te gledanje, dodirivanje, grljenje ili ljubljenje koje bi izazivalo tjelesnu nasladu i užitak.

Kada je riječ o spolnim odnosima u braku, onda se jasno izražava osuda spolnog čina koji je *protiva naravi* ili koji se ne čini onako *kako je Bog naredio*, tj. koji nije u svrhu prokreacije već naslade.²¹⁸

Kao drugi načini povrede spolne čistoće spominju se: silovanje, rodoskrvuće (incest), svetogrđe, povreda celibata ili zavjeta čistoće, homoseksualnost, sodomija i masturbacija. Rapićev Satir postaviti će pitanje i o prostituciji, a Redovnik će na njega odgovoriti pozivajući se na mudre zemaljske zakone i zauzimajući legalistički stav glede njezine dopuštenosti, što sigurno nije bio i službeni stav Katoličke crkve.

²¹⁷ Roditelji su zbog toga pazili na spolno ponašanje svoje djece, posebno djevojaka, jer njima se više nego muškima zamjerao puteni grijeh prije braka. O tome svjedoče Lukićeve riječi: „Roditelji istinabog pazu na curu, da se s kim ne smiša, da ne bude s nikim prije vjenčanja, al se ipak puno tog trefi, zašto oci ni ne znaje. Muškom se ni čudit, ako bude prije vjenčanja sa mladom, udovicom ili baš i s curom, al cura se mora čuvat pa se ipak malo koja sačuva“ (Lukić, 1924: 123).

²¹⁸ Prokreativno shvaćanje spolnosti te mišljenje da je nereproduktivan spolni odnos *neprirodan* ili *zločin prema prirodi* kršćani su preuzeli još od starih Rimljana. Naime, sveti je Toma Akvinski u 13. stoljeću uvjeravao kako je priroda stvorila sjeme i ejakulaciju da bi stvorila djecu i tako produžila vrstu, pa kao četiri izrazito gnusne aktivnosti izdvaja: masturbaciju (samoblud), odnos sa životinjama, homoseksualni odnos i heteroseksualni spolni čin koji se ne odvija u, od Crkve ovlaštenom, „misionarskom“ položaju (usp. Abramson, Pinkerton, 1998: 35).

Zbog izrazite ružnoće putenog grijeha Rapićevi će sugovornici u katekizmu čak ustuknuti pred nabrojanjem svih poznatih grijeha te će u komunikaciji rabiti latinske (*dijačke*) nazive radi diskrecije. Lipovčić će pak pozvati župnike na diskreciju u propovijedanju o putenim grijesima, kako opomene ne bi postale nauk i poticaj činjenju nečistih djela.

U svojim propovijedima Rapić je putenu ljubav čak proglasio uzrokom pobačaja i čedomorstva.

6. Model neotudivosti imovine

(*krađa, kupovanje i prodavanje, kamata*)

Zabrana krađe, nanošenja štete bližnjemu u njegovim dobrima na bilo koji način, ali i želje da se takvo što učini, teme su sedme i desete Božje zapovijedi. I dok svi pisci katekizama objašnjavaju kako se griješi protiv ovih zapovijedi, Lipovčić jedini započinje tumačenje s osvrtom na uzroke takvom ponašanju, koji se uglavnom svode na loše društvo i loš odgoj. Slično Lipovčiću i Rapić u propovijedima želju za tuđim dobrima povezuje s odgojem, tj. s lakomošću koju kod mladih potiču njihove majke i očevi.

U katekizmima se navode različiti oblici i primjeri krađe, s tim da se većina odnosi na dva tipa: krađu ili činjenje štete materijalnim stvarima i krađu pri novčanim poslovanjima. Dobra koja se spominju tipična su za seoski, ruralni kraj: polje, livada, marva, vinograd, *bašča*, konj, šuma, hrana za životinje, voće, krava, vol, *ušur*, crkvene stvari. Poseban tip krađe je i kućna krađa, o kojoj pišu Grličić, Lipovčić, Bačić i Velikanović. Riječ je o krađi koja se veže uz sinove, kćeri, žene i sluge koji uzimaju kućna dobra (hranu i piće) bez znanja gospodara. Bačić je u osudi te krađe najblaži jer uzima u obzir olakotne okolnosti (materijalno stanje obitelji, čestotnost krađe, količina ukradenog, način trošenja), od kojih je najznačajnija činjenica da stariji uglavnom znaju za krađe, ali ukoliko nisu velike, njih se prešutno prihvaća.

Kućnu krađu spominju i obojica etnografa. Lovretić piše o njoj kao obliku ženske solidarnosti unutar zadružne obitelji (tzv. ženska supkultura; v. Rihtman-Auguštin, 1984.), jer svaka žena zna „(...) da i druga mora ko i ona i oprat svog čovika, i ruvo mu spremi, i obojke otkat i odiću pokrpat, a ako je kuća taka, da ne dile novaca, a opet bogaraju ženama, pa moraju iz oka, iz boka stvoriti, što ljudma treba (...)“ (Lovretić, 1990: 230), stoga gazdarica „(...) kad povade luk, kad orežu mak, kad spremu voća za zimu: suvi šljivu i ora, zovne ženu tajom, pa veli: 'Ajte, žene, da ne znaju ljudi', pa one to podile i svaka nosi u svoj kućar na tavanac. Tako to posli priprodaju, da nisu bez krajcare u kući“ (Lovretić, 1990: 230). Ukradu žene katkad i brašna, masti, kukuruza i sl. pa za to kupe štogod u *dućanu*. Iako se zna za sve

te krađe, svi šute.²¹⁹ S mnogo manje tolerancije na pojavu kućne krađe gleda Lukić, koji kaže: „Od svi se ti lopova more čoeć kako tako obranit, al ne more od kućnog. Lopov ne krađe svaki dan, ni ne ufa se svaki put zač u tuđe, a kućni lopov krađe kuću svaki čas i po više put na dan. Med kućne pustaije broju se muški i ženski brez obzira, jesu li u familije ili u samaca. Kad su žene ižnice, što zbobu, ukradu i druge prinesu (...) Sva je sreća, što je u kuće po jedan lopov, jer da i' je više, zlo bi bilo. Ako je čoeć šparan, krađe žena; ako čoeć krađe, žena špara. (...)“ (Lukić, 1924: 164).

Bačić pokazuje i socijalnu osjetljivost prema siromašnjima, jer tvrdi kako je velik grijeh ukrasti i manje, ali ako se ukrade od siromaha.

Solidarnost prema siromasima pokazivali su i u Lovrećićevu Otoku, pa „Ako je ko siromah, pa ukrade digod zalogaj ili malo drva, ne zamira mu se toliko, ko kad ne bi bio u nuždi“ (Lovrećić, 1990: 441). No, postojala je i izrazito negativna vrsta solidarnosti prema onima koji su krali od gospode: „Ako se od općine što ukrade, niti je gri', nit prigovor. Dosta je, da strada, ako ga u'vate. Što se od države ukrade, i di državu privariš, to po gotovo ne misle, da je zlo“ (Lovrećić, 1990: 441).

S obzirom na novčana poslovanja, prijekare su najčešće u kupovanju i prodaji, odnosno najviše se prozivaju trgovci kao oni koji stvari prodaju skuplje nego što one vrijede, služe se krivim mjerama ili prodaju stvari loše kvalitete tvrdeći suprotno. Od pripadnika ostalih profesija koji nepravedno posluju Lipovčić izdvaja: prokurate, advokate, one koji vladaju općinskim dobrima, *zanačije*, a Velikanović: vladare, suce, nadstojnike, *pravdačije* (tužitelje), *parce* (branitelje), majstore, najmenike, *bogatce*, *likare* i vojnike.

Na negativnost fenomena igara na sreću i oklada ukazuju Relković i Grlićić, pri čemu potonji ne smatra da su one same po sebi nepravedne, nego osuđuje nemoralna ponašanja poput varanja, prisiljavanja na igru i zaduživanja.

Za težak grijeh drži se i kamata, s tim da neki osuđuju svaki oblik kamate, a neki samo lihvarsku kamatu. Grlićić, Bačić i Velikanović smatraju nedopustivim svako uzimanje kamate, osim u slučajevima ako se zbog zajma gubi dobitak ili trpi šteta, dok Relković i Rapić (katekizam) progovaraju samo o velikoj kamati (*interešu*) i nepravednoj, tj. lihvarskoj kamati kao grijehu.

²¹⁹ Valja napomenuti kako se ni muškarci nisu suzdržavali od krađe, i to uglavnom da bi si priuštili duhan: „Ludi nose u dućan za paklu duvana po tri krajcare – po devet veliki klipova kukuruza. To rade sviñari. Sakriju kukuruz od sviña, pa daju za duvan. Kočijaš krađe zob i kukuruze od koña, pa i to nosi za duvan. Težak nema ni otkuda, što da ukrade“ (Lovrećić, 1990: 234).

Bačić objašnjava i povijesni kontekst u kojem je Bog dopustio *Čifutima* (Židovima) uzimanje kamate od Egipćana.

Poslovanje s kamatom (*interesom*) bilo je poznato i u Otoku, ali postojao je drugi, mnogo pošteniji i cjenjeniji način: „Ljudi pozajmljuju novce jedan od drugoga. Ima ji, koji pozajmljuju novce drugomu, pa tako steknu. A ko daje novac na interes, taj mlogo išče. Drukčije se opet uzajmljuje za ljubav, a ne na interes, pa onda dužnik gleđe, da oduži onom, ko mu je pozajmio. Pa i to je interes, ali je barem od srca“ (Lovretić, 1990: 225).

Autori katekizama pozivaju i na vraćanje ukradenoga ili nađenog vlasniku kako bi se dobio oprost, s tim da Bačić u tom pozivu izražava nezadovoljstvo odnosom pravoslavnih svećenika prema kradljivcima i kamatnicima. Naime, Bačić je protiv *erežije* raširene među grčkim svećenicima, na temelju koje oni odrješuju od grijeha one koji krađu, otimaju, po kamati primaju i dr. ukoliko njima, dakle svećenicima, daju dio onoga što su ukrali, oteli i sl.

7. Model braka

(zaruke, ženidba, bračne dužnosti, razvod)

Pišući o braku u povijesti zajednice vjere, odnosno u povijesti teološko-moralnih rasprava, fra Velimir Valjan izdvaja četiri (ili pet) modela ili paradigmi: 1. *parenetska paradigma* – najkarakterističnija za patrističko razdoblje u kojem u središtu pozornosti nije brak sam po sebi koliko kršćanski život u braku i obitelji; 2. *ontološko-sakramentalna paradigma* – posebno u 13. stoljeću, kada se prihvaća sakramentalna stvarnost braka; 3. *juridičko-moralna paradigma* – nametnula se nakon Tridentskog sabora, brak se promatra kao vjerska institucija, a ističu se teme „bračne dužnosti“, ciljevi bračnog ugovora itd.; 4. *prirodnopravna paradigma* – u 19. i 20. stoljeću, brak je promatran kao naravna stvarnost (i 5. *personalistička paradigma* – nakon Drugog vatikanskog koncila, ljubav bračnih drugova najviši je indikativ /dar/ i imperativ /zadaća/) (Valjan, 2002: 230–235).

Dakle, iako se već ranije (u 13. stoljeću) utvrdila sakramentalna stvarnost ženidbe, Tridentski je koncil ponovno osjetio potrebu naglasiti „(...) kako [ženidbu – op. I. P.] treba ubrojiti među sakramente Novog zakona; protiv čega bezbožni ljudi ludujuć u ovo vrijeme, ne samo da su krivo mislili o tom časnom sakramentu, nego su na svoj način, uvodeći tjelesnu slobodu pod izgovorom Evanđelja, i ne bez velike štete za Kristove vjernike, pisanjem i riječju tvrdili mnogo toga stranog učenju Katoličke crkve i potvrđenim običajima od apostolskih vremena. Namjeravajući se suprotstaviti njihovoj lakomislenosti, sveti i opći

sabor je mislio da treba iskorijeniti značajnija krivovjerja i zablude spomenutih odcijepljenih kršćana, kako njihova zaraza ne bi k sebi privlačila mnoge, te je odlučio podići anateme protiv tih krivovjernika i njihovih zabluda“ (prema Denzinger, Hünermann, 2002: 378).

Da analizirani katekizmi potvrđuju *juridičko-moralnu paradigmu* postridentske bračne teologije, u kojoj se brak smatra *vjerskom institucijom* koja je posve podvrgnuta crkvenim propisima, dovoljan je uvid u naslove *članaka* i *razgovora*, jer već oni najavljuju govor o ženidbi kroz definicije, dužnosti, zapreke, uvjete i sl.

Sakramentu ženidbe često prethode zaruke, o kojima jedino opširno piše Grličić. Bačić zaruke spominje samo u kontekstu ženidbenih zapreka, dok je Lipovčiću također poznat taj običaj, ali on ga, kako kaže, *stavlja na stranu*, tj. upućuje na druge crkvene knjige koje pišu o njemu.

No zato Lipovčić, Velikanović i Rapić (u propovijedima) upozoravaju o čemu zaručnici moraju razmišljati prije sklapanja braka ili zaruka kako poslije ne bi bili nesretni. Bitno je da gledaju na dobrotu, bogobožnost i poslušnost (odnosi se na žene), sličnost u staležu, godinama i ćudi, prijašnji život, a Rapić posebno osuđuje višegodišnje *ašikovanje mladinaca*.

Određenje sakramenta ženidbe razlikuje se uglavnom s obzirom na to koliko se u kojem katekizmu i kod kojeg autora naglašava važnost ljubavi među zaručnicima, odnosno stvaranja i podizanja potomstva kao glavne svrhe ženidbe. Najviše riječi bračnoj ljubavi posvećuje Grličić, Lipovčić je isto spominje na istaknutom mjestu, ali Rapić (katekizam), Bačić i Velikanović o ženidbi pišu prije svega s obzirom na njezinu prokreativnu svrhu i ugovorni karakter.

Uvjeti i zapreke također su važna sastavnica govora o braku. Da bi se sklopio sakrament ženidbe bitno je da: zaručnici nisu ni u kakvom srodstvu (krvnom, duhovnom, pobratimstvo/posestrimstvo), nijedno nije primilo zavjet čistoće ili svetoga reda, muškarac ima navršenih četrnaest, a djevojka dvanaest godina, vjenčanje bude triput naviješteno u zapovjedne svetkovine u obje župe, nije prisilno ili tajno vjenčanje, zaručnici nisu različite vjeroispovijesti (Rapić /katekizam/, Velikanović), zaručnici imaju roditeljski blagoslov i dr. O nekima od tih uvjeta raspravljalo se i na 24. sjednici Tridentskoga koncila (11. studenoga 1563.) te se među donesenim kanonima nalazi i kanon o reformi ženidbe. U njemu se izražava stav Crkve o *tajnim ženidbama*, tj. o njihovoj (ne)valjanosti i posljedicama:

„Premda ne treba sumnjati da su tajne ženidbe sklopljene slobodnim pristankom ženika, valjane i prave ženidbe, tako dugo dok ih Crkva ne učini nevaljanima, te zbog toga s pravom treba osuditi one, kao što ih i sveti sabor osuđuje anatemom, koji niječu da su to prave i valjane (ženidbe), kao i one koji lažno tvrde da su brakovi djece sklopljeni protiv volje roditelja nevaljali, ili da ih roditelji mogu učiniti valjanima ili nevaljanima: ipak ih je sveta Božja crkva, iz najopravdanijih razloga, uvijek osuđivala i zabranjivala. Budući pak je sveti sabor primijetio da se te zabrane više ne obdržavaju zbog ljudske neposlušnosti, i odvagnuvši teške grijeha koji proistječu iz tih tajnih ženidbi, posebno pak kod onih koji ostaju u stanju osude, budući su napustili ženu s kojom su se tajno oženili, a s drugom s kojom su se javno oženili žive u trajnom preljubništvu; budući da Crkva ne može priteći u pomoć u tom zlu (...) zapovijeda da ubuduće, prije nego se sklopi ženidba, vlastiti župnik ženika u tri uzastopna blagdana javno oglasi čija će se ženidba sklopiti (...)“ (prema Denzinger, Hünemann, 2002: 379–380).

Bračne dužnosti definirane su kroz funkciju rađanja i odgoja djece u strahu Božjem i kršćanskom nauku te kroz međusobni odnos supružnika. Potonje uključuje govor o dužnosti zadovoljavanja putene volje (ako je *pametna, razložita i naravna*), Lipovčić naglašava dužnosti međusobnog pomaganja, razgovora o teškoćama zemaljskoga života, ljubavi, pažnji, strpljivosti te opasnostima koje proizlaze iz ljubomore dok Velikanović piše o zlu koje dolazi od *saviše ljubavi* (ljubomora, preljub, svađa...). Ni Velikanović ne izostavlja dužnosti međusobnog poštovanja i uvažavanja muža i žene, s tim da se osvrće i na dužnost dušobrižničkog odnosa gospodara i gospodarice prema kućnim slugama, dužnosti majke u kršćanskom odgoju kćeri te dužnosti žene da pazi kako i koliko se kiti, uvažavajući pritom muževe zahtjeve te zahtjeve kršćanskog doličnog odijevanja.²²⁰

S druge strane, svećenik Lovretić krajem 19. i početkom 20. stoljeća razmatra problem propadanja narodnoga odijela u Otoku i okolici te navodi više uzroka. Osim što su se žene pogospodile, učiteljice uče seoske djevojčice nepotrebno „mrežanju“, „kačkanju“ umjesto šivanju i vezenju, autor posebno kritizira i pojedine svećenike „(...) jer zabrane, što se nima ne

²²⁰ Taube u svom djelu komentira jedan drugi način ženskog uređivanja – šminkanje: „Ovdje ima i različitog bilja za bojanje, s kojim se može vrlo lijepo, dugotrajno i pouzdano obojiti. To je posebna tajna kod žena. Budući da rado vole šminkati lice, to one znaju načiniti iz korijenja rumenilo (ruž), koje je prirodnije i ljepše od francuskog, a nije ni tako skupo te se čak ni ne može isprati. O kad bi barem to rumenilo ostalo nepoznato u Beču, Parizu i Londonu!“ (Taube, 2012: 26).

sviđa, a preporučuju, što im je milo, pa mladež, da mu ugodi, kupuje reku za reklom, a odnema svoje lipe, bile rukave“ (Lovretić, 1990: 107).²²¹

Rapić pak u propovijedi ukazuje na teškoću *ženidbenog jarma* te na utjecaj odnosa između supružnika na opću atmosferu u kući i obitelji. Zbog toga je još više nužna njihova međusobna ljubav i vjernost, ali i posebno uvažavanje gazde kuće. Osim Rapićeva povezivanja stabilnosti braka sa stabilnošću obitelji, ne može se ne pretpostaviti kako je uspješan brak bio je preduvjet i kršćanskog i uređenog društva, zbog čega su i Crkva i država pojačano nadzirale taj oblik životne zajednice.

Pravo razvoda, tj. rastave od stola i postelje opravdano je u slučajevima preljuba, smrtne opasnosti, zlostavljanja, ulaska u sveti red, ako bi netko od supružnika postao nevjernik i dr. Bačić se uza sve navedeno okomljuje i na dvije *erežije* pravoslavnih vjernika; jedne koja tvrdi kako je grijeh drugi put se udati/oženiti u slučaju da je prvi muž/žena umro/la i druge koja kaže da se može razvrći sakrament ženidbe i udati/oženiti za drugoga/dругu ako je posrijedi rastava od stola i postelje. Katolički nauk dopušta ponovnu udaju/ženidbu u slučaju smrti jednoga od supružnika, a za rastavljene supružnike kaže da moraju živjeti kao udovci i udovice te nastojati oko pomirenja s pravednim partnerom, tj. nije im dopušteno ponovno se ženiti/udavati.

8. Model samospoznaje

(*ispit savjesti, ispovijed*)

U povijesti crkvene pokorničke prakse nailazi se na različite oblike i načine ispovijedanja grijeha: „Postoji ispovijed Bogu u nutrini svoje savjesti, ispovijed braći, ispovijed Crkvi predstavljenoj u osobi službenika. Postoji nadalje opća ispovijed i posebna ispovijed, ispovijed prevedena u riječi i/ili ispovijed ostvarena pomoću gesti i držanja koje su u nekim slučajevima jedina izražajna mogućnost“ (prema Tamarut, 2007: 698).²²² Iako opća ispovijed

²²¹ Navodi Lovretić i pozitivan primjer sela Komletinci, u kojem se situacija ipak popravila: „Ovog uskrsa bio sam kod kuće, pa su moji rođaci u Komletincima žalili, što nisam na veliki petak došo u komletinsku crkvu, da tu lipotu vidim. Sva se je crkva zašarala lipim vezom, samo još, da ne prikriju glavu ko bule, no da počešljaju lipu pletenicu, pa da ne sakriju reklom svoje lipe oplečke, eto je onda to selo prvo u okolišu“ (Lovretić, 1990: 108).

²²² Sakrament ispovijedi, odnosno sakrament pokore i pomirenja koji se često naziva prema pojedinim svojim sastavnicama (obraćenje, pokora, ispovijed, oprostjenje, pomirenje) složen je u svom značenju te prema suvremenom *Katekizmu Katoličke crkve* znači: „(...) Isusov poziv na obraćenje, put povratka k Ocu od kojeg se čovjek grijehom udaljio; (...) posvećuje osobni i zajednički put obraćenja, kajanja i zadovoljštine kršćana grešnika; (...) 'ispovijedanje', priznanje i hvala Božjoj svetosti i njegovu milosrđu prema čovjeku grešniku; (...)

ima veliko značenje u pobuđivanju i izražavanju opće svijesti ljudske grešnosti i solidarnosti u grijehu, ipak je ispovijed Bogu u nutrini svoje savjesti prvi i neophodni oblik ispovijedi, kojemu uostalom treba voditi i opća ispovijed. Ta misao o nužnosti osobne i posebne ispovijedi (barem smrtnih grijeha) pred predstavnikom Crkve bila je i misao Tridentskoga sabora. Na četrnaestoj sjednici sabora 25. studenoga 1551. godine potvrđen je dekret o pokori, a ispovijedi su posvećena čak tri kanona (6-8) i jedno dugačko, peto poglavlje, iz čega se vidi da je bila riječ o važnoj i osjetljivoj temi (usp. Denzinger, Hünermann, 2002: 352–360).

Zbog napada reformacije usmjerenog naročito na taj sakrament,²²³ koncilski su oci posebno naglasili „(...) sakramentalnost ispovijedi, cjelovitost u ispovijedanju grijeha, tajni način ispovijedanja samo svećeniku, kao i obvezu vjernika da se ispovjede barem jedanput godišnje“ (Tamarut, 2007: 700). U posttridentsko vrijeme, kada teolozi moralisti u skladu sa zaključcima koncila inzistiraju na pojedinačnoj i osobnoj naravi grijeha²²⁴, razumljivo je da se ispovijedi pristupa na vrlo temeljit način, naročito kad je u pitanju ispitivanje savjesti grešnika. O tome svjedoče sadržaj sedmog i osmog kanona:

„(...) u ispovijedi treba iznijeti okolnosti koje mijenjaju vrstu grijeha, jer bez toga pokornik ne iznosi potpuno same grijeha, niti su oni jasni sucima, pa je nemoguće da bi oni mogli ispravno suditi o težini prijestupa, niti bi pokornicima za njih mogli odrediti kaznu kakvu treba. (...)

Ali bezbožno je govoriti da je tako propisana ispovijed nemoguća, [*kan. 8.*], ili je nazivati mučenjem savjesti; poznato je naime, da se u Crkvi od pokornika ne traži ništa drugo nego da, nakon što se brižljivo ispita i istraži skrovite nabore svoje savjesti, ispovjedi one grijeha za koje se sjeti da je smrtno uvrijedio Gospodina i Boga svoga (...)“ (prema Denzinger, Hünermann, 2002: 357).

Analizirani katekizmi (s naglaskom na Rapićev, Pavićev i Velikanovićev katekizam te Mulihovu katekizamsku pjesmaricu) potvrđuju iscrpan govor o tome: kako se pripremiti za ispovijed (pomno ispitati savjest), kakva sve ispovijed treba biti (čista, istinita i potpuna ili

po svećenikovu sakramentalnom odrješenju, Bog daje pokorniku 'oproštenje i mir'“ (*Katekizam Katoličke crkve*, 1994: 371–372).

²²³ Prema historijskom antropologu Richardu van Dülmenu razlog zašto reformatori odbacuju ovaj sakrament leži u moći Crkve koja je osobito došla do izražaja u sustavu ispovijedi. No, s druge strane, ni protestantska se crkva nije odrekla glavnih elemenata ispovijedi – priznanja krivnje i pokajanja. Ukinula je samo tajnu ispovijed. (van Dülmen, 2005: 33)

²²⁴ Isticanje pojedinačnog vida grijeha od strane teologa tumači se kao nužna reakcija Tridentskog koncila da odbije krivi nauk reformatora na čelu s Lutherom. Po njihovom nauku pohota proistječe iz istočnoga grijeha i ostaje grešna i poslije primljenoga krštenja. U želji da se ograde od takvoga učenja, posttridentski teolozi radije govore o grijehu kao osobnoj odluci negoli o njegovim društvenim utjecajima (Majka, 1978: 199).

cijela), kako ispovjediti pojedine grijeha (*priprostito*, bez spominjanja drugih osoba, ne lagati), kako odrediti njihovu težinu s obzirom na okolnosti (*od mista, od vrimena, prid kime, koliko puta*), kakav treba biti ispovjednik (razborit, naučan, pronicljiv) i sl., ali istovremeno očituju i jedan fenomen na koji je upozorila historijska antropologija. Riječ je ukrštavanju dvaju naoko proturječnih procesa u instituciji ispovijedi: procesa samopromatranja i samospoznaje te procesa kontrole i discipliniranja savjesti vjernika. Richard van Dülmen govori općenito o većem društvenom nadzoru ljudi u ranome novom vijeku u odnosu na srednji vijek jer „moderne“ institucije Crkve, države i škole tada stvaraju novu normativnost i tako aktiviraju proces samopronalaženja i samokontrole. Iako je to imalo poticajnu ulogu u procesu otkrivanja modernog individuuma, zapravo su i Crkva i država trebale svjesni pristanak kršćanina i podanika kako bi ostvarile svoje ciljeve:

„Katolička je crkva imala razne mogućnosti da puku prenese kršćanski nauk i da mu predstavi istinski kršćanski život. Oduvijek je postojala propovijed, kasnije i nedjeljna poduka, ali najintenzivnija ustanova za poduku i ćudoređe bila je ispovijed, osobito kad je obveznom postala tajna ispovijed. Poznavanje Deset Božjih zapovijedi sada se moglo intenzivirati. Iz njih je pojedinac prije svega saznao koji su teški a koji lakši grijesi, odnosno, što Bog zabranjuje, te je s time mogao uskladiti svoje ponašanje“ (van Dülmen, 2005: 36).²²⁵

Ipak, treba biti svjestan činjenice kako se u istraživanju institucije ispovijedi raspolaže samo informacijama o službenom učenju o ispovijedi, dok se o konkretnoj praksi i stavu vjernika prema ispovijedi zna vrlo malo. Tako se i iz *Turkovićeve ljetopisa (1797–1807.)* može samo doznati kako osječki župnik Turković brine o uskrsnim ceduljama na kojima se evidentiralo je li izvršena godišnja kršćanska dužnost ispovijedi i pričesti („25. XI. [1797.] Odmah sam morao nabaviti 6 svijećnjaka, uskrсну svijeću kao i svijeću za crkvu, a dao sam i uskrсне cedulje“ /1993: 259/), dok se ne nailazi na podatak kako su te cedulje bile prihvaćene među narodom.

²²⁵ R. Van Dülmen u tumačenju ispovijedi ukazuje i na njezin svojevrsni psihoterapeutski učinak: „Katolička je ispovijed, unatoč svoj ritualizaciji, *de facto* u velikoj mjeri poticala proces moralizacije, a time i izgrađivanje savjesti pojedinca. U društvu, u kojemu se nije ili se jedva govorilo o sebi, ispovjednik je bio jedini koji je mogao dati moralno utemeljen savjet i za najintimnije probleme. Stalnom kontrolom od strane ispovjednika onaj koji se ispovijedao dobio je uvid u sebe i doznao savjete kako se nositi s različitim problemima. Nije to bio samo užas pakla, koji je prijetio grešniku i koji je tjerao pojedinca na ispovijed i pokajanje, nego njegova želja da živi kršćanskim životom i da se, općenito, sa životom nosi kao kršćanin. Svatko je na ispovijedi mogao iznijeti svoje probleme: žena, koja je živjela u neprestanoj svađi sa svojim mužem, dijete koje je imalo problema s roditeljima i liječnik koji više nije znao kako bi liječio nekog čovjeka“ (van Dülmen, 2005: 37).

IV. ZAKLJUČNI OSVRT

S obzirom na uvodno naznačene okvire i smjernice ovoga istraživanja, čiji je pristup utemeljen u kontekstualnome, kulturološkom sagledavanju književnoga teksta, odnosno diskurza koji oblikuje identitet kroz različite strategije, pokušalo se čitati i analizirati tekstove književne kulture u Slavoniji 18. stoljeća. Takav pristup svoje teorijsko i metodološko uporište nalazi u suvremenim disciplinama znanosti o književnosti – književnoj antropologiji i novom historizmu, koje svoj interes vežu uz sociokulturnu i antropološku pozadinu književnih tekstova. Naime, u suvremenim književnim teorijama upravo se *kultura* nametnula kao vrlo važan pojam unutar kojeg se nastoje analizirati i razumjeti pojedini fenomeni, među kojima je i književnost. Osvrćući se na višeznačnost pojma kulture i raznolikost termina kojima se imenuje znanost o kulturi (etnologija, kulturna antropologija, socijalna antropologija, sociokulturna antropologija), ukazuje se i na mjesto hrvatske etnologije u odnosu na promjene u proučavanju kulture koje su se dogodile početkom druge polovice 20. stoljeća. Riječ je o jačanju zanimanja za simbolički, semiotički aspekt kulture čime se proširio i okvir promišljanja i interpretiranja književnosti. U tom kontekstu izdvaja se interpretativna kulturna antropologija Clifforda Geertza koji kulturu izjednačava s tekstom, a antropološko istraživanje s interpretacijom teksta. Književnost tako biva shvaćena kao jedan od žanrova kulturnog izraza, čije je određenje (identitet) uvjetovano kontekstom kulture.

Pitanje identiteta književnosti neodvojivo je pak od pitanja kako književnost proizvodi ideje o čovjeku, tj. kako oblikuje i reprezentira njegov identitet. Iako pojam identiteta uključuje zamisao o *istosti* neke osobe ili grupe, veći broj suvremenih teoretičara vidi identitet kao nestabilnu, društveno konstruiranu stratešku fikciju. Primjerice, Stephen Greenblatt ukazuje na ulogu društvenih i kulturnih institucija kao što su obitelj, država i religiozne institucije u oblikovanju identiteta. Takav antiesencijalistički stav vezan je uz shvaćanje jezika kao jednoga od glavnih medija kroz koji se ostvaruje identitet te uz značenje sociološke koncepcije diskurza koju zastupa Michel Foucault. Prema Foucaultu diskurzi su prakse što sustavno oblikuju predmete o kojima govore, stoga, ukazujući na ograničavajuća pravila unutar pojedinih diskurza koja onemogućuju pristup stvarnosti, također izražava antiesencijalistički stav glede identiteta. Premda se nameće zaključak kako je svaki identitet nestabilan diskurzivni konstrukt, ipak je *kulturni identitet* (klasni, rodni, politički, konfesionalni...) privremeno stabiliziran „prošivnim bodom“, tj. procesom koji omogućuje privremeno učvršćivanje značenja povezano s odnosima moći i kulturne politike.

Identitet slavonske književne kulture 18. stoljeća proizlazi iz zemljopisnih, književnopovijesnih i društveno-političkih specifičnosti, ali i općih, (nad)nacionalnih obilježja. Politička razjedinjenost hrvatskih zemalja među trima velikim državama – Habsburškom Monarhijom, Mletačkom Republikom i Osmanskim Carstvom (s iznimkom Dubrovačke Republike) imala je velik utjecaj i na književnokulturni život u njima. Dok je u zapadnoeuropskoj književnosti 18. stoljeće, kao uostalom i cijelo ranonovovjekovlje, obilježeno idejama o sekularizaciji društvene i antropološke misli (Z. Kravar) te prosvjetiteljskim intelektualizmom, hrvatska književnost samo rubno sudjeluje u tim procesima. Dominantna uloga Crkve u prosvjetno-kulturnom životu utjecala je da književnost 18. stoljeća ima izraženu didaktičku i utilitarističku dimenziju, čime je ostvarena svjetonazorska poveznica i kontinuitet s prethodnim, 17. stoljećem i idejama katoličke obnove. Slavonska književnost kao termin koji većina književnih stručnjaka rabi upravo za književnost u Slavoniji 18. stoljeća nastaje u društveno-političkim uvjetima poslije oslobodilačkih ratova protiv Turaka. Podjela Slavonije na vojni i civilni dio te brojne reforme habsburških vladara Marije Terezije i sina joj Josipa II. koje su zahvaćale kako u javni tako i u privatni život stanovnika, da bi u drugoj polovici stoljeća kulminirale velikim reformama koje su Crkvu stavile pod veći nadzor države – ključni su događaji slavonske povijesti 18. stoljeća. Jozefinistička politika nastojala je Crkvu podrediti svojim interesima, što znači učiniti od nje isključivo društvenu instituciju koja će poticati kulturni i materijalni napredak države, zbog čega su preferirane pastoralne, katehetske i socijalno-karitativne aktivnosti klera.

Isprepletenost vjerske i svjetovne sfere očitovat će se i u hrvatskoj knjizi dopreporodne Slavonije, s tim da će im *narodna prosvjeta i odgoj* (T. Matić) biti zajednička svrha. Među trima glavnim aspektima slavonske književne prakse – religioznim, poučnim i prigodnim (R. Bogišić) – nastojao se analizirati onaj dio slavonske književne produkcije kojemu je uglavnom posvećeno malo prostora u hrvatskoj književnoj historiografiji. Riječ je o korpusu nabožnih žanrova s naglašenim didaktičkim, religiozno-odgojnim težnjama, koji se ukazuje više kao periferna, rubna pojava u odnosu na estetski značajna djela. Međutim, upravo kao što kaže Divna Zečević: „(...) za istraživanje književnih procesa i za znanost o književnosti nisu primarni vrhunski dometi, velika književna djela (ili veliki pisci) nego u prvom redu – *povijest ljudskoga književnog djelovanja*“ (Zečević, 1986: 163), stoga se i u ovome radu nastojao učiniti razvidnijim način djelovanja najdominantnijeg, ali estetski ne i najrelevantnijeg tipa književne produkcije u Slavoniji 18. stoljeća.

Predmet analize činilo je osam nabožnih žanrova: katekizam, hagiografski spjev, propovijed, lekcionar, prijevod pojedinih dijelova Svetog pisma, molitvenik, prijevod iz crkvenih otaca i crkvena drama, s tim da je najviše pozornosti posvećeno katekizamskoj književnosti. Uz taj središnji korpus rada u analizu su bili rubno uključeni i žanrovi povijesnoga i kulturološkoga sadržaja: zapisnici, putopisi i etnografije. U nabožnim se tekstovima analizirao diskurz o svakodnevicu, odnosno, pokušalo se razotkriti svojevrstne strategije/modele izvanknjiževnih refleksija. Kombiniranjem gledanja – književnog u povijesnom i povijesnog u književnom – nastojao se dobiti potpuniji sinkronijski i dijakronijski uvid u pojedine teme i ideologiju kulturne stvarnosti, tj. poetiku svakodnevice. Naime, književnokulturnu zbilju Slavonije 18. stoljeća nemoguće je razumjeti bez uvažavanja crkvenih i društveno-političkih prilika nakon Tridentskog koncila (1545-1563.), koji je sa svojim sveobuhvatnim teološkim i institucionalnim reformama Katoličke crkve utjecao na odnos između Crkve i države, oblikovanje različitih kulturnih modela, socijalnih identiteta, obrasce svakodnevnog života i dr., kao i utjecaja jozefinističke politike na odgoj vjernika kao poslušnih i dobrih građana.

Bogata katekizamska književnost bila je jedno od najutjecajnijih sredstava kojim su se promicale ideje Tridenta. Prema tipologiji katekizama koju je dao Franjo Emanuel Hoško analizirani su katekizmi drugoga razdoblja posttridentske (katoličke) obnove i jedan reprezentativni katekizam iz vremena jozefinizma. Katekizmi triju temeljnih katekizamskih smjerova – prema kanizijevskoj, bellarminovskoj i rimskoj (tridentskoj) koncepciji – te kontroverziji katekizmi, katekizam neutvrđene katekizamske tradicije, katekizamska pjesmarica i katekizam reformnog katolicizma pokazali su se kao bogat antropološki izvor, tj. kao tekstovi čija je funkcija u velikoj mjeri određena oblikovanjem diskurza o svakodnevicu. Dekalog (Deset Božjih zapovijedi) jedan je od središnjih dijelova katekizma koji ističe dužnosti čovjeka prema Bogu i bližnjemu, tj. religiozne i društvene dužnosti te tako zahvaća u sveobuhvatnost čovjekove egzistencije. Premda su Božje zapovijedi u svom moralnom djelovanju univerzalne i svezremenske, njihova *tumačenja* i te kako su podložna subjektivnim i kontekstualnim utjecajima, te se stoga i analiza diskurza o svakodnevicu usmjerila upravo na ta tumačenja. I za didaktičnu se književnost općenito kaže da „(...) umjesto izrazite individualnosti pisca nudi izrazita žanrovska obilježja za praktično djelovanje“ (Zečević, 1986: 152), tj. utilitarnost se pretpostavlja kreativnosti, no ipak se ne može zanijekati svaki

oblik autorske originalnosti u takvim tekstovima. Zoran Velagić, koji ističe normativnost vjerskih knjiga i njihovu utemeljenost u nepromjenjivom kanonu prihvaćenih istina, tvrdi i kako „(...) treba dakle lučiti općemoralne stavove od ideja samoga autora, poželjne obrasce ponašanja od njegovih osobnih opažanja“ (Velagić, 1996: 50), odnosno „(...) mogućnosti individualnoga doprinosa i originalnosti ponajprije [su] povezane s načinima prijenosa tih istina, tj. s načinima oblikovanja teksta“ (Velagić, 2010: 14). Stoga autori analiziranih nabožnih žanrova, pri čemu je pozornost bila usmjerena na katekizamsku književnost, prvenstveno su bili prijenosnici/posrednici modela religijskog (kršćanskog) i kulturnog života, tj. zamisli i ideja o ljudskom, obiteljskom, društvenom i drugim aspektima življenja kakve je propisala Katolička crkva (konkretno, posttridentska Crkva), no unutar zadanih koncepcija i sami su izražavali svoja viđenja ili stavove prema nekim problemima iz svakodnevice. Takvo autorsko, subjektivno tumačenje pojedinih diskurza svakodnevice ukazuje na dvosmjernan proces i uzajamni utjecaj zbilje i diskurzivne reprezentacije zbilje (*retrorefleksija*).

Izdvojiiviši aspekte svakodnevice koji su obuhvaćeni tumačenjima zapovijedi: *nauk vjere, obitelj, ljudski život, ljudska čast, spolnost, materijalna dobra* te aspekt *braka i ispovijedi*, koji su vezani uz tumačenje značenja sakramenta ženidbe i ispovijedi, htjelo se ukazati na diskurzivnost govora o njima. Osim žanrovskog strategijskog navoditelja u vidu tipološke oznake katekizma, nastojanjem da se većina tipova predstavi s najmanje dva teksta, cilj je bio istaknuti i autorski subjektivni pristup unutar žanrovskog modela. Autorska pozicija analizirala se i u paratekstualnim dijelovima djela, naročito u predgovorima, ali i u bilješkama i dodacima glavnom tekstu (lekcionar i crkvena drama). Ovdje treba naglasiti kako su paratekstualni elementi u ostalim nabožnim žanrovima (osim u propovijedi i hagiografskom spjevu) ujedno i najznačajniji prostor s obzirom na diskurz o svakodnevici.

Na temelju analize uspostavljeni su modeli oblikovanja religijskoga i kulturnog identiteta kao svojevrsna sinteza u kojoj se očituju prepletanja općeg i pojedinačnog, kako s obzirom na poetičke (žanrovske), tako i u odnosu na svjetonazorske strategije. Kroz osam modela: *model pastoralnoga i katehetskog djelovanja, model pravovjerja, model obitelji, model kulture života, model spolnosti, model neotuđivosti imovine, model braka i model samospoznaje* sažeto se daje pregled tema i ideja reprezentiranih u pojedinim tekstovima, tj. kod pojedinih autora. Katekizmi i propovijedi potvrđuju prisutnost svih modela, što se za ostale žanrove ne može reći. Isto tako, svi modeli nisu jednako zastupljeni u svim tipovima katekizama, odnosno kod svih autora katekizama. Primjerice, model braka i model

samospoznaje istaknuti su samo uz one katekizme i autore koji u svojim tekstovima posvećuju znakovitu količinu prostora tumačenju sakramenata ženidbe i ispovijedi, što je pak izravna posljedica Tridenta.

Model pastoralnoga i katehetskog djelovanja (obrazovanje, kršćanski nauk) karakterističan je za paratekstualne dijelove tekstova: predgovore, sadržajne (objasnidbene) bilješke i dodatke glavnome tekstu u obliku blagoslova. Ti elementi u tekstu ujedno su prostor u kojem je najizraženiji glas autora, njegove misli i stavovi. U predgovorima autori progovaraju o različitim temama i problemima: vrijednosti i koristi znanja, važnosti učenja i pohađanja škole, nepoznavanju kršćanskoga nauka među pukom, nebrizi za hrvatsku knjigu, čitateljstvu kojemu je knjiga namijenjena itd. Sadržajne (objasnidbene) bilješke imaju funkciju pomoći u razumijevanju biblijskog značenja pojedinih dijelova teksta i suvremenosti te funkcioniraju još i kao jezična (leksička) i značenjska prilagodba domaćoj tradiciji. Blagoslovi su trebali pobuđivati vjeru kod puka zahvaljujući prisutnosti Boga u svakodnevici preko blagoslovljenih predmeta (soli, vode, vinograda, polja). Svim autorima zajednička je odgojno-prosvjetiteljska ideja poučavanja čiju okosnicu čini poučavanje i odgoj u (pravoj) katoličkoj vjeri. Upravljujući svoja djela *neumitnim* i *neknjižnim ljudima* koji će u njima pronaći pravila i model za ispravan život, autori potvrđuju svoje pastoralno i katehetsko djelovanje. Duhovna skrb klera za stanovništvo neće proći nezapaženo ni kod stranih putopisaca (Piller i Mitterpacher, Taube), a o sporim, ali ipak vidljivim rezultatima njihova djelovanja nalaze se potvrde u Lovretićevoj i Lukićevoj etnografiji.

Model pravovjerja (praznovjerje, heretici, šizmatici, unijati, Židovi, muslimani, ateisti, katoličke religiozne dužnosti) tiče se načina kako živjeti po nauku katoličke vjere i određen je prvenstveno kroz negativan aspekt prvih triju Božjih zapovijedi, tj. kroz načine kako se griješi protiv njih. Praznovjerje je najčešći i najviše osuđivan oblik grijeha protiv nauka vjere, pogotovo u katekizmima bellarminovske tradicije (Grličić, Rapić, Lipovčić). Ostalim kršćanskim konfesijama i nekršćanskim vjerama posvećeno je znatno manje prostora, i to uglavnom u katekizmima kanizijevske orijentacije (Kanižlić, Lipovčić) i u kontroverzijskom katekizmu (Bačić). Kod svih autora oni su tretirani kao *drugi*, tj. kao oni čija vjera nije prava, ili pak povezujući vjersko *drugo* s etničkim *drugim* (muslimani-Turci, Židovi) ističe se animozitet spram *drugih*. O neprihvaćenosti i ograničenjima u svakodnevnom životu Židova u Slavoniji pišu i Taube i Lovrečić.

Pozitivni aspekt zapovijedi predstavlja se kroz definiranje katoličkih religioznih dužnosti, pri čemu se najviše govori o pravilnom svetkovanju nedjelje i blagdana. Više autora osvrće se i na dopuštenost štovanja Djevice Marije, svetaca, njihovih slika i relikvija, što je jasna aluzija na *Dekret o zazivanju, štovanju i relikvijama svetaca i o svetim slikama* donesen 1563. godine na Tridentskom saboru. Koliko su predmeti vjerske simbolike (slike, križevi) bili uobičajeni i nazaobilazan dio inventara slavonskih kuća bilježe i etnografi Lovretić i Lukić.

Model obitelji (struktura obitelji, odnosi u obitelji i društvena /ne/jednakost: roditelji i djeca, stari i mladi, gospodari i sluge, duhovni pastiri i vjernici, učitelji i učenici, muž i žena) odnosi se na četvrtu Božju zapovijed i podrazumijeva strukturu obitelji koja uključuje i širu društvenu zajednicu. Uobičajeni su članovi i odnosi koji se spominju u tekstovima oni između roditelja i djece, gospodara i sluga, crkvenih i svjetovnih poglavara i podložnika te starih i mladih. Pri navođenju dužnosti može se primjetiti kako je veći broj na strani mlađih i društveno niže pozicioniranih osoba. Autori katekizama bellarminovskog usmjerenja (Grličić, Rapić, Lipovčić) ističu autoritet *paroka* (župnika) i *meštra* (učitelja) u seoskoj zajednici. Etnografije isto tako ne zaobilaze značaj župnika u selu, međutim, dok Lukićevi Varošani imaju jako dobar odnos sa svojim duhovnikom, Lovretićevi Otočani pokazuju veći oprez i distancu ukoliko je župnik blizak s gospodom, kojoj oni i nisu baš skloni.

Premda se danas osnovnom obiteljskom vezom drži veza između muža i žene nastala sklapanjem braka, u nabožnim joj je žanrovima posvećeno najmanje prostora. Kod opisa međusobnih dužnosti muža i žene autori su često proturječni; na jednom mjestu pišu o važnosti iskrene ljubavi, a na drugom se odnose na isključiv način prema ženama (majkama, kćerima, sestrama) ističući primat muškarca/muža (oca, sina, brata). Žene su često optuživane i kao glavni krivci za nesklad u obitelji i njezinu diobu, što prema Lovretićevu pisanju i nije bilo sasvim točno, jer postojali su i drugi razlozi za takve pojave.

Model kulture života (ubojstvo, ljudski život, ljudska čast, vrijednost istine) obuhvaća tumačenja pete i osme Božje zapovijedi u kojima se zabranjuju razne vrste ubojstava, a onda ukazuje i na vrijednost ljudskoga života, časti i istine. Većina autora katekizama ne osuđuje svako ubojstvo, tj. svako ubojstvo ne smatra nepravednim i grešnim. Najčešće se odluka o pravednom ubojstvu prepušta svjetovnim vlastima. U katekizmima bellarminovske tradicije i usmjerenosti (Grličić, Lipovčić) te kod Velikanovića i Bačića osobito se ukazuje na problem pobačaja i čedomorstva, o čemu pišu i etnografi Lovretić i Lukić. *Isusovački ljetopis* (1763–1770.) i *Ljetopis Franjevačkoga samostana u Osijeku* (1686–1890.) svjedoče o izvršavanju

smrtne kazne kao najuobičajenijem dijelu osječke svakodnevice u kojem su sudjelovale i svjetovna i crkvena vlast.

Osim tjelesnog, u tekstovima se spominje i *duhovno ubojstvo* i *ubojice od poštenja*, prema kojima se upućuje vrlo oštra kritika, naročito ako su u pitanju mlađi i podložnici. Stav prema laži i istini varira – od bellarminovskih katekizama koji odlučno odbacuju opravdanost bilo koje laži do Bačića koji navodi situacije kada se čovjek može ustegnuti od svjedočenja, tj. govorenja istine.

Model spolnosti (izvanbračna spolnost, spolni odnosi u braku, spolna čistoća) koji proizlazi iz tumačenja šeste Božje zapovijedi u katekizmima se ni na koji način ne dovodi u vezu sa ljubavi i emocijama, već se promatra isključivo u kontekstu legitimnosti unutar bračne zajednice. Najveći grijesi su spolno općenje izvan braka i preljub, a među ostale grijehe ubrajaju se sve aktivnosti koje izazivaju nasladu, tj. nisu u svrhu prokreacije. Ističe se ružnoća tih grijeha, zbog koje se radi diskrecije rabe latinski nazivi ili poziva na oprez pri propovijedanju.

Model neotuđivosti imovine (krađa, kupovanje i prodavanje, kamata) odnosi se na značenje sedme i desete Božje zapovijedi kojima se zabranjuje krađa, nanošenje štete bližnjemu u njegovim dobrima na bilo koji način, ali i sama želja da se takvo što učini. Uz krađu i činjenje štete dobrima karakterističnim za ruralni kraj (polje, konj, voće...), neki autori ističu i poseban oblik krađe – kućnu krađu. Prema njoj najblaži je Bačić, koji kao i etnograf Lovretić uzima u obzir olakotne okolnosti, tj. gleda na nju kao na oblik ženske solidarnosti unutar zadružne obitelji. Bačić pokazuje i veću socijalnu osjetljivost prema siromašnima, tj. smatra većim grijehom ako se ukrade i manje, ali ako je od siromaha. Lovretićevi Otočani također izražavaju solidarnost sa siromašnima, kao i s onima koji krađu od gospode, što je izrazito negativna vrsta solidarnosti. Za prijevare i krađe pri novčanim poslovanjima (kupovanje i prodavanje) najviše se prozivaju trgovci, no nepravedna poslovanja karakteriziraju i druge profesije: prokurate, advokate, vladare, suce... Velikim grijehom drži se i kamata, s tim da jedni autori osuđuju samo lihvarsku kamatu, a drugi svaki oblik kamate.

Model braka (zaruke, ženidba, bračne dužnosti, razvod) opširno je predstavljen u katekizmima bellarminovske tradicije (Grličić, Rapić) i bellarminovske usmjerenosti (Lipovčić) te kod Bačića, Velikanovića i djelomično u Rapićevim propovijedima. Analizirani

katekizmi potvrđuju *juridičko-moralnu paradigmu* posttridentske bračne teologije koja na brak gleda kao na *vjersku instituciju* koja je sasvim podvrgnuta crkvenim propisima.

O sakramentu ženidbe većina autora piše osvrćući se na važnost odabira prikladnog muža/žene i osuđujući višegodišnje *ašikovanje*, a jedino Grličić opisuje zaruke. Grličić je značajan jer posvećuje i najviše riječi bračnoj ljubavi, dok ostali, više ili manje, naglašavaju prokreativnu dimenziju i ugovorni karakter ženidbe. Navode se i različiti uvjeti i zapreke kod sklapanja sakramenta ženidbe, među kojima se mogu prepoznati i neki uvjeti o kojima se raspravljalo na Tridentu. Bračne dužnosti definirane su kroz funkciju rađanja i odgoja djece u strahu Božjem, kroz međusobne dužnosti supružnika, ali i njihov odnos prema kućnim slugama (Velikanović). Pravo razvoda, tj. rastave od stola i postelje opravdano je u određenim slučajevima (preljub, smrtna opasnost, zlostavljanje...), s tim da se Bačić okomljuje i na dvije *erežije* pravoslavaca vezane uz razvod.

Model samospoznaje (ispit savjesti, ispovijed) uključuje govor o sakramentu ispovijedi, odnosno sakramentu pokore i pomirenja o kojemu iscrpno pišu Rapić, Pavić, Velikanović i Mulić. Riječ je o sakramentu koji je također bio i važna tema Tridentskoga koncila zbog napada reformacije usmjerenog naročito na taj sakrament. Stoga posttridentski teolozi pristupaju tom sakramentu vrlo temeljito, osobito kad je u pitanju ispitivanje savjesti grešnika. Tako se u katekizmima spomenutih autora čita: kako se pripremiti za ispovijed (pomno ispitati savjest), kakva sve ispovijed treba biti (čista, istinita i potpuna ili cijela), kako ispovjediti pojedine grijeha (*priprostito*, bez spominjanja drugih osoba, ne lagati), kako odrediti njihovu težinu s obzirom na okolnosti (*od mista, od vrimena, prid kime, koliko puta*), kakav treba biti ispovjednik (razborit, naučan, pronicljiv) i sl. Historijski antropolog Richard van Dülmen upozorava na jedan fenomen koji se pritom događa u instituciji ispovijedi, a to je ukrštavanje dvaju naoko proturječnih procesa: procesa samopromatranja i samospoznaje te procesa kontrole i discipliniranja savjesti vjernika. On na to gleda kao na dio općenito većeg društvenog nadzora ljudi u ranome novom vijeku u odnosu na srednji vijek. Naime, tada se stvaraju „moderne“ institucije Crkve, države i škole koje stvaraju novu normativnost, aktiviraju procese samopronalaženja i samokontrole. Iako se time poticao razvoj modernog individuum, zapravo su i Crkva i država u tome našle svoj interes.

Uključivanjem nekih relevantnih odjeljaka iz povijesno-kulturoloških tekstova 18., 19. i početka 20. stoljeća u opise modela htjelo se zapravo provjeriti tezu o razlici između povijesno-kulturoloških tekstova koji oblikuju slavonski identitet u njegovoj kulturnoj i

povijesnoj određenosti i nabožnih tekstova koji oblikuju svoj sadržaj u skladu s kršćansko-univerzalističkom slikom čovjeka. Iako usporedbe nisu sustavno provedene, te ostaje još prostora za utvrđivanje međusobnih interferencija, ipak se može reći kako je ovim istraživanjem opovrgnuta jedna od uvodno postavljenih teza. Upravo diskurz o svakodnevici i modeli religijskoga i kulturnog identiteta koji proizlaze iz njega potvrda su kako je i vjerska knjiga (uz onu svjetovnu) u Slavoniji 18. stoljeća nositelj ne samo univerzalnih, vječnih istina nego i kulturno-povijesnih označnica.

*

Zaključno se osvrćući na ciljeve i mogući doprinos ovoga rada može se reći kako se književnoantropološkim i novohistoricističkim tipom čitanja raznorodnih tekstova, pri čemu je pozornost bila usmjerena na nabožne žanrove slavonske književne kulture 18. stoljeća, a naročito na katekizamsku književnost, ostvarila svojevrsna nadogradnja postojećeg historicističkog, pozitivističkog čitanja slavonske književnosti koje se prvenstveno veže uz Tomu Matica. Pristupajući tekstovima kao antropološkim izvorima kulturne stvarnosti, pri čemu je u obzir uzeta njihova funkcionalnost i diskurzivnost u oblikovanju svakodnevice, ukazalo se na međuovisnost i uzajamni utjecaj zbilje i diskurzivne reprezentacije zbilje. Strategije oblikovanja diskurza o svakodnevici potvrdile su temeljne poetičke i svjetonazorske mehanizme koji djeluju toj kulturi, a riječ je o dominantno didaktično-utilitarnim i religioznim (katoličkim, posttridentskim, jozefinističkim) modelima. Međutim, posebno važnim doprinosom smatra se ukazivanje na autorske, subjektivne doprinose unutar zadanih koncepcija i žanrovskih tipova, što se odnosi na izražavanje nekih osobnih stavova ili izdvajanje određenih tema iz svakodnevice. Doista se može ustvrditi kako su reprezentacije slavonskoga književnokulturnoga identiteta 18. stoljeća rezultat prepletanja pojedinačnog (autorskog), specifičnog (određeno vrijeme i prostor) i općeg (univerzalnog) poetičkog i političkog. Osim toga, diskurz o svakodnevici i modeli religijskoga i kulturnog identiteta potvrđuju interferencije između nabožnih i povijesno-kulturoloških tekstova, čime se vjerska knjiga sa svojim strategijama/modelima svrstava u jednako važnog nositelja i tvorca slavonskoga kulturnoga identiteta 18. stoljeća kao i ona svjetovna.

Oscilirajući između *vječno* važećih istina i svakidašnjice, između zamišljenog, poželjnog reda i grijehom opterećene zbilje, istraživaču uvijek ostaje nešto skriveno. Parafrazirajući riječi Dunje Rihtman-Auguštin (1984.), to skriveno nalazi se u prostoru

između zamišljenih, idealnih modela vjerskog i svakodnevnog života te različitih oblika svakidašnjih stvarnih odnosa i načina života koji ostaju neuhvatljivi u svojoj neposrednosti.

V. IZVORI I LITERATURA

Izvori

Bachich, Antun, 1732. ISTINA | KATOLICSANSKÁ | Illiti | Skazagnie upravglienia špafonofnoga | Xitka Karštianskoga. | *S' zabilixegniem* | Zablugiegnia Garšckoga odmet- | tnicstva, illiti Garškié Erexiah, ú koiefu | nefrichno upali, odkad fufe od Rimské | Czarkvé oddilili. | Sve izvagienu iz fvetoga Pifma, iz naukah fvetie Ota- | czah, i razliky Kgnigah, sloxeno ú iezik Illiricsky, | i ná fvitlošt dato. | Pò | Oczu Frá ANTUNU BACHICHIU | Réda malé Bratié obsluxitegliah S. O. FRANCESCKA, | Provinczié Sreberno-Bofanské, Gvardianu ú Budjmu. | PRIKAZANA | Priuzvišcenomu velicsanftvu Gošpodina Gña- | EMERIKA ESTHERHAZY, | Rimskoga Czešaršftva Principa: Vlastelina od Galanthé: | Primata Kragliešftva, i Arkibiskupa | Oštrogonškoga &c. &c. | *Godinè M. DCC. XXXII.* | *Z' dopuščtegnien Starifcinah.* | ù Budimu kod Ivana Giurgia Nottenstein, Budim.

(Bačić, Antun, 1732. ISTINA | KATOLIČANSKA | iliti | skazanje upravljenja spasonosnoga | žitka krstjanskoga | *s zabilženjem* | zabludenja grčkoga odmet- | nišftva iliti grčkije erežijah, u koje su | nesrično upali odkad su se od Rimske | crkve odilili. | Sve izvađeno iz Svetoga pisma, iz naukah svetije ota- | cah i razliki knjigah, složeno u jezik ilirički | i na svitlost dato | po | ocu fra ANTUNU BAČIĆU | Reda Male braće obslužiteljah S. O. FRANCESKA | Provincije Srebrno-bosanske, gvardijanu u Budimu | PRIKAZANA | priuzvišenomu Veličanstvu gospodina Gna- | EMERIKA ESTHERHAZY, | Rimskoga cesaršftva principa, vlastelina od galante, | primata kraljestva i arkibiskupa | ostrogonskoga &c. &c. | *Godine M. DCC. XXXII.* | z dopuštenjen starišinah. | U Budimu kod Ivana Đurđa Nottenstein, Budim.)

Garlicsich, Ivan, 1707. PUUT NEBESKI | Ukazan čoviku od Boga pò | Svetoj Czarqui. | TO JEST | NAVK KARSTJANSKI | *U' Kratku obilato, i razborito iftomacšen* | ù jezik *Bofšanski.* | Pò D. | IVANU GARLICSICHIU | Xupniku Djakovacskomu, i Mišlionariu | Svetè Skupsčtinè Svarrhu razplogenja | Svetè Virè: vele korifštan, nefamo | gliudem Svitovgnim, nego | još iftim Xupnikom | jezika Bofšanskoga. | PRIKAZAN | *Prifvitlomu, i Pripoštovanomu Gñu Gñu* | GIURGIU PATACSISHIU | BISKUPU BOSSANSKOMU &c. | VENETIIS M. DCCVII. | Apud Hieronymum Albriccium. | *SUPERIORUM PERMISSU AC PRIVILEGIO*, Venecija.

(Grličić, Ivan, 1707. PUT NEBESKI | ukazan čoviku od Boga po | svetoj Crkvi. | TO JEST | NAUK KRSTJANSKI | *u kratku obilato i razborito istomačen* | *u jezik bosanski.* | Po D. | IVANU GRLIČIĆU | župniku đakovačkomu i misionaru | Svete skupštine svrhu razplođenja | svete vire: vele korifštan ne samo | ljudem svitovnjim, nego | još istim župnikom | jezika bosanskoga. | PRIKAZAN | *Prifvitlomu i pripoštovanomu Gnu Gnu* | ĐURĐU PATAČIĆU | BISKUPU BOSANSKOMU &c. | VENETIS M. DCCVII. | Apud Hieronymum Albriccium. | *SUPERIORUM PERMISSU AC PRIVILEGIO*, Venecija.)

Isusovački ljetopis 1763.-1770. [DIARIUM MISSIONIS ESSEKINENSIS SOCIETATIS IESU COEPTUM ANNO 1764 SCHOLASTICO EXEUNTE 1763 USQUE AD ANNUM 1771. / LJETOPIS OSJEČKE MISIJE ILI DRUŽBE ISUSOVE ZAPOČET NA KRAJU ŠKOLSKE GODINE 1763/64., VOĐEN DO 1771. GODINE], u: Sršan, Stjepan, 1993.

Osječki ljetopisi: 1686.-1945., Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku – Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, str. 223–256.

Ivanošić, Antun, 1788. SVEMOGUĆI | NEBA I ZEMLJE | STVORITELJ | S KITICOM | PRVOGA, DRUGOGA I TREĆEGA | POGLAVJA | KNJIGE PORODA, | PO RAZUMU S. PISMA NAKIĆEN I ISPIVAN | PO | ANTUNU IVANOŠIĆU, | BISKUPIJE ZAGREBAČKE MISNIKU SVITOVNOMU, | GODINE 1788. | U ZAGREBU, | PRITISKANO KOD JOSIPA KOTSCHE, Zagreb.

(Ivanošić, Antun, 1788. SVEMOGUĆI | NEBA I ZEMLJE | STVORITELJ | S KITICOM | PRVOGA, DRUGOGA I TREĆEGA | POGLAVJA | KNJIGE PORODA, | PO RAZUMU S. PISMA NAKIĆEN I ISPIVAN | PO | ANTUNU IVANOŠIĆU, | BISKUPIJE ZAGREBAČKE MISNIKU SVITOVNOMU, | GODINE 1788. | U ZAGREBU, | PRITISKANO KOD JOSIPA KOTSCHE, Zagreb.)

Kanislich, Antun, 1773. MALA | I SVAKOMU POTRIBNA | BOGOSLOVICA. | TO JEST | NAUK KERSTJANSKI. | U tri Skule razdilyen, | S-obicsajnama Molitvami, | i Pismami, | Za dicu, koja igyu u Skulu od Nauka | Kerstjanskoga. | PRITISKANYE PETO. | PRITISKANA U TERNAVI, 1773., Trnava.

(Kanižlić, Antun, 1773. MALA | I SVAKOMU POTRIBNA | BOGOSLOVICA. | TO JEST | NAUK KRSTJANSKI. | U tri skule razdiljen, | s običajnama molitvami | i pismami, | za dicu koja iđu u skulu od nauka | krstjanskoga. | PRITISKANJE PETO. | PRITISKANA U TRNAVI, 1773., Trnava.)

Kanislich, Antun, 1760. PRIMOGUCHI | I SARDCE NADVLADAJUCHI | UZROCI | S-Kripostnimih Podpomochmah, | Za Lyubiti Gospodina | ISUKARSTA | SPASITELYA | NASCEGA | Sa fvim fardcem, fa fvom du- | fcom, i sa fvom jakostju. | Najprie u Francuski, posli u Ni- | macski Jezik na svitlo dati; a sada u Illy- | ricski, illiti Slavonski prinesceni, i s-ra- | zlicsitima Naucih, i Pripovistma, | illiti Izgledih uzmlaxani, i | obilatje iftomacseni. | PO ANTUNU KANISLICHU | Druxbe ISUSOVE Misniku. | Pritiskano u Zagrebu od Cajetana Franc. | Härl, Godišće 1760., Zagreb.

(Kanižlić, Antun, 1760. PRIMOGUĆI | I SRDCE NADVLADAJUĆI | UZROCI | s kriptostnimih podpomocmah | za ljubiti Gospodina | ISUKRSTA | SPASITELJA | NAŠEGA | sa svim srdcem, sa svom du- | šom i sa svom jakostju. | Najprije u francuski, posli u ni- | mački jezik na svitlo dati, a sada u ili- | rički iliti slavonski prinešeni i s ra- | zličitima naucih i pripovistima | iliti izgledih uzmožani i | obilatije istomačeni. | PO ANTUNU KANIŽLIĆU | Družbe ISUSOVE misniku. | Pritiskano u Zagrebu od Cajetana Franc. | Härl, godišće 1760., Zagreb.)

Katekizam Katoličke crkve, 1994. Hrvatska biskupska konferencija, Zagreb.

Lanossovich, Marijan, 1794. EVANGJELISTAR | ILLIRICKI | ZA | SVE NEDILJE I SVETKOVINE | PRIKO GODINE | S' CSETIRIMA | GOSPODINA NAŠEGA ISUSA | KERSTA | MUKKAMI. | NA BISTRIJ RAZUM, I CSISTIJE SHTIJENJE | IZVEDEN | PO | O. F. MARIANU LANOSSOVICHU | STARINOM | GJURICHU | Bogoslovja i Zakona Cerkvenoga igdashnjemu Shtio- | niku, a šadanjemu Derxave Kapiftranske Otajniku Reda | S. O. Franceska Man. Brat. od obluteljah. | S' dopustjenjem Starishinah. | U BUDIMU | SLOVIMA MUDROSKUPSHTINE KRALJEVSKE | GODINE M. DCC. XC. IV., Budim.

(Lanosović, Marijan, 1794. EVANĐELISTAR | ILIRIČKI | ZA | SVE NEDILJE I SVETKOVINE | PRIKO GODINE | S ČETIRIMA | GOSPODINA NAŠEGA ISUSA

| KRSTA | MUKAMI. | NA BISTRIJ RAZUM I ČISTIJE ŠTIJENJE | IZVEDEN | PO
 | O. F. MARIJANU LANOSOVIĆU | STARINOM | ĐURIĆU | bogoslovja i Zakona
 crkvenoga igdašnjemu štio- | niku, a sadanjemu Države kapistranske otajniku Reda | S.
 O. Franceska Man. Brat. od obluteljah. | *S dopuštenjem starišinah.* | U BUDIMU |
 SLOVIMA MUDROSKUPŠTINE KRALJEVSKE | GODINE MDCCXCIV., Budim.)

Lipovcsich, Ierolym, 1750. DUSSU CSUVAIUCHE | POHOGJENJE. | *To jest:* | Oniu, koi na
 Nebeskih Darovih, Milofergju, i | Miloštimah fale, slave, i uzvisuiu iedno Boxanstvo |
 TROSTRUKA SLAVA, | *Illi* | Prifvetoga Troiftva iz Bogoljubnih Promišljanah, |
 Uzdfanjah, i Pifmicah sklopljena, na Nebu počfeta, i | i na zemlju poslana od tri
 defetine | ANGJEOSKA KRUNICA, | Koiu | *Priuzviffeni, Prifvitli, i Pripofstovani*
Gospodin, | *Gospodin* | MARTIN BIRO DE PADANY | VESPRIMSKI BISKUP, | U
 Nedilju Prifvetog Troiftva, u fvoioi Vefprimskoi Materi | Cerkvi, u vrime Ocfinskog
 Pohogjenja godine 1746. iest zapocfeo, da | po ovoi Boxanstvenoi fali, slava Bogu, i
 posftenje veche naplodife, i rassiri, za fviu, | alli navlastito pod njegovim Vladanjem,
 pribivaiuchih Duffah, veche utiffenje, | i veselje, svecim Tomačenjem Prifvetoga
 Troiftva na molitve mlogih | Pravovirnih u iezik Macxarski na svitlost dana. | *A fada* |
 Na primiloftivu Naredbu njihove Excellencie u iezik Illiricski na Pos- | ftenje Prifvetog
 Troiftva prinesseno, i u tri dila razdiljeno isto Duffu | cfuvaiuche Pohogjenje | Po O. Fra
 IEROLYMU LIPOVCSICHU, | Iz POXEGE, | Reda S. O. Franceska Male Brache od
 oblutjenja Provincie Sreberno. | Bofanske, Bogoslovcu Generalome u Gradu Budimu.
 | *Svima koliko Xupnikom, Duffsah Pastirom, toliko podloxnim ovcama | njihovim vele*
koriftno. | Tlacfena u Budimu, kod Veronikæ Nottenstajnin, Vdovicæ, 1750., Budim.

(Lipovčić, Jerolim, 1750. DUŠU ČUVAJUĆE | POHOĐENJE, | *To jest:* | oniju koji na
 nebeskih darovih, milosrđu i | milostimah fale, slave i uzvisuju jedno božanstvo |
 TROSTRUKA SLAVA | *ili* | Prifvetoga Trojstva iz bogoljubnih promišljanah, |
 uzdfanjah i pismicah sklopljena, na nebu početa i | na zemlju poslana od tri desetine |
 ANĐEOSKA KRUNICA | koju | *priuzvišeni, prisvitli i pripofstovani gospodin* |
gospodin | MARTIN BIRO DE PADANY | VESPRIMSKI BISKUP | u nedilju
 Prifvetog Trojstva u svojoj vesprimskoj materi | Crkvi u vrime očinskog pohođenja
 godine 1746. jest započeo da | po ovoj božanstvenoj fali, slava Bogu i poštenje veće
 naplodi se i raširi za sviju, | ali navlastito pod njegovim vladanjem, pribivajućih dušah
 veće utišenje | i veselje, s većim tomačenjem Prifvetoga Trojstva na molitve mlogih |
 pravovirnih u jezik mađarski na svitlost dana, | a sada | na primilostivu naredbu
 njihove Ekselencije u jezik ilirički na poš- | tenje Prifvetog Trojstva prineseno i u tri
 dila razdiljeno isto Dušu | čuvajuće pohođenje. | Po O. Fra JEROLIMU LIPOVČIĆU |
 iz POŽEGE, | Reda S. O. Franceska Male braće od oblutjenja Provincije Srebrno |
 bosanske, bogoslovcu generalome u gradu Budimu. | *Svima koliko župnikom, dušah*
pastirom, toliko podložnim ovcama | njihovim vele koristno. | Tlacfena u Budimu kod
 Veronike Nottenstajnin, vdovice, 1750., Budim.)

Lovretić, Josip, 1990. *Otok*, Građa. Pretisak iz *Zbornika za narodni život i običaje južnih
 Slavena*, JAZU, Zagreb, Knjiga II – 1897., III – 1898., IV – 1899., VII – 1902., XXI –
 1916. i XXIII – 1918. godine, Vinkovci.

Lukić, Luka, 1919., 1924., 1926. *Varoš*. *Narodni život i običaji*, u: *Zbornik za narodni život i
 običaje južnih Slavena*, Knjiga XXIV, Knjiga XXV, Knjiga XXVI, sv. 1., JAZU,
 Zagreb, str. 32–238; 105–176; 102–138.

Ljetopis Franjevačkog samostana u Osijeku 1686.-1890. [DIARIUM SIVE PROTHOCOLLUM VENERABILIS CONVENTUS SANCTAE CRUCIS INVENTAE ESSEKINI INTRA MUROS AB ANNO 1686. USQUE AD ANNUM 1890. / LJETOPIŠ ČASNOG SAMOSTANA NAŠAŠĆA SV. KRIŽA U NUTARNJEM OSIJEKU OD 1686. DO 1890. GODINE], u: Sršan, Stjepan, 1993. *Osječki ljetopisi: 1686.-1945.*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku – Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, str. 23–222.

Mulih, Juraj, 1736. BOGOLYUBNE PJSME | ZA | Probuditi u ferdcu Grifenika | LYUBAV BOXJU | I | MARIANSKU, | Sverfceno pokajanye od griha, | za nauciti fva otajtva vire, i Po- | glavite Kripofli Kerftianske, piva- | ti, ali Sctiti vellè Koriftne. | *Koje u vrime | S. MISSIONA | ILLITI | POSLANYA APOCTOLSKOGA | Miffnici od Druxbe Iffufove, Miffionari | Apofctolski z-naukom Kerftianskim obna- | fcaju, i od fvih griah | OBILATO OPROSCTENYE | Svoijm virnim slufcaocem navifctaju, | à dragim Putnikom fricsno putovanye cseftitu- | ju, i k-tomu Duhovnu hranu, oruxje, i | fvakdafcnyu ftraxu proti nepriate- | lyom Dufce priporucsaju. | Sctampane u Tyrnavi, po Leopoldu Berger. | Lita 1736., Trnava.*

(Mulih, Juraj, 1736. BOGOLJUBNE PISME | ZA | probuditi u srdcu grišnika | LJUBAV BOŽJU | I | MARIJANSKU | svršeno pokajanje od griha | za naučiti sva otajtva vire i po- | glavite kriposti krstjanske piva- | ti, ali štiti vele koristne. | Koje u vrime | S. MISIONA | ILITI | POSLANJA APOŠTOLSKOGA | *misnici od Družbe Isusove, misionari | apoštolski z naukom krstjanskim obna- | šaju i od svih grijah | OBILATO OPROŠTENJE | svojim virnim slušaocem navištaju, | a dragim putnikom srično putovanje čestitu- | ju, i k tomu duhovnu hranu, oružje i | svakdašnju stražu proti neprijate- | ljom duše priporučaju. | Štampane u Trnavi po Leopoldu Berger. | lita 1736., Trnava.)*

Pavich, Emericus, 1769. JEZGRA | RIMSKOGA | PRAVOVIRNOGA NAUKA | Kerftjanskoga, | za | Mladex Jasnoga i Glasovitoga | Grada Becskoga Godine 1767. u | Nimački jezik na fvitloft | dana; | SADA PAK | za fspasonofsko naprido- | vanje ne famo mlagjane dice, ve- | che i vrimentii pravovirnih, | u | Slovinski, iliti Illyricski, | jali Dalmatinski jezik prinesena, | i s – tieskom opchena uclinjena, | Godine 1769. | u Budimu sa slovi Leopolda | Franceska Landerera, Budim.

(Pavić, Emerik, 1769. JEZGRA | RIMSKOGA | PRAVOVIRNOGA NAUKA | krstjanskoga | za | mladež jasnoga i glasovitoga | grada Bečkoga godine 1767. u | nimački jezik na svitlost | dana, | SADA PAK | za spasonosno naprido- | vanje ne samo mladane dice, ve- | će i vrimentiji pravovirnih | u | slovinski iliti ilirički | jali dalmatinski jezik prinešena | i s tijeskom općena učinjena | godine 1769. | u Budimu sa slovi Leopolda | Franceska Landerera, Budim.)

Pavich, Emerico, 1769. RUCSNA KNJIXICA, | za | utiloviti u Zakon Katolicfanski ob- | rachenike; za narediti, i na frich- | no priminutje dovesti bolesnike, i | na smert oflugjene; i za pri- | vefti na fspasonofni Zakon | razdvojnike. | Xupnikom, i oftalima Duhovnim Naftojnikom, | à i iftima pravovirnima Domachinom veo- | ma koriftna; | UPISANA | Po jednomu Sinu S. FRANE, Derxave | S. JVANA od CAPI- | STRANA, Godine | 1769. | S dopufftenjem Stareffinah. | U PESSTI SA SLOVI EITZENBERGERovi, Pešta.

(Pavić, Emerik, 1769. RUČNA KNJIŽICA | za | utiloviti u zakon katoličanski ob- | raćenike, za narediti i na srić- | no priminuće dovesti bolesnike i | na smrt odsuđene i za pri- | vesti na spasonosni zakon | razdvojnike. | Župnikom i ostalima duhovnim

nastojnikom, | a i istima pravovirnimama domaćinom veo- | ma koristna, | UPISANA | po jednomu sinu s. FRANE države | s. IVANA od KAPI- | STRANA, godine | 1769. | s dopuštenjem starešina | U PEŠTI SA SLOVI EITZENBERGERovi, Pešta.)

Piller, Matija; Mitterpacher, Ljudevit, 1995. *Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji koje su u mjesecu lipnju i srpnju 1782. godine poduzeli svećenici Matija Piller, profesor prirodopisa, i Ljudevit Mitterpacher, profesor poljoprivrede na Kraljevskom sveučilištu u Budimu*, s latinskog preveo i priredio Stjepan Sršan, Matica hrvatska Požega – Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek.

Rapics, Gjuro, 1762. SVAKOMU PO MALLO | ILLITI | PREDIKÆ | NEDILJNE | ZAJEDNO S' KORIZMENIMA | SVIMA | DUHOVNIM PASTIROM VEHOMA | KORISTNÆ | A | PRAVOVIRNIM KARSTJANOM | OSOBITO HASNOVITÆ | KOJÆ | STANJE, I SVAKOGA CSOVICA VECHANJE U SEBBI UZDARXAJU | I | TEMELJ EVANGJEOSKOGA ZAKONA, SVAKOMU, I INESETNOMU | OBILATO NAVISSTUJU. | PO | P. F. GJURI RAPICS GRADISCSANINU | REDA MALE BRATJE S. O. FRANCESCA | OD OBSLUXENJA | PROVINCIÆ S. IVANA CAPISTRANA SINU | SVETÆ BOGHO-SLOVICÆ SSTIOCZU VRIDNOMU, SLOXJTÆ I NA | SVITLOST DATÆ, | GODINÆ M. DCC. LXII. | TLACSENO U PESTI KOD GOSP. ANTUNA FRANCESCA EITZENBERGERA | PURGERSKOGA TLACSIOCZA 1762., Pešta.

(Rapić, Đuro, 1762. SVAKOMU PO MALO | ILITI | PREDIKE | NEDILJNE | ZAJEDNO S KORIZMENIMA | SVIMA | DUHOVNIM PASTIROM VEHOMA | KORISTNE | A | PRAVOVIRNIM KRSTJANOM | OSOBITO HASNOVITE | KOJE | STANJE I SVAKOGA ČOVICA VEČANJE U SEBI UZDRŽAJU | I | TEMELJ EVANDEOSKOGA ZAKONA SVAKOMU I INESETNOMU | OBILATO NAVIŠTUJU. | PO | P. F. ĐURI RAPIĆ GRADIŠĆANINU, | REDA MALE BRAĆE S. O. FRANCESKA | OD OBSLUŽENJA | PROVINCIJE S. IVANA KAPISTRANA SINU, | SVETE BOGOSLOVICE ŠTIOCU VRIDNOMU, SLOŽITE I NA | SVITLOST DATE. | GODINE MDCCLXII | TLAČENO U PEŠTI KOD GOSP. ANUTNA FRANCESCA EITZENBERGERA | PURGERSKOGA TLAČIOCA 1762., Pešta.)

Rapich, Gjurgj, 1766. SATYR | ILLITI | DIVJI CSOVIK, | U | NAUKU KARSTJANSKOMU | UBAVISTIT, UPUTIT, NAU- | CSIT, I POKARSTIT, | PO | SLAVONCZU, | O. P. F. GJURGU RAPICHU | GRADISCSANCZU PRIPOVIDAO- | CZU, I BOGO SLOVICÆ STIOCZU | VRIDNOMU, | *Bratje Male od Obsluxenja Reda S. O. | Franc. Provinciae S. Ivana Capistrana Sinu.* | U PESTI, | Tlacfeno s'Eitzenbergerovim slovi, | Godinae 1766., Pešta.

(Rapić, Đurđ, 1766. SATIR | ILITI | DIVJI ČOVIK | U | NAUKU KRSTJANSKOMU | UBAVISTIT, UPUTIT, NAU- | ČIT I POKRSTIT, | PO | SLAVONCU, | O. P. F. ĐURĐU RAPIĆU | GRADIŠĆANCU PRIPOVIDAO- | CU I BOGOSLOVICE ŠTIOCU | VRIDNOMU, | *Braće Male od obsluženja Reda S. O. | Franc. Provincije S. Ivana Kapistrana Sinu.* | U PEŠTI, | tlačeno s Eitzenbergerovim slovi, | godine 1766., Pešta.)

Relkovich, Matija Antun, 1761. SLAVONSKE | LIBARICZE | s. lipimi molitviczami i | naukom kerftians | kim nakitite | koje gospodin Ober-Lieutenant | RELKOVICH | iz Svoih molbeni knixicza iz fran- | çuskoga jezika na Slavonski pre- | metnio, y svojim dragim Slavon | czem na nyihovu korift i nauk | nacfinio, i uStampati dao. | 1761., s. I.

(Relković, Matija Antun, 1761. SLAVONSKE | LIBARICE | s. lipimi molitvicami i | naukom

krstjans- | kim nakitite | koje gospodin ober-lieutenant | RELKOVIĆ | iz svojih molbeni knjižica iz fran - | cuskoga jezika na slavonski pre - | metnio i svojim dragim Slavon | cem na njihovu korist i nauk | načinio i uštampani dao. | 1761., s. 1.)

Relković, Matija, 1916. *Satir iliti divji čovik (1779.)*, u: *Djela Matije Antuna Relkovića, Stari pisci hrvatski*, knjiga XXIII., priredio i uvod napisao Tomo Matić, JAZU, Zagreb.

Taube, Friedrich Wilhelm von, 2012. *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema, Leipzig, 1777., 1778.*, preveo s njemačkog i priredio za tisak Stjepan Sršan, Državni arhiv u Osijeku – Udruga povjesničara Slavonije i Baranje, Osijek.

Tomikovich, Alexandar, 1791. JOSIP | POZNAN | OD SVOJE BRACHE. | IZPIVAN | *Od O. Alexandra Tomikovicha Franciscana | Derxave S. Ivana Kapistrana. | PRIKAZAN | SSTIOCEM ZA DUHOVNU ZABAVU | Godine 1791. Mifeca Lipnja. | U OSIKU KOD IVANA MARTINA DIVALTA*, Osijek.

(Tomiković, Aleksandar, 1791. JOSIP | POZNAN | OD SVOJE BRAĆE | IZPIVAN | od Aleksandra Tomikovića Franciskana | Države s. Ivana Kapistrana. | PRIKAZAN | ŠTIOCEM ZA DUHOVNU ZABAVU. | Godine 1791. miseca lipnja | U OSIKU KOD IVANA MARTINA DIVALTA, Osijek.)

Turkovics, Josip Antun, 1795. 1. DIO: XIVOT | SVETOGA | EUSTACHIE, | S'NAUKOM KERSTJANSKIM | VIRE SVETE, APOSTOLSKE, | KATHOLICSANSKE RIMSKE CERKVE | U | SLICSNORICSJE SLOXEN, I IZPIVAN | PO | ANTUNU JOSIPU TURKOVICSU | GORNJE OSSICSKE VAROSHI, | RETHFALE, I GRAVICA PAROCHU | PRIKAZAN | SLAVONSKIM SHTIOCEM ZA DUHOVNU | ZABAVU | GODINE 1794. DANA PER- | VOGA MISECA KOLOVOZA | U OSSIKU GORNJOJ U VAROSHI. | *S' Dopushtenjem Starishinah. | U OSSIKU | Pritiskano u Slovopreshi Ivana Mart. Divalt, | Privilegiratoga Knjigo pritiskaoca. | Godine 1795.*

2. DIO: XIVOT | SVETOGA | EUSTACHIE, | POTLAM | PRIMITIOGA KERSTENJA | PO | ANTUNU JOSIPU TURKOVICSU | GORNJE OSSICSKE VAROSHI, | RETHFALE, I GRAVICA PAROCHU | U | SLICSNORICSJE SLOXEN, I IZPIVAN | Godine 1794 dana pervoga Mi- | feca Kolovoza. | KNIGGA DRUGA; STRANA TRECSA | *S' Dopushtenjem Starishinah. | U OSSIKU | Pritiskano u Slovopreshi Ivana Mart. Divalt, | Privilegiratoga Knjigo pritiskaoca. | Godine 1795., Osijek.*

(Turković, Josip Antun, 1795. 1. DIO: ŽIVOT | SVETOGA | EUSTAKIJE | S NAUKOM KRSTJANSKIM | VIRE SVETE, APOSTOLSKE, | KATOLIČANSKE RIMSKE CRKVE | U | SLIČNORIČJE SLOŽEN I IZPIVAN | PO | ANTUNU JOSIPU TURKOVIĆU | GORNJE OSIČKE VAROŠI | RETFALE | I GRAVICA PAROKU | PRIKAZAN SLAVONSKIM ŠTIOCEM ZA DUHOVNU | ZABAVU | GODINE 1794. DANA PRV- | VOGA MISECA KOLOVOZA | U OSIKU GORNJOJ U VAROŠI. | *S dopuštenjem starišinah. | U OSIKU | pritiskano u slovopreši Ivana Mart. Divalt, | privilegiratoga knjigopritiskaoca | godine 1795.*

2. DIO: ŽIVOT | SVETOGA | EUSTAKIJE | POTLAM | PRIMITIOGA KRŠTENJA | PO | ANTUNU JOSIPU TURKOVIĆU | GORNJE OSIČKE VAROŠI | RETFALE I GRAVICA PAROKU | U | SLIČNORIČJE SLOŽEN I IZPIVAN | godine 1794 dana

prvoga mi- | seca kolovoza. | KNIGA DRUGA, STRANA TREĆA. | *S dopuštenjem starišinah. | U OSIKU* | pritiskano u slovopreši Ivana Mart. Divalt | privilegiratoga knjigopritiskaoca | godine 1795., Osijek.)

Turkovičev ljetopis 1797.-1807. [DIARIUM PAROCHIALIS ECCLESIAE INTERIORIS CIVITATIS ESSEK SANCTO MICHAELI ARCHANGELO DICATAE DOMUS PAROCHIALIS CASUUMQUE RARIUS CONTINGENTIUM AB ANNO 1798-o, SUB ANTONIO JOSEPHO TURKOVICS IN SUPERIORE CIVITATE ESSEK ANNO 1757-o NATO, PAROCHO ET VICEARCHIDIACONO LOCI / LJETOPIS ŽUPNE CRKVE NUTARNJEG GRADA OSIJEKA POSVEĆENE SV. MIHOVILU ARKANĐELU, ŽUPNOG DVORA I ZNAČAJNIJIH ZBIVANJA OD 1798. GODINE, A PISAO GA JE ANTUN JOSIP TURKOVIĆ, ŽUPNIK I VICEARHIĐAKON MJESTA, ROĐEN U GORNJEM GRADU U OSIJEKU 1757. GODINE], u: Sršan, Stjepan, 1993. *Osječki ljetopisi: 1686.-1945.*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku – Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, str. 257–300.

Velikanovich, Ivan, 1787-1788. *1. I 2. DIO: UPUTJENJA | KATOLICSANSKA, | U RAZGOVORE SLOXENA, | I U TRI DILA RAZDILJENA: | U KOIMA | SHTOGOD NA VIRE I ZAKONA ISKAZANJE, | TO JE, ISTORIJU, I CERKVENE NAUKE, OBICSAJE, SVETOTAJ- | STVA, ILLITI SAKRAMENTE, MOLITVE, SLUXBE, I SVETORED- | BE, TO JE, CEREMONIE, SPADA; OVO SVE U KRATKO, IZ | SVETIH VRUTKAH, PISMA I PRIDANJA, TOMACSISE. | PO | FRANCESKU AMATU POUGET, | NAUCSITELJU BOGOSLOVICE, I OPATU, U JEZIK FRANCESKI SKUP- | LJENA, I OD ISTOGA U LATINSKI PRINESHENA; | A IZ OVOGA | U ILLIRICKI PRIVEDENA, I NA SVITLOST DANA | OD | OTCA F. IVANA | VELIKANOVICHA, | BRODJANINA, DERXAVE S. IVANA KAPISTRANA, REDA S. | FRANCESKA, MANJE BRATJE OD OBSLUXITELJAH. | DIO PERVI I DRUGI. | S' DOPUSHTENJEM STARISHINAH. | UTISHTENA U OSSIKU, | GRADU PERVOSTOLNOMU KRALJESTVA SLAVONIE, SLOVIMA | IVANA MARTINA DIVALD. | MDCCLXXXVII.*

3. DIO: UPUTJENJA | KATOLICSANSKA, | U RAZGOVORE SLOXENA, | I U TRI DILA RAZDILJENA: | U KOIMA | SHTOGOD NA VIRE I ZAKONA ISKAZANJE, | TO JE, ISTORIJU, I CERKVENE NAUKE, OBICSAJE, SVETOTAJ- | STVA, ILLITI SAKRAMENTE, MOLITVE, SLUXBE, I SVETORED- | BE, TO JE, CEREMONIE, SPADA; OVO SVE U KRATKO, IZ | SVETIH VRUTKAH, PISMA I PRIDANJA, TOMACSISE. | PO | FRANCESKU AMATU POUGET, | NAUCSITELJU BOGOSLOVICE, I OPATU, U JEZIK FRANCESKI SKUP- | LJENA, I OD ISTOGA U LATINSKI PRINESHENA; | A IZ OVOGA | U ILLIRICKI PRIVEDENA, I NA SVITLOST DANA | OD | OTCA F. IVANA | VELIKANOVICHA, | BRODJANINA, DERXAVE S. IVANA KAPISTRANA, REDA S. | FRANCESKA, MANJE BRATJE OD OBSLUXITELJAH. | DIO TRECHI. | S' DOPUSHTENJEM STARISHINAH. | UTISHTENA U OSSIKU, | GRADU PERVOSTOLNOMU KRALJESTVA SLAVONIE, SLOVIMA | IVANA MARTINA DIVALD. | MDCCLXXXVIII., Osijek.

(Velikanović, Ivan, 1787-1788. *1. I 2. DIO: UPUĆENJA | KATOLIČANSKA | U RAZGOVORE SLOŽENA | I U TRI DILA RAZDILJENA, | U KOJIMA | ŠTOGOD NA VIRE I ZAKONA ISKAZANJE, | TO JE ISTORIJU I CRKVENE NAUKE, OBIČAJE, SVETOTAJ- | STVA ILITI SAKRAMENTE, MOLITVE, SLUŽBE I SVETORED- | BE, TO JE CEREMONIJE SPADA. OVO SVE U KRATKO IZ |*

SVETIH VRUTAKAH, PISMA I PRIDANJA TOMAČI SE | PO | FRANCESKU AMATU POUGET, | NAUČITELJU BOGOSLOVICE I OPATU, U JEZIK FRANCESKI SKUP- | LJENA I OD ISTOGA U LATINSKI PRINEŠENA, | A IZ OVOGA | U ILIRIČKI PRIVEDENA I NA SVITLOST DANA | OD | OTCA F. IVANA | VELIKANOVIĆA | BROĐANINA, DRŽAVE S. IVANA KAPISTRANA, REDA S. | FRANCESKA, MANJE BRAĆE OD OBSLUŽITELJAH. | DIO PRVI I DRUGI. | *S DOPUŠTENJEM STARIŠINAH.* | *UTIŠTENA U OSIKU,* | GRADU PRVOSTOLNOMU KRALJESTVA SLAVONIJE, SLOVIMA | IVANA MARTINA DIVALD. | MDCCLXXXVII.

3. *DIO*: UPUĆENJA | KATOLIČANSKA | U RAZGOVORE SLOŽENA | I U TRI DILA RAZDILJENA, | U KOJIMA | ŠTOGOD NA VIRE I ZAKONA ISKAZANJE, | TO JE ISTORIJU I CRKVENE NAUKE, OBIČAJE, SVETOTAJ- | STVA ILITI SAKRAMENTE, MOLITVE, SLUŽBE I SVETORED- | BE, TO JE CEREMONIJE SPADA. OVO SVE U KRATKO IZ | SVETIH VRUTAKAH, PISMA I PRIDANJA TOMAČI SE | PO | FRANCESKU AMATU POUGET, | NAUČITELJU BOGOSLOVICE I OPATU, U JEZIK FRANCESKI SKUP- | LJENA I OD ISTOGA U LATINSKI PRINEŠENA, | A IZ OVOGA | U ILIRIČKI PRIVEDENA I NA SVITLOST DANA | OD | OTCA F. IVANA | VELIKANOVIĆA | BROĐANINA, DRŽAVE S. IVANA KAPISTRANA, REDA S. | FRANCESKA, MANJE BRAĆE OD OBSLUŽITELJAH. | DIO TREĆI. | *S DOPUŠTENJEM STARIŠINAH.* | *UTIŠTENA U OSIKU,* | GRADU PRVOSTOLNOMU KRALJESTVA SLAVONIJE, SLOVIMA | IVANA MARTINA DIVALD. | MDCCLXXXVIII., Osijek.)

Vlassics, Josepho Antonio, 1785. INNOCENTII TERTII | PONTIFICIS MAXIMI | CONTEMPTUS MUNDI | IN | CARMEN ILLYRICUM | VERSUS | A | *JOSEPHO ANTONIO VLASSICS* | PAROCHO KAMENICENSI | ET | ARCHI – DIACONO | DIOECESIS SYRMIENSIS. | *ESZEKINI* | TYPIS JOANNIS MARTINI DIWALT | MDCCLXXXV., Osijek.

(Vlašić, Josip Antun, 1785. INNOCENTII TERTII | PONTIFICIS MAXIMI | CONTEMPTUS MUNDI | IN | CARMEN ILLYRICUM | VERSUS | A | *JOSEPHO ANTONIO VLASSICS* | PAROCHO KAMENICENSI | ET | ARCHI – DIACONO | DIOECESIS SYRMIENSIS. | *ESZEKINI* | TYPIS JOANNIS MARTINI DIWALT | MDCCLXXXV., Osijek.)

Zapisnik Franjevačkog samostana u Našicama, knjiga I (1739.-1787.), 2010. Priređivači; kritičko izdanje i prijevod: Šime Demo, Maja Rupnik-Matasović, Tamara Tvrković; transkripcija, leksikon, dodaci i kazala: Milan Vrbanus, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Zavičajni muzej Našice – Franjevački samostan sv. Antuna Padovanskog u Našicama, Grad Našice, Hrvatski institut za povijest, Našice – Slavonski Brod – Zagreb.

Literatura

- Abramson, Paul; Pinkerton, Steven, 1998. *O užitku: razmišljanja o naravi ljudske spolnosti*, Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.
- Andrić, Stanko, 2011. *Zavičajna čitanka: Slavonija u ogledalu svoje pisane baštine*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Badurina Stipčević, Vesna, 2013. „Predgovor“, u: *Hrvatska srednjovjekovna proza I.: legende i romani*, priredila i transkribirala Vesna Badurina Stipčević, Stoljeća hrvatske književnosti, knjiga br. 115, urednik Stjepan Damjanović, Matica hrvatska, Zagreb, str. 11–27.
- Batušić, Nikola, 1978. „Kazalište slavonskih franjevaca“, u: *Povijest hrvatskoga kazališta*, Školska knjiga, Zagreb, str. 185–189.
- Bedouelle, Guy, 1982. „Nastanak književne vrste: 'Katekizam'“, *Svesci*, 47: 36–43.
- Beker, Miroslav, 1987. „Pogovor“, u: Eagleton, Terry, *Književna teorija*, s engleskog prevela Mia Pervan-Plavec, SNL, Zagreb, str. 233–242.
- Belić, Miljenko, 1977. „Antun Kanižlić (1699–1777)“, u: *Obnovljeni život*, 32, 4: 299–332.
- Benčić, Živa; Fališevac, Dunja, 2006. „Predgovor“, u: *Čovjek | prostor | vrijeme: književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, uredile Živa Benčić i Dunja Fališevac, Disput, Zagreb, str. 7–11.
- Bertoša, Miroslav, 1999. „Hrvatski identitet u ozračju ranoga novovjekovlja“, *Historijski zbornik*, god. LII: 127–138.
- Biti, Vladimir, 1995. „Institucionalizacija semiotike u domaći akademski život“, u: *Trag i razlika: čitanja suvremene književne teorije*, uredili: V. Biti, N. Ivić, J. Užarević, Naklada MD / HUDHZ, Zagreb, str. 107–122.
- Biti, Vladimir, 1997. *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Biti, Vladimir, 2000. *Strano tijelo pri/povijesti: etičko-politička granica identiteta*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Biti, Vladimir, 2009. „Od književnosti do kulture – i natrag?“, *Quorum*, Vol. 25, No. 5/6, str. 381–391.
- Bogišić, Rafo, 1974. „Književnost prosvjetiteljstva“, u: Franičević, Marin; Švelec, Franjo; Bogišić, Rafo, 1974. *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 3, Liber, Zagreb, str. 293–376.
- Bogišić, Rafo, 1981. „Neka obilježja stila Vida Došena“, u: *Zbornik radova o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću*, JAZU – Centar za znanstveni rad Osijek, Osijek, str. 15–29.
- Bogišić, Rafo, 1987. *Tragovima starih*, Književni krug, Split.

- Bogišić, Rafo, 1997. „Posvete i predgovori u hrvatskih pisaca 18. stoljeća“, u: *Zrcalo duhovno: književne studije*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 212–233.
- Bratulić, Josip, 1990. „Školska drama u sjevernoj Hrvatskoj“, u: *Sjaj baštine: rasprave i članci o hrvatskoj dopreporodnoj književnosti*, Književni krug, Split, str. 191–205.
- Bratulić, Josip, 1996. *Hrvatska propovijed: od svetoga Metoda do biskupa Strossmayera*, priredio i predgovor napisao Josip Bratulić, Erasmus naklada, Zagreb.
- Bratulić, Josip, 2003. „Propovjedna i hagiografska književnost“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, uredio Ivan Supičić, Sv. 3. Barok i prosvjetiteljstvo (XVII.-XVIII. stoljeće), urednik sveska Ivan Golub, HAZU, Zagreb, str. 533–549.
- Braudel, Fernand, 1992. *Strukture svakidašnjice. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb.
- Brešić, Vinko, 2004. *Slavonska književnost i novi regionalizam*, Neotradicija, Osijek.
- Budak, Neven, 2007. *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*, Leykam international, Zagreb.
- Compagnon, Antoine, 2007. *Demon teorije*, s francuskog prevela Morana Čale, AGM, Zagreb.
- Crnčević, Ante, Šaško, Ivan, 2009. *Na vrelu liturgije: teološka polazišta za novost slavljenja i življenja vjere*, Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji, Zagreb.
- Culler, Jonathan, 2001. *Književna teorija – vrlo kratak uvod*, AGM, Zagreb.
- Curtius, Ernst Robert, 1998. *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, s njem. preveo Stjepan Markuš, Naprijed, Zagreb.
- Čale Feldman, Lada, 2006. „Znanost, prostor, vrijeme: obrisi (hrvatske) književne antropologije“, u: *Čovjek | prostor | vrijeme: književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, uredile Živa Benčić i Dunja Fališevac, Disput, Zagreb, str. 13–32.
- Čapo Žmegač, Jasna, 1993. „Etnologija i/ili (socio)kulturalna antropologija“, *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 5, No. 1: 11–25.
- Čapo Žmegač, Jasna, 1998. „Seoska društvenost“, u: *Etnografija: Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*, uredila Jasna Čapo Žmegač [et. al.], Matica hrvatska, Zagreb, str. 251–295.
- Čoralić, Lovorka, 2013. „Predgovor“, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, urednica izdanja Lovorka Čoralić, Biblioteka Povijest Hrvata, sv. V, Matica hrvatska, Zagreb, str. XI–XII.

- Denzinger, Heinrich, Hünermann, Peter, 2002. *Zbirka sažetaka, vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*, Teološki izvori 1, Karitativni fond UPT Ne živi čovjek samo o kruhu, Đakovo.
- Drechsler, Branko, 1994. *Slavonska književnost u XVIII. vijeku*, pretisak izdanja iz 1907., priredila i pogovor napisala Lahorka Plejić, „Privlačica“, Vinkovci.
- Duffy, Eamon, 1998. *Sveci i grešnici: povijest papa*, prevela s engleskoga Olga Vučetić, „Otokar Keršovani“, Rijeka.
- Dukić, Davor, 2003. „Hrvatska književnost: neke temeljne značajke“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, uredio Ivan Supičić, Sv. 3. Barok i prosvjetiteljstvo (XVII.-XVIII. stoljeće), urednik sveska Ivan Golub, HAZU, Zagreb, str. 487–499.
- Eagleton, Terry, 2002. *Ideja kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
- Fabijeti, Ugo; Maligeti, Roberto; Matera, Vinčenco, 2002. *Uvod u antropologiju: od lokalnog do globalnog*, prevela s italijanskog Mirela Radosavljević, Clio, Beograd.
- Fališevac, Dunja (D. F.), 2000. „Relković (Reljković), Matija Antun“, u: *Leksikon hrvatskih pisaca*, urednici: Dunja Fališevac, Krešimir Nemeč, Darko Novaković, Školska knjiga, Zagreb, str. 617–618.
- Fališevac, Dunja, 2003. *Kaliopin vrt II: studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike*, Književni krug, Split.
- Fancev, Franjo, 1922. „Isusovci i slavonska knjiga XVIII. stoljeća“, *Jugoslavenska njiva*, VI, knj. 1, br. 3, 5, 6, str. 181–193; 365–380; 455–462.
- Forko, Josip, 1884. *Crtice iz „slavonske“ književnosti u 18. stoljeću, I*, Izvješće o kralj. velikoj realci u Osieku koncem školske godine 1883/4., Tiskom Julija Pfeiffera, Osiek.
- Forko, Josip, 1886. *Crtice iz „slavonske“ književnosti u 18. stoljeću, II*, Izvješće o kralj. velikoj realci u Osieku koncem školske godine 1885/6., Tiskom Julija Pfeiffera, Osiek.
- Forko, Josip, 1887. *Crtice iz „slavonske“ književnosti u 18. stoljeću, III*, Izvješće o kralj. velikoj realci u Osieku koncem školske godine 1886/7., Tiskom Julija Pfeiffera, Osiek.
- Forko, Josip, 1888. *Crtice iz „slavonske“ književnosti u 18. stoljeću, IV – Dramatici i njihova djela*, Program kralj. velike realke u Osieku za školsku godinu 1887/8., Tiskom Julija Pfeiffera, Osiek.
- Foucault, Michel, 1972. *The Archaeology of Knowledge*, Routledge, London – New York.
- Foucault, Michel, 2002. *Riječi i stvari: arheologija humanističkih znanosti*, Golden marketing, Zagreb.
- Frangeš, Ivo, 1968. „Slavonija kao književna tema“, u: *Simpozij Doprinos Slavonije hrvatskoj književnosti*, Vinkovci – Zagreb, str. 13–18.

- Frangješ, Ivo, 1987. *Povijest hrvatske književnosti*, NZMH – Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana.
- Frkin, Vatroslav, Holzleitner, Miljenko, 2008. *Bibliografija knjiga hrvatskih autora u knjižnicama Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda 1495. – 1850.*, HAZU – Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, Zagreb.
- Fuček, Ivan, 1994. *Juraj Mulih – život i djelo*, Durieux, Zagreb.
- Fuček, Ivan, 2004. „Teologija i teolozi u Hrvatskoj u 18. stoljeću“, *Obnovljeni život* (59) 3: 355–373.
- Fučak, Jerko, 1975. *Šest stoljeća hrvatskoga lektionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Fučak, Marijan Jerko, 1982. „Lanosovićeve lektionar“, u: *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću*, urednici: Dragutin Tadijanović i Đuro Berber, JAZU, Zavod za znanstveni rad, Osijek, str. 137–142.
- Geertz, Clifford, 1973. *The interpretation of cultures: selected essays*, Basic Books, New York.
- Geertz, Clifford, 2010. *Lokalno znanje: eseji iz interpretativne antropologije*, s engleskog prevela Irena Matijašević, AGM, Zagreb.
- Georgijević, Krešimir, 1969. *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Goodman, Nelson, 2008. *Načini svjetotvorstva*, s engleskog preveo Damjan Lalović, Disput, Zagreb.
- Greenblatt, Stephen, ²2005. (1980.) *Renaissance self-fashioning: From More to Shakespeare*, The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Gross, Mirjana, 2001. „Predgovor“, u: *Nova kulturna historija*, uredila Lynn Hunt, Naklada Ljevak, Zagreb, str. 7–22.
- Guiraud [Giro], Pierre, 1983. *Semiologija*, Drugo izdanje, prevela s francuskog Mira Vuković, Biblioteka XX vek, Prosveta, Beograd.
- Gulin, Valentina, 1996. „Antropološka vizura povijesti: Držićev Dubrovnik“, u: *Etnološka tribina*, 19, str. 151–169.
- Gulin Zrnić, Valentina, 2000. „Svjetovi slavonski 18. stoljeća“, u: *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća: radovi sa znanstvenog skupa* (u povodu 200. godišnjice smrti), uredio Tomislav Bogdan, Zagreb – Vinkovci – Davor, Zagreb – Davor, str. 9–35.
- Hall, Stuart, 2006. „Kome treba 'identitet'?“, u: *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, priredio Dean Duda, Disput, Zagreb, str. 357–374.

- Holjevac, Željko; Moačanin, Nenad, 2007. *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*, Leykam international, Zagreb.
- Hoško, Emanuel Franjo, 1985. *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb.
- Hoško, Franjo Emanuel, 2003. *Josip Pavišević – svjedok jeozefinizma u Slavoniji i Podunavlju*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Hrvatski biografski leksikon: Gn – H*, 2002. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb.
- Hrvatski franjevački biografski leksikon*, 2010. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“ – Vijeće franjevačkih zajednica Hrvatske i Bosne i Hercegovine, Zagreb.
- Ivan Pavao II., 1995. *Evangelium vitae / Evandjelje života: Enciklika o vrijednosti i nepovredivosti ljudskog života*, preveo fra Jure Šarčević, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Iser [Izer], Wolfgang, 1978. „Apelativna struktura tekstova“, u: *Teorija recepcije u nauci o književnosti*, priredila Dušanka Maricki, Nolit, Beograd, str. 94–115.
- Jakošić, Josip, 1899. „Pisci međurječja ili Savske Panonije sad zvane Slavonija, popisani 1795. godine (s nastavkom do 1830. godine)“. Jakošićev tekst „Scriptores interamniae“, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, JAZU, knj. II, Zagreb, 1899, str. 116-153. s latinskog na hrvatski jezik preveo je Stjepan Sršan, 1988. „Slavonski pisci (1795-1803)“, *Revija*, 1, 28: 63–87.
- Jakšić, Josip, 1995. *Četiri stoljeća hrvatskog katekizma: nastanak strukture i sadržaja katekizma, razvoj katekizma u svijetu i u nas, bibliografija hrvatskih katoličkih katekizama kroz četiri stoljeća (1578-1980)*, Nadbiskupski duhovni stol – Glas Koncila, Zagreb.
- Jelčić, Dubravko, 2004. *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Drugo, znatno prošireno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb.
- Ježić, Slavko, 1993. *Hrvatska književnost od početka do danas (1100-1941.)*, prema prvom izdanju iz 1944, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- Jelčić, Dubravko, 2004. *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Drugo, znatno prošireno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb.
- Jørgensen, W. Marianne; Philips, J. Louise, 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*, SAGE Publications Ltd., London.
- Katnić-Bakaršić, Marina, 2003. „Stilistika diskursa kao kontekstualizirana stilistika“, *Fluminensia*, god. 15, br. 2: 37–48.
- Katušić, Maja, 2013. „Pregled političkih zbivanja“, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, urednica izdanja Lovorka Čoralić, Biblioteka Povijest Hrvata, sv. V, Matica hrvatska, Zagreb, str. 3–26.

- Kolarić, Juraj, 2005. *Ekumenska trilogija: istočni kršćani, pravoslavni, protestanti*, Prometej, Zagreb.
- Kombol, Mihovil, ²1961. *Povijest hrvatske književnosti do narodnog Preporoda*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Korade, Mijo (M. Ko.), 2000. „Lanosović, Marijan“, u: *Leksikon hrvatskih pisaca*, urednici: Dunja Fališevac, Krešimir Nemeć, Darko Novaković, Školska knjiga, Zagreb, str. 421.
- Kravar, Zoran (Z. K.), 2000. „Kanižlić, Antun“, u: *Leksikon hrvatskih pisaca*, urednici: Dunja Fališevac, Krešimir Nemeć, Darko Novaković, Školska knjiga, Zagreb, str. 333–334.
- Kravar, Zoran, 2003. „Svjetonazori i ideje“, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, uredio Ivan Supičić, Sv. 3. Barok i prosvjetiteljstvo (XVII.-XVIII. stoljeće), urednik sveska Ivan Golub, HAZU, Zagreb, str. 117–121.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan, 1860. *Bibliografija hrvatska*. Dio prvi – Tiskane knjige Zagreb.
- Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, 2006. uredio Anđelko Badurina, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Lešić, Zdenko, 2003. *Novi istoricizam i kulturni materijalizam*, Narodna knjiga-Alfa, Beograd.
- Lihačov, Dimitrije Sergejevič, 1972. *Poetika stare ruske književnosti*, Književna misao, Beograd.
- Ljubić, Šime, 1869. *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži*, Knjiga II, Riečki Emidija Mohovića Tiskarski Kamen. Zavod, Rieka.
- Majka, Jozef, 1978. „Socijalna dimenzija grijeha“, *Crkva u svijetu*, Vol. 13. No. 3: 199–208.
- Malbaša, Marija, 1981. *Osječka bibliografija: tiskarsko-izdavačka djelatnost u Osijeku od 1742. do 1978. godine*, Sv. I (1742-1944), JAZU – Centar za znanstveni rad u Osijeku, Osijek.
- Mandarić, Valentina, 2006. „Velikanovićev prijevod katekizma iz pologa jansenističke kulture“, u: *Velikanovićev zbornik: zbornika radova sa znanstvenoga skupa o Ivanu Velikanoviću u Slavonskome Brodu 21. i 22. studenoga 2003.*, HAZU, Zagreb – Osijek – Slavonski Brod, str. 239–252.
- Marcus, E. George; Fischer, M. J. Michael, 2003. *Antropologija kao kritika kulture: eksperimentalni trenutak u humanističkim znanostima*, Naklada Breza, Zagreb. Matić, Tomo, 1935. „Isusovačke škole u Požezi (1698-1773)“, u: *Vrela i prinosi*, 5: 1–61.
- Matić, Tomo, 1945. *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*, Djela HAZU, knjiga XLI, Zagreb.
- Mihanović-Salopek, Hrvojka, 2006. *Iz duhovnog perivoja*, Naklada Ljevak, Zagreb.

- Montrose, Adrian Louis, 2007. „Poučavanje renesanse: poetika i politika kulture“, u: *Poetika renesansne kulture: novi historizam*, uredio David Šporer, Disput, Zagreb, str. 53–78.
- Moore, D. Jerry, 2002. *Uvod u antropologiju: teorije i teoretičari kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
- Novak, Slobodan Prosperov, 1978. „Pietro Metastasio u hrvatskoj dramskoj književnosti 18. stoljeća“, u: *Dani Hvarskog kazališta. XVIII. stoljeće. Eseji i građa o hrvatskoj drami i teatru*, Čakavski sabor, Split, str. 439–467.
- Novak, Slobodan Prosperov, 1999. *Povijest hrvatske književnosti. Od Gundulićeva "poroda od tmine" do Kačićeva "Razgovora ugodnog naroda slovinskoga" iz 1756.*, Knjiga III, Antibarbarus, Zagreb.
- Novak, Zrinka, 2013. „Crkva i vjerske prilike“, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, urednica izdanja Lovorka Čoralić, Biblioteka Povijest Hrvata, sv. V, Matica hrvatska, Zagreb, str. 169–194.
- Opći religijski leksikon: A – Ž*, 2002. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb.
- Pavličić, Pavao, 2006. *Skrivena teorija*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Pavlović, Cvijeta, 2011. „Metastasio i Tomiković između sjećanja i zaborava“, u: *Dani Hvarskog kazališta: pamćenje, sjećanje, zaborav u hrvatskoj književnosti i kazalištu*, HAZU, Književni krug, Zagreb – Split, str. 108–134.
- Peić, Matko, 1981. „Barokni naturalizam Vida Došena“, u: *Zbornik radova o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću*, JAZU – Centar za znanstveni rad Osijek, Osijek, str. 57–59.
- Peić, Matko, 1984. *Slavonija - književnost*, Izdavački centar „Revija“, Osijek.
- Peternai Andrić, Kristina, 2012. *Ime i identitet u književnoj teoriji*, Antibarbarus, Zagreb.
- Plejić, Lahorka (L. P.), 2000. „Ivanošić, Antun“, u: *Leksikon hrvatskih pisaca*, urednici: Dunja Fališevac, Krešimir Nemeč, Darko Novaković, Školska knjiga, Zagreb, str. 295–296.
- Pogačnik, Jože, 1986. „Kulturološki i književni konteksti hrvatske književnosti u Slavoniji XVIII vijeka“, *Revija*, 3, Osijek, str. 5–22.
- Poyatos, Fernando, 1988. „Introduction“, u: *Literary anthropology: a new interdisciplinary approach to people, signs and literature*, edited by Fernando Poyatos, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, str. xi-xxiii.
- Posavac, Zlatko, 1991. „Reljković i estetika“, u: *Vrijeme i djelo Matije Antuna Relkovića*, urednici: Dragutin Tadijanović i Josip Vončina, JAZU – Zavod za znanstveni rad Osijek, Osijek, str. 105–115.
- Prica, Ines, 2001. *Mala europska etnologija*, Golden marketing, Zagreb.

- Raab, Heribert; Köhler, Oskar, 1978. „Politika državne Crkve i prosvjetiteljstvo: Pojmovi“, u: *Velika povijest Crkve*, Peti svezak: Crkva u doba apsolutizma i prosvjetiteljstva, uređuje Hubert Jedin, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, str. 295–341.
- Raab, Heribert, 1978. „Politika državne Crkve i prosvjetiteljstva na svjetovnim područjima Carstva: Terezijanizam i jozefinizam“, u: *Velika povijest Crkve*, Peti svezak: Crkva u doba apsolutizma i prosvjetiteljstva, uređuje Hubert Jedin, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, str. 426–440.
- Rafolt, Leo, 2003. „Veliko spremanje hrvatske književnosti“, *Književna republika*, 1, 9/10: 211–215.
- Rafolt, Leo, 2009. *Drugo lice drugosti: književnoantropološke studije*, Disput, Zagreb.
- Rapacka, Joanna, 2002. *Leksikon hrvatskih tradicija*, preveo Dalibor Blažina, Matica hrvatska, Zagreb.
- Rebić, Adalbert, 2012. „Deset zapovijedi Božjih (Dekalog): značenje Deset zapovijedi u Bibliji i u životu Crkve“, *Bogoslovska smotra*, 82, 3: 665–678.
- Rečnik književnih termina*, 1985. uredio Dragiša Živković, Nolit, Beograd.
- Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, 1991. priredio Marko Pranjić, Katehetski salezijanski centar, Zagreb.
- Rihtman-Auguštin, Dunja, 1970. „Društveno-kulturni okvir za istraživanje vrednota u ponašanju poduzeća“, *Ekonomске studije*, 7: 5-22.
- Rihtna-Auguštin, Dunja, 1971. „Štednja, jedan uvid u motivacije i globalne orijentacije“, *Ekonomski pregled*, 5-6: 270-298.
- Rihtman-Auguštin, Dunja, 1984. *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb.
- Rihtman-Auguštin, Dunja, 1988. *Etnologija naše svakodnevice*, Školska knjiga, Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1892–1897. na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, obrađuje P. Budmani, Dio IV, ISPREKRIZATI-KIPAC, Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1911–1916. na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, obradio T. Maretić, DIO VII. MORAIĆ-NEPOMIREN, Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1917–1922. na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, obradio T. Maretić, DIO VIII. NEPOMIČAN-ONDINAC, Zagreb.
- Robins, Kevin, 2005. „Identity“, u: Bennet, Tony; Grossberg, Lawrence; Morris, Meaghan, 2005. *New Keywords: A Revised Vocabulary of Culture and Society*, Blackwell Publishing Ltd., Oxford, str. 172–175.

- Sablić-Tomić, Helena; Rem, Goran, 2003. *Slavonski tekst hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Schiffler, Ljerka, 1997. „Filozofski aspekti hrvatskog dopreporodnog razdoblja“, u: *Dani hvarskog kazališta XXIII: Hrvatska književnost uoči Preporoda*, uredili: Nikola Batušić i Rafo Bogišić, Split, str. 96–113.
- Shek Brnardić, Teodora, 2013. „Intelektualni razvoj“, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, urednica izdanja Lovorka Čoralić, Biblioteka Povijest Hrvata, sv. V, Matica hrvatska, Zagreb, str. 195–218.
- Solar, Milivoj, 2006. *Rječnik književnoga nazivlja*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb.
- Stipčević, Ennio, 2003. „Tomiković, Metastasio: uz početke hrvatske libretistike“, u: *Krležini dani u Osijeku 2002. Žanrovi u hrvatskoj dramskoj književnosti i struke u hrvatskom kazalištu*, prir. Branko Hećimović, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskoga kazališta – Zagreb, Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, Pedagoški fakultet, Osijek, Zagreb – Osijek, str. 68–74.
- Šafařík, Paul Jos., 1864. *Geschichte der südslawische Literatur, I. Slowenisches und glagolitisches Schrifttum*, Prag.
- Šafařík, Paul Jos., 1865. *Geschichte der südslawische Literatur, II. Illirisches und kroatisches Schrifttum*, Prag.
- Šicel, Miroslav, 1967. „Dosadašnje koncepcije povijesti hrvatske književnosti“, *Umjetnost riječi*, 3, XI: 193–205.
- Škunca, Bernardin, 1996. „Temeljne odrednice za teologiju bogoslužnoga prostora“, u: *Bogoslužni prostor – crkva – u svjetlu teologije, arhitekture i umjetnosti: zbornik Savjetovanja za upravitelje crkava, arhitekta i umjetnike*, Hrvatski institut za liturgijski pastoral, Split.
- Šporer, David, 2005. *Novi historizam: poetika kulture i ideologija drame*, AGM, Zagreb.
- Štefanić, Vjekoslav, 1938. „Bellarmino-Komulićev Kršćanski nauk“, *Vrela i prinosi*, broj 8: 1–50.
- Šundalić, Zlata (Z. Š.), 2000. „Mulih, Juraj“, u: *Leksikon hrvatskih pisaca*, urednici: Dunja Fališevac, Krešimir Nemeć, Darko Novaković, Školska knjiga, Zagreb, str. 516–517.
- Šundalić, Zlata (Z. Š.), 2000. „Pavić, Emerik“, u: *Leksikon hrvatskih pisaca*, urednici: Dunja Fališevac, Krešimir Nemeć, Darko Novaković, Školska knjiga, Zagreb, str. 560.
- Šundalić, Zlata (Z. Š.), 2000. „Tomiković, Aleksandar“, u: *Leksikon hrvatskih pisaca*, urednici: Dunja Fališevac, Krešimir Nemeć, Darko Novaković, Školska knjiga, Zagreb, str. 728–729.

- Šundalić, Zlata (Z. Š.), 2000. „Turković, Antun Josip“, u: *Leksikon hrvatskih pisaca*, urednici: Dunja Fališevac, Krešimir Nemeć, Darko Novaković, Školska knjiga, Zagreb, str. 739–740.
- Šundalić, Zlata, 2003. *Studenac nebeski: molitvenici u hrvatskoj književnosti od 16. do kraja 18. stoljeća (s posebnim osvrtom na Antuna Kanižlića)*, Književni krug, Split.
- Šundalić, Zlata, 2005. *Kroz slavonske libarice: rasprave o nabožnoj književnosti u Slavoniji*, Ogranak Matice hrvatske, Osijek.
- Šundalić, Zlata, 2006. „**Pakao i raj** u propovijedima Đure Rapića“, u: *Dani Hvarskog kazališta 32 – Prostor i granice hrvatske književnosti i kazališta*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Književni krug, Zagreb – Split, str. 164–198.
- Šundalić, Zlata, 2007. „Prilog hrvatskoj prozi 18. stoljeća (ili Zametci proznoga kazivanja u Slavoniji sredinom 18. stoljeća)“, u: *Dani Hvarskoga kazališta – Prešućeno, zabranjeno, izazovno u hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Književni krug, Zagreb – Split, str. 95–130.
- Šundalić, Zlata, Pepić, Ivana, 2012. „Nenabožno u funkciji nabožnoga“, u: *Lingua Montenegrina*, god. V, sv. 1, br. 9: 323–360. (i: Šundalić, Zlata, Pepić, Ivana, 2013. „Nenabožno u funkciji nabožnoga“, u: Zbornik o fra Antunu Bačiću: radovi znanstvenoga skupa održanog 14. i 15. travnja 2010. u Slavonskom Brodu i Našicama, uredila Tatjana Melnik, Slavonski Brod – Našice, str. 304–332.)
- Tamarut, Anton, 2007. „Teološko-pastoralna aktualnost sakramentalne ispovijedi“, *Bogoslovska smotra* 77, 3: 695–726.
- Tatarin, Milovan, 1997. *Od svita odmetnici: rasprave o nabožnim temama u Slavoniji u 18. stoljeću*, Književni krug, Split.
- Tatarin, Milovan, 1999. „Slavonska crkvena prikazanja“, u: *Zaboravljena Oliva: rasprave o hrvatskoj nabožnoj književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, str. 34–69.
- Tatarin, Milovan, 2001. „Dijarij Antuna Josipa Turkovića, osječkoga župnika“, u: *Drugi hrvatski slavistički kongres*, Zbornik radova II, uredile Dubravka Sesar i Ivana Vidović Bolt, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, str. 263–271.
- Tatarin, Milovan, 2003. „Margarita i Teresija, 'čisto ogledalo pokore i pravi izgled kriposti krstjanskih“, u: Velikanović, Ivan, 2003. *Ogledalo pokore: izabrana djela*, priredio Milovan Tatarin, Slavonski Brod.
- Tatarin, Milovan, 2007. „Metastasijev *Giuseppe riconosciuto* u Slavoniji“, u: *Ljubavi nebeske, ljubavi zemaljske*, Zagreb, str. 347–380.
- Tatarin, Milovan, 2009. „Književnost 18. stoljeća“, u: *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, str. 495–501.
- Valjan, Velimir, 2002. *Moral spolnosti, braka i obitelji*, Svjetlo riječi, Sarajevo.

- van Dülmen, Richard, 2005. *Otkriće individuuma 1500.-1800.*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.
- Velagić, Zoran, 1996. „Misionar, žena i obitelj u osamnaestom stoljeću“, *Otvor*, 4, 1-2: 49–61.
- Velagić, Zoran, 1999. „Nekoliko vidova prosvjetnog rada na hrvatskom sjeveru osamnaestog stoljeća“, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 17: 111–131.
- Velagić, Zoran, 2010. *Pisac i autoritet: bit autorstva i sustav autorizacije vjerskih knjiga u 18. stoljeću*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Velčić, Mirna, 1991. *Otisak priče: intertekstualno proučavanje autobiografije*, August Cesarec, Zagreb.
- Velika povijest Crkve*, 2004. Četvrti svezak: reformacija, katolička obnova, protureformacija, napisali: Erwin Iserloh, Josef Glazik, Hubert Jedin, uređuje Hubert Jedin, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Vodnik, Branko, 1913. *Povijest hrvatske književnosti, Knjiga I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća*, S uvodom Vatroslava Jagića o hrvatskoj glagolskoj književnosti, Matica hrvatska, Zagreb.
- Vončina, Josip, 1988. *Andrija Kačić Miošić, Razgovor ugodni naroda slovinskoga / Matija Antun Reljković, Satir iliti Divji čovik*, priredio Josip Vončina, Biblioteka TEMELJI, Zagreb.
- Wolter, Hans, 1993. „Papinstvo na vrhuncu svoje moći (1198-1216.)“, u: *Velika povijest Crkve*, Treći svezak: Srednjovjekovna Crkva, uređuje Hubert Jedin, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, str. 157–219.
- Zečević, Divna, 1986. *Književnost na svakom koraku: studije i članci*, Izdavački centar „Revija“ – Radničko sveučilište „Božidar Maslarić“, Osijek.
- Zečević, Divna, 1993. *Strah Božji: hrvatske pučke propovijedi 18. stoljeća*, Izdavački centar Otvorenog sveučilišta – Institut za etnologiju i folkloristiku, Osijek-Zagreb.
- <https://www.amherst.edu/system/files/media/1445/Semiotics%252520of%252520Russian%252520Cultural%252520History.pdf>, 26. 11. 2013.

VI. POPIS SLIKA

Slika 1. Naslovna stranica <i>Slavonskih libarica</i> (1761.)	43
Slika 2. <i>Kratka regula</i> iz <i>Slavonskih libarica</i> (prema kritičkom izdanju A. Djamića iz 1991.)	53
Slika 3. Naslovna stranica <i>Male i svakomu potribne bogoslovice</i> (1773.)	56
Slika 4. Ilustracija na prvoj stranici <i>Putu nebeskog</i> (1707.).....	65
Slika 5. Naslovna stranica <i>Putu nebeskog</i> (1707.)	66
Slika 6. Naslovna stranica <i>Satira iliti divjega čovika u nauku krstjanskom ubavistitog</i> (1766.)	83
Slika 7. Naslovna stranica <i>Jezgre rimskoga pravovirnoga nauka krstjanskoga</i> (1769.)	101
Slika 8. Naslovna stranica <i>Dušu čuvajućeg pohođenja</i> (1750.).....	107
Slika 9. Naslovna stranica <i>Istine katoličanske</i> (1732.).....	131
Slika 10. Naslovna stranica <i>Ručne knjižice</i> (1769.)	153
Slika 11. Naslovna stranica prve knjige <i>Života svetoga Eustakije</i> (1795.)	161
Slika 12. Naslovna stranica druge knjige <i>Života svetoga Eustakije</i> (1795.)	162
Slika 13. Naslovna stranica <i>Bogoljubnih pisama</i> (1736.)	172
Slika 14. Naslovna stranica prvoga sveska <i>Upućenja katoličanskih</i> (1787.).....	181
Slika 15. Naslovna stranica drugoga sveska <i>Upućenja katoličanskih</i> (1788.).....	182
Slika 16. Naslovna stranica zbirke propovijedi <i>Svakomu po malo</i> (1762.).....	202
Slika 17. Naslovna stranica <i>Evandelistara iliričkog</i> (1794.)	218
Slika 18. <i>Svemogući neba i zemlje Stvoritelj</i> (1788.) u <i>Starim piscima hrvatskim</i> , knjiga XXVI (1940.)	226
Slika 19. Naslovna stranica molitvenika <i>Primogući i srdce nadvladajući uzroci</i> (1760.).....	232
Slika 20. <i>Contemptus mundi</i> (1785.) – naslovna stranica Vlašićeva prijevoda iz crkvenih otaca	240
Slika 21. Naslovna stranica crkvene drame <i>Josip poznan od svoje braće</i> (1791.).....	249

VII. SAŽETAK

Polazeći od suvremenih kulturološki usmjerenih pravaca znanosti o književnosti – književne antropologije i novog historizma – u ovome se radu istražuje korpus *slavonske književnosti*, tj. slavonske književne kulture 18. stoljeća. Uzimajući u obzir njezin (nad)nacionalni i regionalni književnokulturni identitet pozornost je usmjerena na najdominantniji tip književne produkcije toga razdoblja, a to su nabožni žanrovi. Središte rada čini analiza osam žanrova: katekizma (M. A. Relković, A. Kanižlić, I. Grličić, Đ. Rapić, J. Lipovčić, E. Pavić, A. Bačić, A. J. Turković, J. Mulih, I. Velikanović), hagiografskog spjeva (A. J. Turković), propovijedi (Đ. Rapić), lekcionara (M. Lanosović), prijevoda pojedinih dijelova Svetog pisma (A. Ivanošić), molitvenika (A. Kanižlić), prijevoda iz crkvenih otaca (J. A. Vlašić), crkvene drame (A. Tomiković), s tim da je najviše prostora posvećeno analizi katekizamske književnosti. Tekstovi se analiziraju s obzirom na diskurz o svakodnevici, tj. cilj je rada smještanjem književnih tekstova u idejno-povijesni i kulturni kontekst razotkriti svojevrsne strategije/modele izvanknjiževnih refleksija. Kako bi se dobio potpuniji sinkronijski i dijakronijski uvid u određene teme i ideologiju kulturne stvarnosti, rubnu poziciju u analizi diskurzivnog oblikovanja svakodnevice imaju djela povijesnoga i kulturološkoga sadržaja: zapisnici (*Zapisnik Franjevačkog samostana u Našicama, knjiga I /1739–1787./*, *Ljetopis Franjevačkog samostana u Osijeku /1686–1890./*, *Isusovački ljetopis /1763–1770./*, *Turkovićev ljetopis /1797–1807./*), putopisi (M. Piller i Lj. Mitterpacher, F. Wilhelm von Taube) i etnografije (J. Lovretić, L. Lukić). Na temelju analize uspostavljeni su modeli oblikovanja religijskoga i kulturnog identiteta kao svojevrsna sinteza u kojoj se očituju prepletanja općeg i pojedinačnog, kako s obzirom na poetičke (žanrovske), tako i u odnosu na svjetonazorske strategije. Kroz osam modela: *model pastoralnoga i katehetskog djelovanja*, *model pravovjerja*, *model obitelji*, *model kulture života*, *model spolnosti*, *model neotuđivosti imovine*, *model braka* i *model samospoznaje* sažeto se daje pregled tema i ideja reprezentiranih u pojedinim tekstovima, tj. kod pojedinih autora. Ukazivanjem na međuovisnost i uzajamni utjecaj zbilje i diskurzivne reprezentacije zbilje, tj. na činjenicu da koliko god je književnost društveno proizvedena, ona je istovremeno i društveno proizvodna, rad svoj doprinos temelji na nadogradnji postojećeg historicističkog, pozitivističkog čitanja književne kulture Slavonije 18. stoljeća.

Ključne riječi: kultura, identitet, slavonska književnost, svakodnevica, nabožni žanrovi, katekizamska književnost

VIII. SUMMARY

Starting from the contemporary cultural oriented trends of literary science – literary anthropology and new historicism – this paper examines the *Slavonian corpus of literature*, ie. Slavonian literary culture of the 18th century. Considering its (over) national and regional literary and cultural identity, the research is focused to the most dominant type of literary production of the observed period, religious genres. Eight genres were analyzed: catechism (M. A. Relković, A. Kanižlić, I. Grličić, Đ. Rapić, J. Lipovčić, E. Pavić, A. Bačić, A. J. Turković, J. Mulih, I. Velikanović), hagiographic poem (A. J. Turković), sermons (Đ. Rapić), lectionary (M. Lanosović), the translation of certain parts of Holy Scripture (A. Ivanošić), prayer book (A. Kanižlić), the translation from the fathers of the Church (J. A. Vlašić), sacred drama (A. Tomiković), with analysis mostly devoted to the catechism literature. Corpus is analyzed with respect to the discourse of everyday life, ie. the main intention is to place literary texts in the ideological and historical and cultural context and to reveal their strategies / models of extraliterary reflection. In order to get complete synchronic and diachronic insight into specific subjects and ideology of cultural reality, historical and cultural works of everyday life were also included in analysis but with marginal position in the research. Historical and cultural works that were analyzed are: records (*Zapisnik Franjevačkog samostana u Našicama, knjiga I /1739–1787./*, *Ljetopis Franjevačkog samostana u Osijeku /1686–1890./*, *Isusovački ljetopis /1763–1770./*, *Turkovićevo ljetopis /1797–1807./*), travel books (M. Piller i Lj. Mitterpacher, F. Wilhelm von Taube) and ethnographies (J. Lovretić, L. Lukić). Based on the research, models of shaping religious and cultural identity were established as a synthesis in which general and the particular is overlapping, due to the poetic, and in relation to the worldview strategies. Through eight models: *model of pastoral and catechetical work*, *model of orthodoxy*, *model of family*, *model of culture of life*, *model of sexuality*, *model of inalienable of assets*, *model of marriage* and *model of self-realization* concisely provides an overview of the subjects and ideas of the texts, ie. with the respect to the authors. Pointing out the interdependence and mutual influence reality and discursive representation of reality, ie. the fact that as far as literature socially produced, it is also a social production, contribution of this research is the upgrade of the existing historicist and positivist reading of literary culture of Slavonia 18th century.

Key words: culture, identity, Slavonian literature, everyday life, religious genres, catechism literature